

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI

BALKAN, KAFKAS, DOĞU AVRUPA VE ANADOLU İNCELEMELERİ DERGİSİ

KaraM
Yaz 2016 • Sayı 50

Karadeniz Araştırmaları
Journal of the Black Sea Studies
KaraM Yayınıdır
Cilt/Volume 13 Sayı/Number 50
Yaz/ Summer 2016 ISSN 1304-6918

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Owner and Managing Editor
Bilgehan Atsız GÖKDAĞ

Editörler/Editors
Osman KARATAY - M. Seyfettin EROL

Yazı işleri / Secretariat
Yaşar ŞİMŞEK - Umut ÜREN

Tasarım/ Design
Ali BALCI

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Bernt Brendemoen (Oslo Üni.)
Prof. Dr. Haydar Çakmak (Gazi Üni.)
Prof. Dr. Necati Demir (Gazi Üni.)
Prof. Dr. Peter Golden (Rutgers Uni.)
Prof. Dr. Sadettin Gömeç (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Hakan Kırımlı (Bilkent Üni.)
Dr. Yuri Kochubey (NAS of Ukraine)
Prof. Dr. Mihai Maxim (D.Kantemir Kültür Mrk.)
Prof Dr. David Mcdonald (Uni. of Wisconsin)
Prof. Dr. Hikmet Öksüz (KTÜ)
Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Yücel Öztürk (Sakarya Üni.)
Prof. Dr. Dan D.Y. Shapira (Bar-Ilan Uni.)
Doç. Dr. Feridun Tekin (Giresun Üni.)
Prof. Dr. Uli Schamiloglu (Uni. of Wisconsin)
Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. İliya V. Zaitsev (Moskova Devlet Üni.)

İdare Merkezi / Adress

Hoşdere Cad. 179/6
06690 Çankaya / ANKARA
Tel: 0536 760 55 42
www.karam.org.tr
karadenizarastirmalari@gmail.com

Yayın Türü / Type of the Periodical
3 aylık, uluslararası / quarterly, international

Baskı / Printed by
Vizyon Kirtasiye Ofset Matbaa
(Fatih Cad. 198/A Keçiören/ANKARA Tel: 312.380 05 11)

Basım Yeri ve Tarihi / Issue Location and Date
ANKARA/Haziran (June) 2016

İçindekiler/ Contents

- 1-16** Kuzey Kafkasya: Azerbaycan için Riskler ve Fırsatlar / *The Northern Caucasus: Risks and Opportunities for Azerbaijan*
Nazım CAFERSOY – Araz ASLANLI
- 17-44** Enerji İthalatında Tedarikçilerin Çeşitlendirilmesi: Rus Gazına Alternatif Azerbaycan Gazı / *Diversification of Suppliers in Energy Imports: Azerbaijan Gas As an Alternative to the Russian Gas*
Anıl Çağlar ERKAN
- 45-64** Kafkasya'nın Çernobil'i Metsamor Nükleer Santrali / *Chernobyl of the Caucasus: The Metsamor Nuclear Power Plant*
Esmem ÖZDAŞLI
- 65-94** İngiliz ve Alman Seyyahların Gözünden Çeçenler ve İnguşlar / *Chechens and the Ingush People on the Eyes of English and German Travelers*
Didem ÇATALKILIÇ
- 95-123** İki Güç Arasındaki Ukrayna / *The Ukraine Between Two Powers*
Hatem CABBARLI
- 125-138** Karadeniz'de Casusluk Faaliyetleri (1914-1918) / *Spying Activities in the Black Sea Region (1914-1918)*
Recep ÇELİK
- 139-152** Osmanlı'dan Günümüze Siyasal Alanda Yaşanan Gelişmelerin STK'lar Üzerindeki Etkisi / *Impacts of Political Developments on Non-Governmental Organizations from the Ottoman Times upto Nowadays*
Ahmet Nafiz ÜNALMIŞ
- 153-175** Tercan Kazâsi (1591-1642) / *The Township Tercan (1591-1642)*
Selçuk DEMİR - İbrahim Etem ÇAKIR
- 177-190** Ziyaret Fenomeni Bağlamında Yedi Bucak Avşarları Üzerine Bir Araştırma / *A Study on the Yedi Bucak Avşars in the Context of Visiting Phenomenon*
Seyit GEZER
- 191-202** Geomorphological Features and Tourism Potential of the Valla Canyon-Kastamonu/Turkey / *Kastamonu'daki Valla Kanyonunun Jeomorfolojik Özellikleri ve Turizm Potansiyeli*
Canan TANRISEVER - Bilgin ÜNAL İBRET - Duran AYDINÖZÜ - Emin CANSIZ
- 203-216** Hemsin Yöresi Baş Bağlaması / *Head Scarfing in the Hemsin Region*
Saliha AĞAÇ
- 217-229** Türkçenin İngilizce Yoluyla Melezleşmesi: Samsun'daki İş Yeri Ve Mekân Adları Örneği / *Hybridization of Turkish Through English: The Case of Shop and Place Names in Samsun*
İsmail YAMAN - Emrah EKMEKÇİ
- 231-240** Şecere-İ Terakime'de Ölüm Örtmeci / *Euphemism of Death in Şecere-İ Terakime*
Kuban SEÇKİN
- Kitap Değerlendirme / Book Review**
- 241-247** İlyas Kemaloğlu, *Rusların Gözüyle Türkler*
Ayten ÇELEBİ
- 248-250** İbrahim Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*
Erhan ATEŞ
- 251-254** Sadık Müfit BİLGE, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*
Aybüke GÜZAY
- 256-258** Hüseyin Üreten, *Tralleis: Augustus Neokrati Νεωκροσι Του Σεβαστου*
Ayşen SİNA
- 259-266** Yayın İlkeleri/ Editorial Principles

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ali AKAR	Muğla Üniversitesi
Doç. Dr. Ercan ALKAYA	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Semra AYYILMAZ	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. İrfan ÇAĞLAR	Hitit Üniversitesi
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Tülin DURUKAN	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Ali DUYMAZ	Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. A. Bican ERCİLASUN	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Ruhi ERSOY	Gazi Üniversitesi/TBMM
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Harun GÜNGÖR	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Atilla JORMA	University of Turku
Prof. Dr. Şenol KANTARCI	Akdeniz Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Barış METİN	Uşak Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN	Erciyes Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mahmut SARIKAYA	Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Seyit SERTÇELİK	Ankara Üniversitesi/TBMM
Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. A. Nezih TURAN	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal ÜÇÜNCÜ	Karadeniz Teknik Üniversitesi

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

Prof. Dr. Ali Akar	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Feriha Hatice Akpınarlı	Gazi Üniversitesi
Dr. Araz Aslanlı	Azerbaycan Devlet İktisat Üniv.
Prof. Dr. Mehmet Aydın	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Adem Başbüyük	Erzincan Üniversitesi
Dr. Oktay Bingöl	USGAM
Dr. Hatem Cabbarlı	AGSAM, Bakü
Dr. Nazım Cafersoy	Azerbaycan Devlet İktisat Üniv.
Prof. Dr. Mevhibe Coşar	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Asım Çoban	Amasya Üniversitesi
Doç. Dr. Alpaslan Demir	Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Yelda Demirağ	Başkent Üniversitesi
Doç. Dr. Yıldız Deveci Bozkuş	Yıldırım Bayezit Üniversitesi
Prof. Dr. Süer Eker	Hacettepe Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Demirhan Fahri Erdem	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ	Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Abdülkadir Gül	Erzincan Üniversitesi
Dr. Meryem Günaydın	Fırat Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Elşan İzzetligil	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Doç. Dr. Figen Güner Dilek	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Davut Kılıç	Nevşehir HBV Üniversitesi
Prof. Dr. Nuran Kayabaşı	Gazi Üniversitesi
Dr. Hasan Oktay	KAFKASSAM
Prof. Dr. Mehmet Okur	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Gürol Pehlivan	Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Abdullah Temizkan	Ege Üniversitesi

Dergimizi Tarayan Veritabanları / Scanned by the Databases

ASOS, CEEOL, DOAJ, EBSCO, Index Copernicus, Index Islamicus, MLA International Bibliography, International Medieval Bibliography, ProQuest, Serials Solutions, TÜBİTAK-ULAKBİM, Ulrich's periodicals directory, CNKI, InfoBase

KUZEY KAFKASYA: AZERBAJCAN İÇİN RİSKLER VE FIRSATLAR

Nazim CAFEROV*

Araz ASLANLI**

ÖZET

Kuzey Kafkasya Rusya'nın güneyde Azerbaycan ve Gürcistan, batıda Karadeniz ve Azak, doğusunda ise Hazar denizi ile sınır bölgesidir. Burası ister tarihsel, isterse mevcut koşullarda hem kendi başına, hem de özellikle Rusya-Azerbaycan ilişkileri bağlamında Azerbaycan için ciddi önem arz etmiştir. Nitekim şartlar Kuzey Kafkasya'nın uzun süre daha Rusya-Azerbaycan ilişkilerinde önemli etkenlerden biri olacağını ortaya koymaktadır. Kuzey Kafkasya faktörü ikili ilişkilerde çeşitli jeopolitik, güvenlik ve jeoekonomik etkiler yaratmaktadır. Bu makalede bahsi geçen etkiler risk ve fırsatlar bağlamında değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Kuzey Kafkasya, Rusya, Azerbaycan, jeopolitik, jeoekonomik, güvenlik

ABSTRACT

North Caucasus is a border region of Russia with Azerbaijan and Georgia in the south, with the Black Sea and Azov in the west, with the Caspian Sea in the east. North Caucasus is of high importance for Azerbaijan in terms of Russia-Azerbaijan relations from both historical and current developments point of view. Indeed, the factors reveal that the North Caucasus region will long be an important factor in Russia-Azerbaijan relations. The North Caucasus factor is creating various geopolitical, security and geo-economic effects in bilateral relations. In this article, we will evaluate those effects in terms of risks and opportunities.

Keywords: North Caucasus, Russia, Azerbaijan, geopolitics, geoeconomic, security

* Dr., Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Türk Dünyası İşletme Fakültesi'nde öğretim üyesi ve Kafkasya Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi (QAFSAM) Başkan Yardımcısı, cafersoy@yahoo.com

** Dr., Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Türk Dünyası İşletme Fakültesi'nde öğretim üyesi ve Kafkasya Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi (QAFSAM) Başkanı, aslanly@yahoo.com

Kuzey Kafkasya Rusya'nın güneyde Azerbaycan ve Gürcistan, batıda Karadeniz ve Azak, doğusunda ise Hazar denizi ile sınır bölgesidir. Rusya topraklarının yaklaşık %1'ni ve ülke nüfusunun da yaklaşık % 6,6'ni oluşturan bu federal bölge kendi iç dinamikleri bağlamında dört temel özelliği ile dikkati çekmektedir. Bu bağlamda etnik ve dini farklılıkların kendisini en yoğun şekilde göstermesi, ülkenin en zor sosyo-ekonomik şartlarına sahip olması, yolsuzluk ve otoriterizmin en yoğun uygulanması ve nihayet güvenlik sorununun en yoğun şekilde yaşanması bölgenin stratejik konumunu ciddi biçimde etkilemektedir.

Nitekim bu boyutların Rusya'nın bu bölgeye ilişkin siyasi, idari, ekonomik, askeri, sosyal ve dış politikalarında görüldüğü biliniyor ve bu konular üzerine çok sayıda bilimsel edebiyatın mevcudluğu dikkat çekiyor. Her ne kadar 2010 yılı sonrasında bu konu geri planda kalsa da, özellikle birinci ve ikinci Rus-Çeçen savaşları sırası ve hemen sonrasında Kuzey Kafkasya'ya hem Rus, hem de Batı, hem de Türk bilim dünyasında özel bir ilginin olduğu gözlemleniyordu.

Fakat Kuzey Kafkasya'daki durumun Rusya'nın dış politikasına, özellikle de güneyindeki komşuları Güney Kafkasya ülkelerine etkilerinin hem bahsedilen dönemde hem de, sonrasında yeterince araştırılmadığı kanatindeyiz. Oysa Rusya'nın hem tarihsel politikaları, hem de günümüzdeki bölge politikaları düşünüldüğünde bu konunun Güney Kafkasya ile ilişkileri bağlamındaki etkileri gözardı edilemez. Bu bağlamda Rusya ile Azerbaycan arasında ilişkiler özel bir önem arz etmektedir. Okumakta olduğunuz bu makale Kuzey Kafkasya'daki mevcut durumun Azerbaycan için oluşturabileceği riskleri ve fırsatları değerlendirme amacını taşımaktadır. Bu çerçevede öncelikle Kuzey Kafkasya'nın karakteristik özellikleri ele alınacak, ardından ise Azerbaycan açısından yarattığı risk ve fırsatlar jeopolitik, güvenlik ve jeoekonomik boyutları ile değerlendirilecektir.

1. Kuzey Kafkasya'nın Jeopolitiği

Kuzey Kafkasya Rusya'nın güneyde Azerbaycan ve Gürcistan, batıda Karadeniz ve Azak, doğusunda ise Hazar denizi ile sınır bölgesidir. Bölgenin geleneksel coğrafyası Rusya Federasyonu'nun Adıgey, Dağıstan, İnguşetya, Kabardey-Balkar, Karaçay-Çerkez, Kuzey Osetya-Alanya ve Çeçenistan cumhuriyetleri ile Rostov, Krasnodar ve Stavropol bölgelerinden oluşmaktadır. İdari açıdan bu coğrafya 19 Ocak 2010 yılına kadar Güney Federal Bölgesi adı ile Rusya'nın 7. federe subjesiydi. Fakat o tarihte Rusya Devlet Başkanı Dimitri Medvedev'in kararıyla Güney Federal Bölgesi ikiye bölünerek Dağıstan, İnguşetya, Gabardin-Balkar, Karaçay-Çerkez, Kuzey Osetya-Alanya ve Çeçenistan cumhuriyetleri ile Stavropol bölgesinden oluşan ve federal merkezi Pyatigorsk olan "Kuzey Kafkasya" adlı yeni ve sayıca 8. federal bölge oluşturulmuştur (http://ria.ru/trend/North_Caucasus_federal_district_19012010/-01.03.2016). Yeni idari bölünme sonucunda gelenek-

sel olarak Kuzey Kafkasya'nın parçası sayılan Adıgey Cumhuriyeti'ne ise yeni federal bölge içinde yer verilmemiştir. 170 400 km² yüzölçümü ile Rusya Federasyonu topraklarının yaklaşık yüzde 1'ini oluşturan yeni federal bölgede toplam 9 659 000 kişi oturmaktadır (Oksenoyt, 2015: 277).

Jeopolitik açıdan Rusya'nın güneye yayılmasını temel yolunu oluşturan bu bölge dört temel özelliği ile dikkati çekmektedir. Öncelikle, Kuzey Kafkasya Rusya'da etnik ve din çeşitliliğinin kendini en yoğun şekilde gösterdiği federal bölgedir. Bölge nüfusunun büyük bir kısmını Slavlar oluşturmaktadır. Büyük çoğunluğu Ruslardan oluşan bu nüfus bölgeye 17. yüzyıldan itibaren yerleşmeye başlamış ve bu süreç 19. ve 20. yüzyıllardaki yeni göç dalgaları ile devam etmiştir. Ancak buna rağmen Kuzey Kafkasya halen etnik bakımdan Rusların mutlaka çokluğu teşkil etmediği (2 743 000-29,9%) tek bölgedir (<http://www.vestikavkaza.ru/analytics/obshestvo/26725.html-01.03.2016>). Son dönemlerde zor sosyo-ekonomik koşullar ve güvenlik sorunları Rusların bölgeden göçünü zorunlu kılmıştır. Ancak yeni idari sistemde Rusların çoğunluğu oluşturduğu Stavropol bölgesinin başkenti Pyatgorski'nin yeni oluşturulan Kuzey Kafkasya'nın idari merkezi olarak belirlenmesi Kremlin bölgede etnik Rus etkisini koruma girişimi olarak nitelendirilebilir. Bölge nüfusunun ikinci büyük bölümünü Karaçay, Balkar, Kumuk, Tatar, Türk, Nogay ve Azerbaycanlılar gibi Türk halklarının temsilcileri oluşturmaktadır. Etnik açıdan bölge nüfusunun üçüncü önemli bölümünü ise Çeçen, İnguş, Kabardey, Adıgey, Çerkez ve Abazaların da içinde bulunduğu yerel Kafkasya halkları grubu teşkil etmektedir. Dini açıdan bölgenin ağırlık taşıyan dinleri Ortodoks Hıristiyanlığı ve Sünni İslam'dır. Bölgede özellikle Dağıstan, Çeçenistan ve İnguşetya'da nüfus arasında Sünni İslam'ın Hanefi mezhebinin Nakşibendi ve Kadiri mezhepleri önemli etkiye sahiptirler. Kuzey Kafkasya'nın ikinci özelliği, Rusya'nın en zor sosyo-ekonomik şartlarına sahip bölgesi olmasıdır. Kuzey Kafkasya Rusya'nın en fakir, yatırımın en az yapıldığı, işsizliğin ülke ortalamasından 2,5 defa yüksek olduğu bölgesidir (http://www.ng.ru/regions/2010-12-30/7_kavkaz.html-01.03.2016). Rusya merkezi bütçesinden her yıl bölgedeki subjelere toplam 4,5-6 milyar dolar tutarında para aktarılmaktadır (Nemtsov vd., 2010: 18). Bölgedeki subjelerden İnguşetya'nın bütçesinin yaklaşık %89'u, Çeçenistan'ın %80'i, Dağıstan'ın %75'i, Karaçay-Çerkez'in %60'ı, Gabardin-Balkar'ın %58'i ve Kuzey Osetya-Alanya'nın %56'ı merkezi bütçe tarafından finanse edilmektedir (Nemtsov vd., 2010: 34).

Üçüncü olarak, Kuzey Kafkasya Rusya'da devlet memurları arasında yolsuzluğun en yaygın olduğu yerlerden biri ve otoriter yönetim anlayışının en sert şekilde uygulandığı bölgedir. Öncelikle, bölgede yerel iktidar dengesi Rusya merkezi yönetiminin kendisine sadık bulduğu eski Sovyet nomeklatürü ve geleneksel yerel güc odakları üzerinden oluşturduğu yapılanma üzerinden kuruluyor (Hanaliev 2013: 180-184; Markedonov, 2013). Keza bölgedeki politik kültür de geleneksel mahalli nosyonlar, hem Rus ve

Sovyet döneminden kalma otoriter miras, hem de Rusya'nın mevcut siyasi sistemi nedeniyle otoriter yapıya uygun zemin sağlamaktadır. Zaten bölgedeki subjelerde yapılan seçimler de hem süreç, hem de sonuçlara bakımından bu noktada önemli bir gösterge sayılabilir. Keza basın özgürlüğü ve insan hakları konusunda bölgede durumun ciddi problemlerin olduğu biliniyor (http://www.srji.org/upload/medialibrary/ca3/report-for-cedaw-rji-can_october-2015-final-rus.pdf 06.03.2016.) İkinci olarak, merkezi yönetimin bölgedeki sosyo-ekonomik durumun düzeltilmesi için ayırdığı bütçenin harcanmasında da ciddi yolsuzluklar ve suiistimaller yapıldığı yönünde raporlar var (<http://echo.msk.ru/files/701476.pdf> 06.03.2016).

Dördüncüsü, Kuzey Kafkasya güvenlik sorununun en yoğun şekilde mevcut olduğu, merkezi ve yerel idari ile güvenlik güçlerine karşı fiili savaşın yaşandığı en kaynar noktadır. Bölgeden verilen haberlerin büyük bir kısmını terör eylemleri, suikastlar, insan kaçakçılığı ve Rusya güvenlik birimlerinin bu olaylara karşı mücadele önlemlerine ilişkin bilgiler teşkil etmektedir. Genellikle, Stavropol bölgesi hariç, bölgedeki subjelerde toplumda sosyal veya etnik temele dayanan ciddi gerilim mevcuttur. Sosyal-ekonomik açıdan az gelişmiş, çok etnikli ve çok dinli yapıya sahip bu bölgeyi BDT mekânının en istikrarsız bölgelerinde biri saymak mümkündür. Bu durumun ortaya çıkmasında SSCB'nin dağılması ve Rusya Federasyonu'nun yeniden şekillenmesi fonunda bölgedeki özellikle etnik nitelikli subjelerin bağımsızlık elde etme veya statülerini yükseltme mücadelesine girişmesi önemli sebep gibi öne çıkmaktadır (Erol ve Amirbek, 2011: 316-318). Bu mücadelede bağımsızlık isteyen grupların İslam'ı esas ideolojik çerçeve gibi kullanmaları bölgede dini radikalizmin güçlenmesine neden olmuştur. Kendisini "Vahabilik" şeklinde gösteren dini radikalizmin, özellikle Çeçenistan ve Dağıstan'da ciddi etkiye sahip olduğu dikkati çekmektedir.

Kuzey Kafkasya Rusya'nın geri kalanı ile Azerbaycan arasında tampon bölge olması bakımından strateji öneme haizdir. Tarihsel bağlamda, Kuzey Kafkasya bölgesi Rusya'nın denetimine girene kadar esasen Azerbaycan'da kurulan Türk devletlerin siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel etkisi altında kaldığı söylenebilir (Tombuloğlu, 2003). Fakat Rusya'nın Kuzey Kafkasya'ya 16 yüzyıldan itibaren başlayan etkisi bölgedeki dengeleri köklü biçimde etkilemiştir (Dunlop, 1999: 6). Devam eden Rus egemenliği ile bölgedeki Türk etkisi ciddi biçimde zayıflasa da, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya zaman zaman Rus egemenliğine karşı ortak direniş göstermişlerdir (Nesibzade, 1996: 100; İbrahimli, 1996: 159).

1991 yılında SSCB'nin çöküşü Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasının yanısıra, Kuzey Kafkasya'da bağımsızlık arayışlarını da gündeme getirmiştir (Erol ve İzzetgil 2015: 363). Rusya'nın özellikle, Çeçenistan'ın bağımsızlık çabalarının askeri yöntemlerle engellemesi Kuzey Kafkasya'yı yeni dönemde Rusya-Azerbaycan ilişkilerinde önemli sorun alanlarından birini dönüştürmüştür. Esasen ilişkileri bozucu karakteri ile öne çıkan Ku-

zey Kafkasya etkeninin merkezinde Çeçenistan olmuştur. Rusya'nın hem bu savaş, hem de kendi emperyal amaçları çerçevesinde özellikle Çeçenistan etkenini Azerbaycan'a karşı baskı aracı gibi kullanmıştır (Cafersoy, 2001: 307-314). Çeçenistan meselesinin giderek arka plana geçmesi ile konunun Rusya-Azerbaycan ilişkilerindeki yeri de göreceli olarak azalmıştır (Valiyev 2011: 6).

Ancak, bölgenin yukarıda belirttiğimiz jeopolitiği, Rusya'nın Güney Kafkasya'ya yönelik geleneksel yaklaşımı ve de Azerbaycan'ın bölgesel dengelerdeki stratejik önemi gibi etkenler dikkate alındığında Kuzey Kafkasya'nın uzun süre daha Rusya-Azerbaycan ilişkilerinde ihmal edilmemesi gereken hususlardan biri olacağını belirtiriz. Bu bağlamda Kuzey Kafkasya faktörü hem bölgesel dengelerin, hem de Rusya-Azerbaycan ikili ilişkilerinin seyrine uygun olarak çeşitli jeopolitik, güvenlik ve jeoekonomik etkiler yaratmaktadır.

2. Jeopolitik Risk ve Fırsatlar

Coğrafi konum itibarıyla, Azerbaycan kuzeyde Rusya ile 390,3 km sınıra sahiptir ve bu sınırın tamamı Kuzey Kafkasya'dan geçmektedir (http://www.azerbaijan.az/portal/General/Square/square_01_a.html-03.03.2016). Rusya tarafından bu sınır Dağıstan Cumhuriyeti'nden geçerken, Azerbaycan'ın sınır illeri ise Balaken, Zakatala, Gah, Şeki, Oğuz, Kabala, Kusar ve Haçmazdır. Mevcut jeopolitik durum hem Rusya, hem de Azerbaycan için Kuzey Kafkasya bağlamında farklı anlamlara ifade etmektedir. Rusya açısından bu bölgede durumun tam kontrol edilmesi ve güçlü konumda bulunmak Moskova'nın güneyindeki komşularına yönelik politikaları ve bu çerçevede de Azerbaycan'a yönelik etkinliğini önemli ölçüde artırması anlamına geliyor. Nitekim 16. yüzyıldan itibaren süreklilik arz eden genişleme politikası yürüten Rusya'nın bu faaliyetlerinde iki önemli husus dikkat çekiyor. Bunlardan birincisi "sıcak denizlere çıkış elde etmek" önceliğidir (Cafersoy, 2014: 28-30). Bu çerçevede Azerbaycan Rusya için Hazar Denizi'ne, İstanbul ve Çanakkale boğazlarına ve hatta geniş anlamda İran körfezine çıkış yolunda mühim coğrafya gibi özel önem taşımıştır. Deli Petro'nun 18. yüzyılda başarısızlıkla sonuçlanan Hazar yolculuğu da Rusya'nın Azerbaycan'a bu yaklaşımının en önemli ilk örneklerinden sayılabilir. Genişleme stratejisindeki ikinci önemli husus "Hıristiyanlara/Ortodokslar lideri ve hamisi olma iddiası və anlamını taşıyan Üçüncü Röma teorisidir (Poe, 1997: 2). Bu teorinin və bu bağlamda "Hıristiyanları himaye etmek" stratejisinin Kafkasya'ya yansması ise 18 yüzyıldan itibaren Rusya'nın bölgede Hıristiyan Ermeni devleti kurmak girişimleri biçiminde olmuştur (Aslanlı, 2013: 40).

19. yüzyılda Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya'yı işgal etmesi olumsuz etkilerini günümüz de de sürdüren bir süreci başlatmıştır. Öncelikle, Rusların bölgeyi ele geçirmesinden sonra Azerbaycan Türklerinin Kafkas-

ya'daki siyasi, ekonomik, kültürel ve askeri etkisi çok ciddi darbe almıştır. İkincisi, Rusya'nın bu işgali 1813 tarihli Gülistan ve 1828 tarihli Türkmençay anlaşmaları ile Azerbaycan'ın Kuzey ve Güney olarak ikiye parçalanmasına sebep olmuştur (<http://www.mfa.gov.az/en/content/809>; Şükürov, 2006: 88). Üçüncüsü, hem bu anlaşmalar, hem de Edirne Antlaşması'yla sonuçlanan 1828-1829 tarihli Rus-Osmanlı savaşı Ermenilerin Kafkasya'ya kitlesel şekilde göçürülmesine sebep olmuş ve bölgede daha sonra kurulan Ermenistan'ın temelini oluşturmuştur (Yeşilot, 2008: 191-192; Verdieva, 2007: 158; Tanrıverdi, 2014: 939-945).

20. yüzyılda Rusya'daki rejimin değişmesi bile bu ülkenin Kuzey Kafkasya'ya ve Azerbaycan'a bakışını değiştirmemiştir. Sovyet Rusya yönetimi öncelikle Kuzey Kafkasya'yı ele geçirmiş, sonra petrol zengini başkent Bakü başta olma üzere Azerbaycan'ı işgal etmiştir. 1991 yılında SSCB'nin dağılmasından sonra Rusya Federasyonu'nun Kuzey Kafkasya'da zayıfladığı dönemde Azerbaycan'a baskı olanaklarını ciddi darbe almış, güçlendiği dönemde ise Bakü üzerindeki etki olanakları da artmıştır (Qasanov, 2013:729-739; Hasanov, 2015: 215-259). Rusya'nın bölgedeki bu geleneksel siyasi kursu İran ve Ermenistan ile kurulan ittifaklar çerçevesinde halen de sürdürülmeye çalışılıyor.

Diğer taraftan, Kuzey Kafkasya Azerbaycan için yeni jeopolitik denge yaratma fırsatı da sağlamaktadır. 1991 yılından sonra coğrafi bakımdan Azerbaycan için dünyaya çıkışın üç temel yönü var: güneyden İran yolu, batıdan Gürcistan-Türkiye yolu ve kuzeyden Rusya yolu. Güney yolu Azerbaycan açısından önemli bir tarihi geleneği temsil etmesine rağmen, İran hem uluslararası sistem tarafından tecridi, hem de bu ülkedeki siyasi sistemin dini-otoriter karakteri sebebiyle ciddi sorunlar barındırmaktadır. Keza Tahran yönetimin Azerbaycan Türklerine ilişkin Karabağ ve Güney Azerbaycan bağlamında kendini açıkça ortaya koyan olumsuz yaklaşımı da Güney yolunun kullanımında mevcut koşullarda aşılması güç engeller içermektedir. Batı yolu ise, hâlihazırda Azerbaycan'ın dünyaya çıkışının temel stratejik yönünü oluşturmaktadır. Yalnız bir yandan Zengilan-Nahçıvan-İğdir hattının Ermenistan engeli ile kesilmesi ve bu bağlamda yaşanan coğrafi sınırlılık, diğer taraftan ise Rusya ve Ermenistan'ın tehdidi altındaki Gürcistan yolunun kırılabilirliği Batı yolunun tek başına alternatif olmasında ciddi riskler yaratmaktadır. Bu anlamda tarihi açıdan ciddi olumsuz mirasa sahip olan Kuzey yolu Batı hattının destekleyici konumu ile Azerbaycan için stratejik denge rolü oynayabilir. Mevcut şartlarda Kuzey yolunun açık tutulması bir yandan, Azerbaycan'ın sadece Batı yoluna "mahkûm edilmesine" olanak vermeyerek stratejik manevra olanaklarını artırırken, diğer yandan Kafkasya'ya dair Rusya stratejik tutumunun daha da sertleşerek Batı yolunu doğrudan tehdit etmesi sürecini bir anlamda yumuşatmak fırsatı yaratmaktadır. Ayrıca, Kuzey yolunun korunması Rusya ile Türkiye arasında gelişen ilişkiler sürecine dolaylı katkıda bulunarak, bölgede tarihte örneği olmayan

ve mahiyetçe yeni nitelik taşıyan Rusya-Azerbaycan-Türkiye üçlü işbirliğine geniş olanaklar sağlıyor. Her ne kadar Kasım 2015`deki uçak krizinin Rusya-Türkiye ilişkilerinde ciddi bir gerginlik yaratsa da, bunu bütün Kafkasya`ya rekabet içerikli olumsuz yansımaları mümkün görülse bunun zor da olsa aşılacağı düşünebiliriz. Bu bağlamda Azerbaycan ve Türkiye ile özel tarihi, dini ve etnik bağları olan Kuzey Kafkasya Rusya'nın bölgedeki politikalarında işbirliği sürecine olumlu işlev yürütme imkânına sahiptir (Erol, 2013: 18-21, 24-30).

3. Güvenlik Riskleri ve Fırsatları

Genel anlamda, Azerbaycan güvenlik açısından ciddi risklerin mevcut olduğu bir bölgede yer almaktadır. Güvenlik bakımından Azerbaycan için en önemli tehdit Ermenistan ve onun işgalci politikasıdır. Bu tehlike ülkenin batısındaki 1007 km'lik Ermenistan sınırı boyunca devam etmektedir (<http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/caucasus/b071-armenia-and-azerbaijan-a-season-of-risks.pdf>- 09.03.2016). Güneydeki 765 km'lik İran sınırı da Tahran rejiminin niteliği, teröre desteği ve Ermenistan'la yoğun ilişkileri dikkate alındığında ciddi endişe kaynağı sayılabilir. İran'ın nükleer programını sürdürmesi yönündeki ısrarı, Batı'nın içinde askeri müdahalenin olabileceğini de ilan ettiği itirazları ve askeri müdahalenin ortaya çıkaracağı riskleri bu ülkeye ilişkin güvenlik endişesini en üst düzeye çıkarmıştır. Son dönemde Batı ile nükleer alanda bir uzlaşma sağlansa da, İran'ın özellikle bölgede zaman zaman dolaylı askeri güç kullanarak ortaya koyduğu mezhepsel motifli jeopolitik iddiaları Tahran'ın Bakı için halen ciddi güvenlik riski yaratabileceğini söyleyebiliriz (Alili, 2015: 7-8). Azerbaycan'ın kuzey-batısındaki 480 km'lik sınırda sahip olduğu Gürcistan'daki güvenlik riskinin ne kadar büyük olduğunu en son 2008 yılının Ağustos ayındaki 5 günlük Rusya-Gürcistan savaşı açıkça göstermiştir (Tsereteli, 2009: 19-20). Ayrıca Ermeni faktörünün Cavahetiya bölgesinde "ikinci Karabağ" oluşturmak yönündeki çabaları Gürcistan'ın güvenlik açısından ne kadar kırılgan olduğunu ortaya koymaktadır (Cornell, 2002: 196-208; Chitadze, 2015: 108-112).

Bu genel manzara içinde Azerbaycan Rusya'nın Kuzey Kafkasya üzerinden 390 km'lik sınıra da güvenlik bağlamında stratejik öneme sahiptir. Daha önce de belirtildiğimiz gibi Kuzey Kafkasya gerilla savaşının ve terör eylemlerinin etkin kaynağı ve Rusya'nın askeri açıdan en militarize bölgesidir. "Rusya'nın yumuşak karnı" olarak algılanan Kuzey Kafkasya'daki istikrarsız durum Azerbaycan açısından ciddi güvenlik riskleri yaratabilir (Merlin, 2011: 6; Cohen, 2012: 3). Öncelikle, bu bölgede faaliyet gösteren askeri çetelerin Azerbaycan'dan transit geçişi veya Rus ordusunun takibinden kaçarken gizlenecek ülke gibi kullanma girişimleri önemli güvenlik sorunu addedilebilir. (Valiyev, 2006). İkincisi, Rusya'nın bölgedeki durumu gerekçe göstererek Azerbaycan'la komşu Kuzey Kafkasya'da askeri faaliyet-

lerini yoğunlaştırması diğerk bir endişe nedenidir (Vatchagaev, 2015). Kuzey komşumuzun 19. ve 20. yüzyıllarda Azerbaycan'ın iki kez işgalini Kuzey Kafkasya vasıtasıyla hayata geçirmesi tarihi açıdan bu kaygının ne kadar gerçek olduğunun göstergesidir. 20 Ocak 1990'da Bakü'ye Sovyet ordusunun askeri müdahalesi, Hocalı soykırımında 366. Rus Alayı'nın oynadığı rol ve Rusya'nın 2008'in Ağustos'unda Gürcistan'a askeri müdahalesi, Ukrayna ve Suriye örnekleri de Rus askeri tehdidinin halen ne kadar güncel olduğunun önemli örneklerinden sayılabilir.

Öte yandan, Kuzey Kafkasya bölgesi Azerbaycan için güvenlik açısından belirli fırsatlar da yaratıyor. Öncelikle, Rusya'nın yukarıda belirtilen güvenlik sorunları nedeniyle bölgeyi tam kontrolde tutamaması Moskova'nın Azerbaycan üzerinde arzuladığı baskıyı kurmasına engel oluyor. Nitekim Azerbaycan'ın petrolle ilgili "Yüzyılın anlaşması" gibi stratejik adımı Rusya'nın bölgeye kontrolünü iyice zayıfladığı dönemde, yani 1994 yılında atabilmiş olması rastlantı sayılmamalıdır. Bu anlamda Kuzey Kafkasya'daki güvenlik sorunu Azerbaycan petrolünün Rusya'ya alternatif yoldan Batı pazarlarına naklini kolaylaştıran faktörlerden biri olmuştur. İkincisi, bölgenin güvenlik sorunu Rusya ve Azerbaycan arasındaki güvenlik işbirliği ihtiyacını arttırmaktadır. Bu da doğal olarak Azerbaycan'ın Rusya karşısında manevra olanaklarını artırmasına yardımcı oluyor. Üçüncüsü, Azerbaycan bölgedeki durumu örnek göstererek, Rusya karşısında Karabağ sorununun çözümünde ayrılıkçılık unsurunun olumsuz etken olduğunu belirtme ve toprak bütünlüğü faktörünün esas alınmasını ileri sürme fırsatı elde etmektedir.

4. Jeoekonomik Riskler ve Fırsatlar

Ekonomik faktör devletlerarası ilişkilerin ve uluslararası sistemdeki güç mücadelesinin en önemli unsurlarından biri olmuştur. Soğuk Savaş döneminde Batı ve Doğu blokları arasındaki uluslararası rekabetin esas ekseninin ideoloji olması ekonomik faktörün önemini kısmen gölgelese de, iki blok arasındaki mücadelenin kaderini önemli ölçüde Doğu bloğunun lideri SSCB'nin ekonomik sorunları belirlemiştir (Boettke, 1993). Bu süreçte Doğu bloğunun, özellikle de SSCB'nin ekonomisine kıyasla daha güçlü ekonomiye sahip Batı bloğu ve ABD kazanan taraf olmuştur.

SSCB'nin dağılmasından sonra Rusya'daki ekonomik sıkıntılar bu ülkenin uluslararası sistemdeki "süper güç" rolünü kaybetmesinin temel nedenlerinden birini oluşturdu. Bu bakımdan 1991 yılından beri Rusya'da görev yapan devlet başkanları Boris Yeltsin, Vladimir Putin ve Dimitri Medvedev için ülkenin ekonomik gücünü yeniden inşası en önemli hedeflerdendi (Desai, 2005: 87-106). Geçen dönemde ülkede gerçekleştirilmeye çalışılan ekonomik reformlar da bu amaca ulaşmayı hedeflemiştir. Rusya yönetimlerinin "Breton Woods" sistemine entegre edebilmek için attığı adımlar, G-8 üyeliği, 1993 yılından itibaren Dünya Ticaret Örgütü'ne üye

olmak için gösterdiği ısrar Rusya'nın güçlü ekonomiye sahip olma hedefinin dış stratejik boyutunu oluşturmuştur (Cooper, 2009: 12). Kremlin yönetiminin devletlerarası ekonomik ilişkilere artan ilgisi, silah ihracatının çeşitli ülkelerle işbirliğinin temel yönlerinden birine dönüşmesi (Fleurant, 2015: 2-3) ve en önemlisi "enerji süper gücü" olmak için gösterdiği özel girişimler (Hill 2004; Legvold 2008: 8-22) Rusya açısından ekonomik etkenin dış politikada öneminin kavranması açısından önemli örnekler sayılabilir.

Rusya'nın çağdaş uluslararası ilişkiler sisteminde jeoekonominin öneminin artmasıyla paralellik arz eden bu tutumu Azerbaycan'la ilişkilerinde de büyük öneme sahiptir. Tarihsel olarak Rusya için Azerbaycan'ın jeoekonomik önemi özellikle enerji unsuru açısından en önemli boyutlardan biridir (Nuriev, 2011:100; Kjærnet 2009: 3; Mikhelidze, 2010: 6-8). Azerbaycan petrolünün 19. yüzyılda Rusya Çarlığı tarafından keşfedilen bu önemi, 20. yüzyılda Bolşevik devriminin yaşaması ve SSCB'nin Nazi Almanya'sı üzerinde zafer kazanmasında önemli rol oynamıştır. Enerji süper gücü iddiasını güçlü bir şekilde ortaya koyan Rusya Federasyonu için de Azerbaycan büyük petrol ve gaz rezervlerinin yanı sıra, enerji yolları üzerinde bulunan stratejik öneme sahip transit ülke gibi önem taşımaktadır.

Ancak Rusya ile Azerbaycan arasında ekonomik ilişkiler sadece enerji ile sınırlı değildir (Mamadzade, 2006: 56-67; Yolchuyev, 2015). 19. yüzyıldan beri ortak ekonomik düzleme ve SSCB'nin planlı ekonomik mirasına dayanan bu ilişkilerin başka önemli yönleri de var. Rusya için Azerbaycan ekonomik pazar, silah sata bileceği zengin müşteri, kuzey ile güneyi karadan birleştiren ülke olarak da öneme sahiptir. Azerbaycan için ise Rusya 140 milyonluk nüfusa sahip büyük bir pazar, en büyük ticaret ortaklarından biri ve yaklaşık 2 milyon Azerbaycanlının çalıştığı ülke olarak önem arz ediyor (Nuriev, 2011: 101).

Belirtilen unsurlar çerçevesinde, Kuzey Kafkasya jeoekonomik bağlamda da Rusya-Azerbaycan ilişkilerinde önemli yönlerden birini oluşturuyor (Valiyev, 2011: 142). Bölge Rusya-Azerbaycan ekonomik ilişkilerinde hem riskler yaratmakta, hem de fırsatlar sağlamaktadır. Kuzey Kafkasya'daki güvenlik sorunlarının neden olduğu problemlerin Rusya-Azerbaycan ekonomik ilişkileri açısından yarattığı riskler kendini genellikle iki yönde gösteriyor. Öncelikle, bölgede istikrarsız durumun mevcudluğu ve zaman-zaman yaşanan terör eylemleri iki ülke arasındaki kara yolunun kullanımını kısmen tehlikeye atarak normal ekonomik ilişkilerin gelişmesine belirli oranda engel olmaktadır. İkincisi ve belki de daha da önemlisi, Kuzey Kafkasya meselesi Rusya ve Azerbaycan arasında zaman-zaman gerginliğe neden olarak, yalnızca siyasi ve güvenlik ilişkilerine değil, aynı zamanda da ekonomik ilişkilere de ciddi zarar veriyor. Öyle ki, Rusya bazen Kuzey Kafkasya konusunda Bakü'nün tutumunu neden olarak göstererek Azerbaycan'a ekonomik ambargo uygulamış ve bu ülkede çalışan 2 milyon Azerbaycanlı üzerinde baskıları artırmıştır. Esasen birinci ve ikinci Rus-

Çeçen savaşlarında ortaya konulan bu tavır halen Rusya'nın Azerbaycan'a karşı önemli ekonomik baskı araçlarından biri olarak kalmaya devam ediyor.

Diğer taraftan, Kuzey Kafkasya Rusya-Azerbaycan ekonomik ilişkilerinde önemli fırsatlar da yaratıyor. Öncelikle, Kuzey Kafkasya Rusya için Güney Kafkasya'nın en büyük ve en zengin ülkesine ekonomik köprü anlamını taşımaktadır. Bunun yanı sıra, Azerbaycan'ın İran ile komşu olması Moskova yönetimine Rusya-İran ilişkilerinin ekonomik gelişimi için coğrafi koridor imkânı sağlamaktadır. Nitekim 7 Nisan 2015 tarihinde Bakü'de ilk toplantısı yapılan Azerbaycan-Rusya-İran üçlü formatı da bu bağlamda önemli bir fırsat oluşturmaktadır (<http://tr.trend.az/news/politics/2516488.html-08.04.2016>). Kuzey Kafkasya Azerbaycan içinse, hem doğrudan 140 milyonluk Rusya pazarına, dolaylı olarak ise hem de toplamda yaklaşık 60 milyon nüfusları bulunan Ukrayna, Beyaz Rusya ve Baltık ülkelerinin pazarlarına giriş kapısı işlevine de sahiptir. İkincisi, Kuzey Kafkasya'nın sosyo-ekonomik durumu Rusya ile Azerbaycan arasında ekonomik işbirliğine önemli ivme yaratabilir. Bölgenin enerji ihtiyacının Azerbaycan tarafından sağlanması ve bölgeye Azerbaycan sermayesinin yatırılması Kuzey Kafkasya'nın sorunlarının çözümünde Rusya'nın ortaya koyduğu "Kuzey Kafkasya'nın Sosyo-Ekonomik Gelişim Stratejisi-2025" programının gerçekleşmesini kolaylaştırabilir. Azerbaycan açısından ise bu adım istikrarsızlık üreten durumu ile çeşitli riskler yaratan sınır komşusu bölgede durumun normalleşmesi ve önemli ekonomik gelirler sağlanması açısından yararlı olabilir. Nitekim 2-3 Eylül 2010-da Rusya Devlet Başkanı Dmitri Medvedev'in Bakü seferinde bu konu gündeme gelmiş, sonrasında Azerbaycan doğal gazının Kuzey Kafkasya'ya verilmesi için anlaşma imzalamıştır (Markedonov, 2010).

Kuzey Kafkasya Rusya-Azerbaycan ekonomik ilişkileri açısından, özellikle enerji boyutu nedeniyle de hem riske neden olmakta, hem de fırsat yaratmaktadır. Öyle ki, dış politikasında enerji faktörünü stratejik araç olarak kullanan Rusya Azerbaycan'a kendi petrol ve gaz kaynaklarını komşu Kuzey Kafkasya aracılığıyla yoluyla nakletmek için baskı yapmaya çalışmaktadır. Daha önce Bakü-Ceyhan petrol boru hattının çekimine engel olmak için Moskova tarafından gündeme getirilen bu nakil yolu, şimdi de Şahdeniz gazının Rusya vasıtasıyla taşınması için gündemdeki yerini korumaktadır. Diğer taraftan, bir fırsat gibi Kuzey Kafkasya üzerinden Rusya yolunun varlığı Azerbaycan'ın enerji kaynaklarının satışı ve naklinde diğer aktörlere karşı manevra olanaklarını güçlendirmektedir.

Sonuç

Rusya'nın güneyde Azerbaycan ve Gürcistan, batıda Karadeniz ve Azak, doğusunda ise Hazar denizi ile sınırı olan Kuzey Kafkasya, etnik ve dini heterojenliğin en yoğun şekilde kendini gösterdiği bölgedir. Bu coğrafya Rus-

ya`da devlet memurlarının yolsuzluk oranlarının en yüksek olduğu, otoriter yönetim anlayışının en sert şekilde uygulandığı ve güvenlik sorununun en yoğun şekilde mevcut olduğu, bu bağlamda merkezi ve yerel idari ile güvenlik güçlerine karşı fiili savaşın yaşandığı en sıcak noktadır. Bu haliyle Kuzey Kafkasya Rusya için ciddi güvenlik ve sosyal-ekonomik sorunların mevcut olduğu bölgede konumundadır. "Rusya'nın Filistin'i" gibi nitelendirilen bu bölgede durumun yakın dönemde normalleşmesi ihtimali ise düşük gözükmektedir.

Kuzey Kafkasya ister tarihen, isterse mevcut koşullarda hem kendi başına, hem de özelikle Rusya-Azerbaycan ilişkileri bağlamında Azerbaycan için ciddi önem arz etmiştir. Nitekim şartlar Kuzey Kafkasya'nın uzun süre daha Rusya-Azerbaycan ilişkilerinde önemli etkenlerden biri olacağını ortaya koymaktadır. Kuzey Kafkasya faktörü ikili ilişkilerde çeşitli jeopolitik, güvenlik ve jeoekonomik etkiler yaratmaktadır. Jeopolitik açıdan, Rusya'nın bu bölgedeki durumu tam kontrol etmesi ve güçlü olması Moskova'nın güneyindeki komşularına ve bu çerçevede de Azerbaycan'a kendi baskısını güçlendirmesi anlamına geliyor. Keza, Rusya yolunun açık tutulması bir yandan Azerbaycan'ın stratejik manevra olanaklarını artırırken, diğer yandan Kafkasya'ya Rus baskısını bir anlamda yumuşatmak fırsatı yaratmaktadır. Ayrıca, Kuzey (Rusya) yolunun korunması Rusya ile Türkiye arasında gelişen ilişkiler fonunda bölgede tarihte rneği olmayan ve mahiyetçe yeni nitelik taşıyan Rusya-Azerbaycan-Türkiye l işbirliğine geniş olanaklar sağlıyor.

Güvenlik bakımından, "Rusya'nın yumuşak karnı" olarak algılanan Kuzey Kafkasya'daki istikrarsız durum Azerbaycan açısından ciddi güvenlik riskleri yaratmaktadır. Öncelikle, bu bölgede faaliyet gösteren çetelerin Azerbaycan'dan transit geçiş veya Rus ordusunun takibinden kaçarken saklanacak ülke gibi kullanma girişimleri önemli güvenlik sorunu addedilebilir. İkincisi, Rusya'nın bölgedeki durumu gerekçe göstererek Azerbaycan'la komşu Kuzey Kafkasya'ya ordu sevk etmesi diğer bir endişe nedenidir. Diğer taraftan, bölgedeki durum Rusya'nın Azerbaycan'la güvenlik alanında işbirliği yapmağa itiyor.

Kuzey Kafkasya jeoekonomik bağlamda da Rusya-Azerbaycan ilişkilerinde önemli yönlerden birini oluşturuyor. Kuzey Kafkasya'daki güvenlik sorunlarının neden olduğu problemlili yapının Rusya-Azerbaycan ekonomik ilişkileri açısından sıkıntılar yaratmaktadır. Bu çerçevede, bölgedeki durum iki ülke arasındaki kara yolunun kullanımında sorun yaratmanın yanısıra, ilişkilerde gerginliğe neden olarak, ekonomik işbirliğine ciddi zarar vermektedir. Diğer taraftan, Kuzey Kafkasya Rusya için Kafkasya'nın en büyük ve en zengin lkesi Azerbaycan'a ekonomik köprü, İran'la ilişkilerinin ekonomik gelişimi için coğrafi koridor imkânı anlamını taşımaktadır. Kuzey Kafkasya Azerbaycan içinse, hem doğrudan 140 milyonluk Rusya pazarına, hem de toplamda yaklaşık 60 milyonluk Ukrayna, Beyaz Rusya ve Baltık

ülkeleri pazarlarına giriş kapısı işlevine sahiptir. Keza 2018 Dünya Futbol Şampiyonası gibi mühim uluslararası müsabakaların Rusya'da yapılması ise Azerbaycan sermayesinin bölgeye ilgi göstermesine önemli bir teşvik niteliği sağlamaktadır. Enerji bağlamında ise, Kuzey Kafkasya hem dış politikasında enerji faktörünü stratejik araç olarak kullanan Rusya için Azerbaycan'a baskı yapma, hem de Azerbaycan'ın enerji kaynaklarının satışı ve naklinde diğer aktörlere karşı manevra olanaklarını güçlendirme imkânı vermektedir.

Özetle, Kuzey Kafkasya Rusya-Azerbaycan ilişkilerinde etkin unsurlardan biri olarak varlığını yeni jeopolitik, güvenlik ve jeoekonomik boyutlar eklenerek devam ettirecektir.

KAYNAKÇA

- “Armenia and Azerbaijan: A Season of Risks”, Europe Briefing 71, 26 September 2013, <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/caucasus/b071-armenia-and-azerbaijan-a-season-of-risks.pdf> (09.03.2016).
- “Azerbaycan Cumhurbaşkanı : “Üçtarafli görüş bölgesel işbirliğinde yeni sayfa açacak”, 7 Nisan 2016, <http://tr.trend.az/news/politics/2516488.html> (08.04.2016).
- “Severo-Kavkazskiy Federalno-Boevoy Okrug” (Северо-Кавказский федерально-боевой округ), 30.12.2010, http://www.ng.ru/regions/2010-12-30/7_kavkaz.html (01.03.2016).
- “Sozdanie Severo-Kavkazskogo Federalnogo Okruga” (Создание Северо-Кавказского федерального округа), 24.02.2010, http://ria.ru/trend/North_Caucasus_federal_district_19012010/ (01.03.2016).
- “Strategiya Sotsialno-Ekonomičeskovo Razvitiya SKFO do 2025 Qoda” (Стратегия социально-экономического развития СКФО до 2025 года, 6 Окт 2010 в 14:30, <http://www.vestikavkaza.ru/analytics/obshestvo/26725.html> (01.03.2016).
- “Terror, Ugrozi. Korruptsiya: V Setyah Kavkaza” (Террор, Угрозы, Коррупция: В Сетях Кавказа), Доклад - Октябрь 2011, Репортеры Без Границ, <http://echo.msk.ru/files/701476.pdf> (06.03.2016).
- “Treaty of Gulistan (1813), <http://www.mfa.gov.az/en/content/809>, (04.04.2016).
- “Zayevlenie Pravovoy İnitsiativi Po Rossii (Pir) i Chechnya Advocacy Network v Otnoşenii Soblyudeniya Rossiskoy Federatsiey Konventsii Cedaw Na Severnom Kavkaze” (“Заявление Правовой Инициативы По России (Пир) И Chechnya Advocacy Network В Отношении Соблюдения Российской Федерацией Конвенции Cedaw На Северном Кавказе”, 26 September 2013, <http://www.srji.org/upload/medialibr>

- ary/ca3/report-for-cedaw-rji-can_october-2015-final-rus.pdf (06.03.2016).
- Ahmad ALILI (2015), "Azerbaijan and Iran after the Sanctions: The Pathways of Advanced Engagement and Confrontation", <http://cesd.az/new/wp-content/uploads/2016/01/Azerbaijan-and-Iran-after-the-Sanctions.pdf>, (09.03.2016).
- ANTHONY Ian (1998). "Economic dimensions of Soviet and Russian arms exports", Ian Anthony (der.) *Russia and the Arms Trade*, SIPRI, Oxford University Press: 177-193.
- ASLANLI Araz (2013). *Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ*, Ankara: Eko Avrasya Yayınları.
- BOETTKE Peter J. (1993). *Why Perestroika Failed: The Politics and Economics of Socialist Transformation*, London: Routledge.
- CAFERSOY Nazim (2014). "Rus Ulusal Güvenlik Kültürünün Yapıtaşları", *Millî Güvenlik ve Askerî Bilimler Akademik Dergisi*, İlkbahar, Cilt 1 (2): 17-62.
- CHİTADZE Nika (2015). 'Samtskhe-Javakheti as a Potential Flash Point in Georgia: Ethnic-Confessional Composition and Integration Challenges', *Caucasus International*, 5 (3): 101-115.
- COHEN Ariel (2012, 26 Mart). "A Threat to the West: The Rise of Islamist Insurgency in the Northern Caucasus and Russia's Inadequate Response", *The Heritage Foundation*, *BACKGROUND*, 2643 | <http://thf-media.s3.amazonaws.com/2012/pdf/bg2643.pdf> (04.03. 2015), s.3.
- Cooper William H. (2009, 29 Haziran) "Russia's Economic Performance and Policies and Their Implications for the United States, Washington: CRS Report for Congress, <https://www.fas.org/sgp/crs/row/RL34512.pdf> (11.03.2016).
- Cornell Svante E (2002). *Autonomy and Conflict Ethnoterritoriality and Separatism in the South Caucasus – Cases in Georgia*, Uppsala: Uppsala University Department of Peace and Conflict Research.
- DESAI Padma (2005). "Russian Retrospectives on Reforms from Yeltsin to Putin", *Journal of Economic Perspectives*, 19 (1): 87–106.
- DUNLOP John B.(1999). *Russia Confronts Chechnya*, United Kingdom, Cambridge University Press.
- EROL, Mehmet Seyfettin-Aidarbek Amirbek (2011), "Avrasya'da Yeni Tehditler ve Güvenlik Arayışları: Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütünün Geleceği", *Türk Dış Politikasında Strateji Arayışları, Türkiye'nin Güncel Güvenlik Sorunları: Ülkeler, Bölgeler, Örgütler*, Mehmet Seyfettin Erol (der.), Ankara, Barış Kitap, s. 313-334.
- EROL, Mehmet Seyfettin (2013). "Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Siyasi, Güvenlik ve Kültürel Açılardan Analizi", *Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri*, Haydar Çakmak-M. Seyfettin Erol (ed.), Ankara, Barış Kitap, s. 15-32.

- EROL Mehmet Seyfettin-Elşan İzzetgil (Temmuz-Aralık 2015). "Kafkasya'nın Değişen Jeopolitiği: Sovyetler Birliği'nin Çöküşü ile Kafkasya'da Jeopolitiğin Yeniden Doğuşu", *Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı-1*, 21 (71), 363-377.
- FLEURANT Aude- Sam Perlo-Freeman, Pieter D. Wezeman and Siemon T. Wezeman (2016, Eylül). "Trends in International Arms Transfers, 2015", *SIPRI Fact Sheet* <http://books.sipri.org/files/FS/SIPRIFS1602.pdf> (16.03.2016).
- Gasanov Ali (2013). *Sovremennye Mejdunarodnie Otnoşeniya i Vneşnyaya Politika Azerbaydjana* (Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана), Bakı: Zedabi LTD MMC.
- HANALİEV Nuradin (2013). "Nekotore Osobennosti Politiceskih Rejimov Natsionalnih Respublik Severnogo Kavkaza" (Власть Некоторые Особенности Политических Режимов Национальных Республик Северного Кавказа), *Vlast*, Sayı (11):180-184.
- HESENOV Eli M. (2015). *Azərbaycanın Geosiyasəti*, Bakı: Zedabi LTD MMC.
- HILL Fiona (2004, Eylül). *Energy Empire: Oil, Gas and Russia's Revival*, London: The Foreign Policy Centre.
http://www.srji.org/upload/medialibrary/ca3/report-for-cedaw-rjican_october-2015-final-rus.pdf (04.04.2016).
- İBRAHİMLİ Haleddin (1996). *Azərbaycan Siyasi Mühacirəti*, Bakı: Azərbaycan Araştırmaları Vakfı, Elm.
- KJÆRNET Heidi (2009, 3 Mart). "The Energy Dimension of Azerbaijani-Russian Relations: Maneuvering for NagornoKarabakh", *Russian Analytical Digest*, 56/ 2009: 2-5.
- LEGVOLD Robert (2008, Temmuz). "Russia's Strategic Vision and the Role of Energy", *NBR Analysis: Russian Energy Policy And Strategy*, 19 (2): 9-22.
- MAMED-ZADE Nargiz (2006). *Vzaimootnoşçeniya Azerbaydjanskoy Respubliki so Slavyanskimi Stranami SNQ* (Взаимоотношения Азербайджанской Республики Со Славянскими Странами СНГ И Восточной Европы), Bakı. Kanun.
- MARKEDONOV Sergey (2010, 6 Eylül). "Mej Dvuh Soyuznikov", <http://novopol.ru/-mej-dvuh-soyuznikov-text89395.html> (08.04.2016).
- MARKEDONOV Sergey (2013). "The North Caucasus: The Value and Costs for Russia", 27 december <http://eng.globalaffairs.ru/number/The-North-Caucasus-The-Value-and-Costs-for-Russia-16287> (05.04.2016).
- MERLIN Aude (2011, 27 Mayıs). "Relations Between the North and South Caucasus: Divergent Paths?", *Caucasus Analytical Digest*, 27: 2-5.
- MIKHELIDZE Nona (2010, 18 Eylül) "The Azerbaijan-Russia-Turkey Energy Triangle and its Impact on the Future of Nagorno-Karabakh", *Istituto Affari Internazionali*, 10 (18): 1-9.
- NEMTSOV Boris-Vladimir Milov (2010). *Putin. İtogi.10 Let* (Путин. Итоги. 10 Лет), Moskova, Solidarnost.

- NESİBZADE Nesib (1996). *Azərbaycan Xarici Siyasəti (1918-1920)* Bakü: Ay Ulduz.
- NURİEV Elhan (2011). "Rosciysko-Azerbaydjanskije Otnoşeniya v Sovremennih Geopolitiçeskikh Realiyah" (Российско-азербайджанские отношения в современных геополитических реалиях), *Problemi Natsiolanoy Strateqii (Проблемы Национальной Стратегии)*, 1(6): 95-119.
- OKSENOYT G.K., (2015) *Regioni Rossii, Osnovnie karakteristiki subyektov Rossiyskoy Federatsii 2015* (Регионы России Основные Характеристики Субъектов Российской Федерации), Moskva: Rosttat.
- POE Marchall (1997). "Moscow, the Third Rome: The Origins and Transformations of a Pivotal Moment" <https://www.ucis.pitt.edu/nceeer/1997-811-25-Poe.pdf> (05.04.2016).
- ŞÜKÜROV Kərim (2006). *Türkmənçay – 1828: Tarixi xronika* (İxtisarla). Bakı: "Çaşıoğlu" matbaası.
- TANRIVERDİ Mustafa (2014). "Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya'da Ermenileri İskan Politikası ve Türklerin Göçü", *Yeni Türkiye: Ermesi Meselesi Özel Sayısı*, Sayı 61 (2): 939-945.
- TOMBULOĞLU Tuba (2003). *Kafkasya'nın Etnik Ve Kültürel Yapısı'nın Oluşumunda Türklerin Rolü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TSERETELİ Mamuka (2009). "The Impact Of The Russia-Georgia War On The South Caucasus Transportation Corridor", Washington: The Jamestown Foundation, http://www.voltairenet.org/IMG/pdf/Impact_of_the_Russia-Georgia_War.pdf (08.03.2016).
- VALİYEV Anar (2006, 18 Mayıs). "Growing Anti-Chechen Sentiment in Azerbaijan", *North Caucasus Analysis*, 7 (20) http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=3244#.VwkdOZYLRdg (10.03.2016).
- VALİYEV Anar (2011). "Azerbaijan-Russia Relations After The Five-Day War: Friendship, Enmity, Or Pragmatism?", *Turkish Policy Quarterly*, 10 (3): 133-143.
- VALİYEV Anar (2011, 27 Mayıs). "Azerbaijan and the North Caucasus: A Pragmatic Relationship", *Caucasus Analytical Digest*, 27 : 5-8.
- VATÇHAGAEV Mairbek (2015, 10 Nisan). "Are Russian Military Exercises in the North Caucasus a Signal to Azerbaijan and Georgia?", April 10, http://www.jamestown.org/programs/nc/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=43776&cHash=6dc515b6e4b04aa33d6d4f7ec6cbcadb
- VERDİYEVA Haçar (2007). "Perecelençeskaya Politika Rossiyskoy İmperii na Kavkaze" (Переселенческая Политика Российской Империи На Кавказе), *Kavkaz i Globalizatsiya (Кавказ и глобализация)*, 1 (5):152-160.
- YEŞİLOT Okan (2008). "Türkmənçay Antlaşması ve Sonuçları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 36: 187-199.

Nazım Cafersoy - Araz Aslanlı

YOLCHUYEV Orkhan (2015 9 Ekim). "Relations with Azerbaijan meet Russia's strategic interests", <http://en.trend.az/business/economy/2442213.html> (15.03.2016).

ENERJİ İTHALATINDA TEDARİKÇİLERİN ÇEŞİTLENDİRİLMESİ: RUS GAZINA ALTERNATİF AZERBAYCAN GAZI

Anıl Çağlar ERKAN*

ÖZET

Genel olarak arz temelinde ele alınan enerji güvenliği kavramı, küresel ölçekte önem verilen sorun haline gelmektedir. Enerji kaynaklarının dünya coğrafyasına eşit dağılması, artan küresel enerji tüketimi, enerji ithalatına bağımlılık, enerji kaynaklarının diplomasi aracı olarak kullanılması gibi nedenler, enerji güvenliği sorununun, bölgesel ölçeğin ötesinde, küresel güvenlik sorunu haline gelmesine olanak sağlamaktadır. Bu noktada artık, enerji güvenliği sorunu, devletler için ciddi bir tehdit olarak ortaya çıkmaktadır. Tüm devletler gibi Türkiye de enerji güvenliğine/tehdidine son derece önem vermektedir. Türkiye'nin enerji kaynakları bakımından yetersiz oluşu, giderek artan enerji tüketimi, Rusya Federasyonu ve İran gibi güvensiz tedarikçilere artan bağımlılığı bu noktada etkili olmaktadır. Örneğin, İran kış mevsimlerinde doğal gazı kesmekte, Rusya Federasyonu ise Ukrayna, Avrupa Birliği ve Estonya örneklerinde görüldüğü gibi, her dış politika hamlesinde enerji kaynaklarını kullanmaktadır. Söz konusu bu örnekler, Türkiye için önemli bir tecrübe olmakta ve Rusya Federasyonu'yla yaşanan "uçak krizi" sonrasında da aynı hamlelerin gerçekleştirilmesine kendisini hazırlamaktadır. TANAP projesinin hızlandırılması bu bağlamda ön plana çıkmaktadır, fakat yeterliliği tartışmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Rusya, Enerji Güvenliği, Azerbaycan, TANAP

ABSTRACT

Generally, energy security notion which discussed the basis on supply today very important and issue has become global scale. Not equally distributed to the global geography of energy resources, increasing energy global consumption, diplomatic sanctions tool to be used as a weapon of dependence on imports of energy resources were caused to allowing the energy struggle to move beyond the regional conflict and the transformation into a global secu-

* Öğretim Görevlisi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Tefenni Meslek Yüksekokulu, acerkan@mehmetakif.edu.tr

rity issue. Energy security problem is very important threat in that point. All states such as Turkey gives utmost importance to energy security, inadequate in terms of energy supply, increased consumption and increasing dependence on insecure suppliers like Iran, Russian Federation are effective at this point. Iran cut natural gas in winter; Russian Federation uses energy in all foreign policy moves as seen in the example of the Ukraine, European Union and Estonia. This example is an important experience for Turkey and possible in the same move after the "plane crisis" with Russia because of this Turkey preparing itself for high possibility. Accelerating the TANAP project are at the forefront of such moves, but qualification is still controversial.

Keywords: Turkey, Russia Energy Security, Azerbaijan, TANAP

İş yapabilme yeteneği olarak tanımlanan enerji kavramı, kullanım açısından, kas gücünden rüzgâr enerjisine, kömürden petrole ve doğal gaza kadar evrimleşerek gelişmiştir. Söz konusu evrim sonucu kas gücü artık iş yapabilme yeteneğine yardımcı olan kaynaklara yerini bırakmış ve söz konusu kaynaklar, günümüzde popüler enerji kaynakları olarak adlandırılmıştır. Bilindiği üzere insan topluluğunun ürünü olan devletler, ihtiyaçları açısından –doğaları dolayısıyla- insanlarla benzer özelliklere sahiptirler. Öncelikli amaçları, kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmekle birlikte uluslararası sistemde varlığını sürdürebilmektir. Bu amaçlar için öncelikli gereksinimler, güç sahibi olmak, gelişim ve güvenliğin sağlanmasıdır. Söz konusu gereksinimler için enerji kaynakları önemli ölçüde etkiye sahiptir. Kısacası, enerji kaynakları, devletlerin uluslararası sistemdeki varlıklarını sürdürebilmelerinde önemli etkiye sahiptir.

Enerji kaynaklarının devletler için hayati öneme sahip olduğu şüphesizdir; fakat her önemli olan şey gibi enerji kaynakları da bir takım problemleri de beraberinde getirmektedir. Bu problemler bir takım nedenlere dayanmaktadır. Söz konusu bu nedenler ise, enerji kaynaklarının dünya coğrafyasına eşit dağılmaması, enerji kaynaklarının yüz yüze olduğu tükenme tehlikesi, enerji kaynaklarında ithalata olan bağımlılık, enerji kaynaklarının güvenli biçimde tedarikinin sağlanamaması, enerji kaynaklarının çevresel etkileri ve en önemlisi enerji kaynaklarının Rusya Federasyonu ve İran gibi devletlerce uluslararası ilişkilerde diplomasi aracı olarak kullanılmasıdır.

Özetle, enerji kaynakları belli başlı problemlere neden olmakta ve bu problemler çeşitli nedenlere dayandırılarak enerji güvenliği olarak nitelendirilmektedir. Bu bağlamda öncelikle "güvenlikleştirme teorisi" ışığında enerji güvenliği incelenmesi gerekmekte ve enerji ithalatında kaynak-tedarikçi çeşitlendirilmesiyle olumsuzlukların önemli ölçüde azaltılacağı bilinmektedir.

Enerji güvenliğinin yerelden ötede küresel çapta etkilere neden olabileceği ve bu nedenle enerji güvenliğine tüm devletlerce önem verildiği bilinmektedir. Aynı şekilde Türkiye'nin de bu bilinçle hareket ettiği görülmektedir. Nitekim Rusya Federasyonu ve İran gibi güvensiz tedarikçilerle işbirliği içerisinde olan Türkiye'nin, Moskova ile yaşanan "uçak krizi" sonrasında karşılaşılabilecek enerji güvenlik sorunlarının üstesinden gelebilmek için izlediği stratejilerinde, enerji güvenliğini sağlamanın temel yollarından olan tedarikçi ve kaynak çeşitlendirilmesine gittiği gözlemlenmektedir. Bu doğrultuda, Irak ve Azerbaycan gibi tedarikçilerle ilişkilerini geliştirmeye başlamış, Katar'la karara varılan LNG anlaşmasıyla kaynak çeşitlendirmesi seçeneğinin de masada bulunduğunu göstermiştir.

Çalışmada öncelikle Türkiye'nin enerji güvenliğine yeteri kadar önem verip vermediği, doğru güvenlik stratejilerini kullanıp kullanmadığı ve ön-görülerinde güçlü olup olmadığı alt sorunsalları açıklanmaktadır. Sonuç olarak ise enerji güvenliğine yeteri kadar önem verdiğine, doğru stratejileri uygulamaya koyduğuna ve ön görülerinin son derece doğru olduğu sonucuna varılmıştır. Fakat TANAP'ın kapasitesinin hattın tam kapasitede çalışmasına rağmen Türkiye'nin artan doğal gaz talebini karşılamakta yetersiz kalacağı, daha çok alternatife ulaşılması gerekliliği belirtilmiştir.

GÜVENLİK KAVRAMI

Uluslararası ilişkilerin temel aktörü devletlerin hayati önceliği, sistemde ayakta kalabilmek -varlığını sürdürebilmek- olmuştur. Söz konusu öncelik, temelde güç sahibi olmakla mümkün olabilmekte ve güvenliğin sağlanmasıyla da sağlanabilmektedir. Daha açık bir deyişle, güç ve çıkar anlayışının temel inanış olduğu sistemde tüm bu anlayışlar, güvenliğin sağlanmasına yönelik alt yapıyı oluşturmakta ve güç sahibi olmakla birlikte güvenliğin sağlanmasıyla devletler, uluslararası sistemde varlıklarını sürdürmektedirler. Kısacası devletler için güç kazanımıyla çıkarların gerçekleştirilmesi, doğrudan güvenliğin sağlanması amacına yöneliktir. Birçok devlet adamının, akademisyenin ve realist düşünürün dış politikada ulusal çıkarla ulusal güvenliği birlikte ele alması (Wolfers, 1952: 15-28) güvenliğin gücün kazanımı ve çıkarların gerçekleştirilmesiyle ilişkili olduğunun göstergelerindedir.

Uluslararası İlişkiler disiplini çerçevesinde "güvenlik", genellikle bir devletin saldırıdan korunma ya da tehditlerden uzak olma durumu olarak ele alınmaktadır. Ancak, disiplin içinde yine de güvenliğin tanımı hususunda bir uzlaşmadan söz edilemez (Tangör vd. 2010: 129). Kısacası güvenlik kavramının tanımlanması açısından birçok yazar, birbirilerinden ayrılarak farklılaşan tanımlamalarda bulunmaktadır. Bu yazarların bir kesimi, güvenliğin temel değerlere (hem bireyler hem de gruplar için) yönelik tehditlerden özgür olunması anlamına geldiği konusunda uzlaşsalar da, analizlerin temel odağının "bireysel", "ulusal" ya da "uluslararası" güvenlik mi olması gerektiği konusunda farklılaşmaktadırlar (Baylis, 2008: 73).

Temel ilgi alanı ise devletlerin kendilerine yönelik tehditlerle mücadele etmek için geliştirmeleri gereken askeri imkân ve kabiliyetler üzerine eğilimleridir (Baylis, 2008: 73). Fakat son zamanlarda, bu güvenlik anlayışı eleştirilmiş ve birçok uluslararası ilişkiler uzmanı, ulusal güvenlik anlayışını diğer meseleleri de içerecek şekilde genişleterek, genişletilmiş bir güvenlik kavramı önerisinde bulunmuşlardır (Baylis, 2008: 73). Bu noktada güvenlik kavramına analiz noktasında bir takım eklemeler yapılmış ve kavramın anlamı analiz düzeyiyle değişim ve genişlemeye uğramakla birlikte neyin güvenliği? sorusu gündeme gelmeye başlamıştır.

Uluslararası ilişkiler disiplininde devletler için güvenlik kavramının değişim ve anlam genişlemesine uğramış olması bilinen bir gerçektir. İlk dönemlerde sadece maddi unsurlar çerçevesinde değerlendirilen güvenlik kavramı, artık maddi olmayan unsurlar çerçevesinde değerlendirilmeye başlanmış ve güvenliğin sadece ulusal güvenlik çatısı altında askeri güvenlik kavramıyla sınırlı olmadığı anlaşılmıştır. Bu bağlamda güvenliğin tek tek her boyutu incelemekten ziyade, hangi olguların güvenlikle ilişkilendirilebileceği ve ulusal güvenliği etkileyebileceğine değinmek gerekmektedir. Güvenlikleştirme teorisi ve dolayısıyla güvenlikleştirme (securization) kavramı da ulusal güvenliği etkileyebilecek olguların belirlenmesinde bizlere yol gösterici olacaktır.¹ Ayrıca güvenlikleştirme kavramı günümüzde enerji güvenliği kavramının açıklanmasında ve sahip olduğu önemin anlaşılmasında yol gösterici niteliktedir.

ENERJİ GÜVENLİĞİ

İnsanlık hayatında önemli bir yeri olan enerji olgusu, gelecek dönemlerde de temel ihtiyaçlar arasında yer almaya devam edecektir. Toplumun iş yapabilme kabiliyetinde ihtiyaç duyduğu enerji, enerji kaynaklarının keşfedilmesiyle ayrı bir önem kazanmıştır. Fakat bu keşifler ve sonrasında yaşanan gelişim, önemli olumsuzluklarında yaşanmasına ortam hazırlamıştır. Bu olumsuzluklar, öncelikle kaynak sahibi olan ve olmayan ayrımıyla başlamış daha sonra başkasının kaynaklarına hücumla geçilmesiyle karşımıza çıkmıştır. Önemli maden bölgesi Alsas-Loren'in değişimiyle sonuçlanan Sedan Savaşı, Irak işgali ve Kuveyt'in işgali gibi sorunlar öne çıkan örneklerdendir.

Enerji kaynaklarına sahip olmanın getirdiği önemli bir problem, dış tehditlere açık hale gelinmesidir. Daha açık bir deyişle enerji kaynaklarına sahip olmak her zaman olumlu sonuçlar doğurmamakta ve göreceli olarak güçlü tarafların çıkar çatışma sahasına dönüşümünüze ortam sağlamaktadır. Dolayısıyla enerji, birçok jeopolitik sorun gibi çatışmaları da tetikleyebi-

¹ Güvenlikleştirme, bir şeyin, değerli olduğu kabul edilen bir öznenin varlığına yönelik bir tehdit olarak kurgulanması ve bu kurgulamanın buna mukabil alınan istisnai tedbirleri desteklemek için kullanılmasıdır (Buzan, 2008: 108).

lir Orta Doğu (Asif vd., 2007: 1401), Afrika ve Latin Amerika coğrafyalarında yaşanan gelişmeler sözü edilen düşüncenin en önemli delillerindedir.

Enerji kaynaklarına sahip olmanın getirdiği diğer bir problem enerjinin demokrasi üzerindeki etkisinden kaynaklanmaktadır. Çünkü genel olarak bakıldığında enerji kaynakları bakımından zengin olan coğrafyaların tümünde –istisnai örnekler dışında- demokrasinin yaygınlaşmadığı ya da düzenli bir devlet yaşamının olmadığı görülmektedir. Ortadoğu, Kafkasya ve Afrika gibi enerji kaynakları bakımından zengin olan bu coğrafyaların modern demokrasi anlayışı ve istikrarlı bir yaşamdan uzak oldukları görülmektedir.

Enerji kaynaklarına sahip olmanın getirdiği bir diğer problem, ülke topraklarının saldırıya açık olması ve enerji akışının sektöre uğratarak zarara neden olunmasıdır. Bu durum enerji terörizmi olarak karşımıza çıkmakta ve kritik enerji altyapılarına (boru hatları, petrol ve LNG tankerleri, enerji terminalleri, enerji sistemler ve demiryolları, vs.) hedef alınan saldırılar olarak tanımlanmaktadır (Şöhret, 2015: 7). Irak'taki enerji nakil hatlarına yapılan saldırılar, Afrika'da bir takım enerji sektöründe çalışan kişilerin kaçırılması ve Limburg saldırıları, önemli örnekler arasındadır (Kerr, 2008: 16). Yaşanan söz konusu saldırıların enerji akışını olumsuz etkilediği kesindir.

Enerji kaynaklarına sahip olmanın getirdiği bir diğer problem – neredeyse enerji güvenliği kavramının temelini oluşturan- ise kaynak milliyetçiliği politikasıdır. Bu noktada kaynak milliyetçiliği, esas itibarıyla kaynağa sahip devletin giderek ulusal enerji sektöründe daha fazla otoriteye sahip olması ve enerji politikalarını devletçi bir bakış açısıyla sürdürülmesini ifade etmektedir (Şöhret, 2015: 5). Özellikle Rusya Federasyonu başta olmak üzere İran, Çin ve Venezüella gibi devletler, son yıllarda mili çıkarları doğrultusunda enerji oyununun kurallarını değiştirmekte ve enerji kaynaklarını bir manivela gibi dış politika hedeflerini gerçekleştirmekte kullanmaktadır (Şöhret, 2015: 5). Dünyanın en büyük yirmiden fazla petrol şirketinin devlet şirketi olması kaynak milliyetçiliği açısından önem taşımakta ve ciddi anlamda enerji güvenliği kavramının temelini oluşturmaktadır. Ulusal anlamda enerji sektörüne hâkim olan devletler bu güçlerini doğrudan uluslararası ilişkilerine yansıtmakta ve enerji güçlerini uluslararası ortamda manivela gibi kullanmalarına neden olmaktadır. Rusya Federasyonu'nun enerji kartını diplomatik ilişkilerinde sık sık kullanması, günümüz örneklerinin başında yer almaktayken; 1973 petrol krizi de geçmiş örneklerin başında yer almaktadır.

Enerji kaynaklarına sahip olmanın yanı sıra enerjide kaynak milliyetçiliği anlayışının benimsenmesi, kaynağa sahip olmanın getirdiği problemlerden bir diğeridir. Söz konusu milliyetçilik anlayışı farklı açıdan da sorun yaratmaktadır. Çünkü genel olarak bakıldığında söz konusu bu anlayışı benimseyen devletler, enerji kaynaklarının ihracatından sağladıkları gelirlerle güç kazanırken aynı zamanda da ekonomilerini söz konusu bu gelirle-

re dayandırmaktadırlar. Nükleer anlaşmazlık sürecinde İran enerji sektörüne uygulanan yaptırımların ülke ekonomisine etkisi ve Ukrayna sorununda Rus tarafına uygulanan yaptırımlarla birlikte enerji fiyatlarındaki istikrarsızlıkların etkileri, söz konusu düşüncenin göstergelerindedir.²

Enerji kaynaklarının neden olduğu sorunların diğer tarafı, kaynak sahibi olmamanın getirdiği problemlerdir. Gelişmişlikten yoksun olmak, söz konusu problemlerin başında yer almaktadır. Gelişmişliğin endüstrileşmeyle doğru orantılı oluşu göz önüne alındığında, sanayinin temel hammadde girdisi olan enerji kaynaklarına sahip olmayan ekonomilerin gelişmişlikten yoksun kaldığı görülmektedir. Bu durumdaki devletler, gelişmişlikten uzak kalmamak amacıyla çeşitli yollar tercih etmektedir. Enerji kaynaklarını ithalat yoluyla temin edilmesi tercih edilen yöntemlerin başında gelmektedir. Fakat bu çözüm daha fazla sorunu beraberinde getirmekte ve enerji kaynaklarına bağımlılık gibi hayati bir sıkıntı ortaya çıkmaktadır. Bu sıkıntı yaşanılır olmakta ve enerji güvensizliği yaşanmaktadır.

Enerji kaynakları dünya coğrafyasına eşit olarak yayılmamıştır ve kaynaklara erişim hiçte kolay olmamıştır. Kaynakların zor bulunuşu, sınırlı oluşu ve giderek artan enerji ihtiyacı, devletleri tedirgin etmektedir (İlbaş, 2014: 15). Bu bağlamda enerji kaynakları günümüzde milletlerin ve devletlerin dostluklarını ve düşmanlıklarını tayin eden son derece stratejik bir madde haline gelmiştir (İlbaş, 2014: 15-16). Kısacası, kaynaklarla birlikte genel olarak enerjinin radikal bir unsur haline dönüştüğünü söylememiz mümkündür (Asif vd, 2007: 1401).

Artan enerji tüketimi ve küresel enerji kullanımındaki yaşanan çeşitli sorunlar –fiyat, arz, nakil, vs.- neden olduğu güvenlik endişeleri (Verrastro vd. 2007: 95) nedeniyle enerji güvenliği kavramı, günümüzde önemi giderek artan olguların başında yer almaktadır. Ayrıca ulusal güvenliği temelden etkileyen etkilere sahiptir. Bu nedenle, devletlerin enerji kaynaklarına hayati önem verdiğini söylemek mümkündür. Bu durumda devletlerin enerji güvenliği kavramına da önem verdikleri de bilinmektedir. Taşındığı önem nedeniyle, enerji güvenliği konusu açıklanması gereken olguların başında yer almaktadır.

Enerji arzının uygun fiyatlarla ilişkilendirilmesi gereken jeopolitik ve uluslararası ilişkiler açısından önemli bir kavram olarak nitelendirilen enerji güvenliği (Malek, 2010: 171) kavramının tanımlanması hususunda ortak uzlaşma olmamakla birlikte; bir takım kurumlar ve yazarların çeşitli tartışmalı tanımlamalarına literatürde rastlanmaktadır (Faas vd, 2008: 10). Örneğin Uluslararası Enerji Ajansına göre enerji güvenliği, “enerji kaynaklarının akışının satın alınabilir fiyatlarla kesintisiz olarak sağlanmasıdır”

² Örnek olarak vermek gerekirse, Rusya Federasyonu'nun bütçe gelirlerinin 12,8 trilyon rublenin yarısını petrol ve doğal gaz gelirlerinin oluşturduğu biliniyor. Petrol ve doğal gaz gelirleri yaklaşık 450 milyar dolardan 230 milyar dolara düşmüştür. <http://www.milliyet.com.tr/putin-in-korkusu-petrol/ekonomi/detay/2157047/default.htm> (30.01.2016)

(<http://www.iea.org/topics/energysecurity/subtopics/whatisenergysecurity/> 15.01.2016). Mert Bilgin'e göre ise enerji güvenliği kavramı "*arzulanan miktarda kaynağın uygun maliyetlerle, doğru zamanda doğru yerde olması*" şeklinde ifade edilmektedir (Bilgin, 2014, 606). Literatür tarandığında ise daha farklı tanımlara ulaşmak mümkündür.

Enerji güvenliği kavramı, hem devletlerin enerji gereksinimlerinin hem de bu gereksinimin tüm devletler için stratejik öneminin artmasına paralel olarak, başlangıçta yapılandırılan biraz daha kapsamlı bir tanımlamayı gerektirmeye başlamaktadır (Pamir, 2015: 39). Bu çerçevede, "*enerji güvenliği, enerjinin yeterli, ödenebilir, güvenilir, zamanında, temiz ve çeşitlendirilmiş kaynaklardan, olabildiğince yerli kaynaklardan, kesintisiz ve kaliteli olarak elde edilmesi*" şeklinde tanımlandığı söylenebilmektedir (Pamir, 2015: 39).

Çeşitli olaylar nedeniyle gündeme gelen arz konusu, enerji güvenliğinde önemli boyutlarda etkiye sahip olan olguların başında yer almaktadır. Enerji arz güvenliğinin boyutları açısından önceki yıllarda meydana gelen olaylardan birkaç örnek vermek gerekmez ufuk açıcı olabilmektedir (Pamir, 2015: 39). Bugüne kadar, günlük ortalama petrol arzı bakımından en büyük miktarda kesinti günde 5,6 milyon varille İran İslam Devrimi sırasında yaşanmıştır (Pamir, 2015: 39). Bu olayı Irak'ın İran'ı işgali ve iki ülke arasındaki savaş izlemiştir. Yaklaşık bir yıl süren savaş günde 4,1 milyon varillik kesintiye neden olmuştur (Pamir, 2015: 39). Irak 2003 işgalinde ortalama arz kaybı 2,3 milyon varil, Rita ve Katrina kasırgalarında ise günde 1,5 milyon varil kesintiye neden olmuştur (Pamir, 2015: 39). Bu etkileri göz önünde bulunduran yetkililer şüphesiz, arzın öneminde enerji güvenliği politikalarına ağırlık vermektedirler.

Sonuç olarak hükümetler tarafından bir takım sorunlar, ülkeleri için hayati duruma geldiği zaman güvenlikleştirilirler. Bu doğrultuda da arz sorunu başta olmak üzere birçok sorun nedeniyle enerji, daha fazla güvenlikleştirilmeye başlanmıştır (Winrow, 2008: 163). Bu bağlamda enerji politikaları söz konusu güvenlikleştirmenin uygulama ortamı haline gelmektedir.

Enerji politikalarını; dış politikadan, ekonomi politikasından, sanayi politikasından bağımsız düşünmek mümkün değildir (İlbaş, 2014: 16). Enerji faktörü dikkate alınmadan da bu politikaları neredeyse belirlemek imkânsızdır (İlbaş, 2014: 16). Dünyada cereyan eden savaşları, barışları, antlaşmaları, ekonomik faaliyetleri hatta terör olaylarını dâhil, enerji faktörü yönünden ele almak artık kaçınılmaz olmuştur (İlbaş, 2014: 16).

Enerji Güvenliğinin Sağlanması, Kaynak ve Tedarikçi Çeşitlendirilmesi

Enerji güvenliğinin tesisinde, enerji ithal eden ülkeler açısından güvenlik açısından sıkıntı yaratan bir takım problemler bulunmaktadır. Günümüzde de enerji arz güvenliği odaklı enerji güvenliği kavramı tanımlamalarına ağırlık verilmesi, enerji güvenliğinin sağlanmasında arzın önemli bir yeri olduğunun kanıtıdır. Öncelikle enerji kullanıcısı ve ithalatçı ekonomilerin yapmış oldukları enerji ithalatı dolayısıyla, enerji ihracatçısı olan bölgelere

ve ekonomilere bağımlılıkları söz konusu olmaktadır. Söz konusu bağımlılıklar ise önemli travmalara neden olmaktadır. 1973 ve 1979 yıllarında yaşanan petrol krizleri sonrası enerji temininde yaşanan sıkıntıların ve ekonomik travmaların (Hoogeveen ve Perlot, 2007: 488) yanı sıra; Rusya Federasyonu'nun 2006 ve 2009 yıllarında Ukrayna'nın –dolayısıyla Avrupa Birliği'nin- doğal gazını kesmesiyle birlikte, Rus doğal gazına bağımlı olan Avrupa Birliği belirtilen dönemlerde yaşamış olduğu sıkıntılar enerji kaynaklarına olan bağımlılığın neden olduğu travmaların bir kanıtıdır.

Enerji kaynaklarına olan bağımlılığın yaratabileceği sorunların yanında, tek bir enerji kaynağı kullanıcısı olan ve aynı bölgeden ithal edilen bir tek enerji kaynağına olan bağımlılık çok daha büyük sıkıntılara neden olabilmektedir. Çeşitlendirme konusu bu noktada ortaya çıkmaktadır. Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı konusunda çalışmalar yapılması ve enerji tüketiminde yenilenebilir enerji kaynaklarına da yer verilmeye başlanması enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi konusunda bir adım olabileceği gibi, enerji kullanıcı ekonomilerin enerji kaynağı ithalatına bağımlılıklarını azaltmalarına yardımcı olacaktır. Bu noktada, tek bir enerji kaynağına bağımlılığın yaratacağı sıkıntılar dolayısıyla enerji kullanıcısı olan ekonomiler kullanmış oldukları enerji kaynakları çeşitlendirmek yönünde politikalar izlemektedirler (Erkan, 2013: 49).

Kaynak çeşitlendirilmesi, enerji kaynakları arasındaki çeşitlendirme ve kaynak sağlanan bölgelerin çeşitlendirilmesi olarak iki eksenle ele alınabilir (Uğurlu, 2009: 110-111). 1973 ve 1979 yıllarında yaşanan petrol krizleri sonrasında (Yergin, 2014: 298) doğal gazın alternatif enerji kaynağı olarak enerji kullanıcı devletler tarafından ithal edilmeye başlanması ve doğal gazın talebinde artış göstermesi enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesine örnek olarak gösterilebilmektedir. Günümüzde en çok talep edilen enerji kaynağı olan petrolün yerini alamasa da alternatif olarak görülen doğal gaza yönelim, benzer durumların yaşanması halinde ikinci bir yol olarak ihtiyaçları bir nebze de olsa karşılayabileceğinden enerji kaynaklarının ithalatında izlenebilecek kaynak çeşitliliği politikaların önemli bir yönü olmaktadır.

İthal edilen enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesinin ikinci bir yönü enerji ithal edilen bölgelerin çeşitlendirilmesidir. Jeopolitik stres altındaki enerji tüketicisi ekonominin enerji kaynaklarını sınırlı bir bölgeden ya da tedarikçiden ithal etmesi (Sohn, 2008: 195), tedarik edilen bölgede ya da ekonomide yaşanabilecek herhangi bir sıkıntı durumu enerji akışını olumsuz etkileyebilecektir. Bu bağlamda yaşanabilecek olumsuz durumlara önlem olarak, enerji akışının kesintisiz sağlanabildiği alternatif bölgeler veya ekonomilerden tedarik (Krishnan: 2016: 35) edilmesi, maruz kalınan enerji kaybının telafi edilmesi enerji akışının kesintisiz olarak sağlanmasını olanaklı kılmaktadır. Genel olarak Rus doğal gazına bağımlı olan Avrupa Birliği'nin diğer enerji kaynağına sahip olan bölgelere yönelik enerji politikaları izlemesi, Türkiye'nin Rus doğal gazına alternatif olarak Azerbaycan doğal

gazını ithal etmesi, enerji arz güvenliğinin sağlanmasında enerji ithal edilen bölgelerin çeşitlendirme politikalarının izlenmesinin olumlu bir sonucudur (Erkan, 2013: 50).

TÜRKİYE'NİN ENERJİ PROFİLİ

Türkiye, bilindiği üzere, kimilerine göre dünyanın kalbine açılan kapı, kimilerine göre, dünyanın kalbinde yer alan devlet konumundadır. Sahip olduğu coğrafi nitelikleri nedeniyle de önemli ölçüde jeopolitik ve jeostratejik önemi bulunmaktadır. Bu coğrafya ve önem, Türkiye'nin şansına mıdır bilinmez fakat sürekli olarak tetikte, güç kazanımına açık ve gelişimi yakalamak; hatta önderlik etmek zorunda olmasının gerekliliğidir. Günümüzde de gelişmişlik ve güç kazanımı gibi devleti tetikte tutacak unsurlarının temelini enerji kaynaklarına dayandırıldığı göz önüne alındığında, önemli ölçüde enerji tüketicisi olan Türkiye'nin, enerji güvenliğine politikalarında öncelik vermesi, enerji kaynaklarını da hayati olarak nitelemesi gerekmektedir.

Endüstrileşmenin gelişmişlik göstergesi sayıldığı günümüzde, enerji kullanım miktarı da endüstrileşmenin göstergelerinden sayılmaktadır ve doğrudan ekonomik büyümeyi etkilemektedir.

Türkiye de her anlamda olduğu gibi ekonomik olarak da ciddi anlamda büyüme içerisindedir. Son otuz beş yılın ortalama rakamlarına bakıldığında 1980-1999 arası dönemde yaklaşık %6,9'luk (Demirbaş, 2001: 1240), 2003 senesinden günümüze kadar da ortalama %4,7'lik bir büyüme gerçekleşerek (<http://www.invest.gov.tr/tr-TR/investmentguide/investorsguide/Pages/MacroEconomicIndicators.aspx> 16.01.2016) ortalama %5,6 civarında büyüme rakamı yakalanmaktadır (<http://www.businessht.com.tr/yazarlar/cagdas-sirin/1068162-92-yillik-buyume-seruvenimiz> 16.01.2016). Dolayısıyla sözü edilen büyüme rakamları enerji kaynaklarının kullanımını doğrudan ilişkilendirilmekte ve her geçen gün Türkiye'nin enerji tüketimi artmaktadır. Bu noktada Türkiye'nin enerji kullanımına değinmek gerekmektedir.

Artan sanayileşme ve artan nüfusla birlikte değişen yaşam şartları tüm ekonomilerde olduğu gibi Türkiye'nin de enerji kaynakları kullanımında artışın yaşanmasında etkili olmaktadır. Son otuz senelik dönemlere bakıldığında da bu artışın oranları karşımıza çıkmaktadır. Örneğin 1975 senesinde ülke birincil enerji tüketimi yaklaşık 27,381 milyon ton eşdeğeri petrol (Mtep) iken bu rakam 1990 senesinde 52,632 Mtep'e yükselmiş, 2000 senesine gelindiğinde de yaklaşık 79,621 Mtep'lik bir tüketim gerçekleştirilmiştir. (Inkaya, A. 2001a ve 2001b'dan Aktaran: Öztürk vd., 2003: 295).

Verilen rakamlara göre Türkiye'nin birincil enerji tüketiminin günden güne artış gösterdiği görülmektedir ve bu artış düzenli olarak 2004-2014 yılları arasında da görülmektedir.³

³ Türkiye'nin enerji tüketiminde karşımıza birçok istatistiki veri çıkmakta ve bazı veriler arasında ufak bazılarında uçurum denebilecek farklar göze çarpmaktadır. Örneğin 2004

2004-2014 Yılları Arası Türkiye Cumhuriyeti Birincil Enerji Kaynağı Tüketimi Milyon Ton Petrol Eşdeğeri												
											Toplam pay	%1,0
											2013-14 değişim	%2,7
											2014	125,3
											2013	122,0
											2012	123,6
											2011	118,4
											2010	111,0
											2009	104,2
											2008	103,2
											2007	103,7
											2006	96,6
											2005	86,7
											2004	83,7

(BP Statistical Review of World Energy Report 2015)

Bu noktada, Türkiye'nin enerji tüketimine kaynaklar açısından da değinmekte yarar vardır. 2014 senesi için BP verilerine göre Türkiye, 33,8 Mtep petrol, 43,7 Mtep doğal gaz, 35,9 Mtep kömür, 9,1 Mtep hidroelektrik ve 2,8 Mtep yenilenebilir enerji tüketirken; nükleer enerji tüketimi gerçekleşmemiştir (BP Statistical Review, 2015: 41). Enerji kaynağının kendi tüketim birimi açısından incelendiğinde ise Türkiye 2014 senesinde, 33,8 Milyon ton petrol, 48,6 milyar m³ doğal gaz (BP Statistical Review, 2015: 23), 85 milyon ton kömürdür (Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu, 2014: 38).

Türkiye, dünyada önde gelen enerji tüketicileri arasındayken, aynı durumu sahip olduğu enerji kaynakları açısından söylememiz pek mümkün değildir. Rezerv açısından bakıldığında 296 milyon varil petrol, 6,824 milyar m³ doğal gaz (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tu.html> 13.01.2016), 8702 milyon ton kömür rezervine sahiptir (BP, 2015: 30).

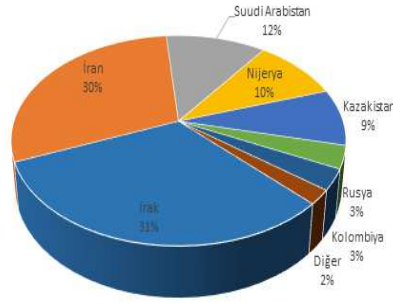
Sınırlı enerji kaynağına sahip olan devletin enerji üretimine bakıldığında Türkiye, 2014 yılında 17,1 milyon varillik petrol, 2015 yılının Eylül ayına kadar 13,1 milyon varillik petrol, 2014 yılında 502,1 milyon m³ doğal gaz ve 2015 yılının Eylül ayına kadar 303,2 milyon m³ -sınırlı denebilecek- doğal gaz üretimi gerçekleştirmiştir (T.C Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2015: 44).

Türkiye'nin enerji kaynakları ve kaynaklara kullanımı açısından bakıldığında, kendi kendine yeterli olmadığı verilen rakamlarda da görüldüğü üzere göze çarpmaktadır. Bu bağlamda ihtiyacı olana yeterli ölçüde sahip olmayan her devletin yaptığı gibi Türkiye'de ihtiyacının temini için çeşitli çözüm yollarına başvurmakta ve ithalat seçeneğine yönelmektedir.

yılı birincil enerji tüketimi Hakan S. Soyhan'a göre 93 Mtep iken BP'ye göre 86,7 Mtep'dir (Soyhan, 2009: 1352). Ayrıca bazı kaynaklar enerji tüketiminde artış yaşandığını belirtirken bazı kaynaklar da azalışın altını çizmektedir. Bu nedenle literatürde genel kabul gören BP kuruluşunun istatistikleri dikkate alınmıştır.

Türkiye'nin enerji ihtiyacını karışılama yönelik gerçekleştirdiği enerji kaynakları ithalatına bakıldığında, 2014 yılında rafineri lisansı sahipleri aracılığıyla 20,53 milyon ton ve dağıtıcı lisans sahipleri aracılığıyla 12,02 milyon ton olmak üzere, toplamda 32,55 milyon ton petrol ithalatı gerçekleştirmiştir (Pamir, 2015: 322). 2014 yılı için ürün bazında bakıldığında, toplam ithalatın yaklaşık %54'ü olan 17,47 milyon tonluk bir kısmını ham petrol ithalatı oluşturmaktadır (Pamir, 2015: 322). Toplamda en fazla petrol ithalatının yapıldığı iki ülke Irak ve İran'dır (Pamir, 2015: 322). Bu ülkelerden yapılan ithalat, toplam petrol ithalatının %61'ini oluşturmaktadır (Pamir, 2015: 322). Söz konusu rakamlar ışığında da Türkiye, petrol ithalatında dünyada on üçüncü sıradadır (Türkyılmaz, 2015: 3).

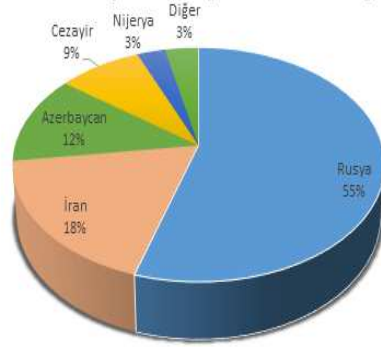
Ülkemizin 2014 yılında Petrol İthal Ettiği Ülkeler

(Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu (EPDK)'dan aktaran:
http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa 20.01.2016)

Türkiye'nin enerji kaynağı ithalatı kuşkusuz, petrolle sınırlı değildir. Doğal gaz ve kömür de önemli miktarda ithal edilen enerji kaynakları arasında yer almaktadır. Bu noktada ithal edilen doğal gaz miktarlarına da değinmekte yarar vardır. Türkiye, doğal gaz ithalatı bakımından dünyada beşinci sırada yer almaktadır (Türkyılmaz, 2015: 3) ve 2014 yılı için toplamda 41,1 milyar m³ doğal gaz ithalatı gerçekleştirmiştir (BP, 2015: 28). Toplam 41,1 milyar m³ ithalatın 5,3 milyar m³'ünü Azerbaycan'dan, 26,9 milyar m³'ünü Rusya'dan, 8,9 milyar m³'ünü İran'dan gerçekleştirmiştir (BP, 2015: 28). Sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) açısından bakıldığında ise Türkiye, Trinidad & Tobago'dan 0,1 milyar m³ LNG, Norveç'ten 0,3 milyar m³ LNG, Katar'dan 1,1 milyar m³ LNG, Nijerya'dan 1,5 milyar m³ LNG, Cezayir'den 4,1 milyar m³ LNG ve bazı Avrupa ülkelerinden 0,2 milyar m³ LNG ithlatı gerçekleştirerek toplamda 7,3 milyar m³ kaynak temin etmiştir (BP, 2015: 28). Toplam doğal gaz ithalatı açısından bakıldığında ise rakam 48,4 milyar m³'e 2015 Ekim başına kadar da 34,337 milyar m³'e (daha kış kullanımı başlamamıştır) tekabül etmekte ve bu rakam görüldüğü üzere sahip olunan rezervlerin çok üstünde kalmaktadır (T.C Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2015: 44).

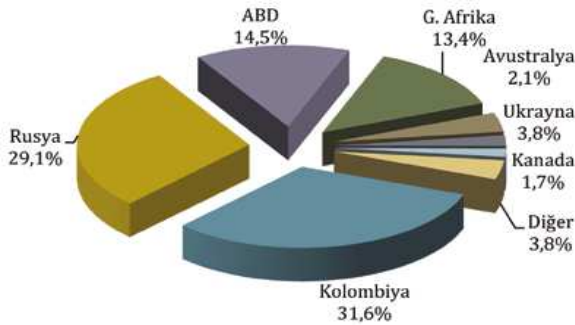
Ülkemizin 2014 yılında Doğal Gaz İthal Ettiği Ülkeler

(EPDK'dan Aktaran: http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa
20.01.2016)

Türkiye'nin 1980'li yıllardan önce son derece düşük miktarlarda başlayan kömür ithalatı, 1990'lı yıllarda 10 milyon tonun ve 2000'li yıllarda ise 20 milyon tonun üzerine çıkmıştır (TKİ, 2014: 36). Kömür ithalatındaki artış oranı 2004-2014 arasındaki on yılda %79 ve son yirmi yılda ise %291 oranındadır (TKİ, 2014: 36). 2012 yılında kömür ithalatı bir önceki yıla göre yaklaşık %23 artış göstererek 29,6 milyon ton düzeyine yükselmiş, 2013 yılında ise bir önceki yıla göre %8,4 azalarak 27,2 milyon ton olarak gerçekleştirilmiştir. 2014 yılı kömür ithalatı ise %11 artışla 30,2 milyon ton olmuştur (TKİ, 2014: 36).

Kömür İthalatında Ülke Payları: (TKİ, 2014: 37)

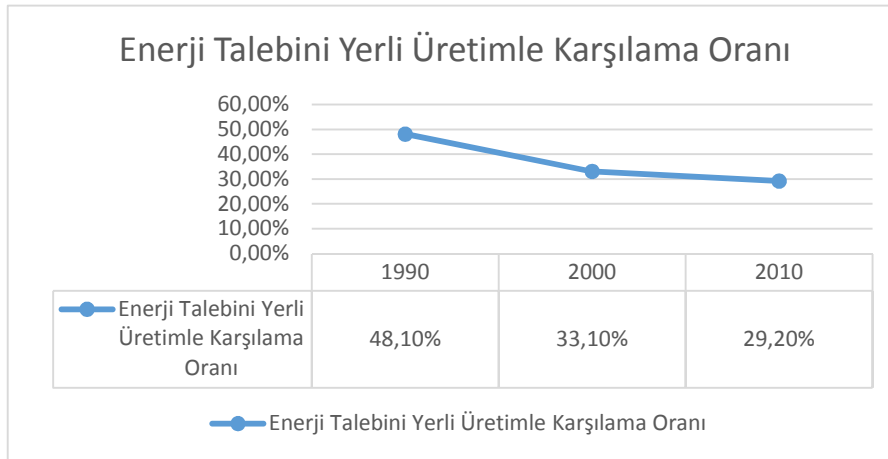

TÜRKİYE'NİN ENERJİ BAĞIMLILIĞI

2014 yılında yaklaşık 125 milyon ton petrol eşdeğerini (milyon tep) geçen yıllık enerji talebinin, yapılan projeksiyonlara göre; 2023 yılında 210 milyon tep'e ulaşması beklenmektedir. Hâlihazırda, birincil enerji talebinin %35'i doğal gaz, %28,5'i kömür, %27'si petrol, %7'si hidro ve %2,5'i diğer yenilenebilir kaynaklardan karşılanmaktadır (http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa 21.01.2016).

Türkiye, İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD) ülkeleri içerisinde geçtiğimiz 10 yıllık dönemde enerji talep artışının en hızlı gerçekleştiği ülke durumuna gelmiştir (http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa 20.01.2016). Aynı şekilde Türkiye, dünyada 2002 yılından bu yana elektrik ve doğal gazda Çin'den sonra en fazla talep artış hızına sahip ikinci büyük ekonomi olmuştur. Yapılan projeksiyonlar bu eğilimin orta ve uzun vadede de devam edeceğini göstermektedir. http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa 20.01.2016).

Hızla artan enerji talebi neticesinde Türkiye'nin, başta petrol ve doğal gaz olmak üzere, enerji ithalatına bağımlılığı artmaktadır (http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa 20.01.2016). Hâlihazırda toplam enerji talebinin yaklaşık %27'si yerli kaynaklardan karşılanırken, kalan bölümü çeşitlilik arz eden ithal kaynaklardan karşılanmaktadır (http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa 21.01.2016). Talebin en büyük kısmı (31,3'ü) -neredeyse tamamı- (%98'i) ithal edilen doğal gaz ile karşılanmaktadır (Pamir, 2015: 320). İkinci sırada yer alan petrol, Türkiye'nin enerji gereksiniminin %28,2'sini karşılarken, ülkenin bu kaynaktan da %93 oranında ithalata bağımlı olduğu görülmektedir (Pamir, 2015: 320). Kömür açısından da ithalatın payı giderek artmaktadır (Pamir, 2015: 320). Toplam olarak bakıldığında ise, Dünya Enerji Konseyi'nin Türkiye'yle ilgili verilerine göre; enerji talebi artan ülkelerden olan Türkiye'nin enerjide dışa bağımlılık oranı %72'dir ve toplam ithalattaki enerjinin payı %25'dir (Doster, 2014: 601).

(Doster, 2014: 601)

Veriler incelendiğinde Türkiye'nin durumu hiç te iç açıcı değildir ve enerji bağımlılığı sorununun varlığı ve bağımlılığın giderek arttığı açıkça ortadadır. Ancak, bu durum devlet için sadece bağımlılık sorunu değil, aynı zamanda enerji kaynaklarını diplomatik yaptırım aracı olarak kullanan tedarikçilere olan bağımlılık sorunudur. Çünkü enerji ithalatına bağımlılık ya da

enerji tedarikinin ithalatıyla dışarıya emanet edilmesi, ulusal güvenliğin de dışa emanet edilmesidir. Özellikle doğal gaz gibi nitelikleri nedeniyle zor bazı gerekliliklerle temin edilen bir enerji kaynağında dışa bağımlılık ise ulusal güvenliğin savunmasız bırakılması anlamına gelmektedir.

Doğal Gaz'ın Niteliği ve Talep Artışı

Petrolün bir türevi olan doğal gaz, yerkabuğunun içindeki fosil kaynaklı bir çeşit gaz karışımdır. Doğal olaylar sonucunda, fosilleşmiş olan bitki ve hayvan kalıntılarının zamanla yer kabuğuna gömülüp basınç ve radyoaktivitenin de etkisiyle, kimyasal ayrışımara uğraması sonucunda oluşan doğal gazın oluşabilmesi için çok uzun yıllar geçmesi gerekmektedir (Erkan, 2013: 25).

Doğal gaz esas olarak "metan (CH₄)" ve daha az oranda "etan (C₂H₆)" ve "propan (C₃H₈)" gibi hidrokarbonlardan meydana gelmektedir (Dokuzlar, 2006: 23'dan Aktaran: Erkan, 2013: 25). Ayrıca bileşiminde azot (N₂), karbondioksit (CO₂), hidrojen sülfür (H₂S) ile helyum (He) gazları da bulunabilmektedir (Aktaş, 2005: 8'dan Aktaran: Erkan, 2013: 25). Doğal gaz, bileşiminde karbondioksit gazını bulundurmasına rağmen diğer yenilene-meyen enerji kaynaklarıyla kıyaslandığında bu miktar minimum düzeyde-dir (Erkan, 2013: 25). Doğal gaz, bileşiminde kükürt ve organik kükürt bileşiklerini içermemesi nedeniyle yanma sonucu kükürtlü gaz salınımı olma-masından dolayı, atmosferde kirliliğe yol açmamaktadır (Erkan, 2013: 26).

Doğal gazın bir diğer özelliği ise büyük miktarlarda depolanamamasıdır (Dokuzlar, 2006: 22'den Aktaran: Erkan, 2013: 26). Bu durum, doğal gaz ithal eden ülkeler için sıkıntı yaratmaktadır çünkü alınan doğal gazın kısa süre içerisinde tüketilmesi gerekmektedir (Erkan, 2013: 26). Kısa sürede tüketilmesi gerekliliği nedeniyle doğal gaz, kaynaktan tüketim yerlerine bağlanmalıdır (Dokuzlar, 2006: 22'den Aktaran: Erkan, 2013: 26).

Günümüzde yenilene-meyen enerji kaynakları arasında ikinci sırada gösterilen doğal gazın artan taleplerle doğru orantılı olarak toplam dünya üretimi yaklaşık %3,7 artmıştır (BP, 2015). Dünya doğal gaz üretiminde petrolde olduğu gibi en önemli bölge olan Orta doğu bölgesinde doğal gaz üretimi yaklaşık olarak %3,5 artmıştır (BP, 2015). Dünya doğal gaz tüketimi de orantılı olarak % 0,4'lik bir artış olmuştur (BP, 2015). En fazla doğal gaz tüketim artışı bölge bazında Orta doğu bölgesinde gerçekleştirilmiştir (BP, 2015: 22-23).

Doğal gaz nitelikleri ışığında bakıldığında kullanımı gün ve gün artan enerji kaynağı olmasına karşın aynı şekilde bir takım güvenlik sorunlarına neden olabilecek bir enerji kaynağıdır. Depolanma sorunu ve verimli olarak nakil hatlarıyla taşınması gerekliliği söz konusu güvenlik sorunlarına yol açabilecek nitelikleriyken, tedarikçi ekonomilerin de söz konusu niteliklerin bilincinde hareket etmesi, durumu daha da karmaşık hale getirmektedir. Enerji kartını dış politika aracı olarak kullanan Rusya Federasyonu gibi tedarikçilerden gerçekleştirilen gaz ithalatının -kaynağın nitelikleri göz

önüne alındığında- neden olabileceği olumsuzluklar bu bağlamda önemli olmaktadır.

TÜRKİYE’NİN DOĞAL GAZ TERCİHİ VE ENERJİ STRATEJİSİ

Türkiye’nin doğal gazı tercih etmek için üç ana nedeni vardır. Birincisi, yaşam standardı yükseldikçe artan elektrik ihtiyacıdır. İkincisi, çevre kaygıdır. Üçüncüsü, Türkiye’nin enerji merkezi olma planlarıdır (Dokuzlar, 2006: 162). Ayrıca Rusya ve İran’dan “her zaman” doğal gaz temin edilebileceği inancı Türkiye’nin doğal gaza yönelimini etkileyen diğer unsurlardandır.

Türkiye, uluslararası sistemde enerji konusunun önemli bir sorun haline dönüşmeye başladığının farkındalığıyla, sistemin diğer aktörleriyle benzer şekilde, kendi enerji stratejisi oluşturma yolunu tercih etmiştir (Sözen Vd. 2014: 398). Türkiye, çok boyutlu enerji stratejisi çerçevesinde, kaynak ülke ve güzergâh çeşitliliğine gidilmesini, enerji karışımında yenilenebilir enerjinin payını arttırırken, nükleer enerjiden de yararlanılmaya başlanılmasını, enerji verimliliğinin arttırılmasına yönelik çalışmalarda bulunulmasını ve Avrupa’nın enerji güvenliğine katkıda bulunulmasını amaçlamaktadır (http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa 22.01.2016).

Geçmiş deneyimlerden hareketle, enerji akışındaki herhangi bir kesinti durumunun neden olacağı olumsuzluklar bilinmektedir. Ukrayna, Estonya krizlerinde ve Rus gazının kesintiye uğramasının sonucunda yaşananlar, geçmişte tanık olunan deneyimlerin sadece bir kaçıdır. Bu noktada özellikle doğal gaz açısından bakıldığında, rasyonel olmayan ve sınırlı sayıda tedarikçiden enerji ithalatı gerçekleştiren Türkiye, enerji stratejilerinde dışa bağımlılığın azaltılmasına büyük önem vermektedir. Çünkü enerjide dışa bağımlılığın siyasi açıdan farklı yansımaları bulunmaktadır. Bu bağlamda Türkiye, enerjide dışa bağımlılığın yaratabileceği olumsuz siyasi yansımaları önleyebilmek için hem enerji kaynaklarının, hem enerjinin ithal edildiği ülkelerin hem de doğalgaz ve petrol boru hatlarının çeşitlendirilmesi yönünde adımlar atmaktadır (Özkan, 2010: 25).

TÜRKİYE-RUSYA ENERJİ İLİŞKİLERİ VE GÜNCEL GELİŞMELER

SSCB’nin yıkılarak yerini Rusya Federasyonu’na bıraktığı 1991’de Türkiye-SSCB ilişkilerindeki en önemli gelişme dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın 11-16 Mart’ta Moskova’yı ziyareti olmuştur (Oran, 2001: 540). 1969’da Cevdet Sunay’ın gezisinin ardından bu düzeydeki ikinci ziyarettir (Oran, 2001: 540). Fakat enerji alanındaki ilişkilerin başlangıç noktası, bu tarihin kısa bir süre öncesine dayanmakta ve 1984 yılında imzalanan, 1987 yılında başlayan, 1990 yılında da arttırılan doğal gaz alımına dayandırılmaktadır (Oran, 2001: 546). Bu dönemde ilişkilerin ayrıca rekabet söylemi içerisinde gerçekleştiğini de kabul etmek gerekir.

Türkiye ve Rusya arasında 1990'lı yıllara hâkim olan rekabet söyleminin yerini 2000'li yıllarda, konjonktürel gelişmelerin etkisi altında ve fakat bunun ötesinde karşılıklı olarak atılan hesaplı ve dengeli adımlarla şekillendirilmiş biçimde işbirliğine bırakmıştır (Çelikpala, 2015: 138). Ekonomik ve ticari ilişkiler alanında ve de özellikle enerji işbirliği bağlamında Türkiye'nin birincil ortağı konumuna ulaşan Rusya'nın Türk kamuoyundaki algısında da bir dönüşüm yaşanmıştır (Çelikpala, 2015: 138). Enerji alanında yaşanan gelişmeler taraflar için yakınlaştırıcı unsur olarak ön plana çıkmış ve algı değişiminde etkin rol oynamıştır.

25 yıllık öngörülen ve yılda 6 milyar m³ doğal gaz alımını öngören anlaşmanın imzası sonrasında (Pamir, 2015: 250) 1987 yılından itibaren Ukrayna, Romanya ve Bulgaristan üzerinden gelen Batı boru hattıyla doğal gaz akışı başlamış (Oran, 2013: 545) ve dolayısıyla enerji ilişkileri zaman zaman gerginliğe uğrasa da, çeşitli anlaşmalarla devam ettirilmiştir. Sözü edilen ilk anlaşma Gazprom/Gazexport ve BOTAŞ arasında gerçekleştirilmiştir. Daha sonra, 18 Şubat 1998'de aynı boru hattı üzerinden (kapasiteyi arttırmak üzere bazı ek yatırımlar yapılarak) 8 milyar m³ ilave gaz almak üzere 23 yıllık yeni bir anlaşma imzalanmıştır (Pamir, 2015: 250).

Mavi Akım projesi taraflar arasındaki enerji ilişkilerinde önemli dönüm noktalarındandır (Warhola vd, 2005: 130). Türkiye ve Rusya Federasyonu arasında bugüne kadar gerçekleştirilen enerji alanındaki en büyük proje olan Mavi Akım projesinin temeli Aralık 1997'de imzalanan "*Rus Doğal Gazının Karadeniz Altından Türkiye Cumhuriyeti'ne Sevkiyatına İlişkin Hükümetlerarası Anlaşma*" ile atılmıştır (http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa_20.01.2016). Aynı tarihte BOTAŞ ile Gazexport şirketleri arasında, yılda 16 milyar m³ doğal gaz alımına yönelik 25 yıl süreli "*Doğal Gaz Alım Satım Anlaşması*" imzalanmıştır (http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa_20.01.2016).

2004 yılındaki Vladimir Putin'in Ankara ziyareti, taraflar arasındaki ilişkilerdeki önemli noktalardan birisidir. Bu tarihte taraflar arasında enerji, finans ve güvenlik alanlarında altı adet işbirliği anlaşmasıyla birlikte, çok yönlü ortaklık ve yakın dostluk deklarasyonunu imzalamışlardır (Weitz, 2010: 64-65). Deklarasyonda ise "*Taraflar, nükleer enerji alanındaki işbirliğini ticari ve ekonomik ilişkilerinin önemli bir parçası olarak değerlendirir ve bu işbirliğinin hukuki ve teknik temellerini daha da geliştirmeye hazır olduklarını teyit ederler. Türk Tarafı, Rus firmalarının nükleer enerji projelerine ilgilerini memnuniyetle karşılamaktadır*" (http://www.mfa.gov.tr/turkiye-cumhuriyeti-ile-rusya-federasyonu-arasindaki-iliskilerin-yeni-bir-asamaya-dogru-ilerlemesi-ve-dostlugun-ve-cok-boyutlu.tr.mfa_21.01.2016) şeklindeki açıklama ön plana çıkmakta ve aslına bakıldığında Akkuyu Nükleer Santrali'ne ilişkin çalışmalar, söz konusu tarihe dayandırılmaktadır. Kısacası Mersin-Akkuyu'da kurulması planlanan Türkiye'nin ilk nükleer santrali için çalışmalar 2004 yılında başlamıştır (Oran, 2013: 550).

Taraflar arasındaki var olan enerji ilişkilerinde diğer önemli nokta, 2010 yılında gerçekleştirilen ziyaretin sonrasında duyurulan, Güney Akım Projesi çalışmalarının başlatılmasıdır (Richard Weitz, 2010: 68). Fakat proje çeşitli nedenlerden dolayı gerçekleştirilememiştir ve Şubat 2015'te "Türk Akım Projesi" ortaya atılmıştır (Vihma vd, 2015: 45).

Taraflar arasındaki enerji ilişkilerinin diğer alanlarda olduğu gibi her zaman yakın seyretmediği ve tarafların çoğu zaman mücadeleye giriştikleri bilinmektedir. Bu noktada söz konusu gerginliklerin öncelikle tarafların çıkar alanlarının ve konularının çakışmasından kaynaklandığını belirtmek gerekmektedir. Türkiye'nin dağılan SSCB coğrafyasında -Rus arka bahçesinde- etkin olmaya çalışması, batının söz konusu coğrafyaya sokulmaya çalışılması gibi etkenler ilk dönemde yaşanan gerginliklerin en önemli nedenlerindedir. Ayrıca söz konusu nedenler enerji konusunu da tetiklemiştir. Bakü-Tiflis-Ceyhan hattıyla gerilen ilişkiler bu bağlamda önemli örneklerin başında yer almaktadır. Projeye karşılık, Rus tarafı, Ermenileri destekleyerek Türkiye'ye karşılık vermeye çalışmıştır.

Taraflar arasındaki ilişkilerin gerilmesine neden olan ikinci hadise, Türkiye'nin enerji politikasında -önemli bir adım atarak- kuzey-güney ve doğu-batı yönlü enerji nakil hatlarını coğrafyasına çekerek, enerji koridoru olmak amacı doğrultusunda destek olduğu Nabucco Projesi'dir. Rusya tarafının bu projeye karşılık Güney Akım Projesini öne sürerek tepkisini belli etmesi, projeden duyduğu hoşnutsuzluğun göstergelerindedir.

Taraflar arasındaki ilişkilerin gerilmesindeki -önemli görülen- üçüncü hadise, yakın tarihte patlak veren "uçak hadisesidir". Kırım krizi sonrasında başlayan ilişkilerdeki gerilme, 3-4 Ekim 2015 tarihlerinde Rus savaş uçaklarının Türk hava sahasını işgaliyle ayrı bir boyuta taşınmıştır. Sonrasında, 24 Kasım 2015 tarihinde uyarılara rağmen ihlallere devam eden Rus savaş uçağının düşürülmesiyle gerginlik doruğa ulaşmış, taraflar sıcak çatışma noktasına gelmişlerdir (Caşın vd, 2016: 453).

Enerji Güvenliği Endişeleri

24 Kasım 2015 tarihinde yaşanan krizin ilişkilerde dönüm noktası niteliğine sahip olduğu yadsınamaz gerçektir. Bu noktada krizin nedenleri, ilişkilerin gerilme nedenlerinden çok, ileri ki dönemler için olası etkilerinin hesaplanması ve zarar görmemek için, önlemlerin alınmasına gerek duyulmaktadır. Karar alıcılarda söz konusu bu gereklilikte hareket etmeli ve gerekli stratejileri belirleyerek uygulamaya geçirmelidirler. Çünkü ilişkilerin gerildiği ülke dış politikada enerji kartını kullanan Rusya Federasyonu'dur (Nygren, 2008: 3).

1973 yılında yaşanan petrol krizi sırasında enerji kaynaklarını ilişkilerinde kullanmaya çalışan Arap ülkelerinin yanı sıra, günümüzde enerji kaynakları, enerji süper gücü olmak hedefi (Lelli, 2009: 756) doğrultusunda politikalarını uygulayan Rusya Federasyonu tarafından kullanılmaktadır. Vladimir Putin'in iktidara gelişiyle enerji kaynakları ihracatından sağlanan

gelirlerle ekonomisinde önemli bir gelişim gerçekleştiren Rusya Federasyonu, sahip olduğu yer altı zenginliklerini uluslararası ilişkilerde etkili olarak kullanmaktadır. Bronz Asker Anıtı Krizi (Esakova, 2012: 209), bu bağlamda önemli örneklerdendir.

Rusya Federasyonu benzer şekilde, Türkiye ile yaşanan gerginlikte ilk etapta enerji kartını ileri sürmüş ve Akkuyu Santrali'yle birlikte Türk Akım projesine yönelik açıklamalarda bulunmuştur. Açıklamalarda ise, *"Türk Akımı kapsamında inşa edilecek dört hattan ikisinin iptal edileceği ve akışın 63 milyar m³ değil 32 milyar m³ olacağı"* dile getirilmiştir (<http://enerjienstiusu.com/2015/10/08/turkiye-rusya-krizi-turk-akimini-nasil-etkiler/> 02.02.2016).

Söz konusu bu açıklamaya karşılık Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan *"Türkiye, zengin enerji kaynakları olan bir ülke değil. Tam tersine bu bakımdan dışa bağımlıyız. İşte Rusya ile yaşadığımız son sıkıntıda ilk akla gelen, herkesi endişeye sevk eden mesele, doğalgaz konusu oldu. Niçin? Çünkü ısınmada ve elektrik üretiminde büyük ölçüde doğalgaz kullanıyoruz. Burada şu hususun altını özellikle çizmek istiyordum. Evet petrolümüzün yüzde 90 buçuğunu, doğalgazımızın da yüzde 98 buçuğunu dışarıdan alıyoruz. Doğalgazda en büyük tedarikçimiz Rusya, ham petrolde ise Irak'tır. Ama her iki ülke de tek kaynağımız değildir. Kamuoyunda Türk Akımı Projesi'nin Rusya tarafından durdurulduğu yönünde haberler çıkıyor. Türk Akımı, taleplerimizin karşılanmaması sebebiyle bir süredir tarafımızdan rafa kaldırılmış bir projedir"* (<http://www.hurriyet.com.tr/erdogandan-turk-akimi-aciklamasi-40023217> 05.02.2016) şeklindeki açıklamasıyla projeyi Türk tarafının rafa kaldırdığını ilan etmiştir. Projeyi kimin rafa kaldırdığı ya da ertelediği şüphesiz bu noktada önemli değildir. Önemli olan ise ilişkilerde yaşanan gerginliğe ilk hamle olarak enerji silahının konu edilmesidir.

Sonuç olarak, geçmiş deneyimler ve güncel gelişmeler ışığında artık Moskova, Ankara için "güvenilir bir enerji tedarikçisi" olarak görülmemektedir (Habibe Özdal, vd, 2016: 45). Türk hükümeti bu nedenden dolayı, enerji kaynağında dışa bağımlılığın ve özellikle de Rus gazına bağımlılığın azaltılması yönünde adımlar atarak alternatif tedarikçilerle anlaşma yolunu tercih etmektedir. Türk tarafının bu adımı önemli ölçüde önlem almaya yönelik olsa da aslında daha önce atılması gereken bir adımdır. Bu bağlamda, TANAP projesinin hızlandırılması, Kuzey Irak gazının devreye sokulması, İsrail ve Doğu Akdeniz'deki gaz rezervlerini iç piyasayla buluşturucu adımların atılması, Katar'dan gelecek yeni enerji yatırımlarıyla beraber LNG ithalatında bir üst düzey işbirliği modeline geçilmesi gibi konular Ankara'nın son dönemde izlediği yapıcı stratejisinin kilometre taşlarını oluşturmaktadır (Özdal vd, 2016: 45).

ALTERNATİF OLARAK “ODLAR YURDU”⁴ İLİŞKİLER

Güneybatı Asya’da Hazar Denizi’nin kıyısında İran ve Rusya Federasyonu arasında yer alan Azerbaycan Cumhuriyeti, Ekim 1991 senesinde bağımsızlığını ilan etmiştir. Güney Kafkasya olarak nitelendirilen coğrafyanın devletlerinden Azerbaycan, kuzeyde Rusya Federasyonu, kuzeybatıda Gürcistan, batıda Ermenistan ve Nahçıvan üzerinden Türkiye, güneyinde ise İran ile kara sınırını paylamaktadır (İşyar, 2010: 67).

Nesib Nesibli’ye göre, “Azerbaycan’ın uluslararası sistemdeki stratejik konumunun belirlenmesinde coğrafya, kültür, tarih, ekonomi ve askeri faktörler özel önem arz etmektedir. Bu çerçevede Azerbaycan’ın stratejik konumunun jeopolitik boyutunu fiziki ve siyasal bağlamda değerlendirmek mümkündür” (Ceferov, 2011: 22-23). Fiziki açıdan denizlere doğrudan çıkışı olmaması⁵ nedeniyle büyük handikap sahibi olan Azerbaycan, buna karşın sahip olduğu coğrafyanın siyasi özellikleri nedeniyle jeopolitik ve jeostratejik açıdan uluslararası sistemde ön planda olan devletler arasındadır. Daha açık bir deyişle, fiziki olarak sahip olduğu enerji kaynağı rezervleri ve konumunun siyasi özelliklerini güçlendirmesi Azerbaycan’ı uluslararası sistemde önemli konuma getirmektedir (Strakes, 2013: 38).

Azerbaycan’ın uluslararası sistemde önemli kılan sahip olduğu enerji kaynakları rezervlerine bu noktada değinmek gerekmektedir. BP 2015 Haziran verilerine göre Azerbaycan yaklaşık 7 milyar varillik petrol rezerviyle toplam dünya petrol rezervlerinin %0,4’üne, 1,2 trilyon m³ doğal gaz rezerviyle toplam dünya doğal gaz rezervlerinin %0,6’sına sahiptir.⁶ Söz konusu rezervler her geçen gün yeni keşfedilen rezervlerle hızla artmakta ve bu artış Azerbaycan’ın önemini bölgesel ve küresel çapta arttırmaktadır (<http://www.diplomatmagazine.com/issues/2010/june/277-azerbaijans-energy-policy-v15-277.html> 05.02.2016).

Enerji kaynakları bakımından zengin durumda olan Azerbaycan, dış politikasında da enerji konusuna önem vermektedir (Pamir, 2011: 360). Bağımsızlık sonrasındaki dış politika anlayışına bakıldığında söz konusu önem göze çarpmaktadır. Bu çerçevede, Azime Telli’nin aktardığına göre: “Azerbaycan dış politikası üç ana faktörce şekillenmektedir. Bu üç faktör, Dağlık Karabağ sorunu, Azerbaycan’ın enerji kaynakları ve Avrupa ile yakın ilişkiler kurmakla birlikte Avrupa-Atlantik yapısına entegre olmaktır” (Telli, 2015: 349). Azerbaycan dış politika anlayışındaki söz konusu üç faktör, günümüzde Türkiye’nin Rus enerjisine olan bağımlılığı azaltmak için Azerbaycan’a yöneliminde büyük etkiye sahiptir ve durumu kazan kazan niteliğine taşımaktadır.

⁴ “Ateşler Ülkesi” anlamına gelmektedir.

⁵ Azerbaycan denize doğrudan çıkışı olmayan 42 devletten birisidir.

⁶ Hazar Strateji Enstitüsüne göre bu rakam 3,5 trilyon m³ ve yeni yapılan keşiflerle 6 trilyon m³tür.

Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrasındaki batı yanlısı dış politikasında (Pınar İpek, 2009: 228) Türkiye önemli bir yere sahiptir. Ortak millet olmanın yanında (James Marriott vd, 2006: 29), Türkiye'nin sahip olduğu nitelikler ve dış politika anlayışındaki sistematik anlayış, yakınlığı etkileyen önemli unsurların başında yer almaktadır. Öncelikle Türkiye'nin sistematik dış politika anlayışına bakıldığında, Türk Dış Politikasının rasyonel niteliğe sahip olduğu ve her zaman Avrupa-Atlantik yapısına meyilli olduğu görülmektedir. Soğuk Savaş döneminde NATO cephesinde yer alan ve üyeliğini günümüzde de devam ettiren Türkiye'nin bu niteliği -Avrupa Birliği'yle ilişkileri de göz önünde bulundurulduğunda-, Azerbaycan için önemli bir yakınlaşma ve ilişkilerin geliştirilmesine yönelik uygun ortamın hazırlanmasında önemli rol oynamaktadır (Shaffer,2010: 7212).

Türkiye'nin Azerbaycan'la olan ilişkilerinin yakınlaşmasında ve enerji kaynağı tedarikinin önemli bir kısmının bu ülkeden sağlanması yönündeki girişimlerin hızlandırılmasında rol oynayan gelişmelerin bir diğeri, tarafların Dağlık Karabağ sorunundaki aynı fikirde olmaları ve Türkiye'nin Azerbaycan'a uluslararası arenadaki önemli desteğidir (<http://www.bilgesam.org/incele/164/-isgal-altindaki-daglik-karabag-sorunu/#.VrZCjFiLTIU> 15.01.2016). Dağlık Karabağ'ın Ermeni güçlerince işgali üzerine Türkiye, 1993'te Ermenistan ile arasındaki sınırı kapatmış ve bu ülke ile diplomatik ilişkilerini dondurmıştır (<http://www.aljazeera.com.tr/dosya/kafkasya-nin-acik-hesabi-daglik-karabag> 15.0.2016). Bu hamle Türkiye'nin Azerbaycan'ın yanında olduğunun en önemli örneklerindedir.

Türkiye'nin Azerbaycan'la olan ilişkilerinin yakınlaşmasında ve enerji kaynağı tedarikinin önemli bir kısmının bu ülkeden sağlanması yönündeki girişimlerin hızlandırılmasında rol oynayan gelişmelerin bir diğeri, tarafların enerji konusundaki ortak çıkarlarıdır. Öncelikli olarak Azerbaycan'ın enerji ihracatının gerekliliği ve coğrafi konumunun engellerine bu noktada değinmek gerekmektedir ki, petrol bakımından günlük 848 bin varillik petrolün sadece 101 bin varilini tüketebilen (BP, 2015: 8-9), doğal gaz açısından 16,8 milyar m³ üretimin ancak 9,2 milyar m³'ünü tüketebilen (BP, 2015: 21-22) Azerbaycan, enerji kaynaklarının ihracatına ihtiyaç duymaktadır (Ciarreta vd, 2012: 285).

Ayrıca Dünya'daki 40'dan fazla kapalı devletten biri olan Azerbaycan, açık denizlere, İran, Rusya ve Türkiye gibi güçlü komşuları üzerinden çıkma imkânına sahiptir (Telli, 2015: 351). Söz konusu bu nedenler başta olmak üzere birçok etken, günümüzde de iki tarafın yakınlaşmasında önemli rol oynamaktadır.

Türkiye açısından bakıldığında, söz konusu bu etkenlerin yanında bir takım gelişmeler, enerji konusunda Azerbaycan'a yönelimin nedenlerindedir. Bu bağlamda öncelikli nedenlerden ilki, Türkiye'nin enerji güvenliği politikası ve anlayışı bağlamında kaynak ve tedarikçi çeşitlendirme yolunu tercih etmesidir. Bu çerçevede Türkiye, öncelikle güvenilir tedarikçileri tercih etmekte ve Azerbaycan, karşılıklı çıkarlar nedeniyle ön plana çıkmak-

tadır. Fakat bu noktada 310 mil sınırı paylaştığı komşusu (Kalehsar, 2015: 778) İran tercihinin daha arka planda kalması soru işareti olmakta ve ülkenin güvensiz olarak nitelendirilmesi Azerbaycan'ın ön planda olmasının önemli nedeni olarak görülmektedir.

Güven sorununa bu noktada değinmek gerekmektedir. Türkiye, doğal gaz ihtiyacının yaklaşık %18'ini –Rusya ile yakın ilişkilere sahip- İran'dan karşılamaktadır. 1996 yılında yapılan anlaşmaya göre, İran'ın Türkiye'ye yıllık 8 milyar m³ doğal gaz vermesi gerekmektedir (İlbaş, 2014: 74). Anlaşmaya göre ilk gaz akışı, 2001'de başlayıp 2007'de toplam miktarın 8 milyar m³'e çıkması gerekmektedir; fakat İran'dan geçen yıllarda sadece ortalama 6 milyar m³ doğal gaz çekilebilmiştir (İlbaş, 2014: 74). Ayrıca İran, birçok kez kış mevsiminde gaz kesintisine gitmiş ve Rusya Federasyonu gibi enerjiyi politik çıkarları için kullanır izlenimi uyandırmıştır (İlbaş, 2014: 74). Bunlara ek olarak İran ile işbirliği konularında birçok sorun bulunmaktadır. Örneğin Türkiye ile İran arasında doğal gaz ticaretinde tahkime gitmiş konular vardır (İlbaş, 2014: 75). İran, “al ya da öde” kapsamında Türkiye'den tazminat istemekte, Türkiye ise fiyat indirimi talep etmektedir (İlbaş, 2014: 75).⁷ Dolayısıyla söz konusu bu gelişmeler Azerbaycan'ı diğerlerinden daha güvenli tedarikçi konumuna getirmekte ve ilişkilerin yakınlaşmasını önemli ölçüde etkilemektedir.

Geçmişte gerçekleştirilen enerji projeleri de iki tarafın enerji konusunda yakınlaşmasında etkili olmaktadır. Türkiye'nin enerji stratejisi gibi Azerbaycan'ın enerji stratejisi de söz konusu bu projelere ortam hazırlamaktadır. Azerbaycan enerji stratejisini oluştururken, Rusya'dan enerji transferinde bağımsız hale gelerek Dağlık Karabağ sorununda etkin hale gelen bu ülkeye karşı konumunu güçlendirmeye yönelmiştir (Telli, 2015: 355). Bu yönelimin ilk ayağı Azerbaycan petrolünün ana transfer rotası olarak BTC'nin (Bakü-Tiflis-Ceyhan) seçilmesi olurken, ikinci ayağı Azerbaycan doğal gazının BTE (Bakü-Tiflis-Erzurum) ve sonrasında Güney Gaz Koridoru ile taşınması olmuştur (Telli, 2015: 355). Türkiye'nin coğrafyasını “enerji hub”ı haline getirerek (Umucu vd, 2011: 378) güney-kuzey ve doğu-batı yönlü enerji nakil hatlarının merkezi olma stratejisi tarafların ortak proje gerçekleştirmesine zemin hazırlayan stratejilerdenken, gerçekleştirilen BTC⁸ ile BTE⁹ projeleri de taraflar arasındaki işbirliğinin somut örneklerindendir ve TANAP (Trans Anatolian Natural Gas Pipeline Project) ile TAP (Trans Adriatic Pipeline) ise sırada beklemektedir.

⁷ Son günlerde sonuçlanan tahkim kararına göre Türkiye 2011 itibaren İran gazının fiyatında %10-15 indirim kazanmıştır.

⁸ 2006 yılında BTC hattından ilk petrol Ceyhan limanına ulaşmış ve doğal kaynaklar boyutu, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde beklenen önemli açılımı meydana getirmiştir (İşyar, 2010: 103).

⁹ Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı, Azerbaycan'ın Hazar Denizi'nde bulunan Şah Deniz sahasından üretilen gazı Türkiye'ye taşıyan, 690 km uzunluğundaki bir boru hattıdır. http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa, (20.01.2016).

TANAP PROJESİ

Türkiye'nin enerji politikasındaki enerji merkezi olma arzusu ve Azerbaycan'ın kaynaklarını batıya aktarma isteği (Kardaş, 2011: 58), ortak çıkarlar temelinde tarafları işbirliğine yönelten etkilerdendir. BTC ve BTE gibi projelerde ortak hareket eden taraflar, projelerini bir adım ileriye taşımışlar ve öncelikli olarak batılı ekonomilerin desteğiyle Nabucco projesini geliştirmişlerdir. Fakat proje çeşitli nedenlerden dolayı gerçekleşememiş, yerini TAP ve TANAP'a (Tsakiris, 2015: 214) bırakmıştır. 27 Haziran 2012 tarihinde ise Azerbaycan ve Türkiye hükümetleri yaklaşık 7 milyar dolara inşa edilecek TANAP anlaşmasını imzaladıklarını duyurmuşlardır (Cyr, 2015: 219). Bu çerçevede Güney Gaz Koridoru'nun bir parçası olarak görülen TANAP'ın inşaatı 2014-2015 yılları arasında başlaması planlanmış (Çobanlı, 2014: 349) ve planlanan şekilde 17 Mart 2015 tarihinde inşaat başlamıştır. (<http://www.tanap.com/medya/basin-bultenleri/tanapta-insaatin-bir-asamasi-daha-geride-birakildi/> 24.01.2016).

TANAP projesi Türkiye enerji güvenliği başta olmak üzere küresel anlamda enerji güvenliğinin sağlanmasına -direkt ya da doğrudan- önemli ölçüde katkıda bulunacak niteliktedir. Teknik özellikler açısından TANAP, Azerbaycan'ın Şahdeniz-II sahası ve ilave kaynaklarından sağlanan doğal gazın Gürcistan'dan geçip Türkiye'ye ve Türkiye üzerinden de Avrupa pazarlarına aktarılmasını öngören bir boru hattı projesidir (Bağırzade, 2014: 222). Giriş noktası Türkiye sınırı Türkgözü sınır kapısı olan 56 inçlik hattın, çıkış noktaları Yunanistan ve Bulgaristan sınırları, Türkiye içi çıkış noktaları ise Eskişehir ve Trakya bölgesi olacaktır (Bağırzade, 2014: 222). Doğal gazın Azerbaycan'dan Türkiye sınırına iletilmesi ise BTE boru hattında yapılacak güçlendirme çalışmalarıyla gerçekleştirilecektir (Bağırzade, 2014: 222). Hattın uzunluğunun 19 km'si Marmara Denizi'nin altından geçmek üzere 1850 km olarak tasarlanmaktadır (<http://www.tanap.com/tanap-projesi/tanap-nedir/> 24.01.2016).

Türkiye'ye ilk gazın 2018 yılında ulaştırılacağı projenin yıllık kapasitesinin 2020 yılına kadar yıllık 16 milyar m³, 2023 yılına kadar yıllık 23 milyar m³ ve 2026 yılına kadar yıllık 31 milyar m³ olması planlanmaktadır (Telli, 2015: 362). Azerbaycan gazının 31 milyar m³ kapasitesini aşması beklenmezken, TANAP'ın boş kapasitesinin ancak Türkmen gazının gelecekte devreye alınması ile tamamlanması beklenmektedir (Telli, 2015: 362). Söz konusu rakamlardan yılda 6 milyar m³ doğal gaz, Türkiye'nin gereksinimine bırakılacak ve kalan kısım Avrupa'ya salınacaktır (Pamir, 2015: 354). Ayrıca, 32 milyar m³ akışın üstündeki paylaşım taraflar arasında kararlaştırılacaktır (http://www.tanap.com/content/file/TANAP_Hukümetlerarası_Anlaşma.pdf 26.01.2016).

SONUÇ

Enerji kaynakları dünya için hayati önem taşımaktadır. Fakat kaynakların, dünya coğrafyasına eşit dağılmaması gibi nedenler dolayısıyla kaynaklara

erişim her daim mümkün olmamaktadır. Yaşanan erişim sorunu, çeşitli mücadeleleri tetiklemekte ve günümüzde enerji konusundaki bu mücadele, yüksek olasılıkla sıcak çatışmaya dönüşebilmektedir. Genel olarak çatışma bölgelerine bakıldığında enerji yoğun bölgelerin karşımıza çıkması bu bağlamda tesadüf değildir. Devletlerin enerji kaynaklarına her daim erişememesi, çatışmaların yanı sıra bir takım olumsuz etkilere neden olabilmektedir. Dışa bağımlılık ya da uluslararası sistemde güçten yoksun olmak gibi sorunlar, çatışmanın haricinde yaşanan olumsuzlukların yalnızca bir kısmıdır. Özellikle dış politikada enerji kartını kullanan tedarikçilerle kurulan ilişkiler yaşanan olumsuzluklara zemin hazırlamaktadır.

Enerji kaynaklarının uluslararası ilişkilerde yaptırım aracı olarak kullanıldığı, Rusya Federasyonu ve İran gibi ülkelerin bu konuda ön plana çıktıkları bilinmektedir. Fakat yine de söz konusu bu ekonomilerle ilişkiler devam ettirilmektedir çünkü hayati ihtiyaçlar söz konusudur. Buradan hareketle enerji kaynaklarını devletlerin "zaafi" olarak adlandırmak mümkündür. Enerji konusunda yaşanan sorunlar, devletleri güvenlikleştirme anlayışı ışığında, enerji kaynaklarını güvenlikleştirmeye ve söz konusu kaynakları ulusal güvenlik anlayışı kapsamına dâhil etmelerine neden olmaktadır. Çünkü günümüzde enerji kaynakları, ulusal güvenliğin temelini oluşturmaktadır. Ayrıca, enerji konusunda yaşanan sorunlar enerji güvenliği sorunları olarak adlandırılmakta ve enerji akışının kesintisiz, satın alınabilir fiyatlarla, çevreye duyarlı bir şekilde sağlanmasında yaşanan sorunlar ise enerji arz güvenliği sorunları olarak nitelendirilerek küresel etki yaratması nedeniyle önemli görülmektedir.

Türkiye, tüm devletler gibi enerji kaynaklarına hayati önem vermekte ve elindeki kaynakların yetersiz olması nedeniyle ithalat yoluyla kaynaklarını temin etmektedir. Bu nedenle enerji güvenliği, arz güvenliği sorunuyla birlikte, Türkiye için de büyük önem taşımakta; küresel bağlamda güvenilir olmayan tedarikçi ülkelerle yürüttüğü enerji ilişkileri, Türkiye'yi arz güvenliğinin sağlanmasına yönelik stratejilerin belirlenmesi ve uygulanmasına yönlendirmektedir.

İran, Türkiye'ye karşı enerji kartını kullanmıştır fakat son dönem açısından bakıldığında Rusya tarafından tam olarak böyle bir hamle gelmemiştir. Ancak ilişkilerde yaşanan gerginlikle birlikte, söz konusu enerji hamlesinin her an gelebileceğini belirtmek gerekmektedir. Akkuyu santrali ve Türk Akım projesiyle ilgili rest nitelikli sert açıklamalar, zamanın yakınlığını göstermektedir.

Türkiye enerji politikasının önemli bir kısmını enerjide dışa bağımlılığın azaltılmasıyla, tedarikçi ve kaynak çeşitlendirilmesi anlayışı oluşturmaktadır. Türkiye, bu politikasına sahip çıkmakta ve kriz öncesinde de çalışmalarını zaten sürdürmektedir. LNG temini, TANAP Projesi, Kuzey Irak'la yürütülen çalışmalar bu çerçevede ön plana çıkmaktadır. Ayrıca, Doğu Akdeniz konusundaki çalışmalara da hız verilmektedir.

Rusya ile yaşanan kriz sonrasında sadece bu çalışmalara hız verilmiş ve miktarlarda güncellemelere gidilmiştir. TANAP, proje aşamasının ilerisi-ne geçerek somutlaşmaya başlaması ve batının desteğinin yanımıza çekilmesi bakımından diğerlerinden ön plana çıkmaktadır. Ayrıca TANAP, enerji kaynaklarının ihracatına bağımlı ekonomiye sahip olan Rusya'ya karşı hamle olması ve bölgedeki muhalif devletlerle yürütülmesi bakımından da ön plana çıkmaktadır.

“İki devlet bir millet anlayışının” ürünü olan TANAP'ın, Türkiye başta olmak üzere doğrudan ya da dolaylı olarak küresel enerji güvenliğine katkısı olacağı şüphesizdir. Fakat asıl sorun, projenin sağlayacağı katkısının miktarındaki var olan soru işaretleridir. Rusya Federasyonu ile yaşanan kriz sonrasındaki enerji güvenliği endişeleri bugün yaşanmaktadır. Fakat güvenliğin sağlanmasına ilişkin proje 2018 yılında tamamlanmaya çalışılacaktır. Bu nedenle çalışmalar hızlandırılrsa da zaman, öncelikli olarak Türkiye için sorun yaratacaktır. Ayrıca zaman sorunun yanında hattın, Türkiye'nin doğal gaz ihtiyacının ne kadarını karşılayacağı ayrı bir soru işaretidir. Bugün yılda 49 milyar m³'e yaklaşan tüketimi olan Türkiye'nin 6 milyar m³ ihtiyacının ne kadarına çaredir? Eğer hat tam kapasiteye ulaşsa bile Türkmen gazı olmadan 31 milyar m³ ile sınırlı kalacak ve 2023'e kadar artan Türkiye gaz talebini tekrardan karşılamaktan uzak kalacaktır.

Sonuç olarak, Moskova ile yaşanan kriz olsun olmasın Türkiye, enerji güvenliğinin sağlanmasına yönelik hamlelerini bilinçli olarak yapmaktadır. Katar, İran, Irak, Nijerya gibi hamleler sınırlı olsa da olumlu etki yaratmakta ve somut adımların atıldığı TANAP'a ağırlık verilmesi olağan görülmektedir. Yaşanan kriz sürecin hızlandırılması ve Rus enerji pazarına rakip tedarikçilerle temasların hareketlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Zaten yetkililerce de bu hamleler bilinçli olarak yapılmaktadır. Fakat güncel durumda TANAP ve diğer hamlelerin yerinde ama yetersiz olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu nedenle Türkiye, Doğu Akdeniz temaslarına hız verilerek İsrail'le yakınlaşma, Afrika ve Güney Amerika kaynaklarının tedariki gibi hamlelerle birlikte söz konusu hamlelere ek adımları ivedilikle atmalıdır.

KAYNAKLAR

- AKTAŞ Şafak (2005), *Doğal Gazın Özellikleri, Kullanım Alanları, Çevre ve Ekonomik Yönden İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü: Ankara.
- ALISTAIR Kerr, (2008), “Energy Security”, *The Rusi Journal*, CXLIX (6): 16-19.
- ASIF M. – MUNEER T. (2007), “Energy Supply, Its Demand And Security Issues For Developed And Emerging Economies”, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, Sa: (XI): 1388-1413.
- BAĞIRZADE Elşen (2014), “Azerbaycan -Türkiye Ortak Ekonomik Projelerinin Stratejik Önemi Ve Bölgesel Yansımaları”, *Hazardan Karadeniz'e*

- Stratejik Bakış*, Editör: YEŞİLOT Okan, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 201-226.
- BAYAR Yılmaz (2014), "Türkiye'de Birincil Enerji Kullanımı ve Ekonomik Büyüme", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, XXVIII (2): 253-269.
- BAYLIS John (2008), "Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kavramı", *Uluslararası İlişkiler*, V (XVIII): 69-85.
- BİLGİN Mert (2014), "Enerji", *Uluslararası İlişkilere Giriş*, Der. KARDAŞ Şaban-BALCI Ali, İstanbul: Küre Yayınları, 605-615.
- BRITISH Petrol (2015), BP Statistical Review, 2015.
- BUZAN Barry (2008), "Askeri Güvenliğin Değişen Gündemi", *Uluslararası İlişkiler*, V (XVIII): 107-123.
- ÇAŞIN Mesut Hakkı-Derman Giray Saynur (2016), *Rus Dış Politikasındaki Değişim ve Kremlin Penceresinden Yeni Ufuklar*, Ankara: SRT Yayınları.
- CEFEROV Nazim (2011), "Bağımsızlığının 20. Yılında Azerbaycan", *Güney Kafkasya*, Der. VELİEV CAVİD-ASLANLI Araz, Ankara: Berikan Yayınevi, 7-54.
- CIARRETA Aitor-NASIROV Shahriyar (2012), "Development Trends In The Azerbaijan Oil And Gas Sector: Achievements And Challenges", *Energy Policy*, (40): 282-292.
- CYR Arthur I. (2015), "Turkey's Continuing Role As A Pivotal Ally In A Rapidly Changing Region", *Orbis*, LIX (2): 215-232.
- ÇELİKPALA Mitat (2015), "Rekabet ve İşbirliği İkileminde Yönünü Arayan Türk-Rus İlişkileri", *Bilig Dergisi*, (72): 117-144.
- ÇOBANLI Onur (2014), "Central Asian Gas I Eurasian Power Game", *Energy Policy*, (68): 348-370.
- DEMİRBAŞ Ayhan (2001), "Energy Balance, Energy Sources, Energy Policy, Future Developments And Energy Investments In Turkey", *Energy Conversion And Management*, (42): 1239-1258.
- DOKUZLAR Bircan (2006), *Dünya Güç Dengesinde Yeni Silah Doğal Gaz*, İstanbul: IQ Yayınları.
- ERKAN Anıl Çağlar (2013), *Enerji Arzı Güvenliği Bakımından Avrupa'nın Rusya Federasyonu'na Bağımlılığı*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ESAKOVA Nataliya (2012), *European Energy Security*, Frankfurt: Springer Media.
- HENRYK Faas, FRANCESCO Graceva, GIANLUCA Fulli, MARCELO Masera (2008), "A EUROPEAN Perspective" Editörler: ADRIAN Gheorghe - MURESAN Liviu, *Energy Security*, Dordrecht: Springer, 9-21.
- HOOGEVEEN Femke- PERLOT Wilbur (2007), "The EU's Policies of Security of Energy Supply Towards the Middle East and Caspian Region: Major Power Politics", *Perspectives on Global Development&Technology*, VI (1-3): 485-507.

- INKAYA, A. (2001a), *The Future Of Natural Gas Market*, İstanbul: Teknik Yayıncılık.
- INKAYA, A. (2001b), *The Future Of Natural Gas Market. Proceedings of 7th International Cogeneration and Environment Conference*, Mayıs 24–25, İstanbul, 23–28.
- İLBAŞ Mustafa, (2014) , *Enerji-Politik Dünya ve Türkiye*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- İPEK Pınar (2009), “Azerbaijan’s Foreign Policy And Challenges For Security”, *Middle East Journal*, LXIII (2): 227-239.
- İŞYAR Ömer Göksel (2010), “Azerbaycan ve Dış Politikası”, *Orta Asya ve Kafkasya: Rekabetten İşbirliğine*, Der. ARI Tayyar, Bursa: MKM, 67-104.
- KALEHSAR Omid Shokri (2015), “Energy Factor In Iran-Turkey Relations”, *Energy And Environment*, XXVI (5): 777-787.
- KARDAŞ Şaban (2011), “Turkish–Azerbaijani Energy Cooperation And Nabucco: Testing The Limits Of The New Turkish Foreign Policy Rhetoric”, *Turkish Studies*, XII (1): 55-77.
- KRISHNAN, R (2016), “Energy Security Through A Framework Of Country Risks And Vulnerabilities”, *Energy Sources Part B: Economics, Planning And Policy*, XI (1): 32-37.
- LELLI Edoardo (2009), “Black Gold And Blue Gold: The Importance Of Energy In The New Power Policy Of The Russian Federation”, *Transit Stud Rev*, (15): 746–758.
- MALEK Martin (2010), “European Energy Security Central Asia and Caspian Region”, *A Global Security Triangle, European, African And Asian Interaction*, Editörler, BELLO Valerio ve GABREWOLD Belachew, New York: Routledge, 171-185
- MARRIOTT James-MUTITT Greg (2006), “BP’s Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: The New Corporate Colonialism”, *New Solutions*, LI (1): 21-63.
- NYGREN Bertil (2008), “Putin Use Of Natural Gas To Reintegrate The CIS Region”, *Problems Of Post-Communism*, LV (4): 3–15.
- ORAN Baskın (2001), *Türk Dış Politikası-Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, İstanbul, 2 Cilt, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2001.
- ORAN Baskın (2013), *Türk Dış Politikası-Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, İstanbul, 3. Cilt 2001-2012, İstanbul: İletişim Yayıncılık,
- ÖZDAL Habibe- HAS Kerim (2016), “Türkiye Rusya Derin Ayrışma (mı?)”, *Analist Dergisi*, (60): 36-45.
- ÖZKAN Gökhan (2010), “Türkiye’nin Orta Asya ve Kafkasya’daki Bölgesel Politikasında Enerji Güvenliği”, *Akademik Bakış*, IV (7): 17-40.
- ÖZTÜRK Harun Kemal – HEPBAŞLI Arif (2003), “The Place Of Natural Gas In Turkey’s Energy Sources And Future Perspectives”, *Energy Sources*, XXV (4): 293-307.
- PAMİR Necdet (2015), *Enerjinin İktidarı*, İstanbul: Hayykitap.

- PAMİR Necdet (2011), "Güney Kafkasya ve Enerji", Güney Kafkasya, Derl. VELİEV C. Ve ASLANLI A., Berikan Yayınevi: Ankara, ss. 345-392.
- SHAFFER Brenda (2010), "Caspian Energy Phase II: Beyond 2005", *Energy Policy*, (38): 7209-7215.
- SOHN Ira (2008), "Energy-Supply Scurity and Energy Intensity: Some Observations from the 1970s-2005 Interval", *Minerals&Energy*, XXIII (4): 184-197.
- SOYHAN Hakan S. (2009), "Sustainable Energy Prooduction And Consumption In Turkey: A Review", *Renewable And Sustainable Energy Reviews*, (13): 1350-1360.
- SÖZEN A., ALP İ. ve İSKENDER Ü. (2014), "An Evaluation Of Turkey's Energy Dependency", *Energy Sources Part B: Economics, Planning And Policy*, XI (4): ss. 398-412.
- STRAKES Jason E. (2013), "Situating The Balanced Foreign Policy: The Role Of System Structure In Azerbaijan's Multi-Vector Diplomacy," *Journal Of Balkan And Near Eastern Studies*, XV (2): 37-67.
- ŞÖHRET Mesut (2015), "Enerji Güvenliğinin ekonomi Polisiği ve Uluslararası Çatışmalara Etkisi", *Enerji Diplomasisi*, Editörler, ÇOMAK Hasret-SANCAKTAR Caner-YILDIRIM Zafer, İstanbul: Beta Yayınları, 1-46.
- T.C Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (2015), Dünya ve Ülkemiz Enerji ve Tabii Kaynaklar Görünümü, 10.
- TANGÖR Burak -YALÇINKAYA Haldun (2010), "Güvenlik Yönetişimi Çerçevesinde Özel Askeri Şirketler", *Uluslararası İlişkiler*, VII (25): 127-154.
- TELLİ Azime (2015), "Azerbaycan Enerji Diplomasisi", *Enerji Diplomasisi*, Der. ÇOMAK Hasret- SANCAKTAR Caner-YILDIRIM Zafer, İstanbul: Beta Yayınevi, 347.
- TSAKIRIS Theodoros (2015), "The Energy Parameters Of The Russian-Ukrainian-EU Impasse: Dependencies, Sanctions And The Rise Of "Turkish Stream"", *Southeast European And Black Sea Studies*, XV (2): 203-219.
- Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu (TKİ)(2014), Kömür Sektör Raporu.
- TÜRKYILMAZ Oğuz (2015), "Enerji Politikalarında Artan Bağımlılık Çıkmazı", *Makine Mühendisleri Odası Bülten Dergisi*, (Şubat 2015).
- UMUCU T.-ALTUNIŞIK M.-KOK M. V.(2011), "Turkey As A Major Gas Transit Hub Country", *Energy Sources, Part A: Recovery, Utilization, and Environmental Effects*, XXXIV (4): 377-384.
- VERRASTRO Frank – LODISLAW Sarah (2007), "Providing Energy Security In An Interdependant World", *The Washington Quarterly*, XXX (45): 95-104.
- VIHMA A.-TURKSEN U. (2015), "The Geoeconomics Of The South Stream Pipeline Project", *Journal Of International Affairs*, LXIX (1): 34-53.
- WARHOLA James W.-MITCHELL William A. (2005), "The Warming Of Turkish-Russian Relations: Motives And Implications", *Demokratizatsiya*, XIV (1): 127-143.

- WEITZ Richard (2010), "Russian-Turkish Relations: Steadfast And Changing", *Mediterranean Quarterly*, XXI (3): 61-85.
- WINROW Gareth M. (2008), "Energy Security In The Broder Mediterranean", *European Security*, XVII (1): 161-183.
- WOLFERS Arnold (1952), "National Security As An Ambiguous Symbol", *Political Science Quaterly*, LXVII (4): 15-28.
- YERGİN, Daniel (2014), Enerjinin Geleceği, Cilt. 1, Çev: Ümit Şensoy, Optimist Yayınları: İstanbul.

İNTERNET KAYNAKLARI

- <http://www.milliyet.com.tr/putin-in-korkusu-petrol/ekonomi/detay/2157047/default.htm> (30.01.2016).
- <http://www.iea.org/topics/energysecurity/subtopics/whatisenergysecurity/> (15.01.2016).
- <http://www.invest.gov.tr/trTR/investmentguide/investorsguide/Pages/MacroEconomicIndicators.aspx> (16.01.2016).
- http://www.businessht.com.tr/yazarlar/cagdas-sirin/1068162-92-yillik-buyume-seruvenimiz_ (16.01.2016).
- <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tu.html> (13.01.2016).
- http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa (20.01.2016).
- <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-cumhuriyeti-ile-rusya-federasyonu-arasin-daki-iliskilerin-yeni-bir-asamaya-dogru-ilerlemesi-ve-dostlugun-ve-cok-boyutlu.tr.mfa> (21.01.2016).
- <http://enerjienstitusu.com/2015/10/08/turkiye-rusya-krizi-turk-akimini-nasil-etkiler/> (02.02.2016)
- <http://www.hurriyet.com.tr/erdogandan-turk-akimi-aciklamasi-40023217> (05.02.2016).
- <http://www.diplomatmagazine.com/issues/2010/june/277-azerbaijans-energy-policy-v15-277.html> (05.02.2016).
- <http://www.bilgesam.org/incele/164/-isgal-altindaki-daglikkarabagsorunu/#.VrZCjFiLTIU> (15.01.2016).
- <http://www.aljazeera.com.tr/dosya/kafkasyanın-acik-hesabi-daglik-karabag> (15.01.2016).
- <http://www.tanap.com/medya/basin-bultenleri/tanapta-insaat-in-bir-asamasi-daha-geride-birakildi/> (24.01.2016)
- <http://www.tanap.com/tanap-projesi/tanap-nedir/> (24.01.2016)
- http://www.tanap.com/content/file/TANAP_Hukumetlerarasi_Anlasma.pdf (26.01.2016).
- DOSTER Barış (2014), "Türkiye'nin Enerjide Dışa Bağımlılığının Türkiye-Rusya İlişkilerine Etkisi", Bilgesam, (Anonim): http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-327-2014122946guvenlik_kongresi_bildirileri-38.pdf (25.01.2016).

KAFKASYA'NIN ÇERNOBİL'İ METSAMOR NÜKLEER SANTRALİ

Esme ÖZDAŞLI*

ÖZET

Dünyadaki nükleer santraller arasında en tehlikeli ve güvensiz santral kabul edilen Metsamor Santrali, Soğuk Savaş döneminde iki blok arasında yaşanan nükleer güç savaşının bir ürünü niteliğindedir. İnşa edildiği tarihten itibaren ciddi kazalar geçiren santral, 1988'deki Spitak depreminden sonra kapatılmış ve 1995'te hiçbir güvenlik önlemi alınmaksızın ekonomik gerekçelerle yeniden işleme alınmıştır. En eski Rus teknolojisi ile inşa edilen Metsamor, Ağrı dağı fay hattında olmasının yanı sıra; reaktörün soğutulması için kullanılan suyun yetersizliği, nükleer yakıtını koruyacak koruma havzasının bulunmaması gibi birçok güvenlik ve teknik donanımdan yoksun olarak çalışmaktadır. Santralin mimari tasarımının hatalı olması da diğer bir güvenlik zafiyeti olarak kabul edilmektedir. Ayrıca reaktörün soğutulmasında kullanılan atık suyun Aras nehri vasıtasıyla Hazar Denizi'ne ulaşması ve reaktörden çıkan radyoaktif yakıtların işgal altındaki Yukarı Karabağ'a gömülmesi Metsamor'un neden olduğu ekolojik sorunlardan yalnızca bazılarıdır. Günümüzde nükleer santrallerle ilgili standartlarda olmaması gereken her türlü özelliğin bulunduğu Metsamor'un varlığı başta santrale 16 kilometre mesafedeki Türkiye olmak üzere Azerbaycan, İran ve tüm bölge için ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Ancak kaza riski oluşturan santrallerin kapatılmasına yönelik uluslararası hukuk kurallarının yaptırım gücünün zayıf olması bölge ülkelerinin ciddi bir baskı oluşturmasını zorlaştırmıştır. Bu nedenle 40 bini aşkın kişinin ölmesine ve binlercesinin de sakat kalmasına neden olan Çernobil ile aynı teknolojiye sahip Metsamor'un ivedilikle kapatılması için özellikle bölge ülkeleri tarafından daha fazla propaganda yapılması gerekmektedir. Metsamor'a yalnızca 16 kilometre mesafede olması nedeniyle meydana gelebilecek muhtemel bir kazadan en fazla etkilenecek ülke olan Türkiye'nin butehdide karşı ne kendi kamuoyu nezdinde ne de uluslararası alanda ciddi bir bilinç düzeyi oluşturamadığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Metsamor Nükleer Santrali, Ermenistan, Azerbaycan, Türkiye.

* Yrd. Doç. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, eozdasli@mehmetakif.edu.tr

ABSTRACT

The Metsamor Nuclear Power Plant, accepted as the most dangerous and unsafe nuclear power station plant in the world is a product of nuclear power war between the two blocs during the Cold War. The power plant experiencing many serious accidents since being built was closed in 1988 after the Spitak earthquake and taken into operation again due to economic reasons without any security measures in 1995. Besides being on the Ararat fault line, Metsamor, which was built with the oldest Russian technology, continues to run with the absence of many safety and technical equipment, such as the lack of water used for cooling the reactor and a guard basin to maintain the nuclear fuel. In addition, a faulty plant design in architecture is also considered as security vulnerability. Additionally, reaching of the effluent used for cooling the reactor to the Caspian Sea through the Aras River and the burying of radioactive fuel from the reactor in Upper Karabakh under occupation are just some of the problems caused by Metsamor. The presence of Metsamor, which has every aspect that should not be in the standards about nuclear power plants today, is a serious threat to mainly Turkey, which is just 16 kilometers away, Azerbaijan, Iran and the entire region. However, weak enforcement powers of international law for the closure of the plants having the risk of accident has made it difficult for the countries of the region having no responsibility in the establishment of such plants to create a serious pressure. Therefore, it is necessary to make further propaganda for the urgent closure of Metsamor having the same technology with Chernobyl, which caused the death of more than 40 thousand people and kept the thousands crippled, by the countries of the region in the international arena. In the present situation, it is seen that Turkey, which will be affected most by a possible accident in the plant because it is only 16 kilometers away from Metsamor, has not been able to create a serious level of awareness neither in its own public opinion nor in the international arena against the current threat.

Keywords: Metsamor Nükleer Power Plant, Armenia, Azerbaijan, Turkey.

Soğuk Savaş döneminde Doğu ve Batı blokları arasındaki rekabetin en yoğun olarak yaşandığı alanlardan biri nükleer çalışmalar olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda ABD'nin Japonya'ya atom bombası atmasıyla SSCB de bu stratejik gücü elde etmek için çalışmalarına hız vermiştir. Sovyetler Birliği nükleer enerji alanındaki ilk olumlu sonuçlarını 1949'da yapılan denemeler sonucunda elde etmeye başlamıştır. 1950 yılında ülkenin ilk nükleer enerji santrali olacak kanal tipi olarak adlandırılan, uranyum-grafit

tasarımına dayalı reaktörün Obninsk'te inşasının kararı alınmış (Semenov, 1983: 47) ve dünyanın ilk nükleer enerji santrali, 27 Haziran 1954 tarihinde faaliyete geçmiştir (Grünbaum, 1976: 124). Moskova'ya yaklaşık 100 kilometre mesafede olan Obninski Santrali dünyanın ilk sivil ve barış amaçlı nükleer tesisi olarak kabul edilmektedir.¹ Faaliyete geçtiği yıl elektrik üretimine başlayan santral 2002 yılında faaliyetini durdurarak eğitim-müze kompleksine dönüştürülmüştür (<http://www.aa.com.tr>, 08.07.2013).

Nükleer enerji santralleri; zenginleştirilmiş uranyumun fisyon (bölünme) tepkimesine girerek parçalanması sonucu elde edilen yüksek miktardaki enerjinin kullanılması ile çalışmaktadır (Zabunoğlu, 2015). 1960'lı yıllarda uranyumdan elde edilen ucuz nükleer enerji projeleri dünya enerji sektöründe müzakere konusu olmuş ve kısa sürede dünyada 614 nükleer santral inşa edilmiştir (Cabbarlı, 2003: 237). Soğuk Savaş döneminin verdiği rekabet ortamının da etkisiyle o dönemde en fazla santral inşa eden ülkelerin başında Sovyetler Birliği gelmekteydi. Sovyetler Birliği'nin inşa ettiği santrallerde VVER, PBMK, EGP ve BN olmak üzere dört model reaktör kullanılmıştır. Yaklaşık olarak 40 yıllık bir deneyim sonucunda bu reaktörler arasında en güvensiz ve en fazla kaza yaşanan reaktörün Metsamor'da da kullanılan VVER türü olduğu tespit edilmiştir (Cabbarlı, 2003: 241).

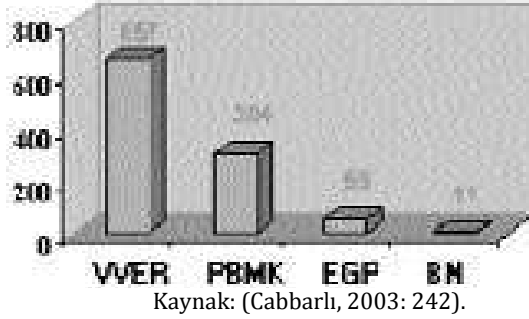
Soğuk Savaş döneminde sayıları hızla artan nükleer santrallerin güvenliği konusu 1960'ların ortalarından itibaren uluslararası arenada en fazla tartışılan konuların başında gelmiştir. Türkiye Atom Enerji Kurumu'nun (TAEK) verilerine göre; 1944-2001 yılları arasında 420 radyasyon kazası meydana gelmiştir (<http://www.taek.gov.tr/acil-durumlar/>). Bununla birlikte Soğuk Savaş döneminin bloklar arası bilgi çıkışını engelleyen yapısı bu tür kazaların bir kısmının kamuoyundan gizlendiği ihtimalini ortaya çıkarmakta ki, bu da bu dönemdeki kazaların sayılarının ve etkilerinin bilinenin çok üzerinde olduğu yönünde değerlendirmelere yol açmaktadır.

1979'da ABD'de meydana gelen Three Mile Nükleer Santrali kazası nükleer enerjinin kullanımı konusunda tüm dünyada tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Her ne kadar İskoçya'daki Windscale Santrali'nde 1957'de bir kaza meydana gelse de kazanın uzun süre kamuoyundan saklanması ciddi bir tepkinin oluşmasını engellemiştir. Benzer şekilde Uluslararası Atom Enerji Kurumu (IAEA) tarafından Çernobil'den sonra dünyanın en büyük ikinci nükleer kazası olarak değerlendirilen Kyshtym şehrinde bulunan Mayak Nükleer Santrali'nde 29 Eylül 1957'de meydana gelen patlama da Sovyet yönetimi tarafından gizlenmiş, olayla ilgili gerçekler ancak 1991'den sonra öğrenilebilmiştir. Bu bakımdan Three Mile kazası ile nükleer santrallerin ekolojik dengeye verdiği zararın daha fazla tartışılmaya baş-

¹ Obninski'nin ilk sivil amaçlı santral olarak kabul edilmesine rağmen ABD'de 1951, İngiltere'de ise 1953 yılında nükleer enerjiden elektrik üretildiği bilinmektedir. Bkz. Türkiye Atom Enerji Kurumu, <http://www.taek.gov.tr/nukleer-guvenlik/nukleer-enerji-ve-reaktorler/166-gunumuzde-nukleer-enerji-rapor/435-bolum-01-gunumuzde-nukleer-enerjiye-genel-bakis.html>

lanması devletleri bu konuda daha fazla titiz davranmaya ve nükleer enerjiye alternatif kaynakları kullanmaya yöneltmiştir.

Şekil 1.: Sovyetler Birliği'nde inşa edilen santrallerin reaktör modeline göre kaza yapma oranları

SSCB içinde nükleer denemelerden ve onun neden olduğu felaketlerden en fazla zarar gören ülke Kazakistan'dır. Geçmişte yaşanan bu kötü hadiselerin etkisiyle SSCB'nin topraklarında stratejik nükleer silah bıraktığı dört ülkeden biri olan Kazakistan, 1994'te Rusya Federasyonu ile yaptığı anlaşma ile bu silahların tamamını topraklarından çıkarmıştır (Yapıcı, 2013: 202). Komünist yönetim 1949 ile 1991 arasında Kazakistan'ın Semey kentinde bir kısmı yer altında bir kısmı ise yeryüzünde olmak üzere 450'den fazla nükleer deneme gerçekleştirmiştir, (<http://www.kazakhstan.org.tr>, 25.10.2015) Hiroşima'ya atılan atom bombasından 2500 kat daha fazla güce sahip olan bu denemeler nedeniyle bölge halkının günümüzde yüksek oranda kanser vakaları ile karşılaştığı bilinmektedir (Mutlu, 29.08.2015). Geçmişte yaşanan bu kötü hadiseler Kazakistan'ın bu konudaki hassasiyetini artırmış ve Nazarbayev'in girişimleri ile Birleşmiş Milletler 29 Ağustos'u² tüm dünyada "Nükleer Denemelere Karşı Uluslararası Gün" ilan etmiştir. Benzer şekilde Nazarbayev'in 2009'da açıkladığı "Atom Projesi" de nükleer silah denemelerinin yasaklanmasını ve nükleer silahların yok edilmesi adına atılan önemli bir adımdır. Ayrıca 27 Ağustos 2015 tarihinde UAEK ile Kazakistan arasında yapılan anlaşma çerçevesinde Öskemen şehrinde Düşük Düzeyde Zenginleştirilmiş Nükleer Yakıt Bankası kurulma kararı ile dünyadaki uranyumun yaklaşık olarak %20'sine sahip olan Kazakistan hem sahip olduğu bu kaynağı daha karlı bir şekilde pazarlama hem de başta Rusya, ABD ve Çin olmak üzere küresel güçlerin uranyum konusunda Astana'ya kurduğu baskıdan da kurtulmayı amaçlamaktadır.

Soğuk Savaş Döneminde Nükleer Silahlanmaya Karşı Alınan Önlemler

Her ne kadar Hiroşima ve Nagazaki'de yaşananlar atom bombasının yıkıcı etkisini ortaya çıkarsa da Soğuk Savaş döneminin en sert geçtiği yıllarda

² 29 Ağustos 1949, SSCB'de ilk nükleer denemenin yapıldığı gün olduğu için tercih edilmiştir.

bloklar arası nükleer silah yarışı tüm hızıyla devam etmiştir. Bu durum ortaya çıkabilecek bir nükleer savaşta karşılıklı yok olma endişesi olarak literatüre giren “dehşet dengesi”ni (*balance of terror*) ortaya çıkarmıştır. Ani bir nükleer saldırıda karşı tarafın ne tür bir karşılık verebileceğinin tespit edilememesi mezkûr denge durumunu ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle tüm dünyada artan nükleer silah yarışına karşı 1968 yılında “Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Anlaşması” imzalanmıştır.³

Nükleer kazalar nedeniyle artan tepkilere ek olarak iki blok arasında yaşanan yumuşama (*detant*) dönemi, 26 Mayıs 1972’de ABD ve SSCB arasında nükleer silahların azaltılmasına yönelik “Stratejik Silahların Sınırlandırılması Anlaşması”nın (SALT 1) imzalanmasını sağlamıştır. SALT 1’in devamı niteliğindeki SALT 2 Anlaşması ise 1979 yılında SSCB’nin Afganistan’ı işgali nedeniyle Amerikan Kongresi tarafından onaylanmamıştır. Her ne kadar iki anlaşma da tam olarak hedefine ulaşmasa da Doğu ve Batı blokları arasındaki bu görüşmeler nükleer santraller ve dolayısıyla bu santrallerin yan ürünü olan nükleer silahların yıkıcı etkileri ile ilgili daha fazla araştırma yapılmasını ve tüm dünyada nükleer silahlarla ilgili bilinç düzeyinin yükselmesini sağlamıştır. Bu bakımdan UAEK’nin 1974’de hazırladığı bir raporda 2000 yılında dünyada 4500 nükleer santralin kurulmasının öngörülmesine rağmen (<http://www.enerji2023.org/>) günümüzde 31 ülkede 437 santralin üretime devam etmesi (Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, s. 3) 1980’lerden itibaren nükleer santraller konusunda kamuoyu baskısı nedeniyle devletlerin daha temkinli davrandığının kanıtı niteliğindedir.

“Kafkasya’nın Çernobil”i: Metsamor Nükleer Santrali

İlk nesil (*first-generation*) Rus teknolojisi olarak ifade edilen bir sistemle yapılmış olan Metsamor Nükleer Santrali (MNS) Ermenistan’ın başkenti Erivan’a sadece 40 kilometre mesafede bulunmakta ve Metsamor-1 ve Metsamor-2 olarak adlandırılan iki ayrı üniteden oluşmaktadır. İnşasına 1973 yılında başlanan ve 28 Aralık 1976 yılında tamamlanarak işleme açılan Metsamor-1 ünitesi WWER 440/V230 tipinde ve 240 MWe gücündedir. 31 Aralık 1979’da elektrik üretimine geçen WWER 440/V270 tipindeki Metsamor-2 ünitesi ise 400 MWe gücündedir (Oğan, <http://www.turksam.org>, 30.03.2007). O dönemde MNS Sovyet Hükümeti’nin Ermenistan’da yürüttüğü bakır ve alüminyum endüstrisinin 1960’lı yıllarda artan enerji ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulmuştur (Yüksel, 2014).

Günümüzde artık kullanılmayan en eski teknolojik sisteme sahip olmasının yanı sıra Metsamor’un bulunduğu Hoktamberyan şehrinin Ağrı Dağı fay hattında bulunması santralin neden olacağı tehlikenin derecesini artır-

³ TBMM söz konusu anlaşmayı 1979’da onaylamıştır. Onay metni için bkz. Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesine İlişkin Andlaşma, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc062/kanuntbmmc062/kanuntbmmc06202225.pdf, (10.05.2015).

maktadır. Santralin birinci reaktöründe deprem direnç sisteminin olmaması, ikincisinde ise 8 Őiddetindeki depreme dayanaklı olması sadece teknik bir arızanın değil, deprem gibi ne zaman meydana geleceği belli olmayan bir afetin de reaktöre zarar verme olasılığının bulunması anlamına gelmektedir.⁴ Reaktörün inşa edileceği dönemde birçok Sovyet bilim adamının santralin bölgede kurulmasının büyük bir tehlike oluşturduğunu belirten uyarılar yapmalarına (Zulfugarov and Babayev, 2012: 234.) ve bölgenin ana su kaynaklarına radyasyon karışımı riskinin yüksek olduğunu ifade etmelerine rağmen sonuç değişmemiştir (Cabbarlı, 2003: 241). Bununla birlikte 5 ve  zeri Őiddetteki depremlerin olabildiği bölgelerde nükleer santral yapılmasına izin verilmemesine yönelik uluslararası standartların varlığına rağmen merkezi planlama ile idare edilen ve insan hayatına gereğince önem vermeyen Sovyet bürokrasisi tüm bu eleştirilere kulak tıkayarak santrali inşa etmiştir (Oğan, <http://www.turksam.org>, 30.03.2007).

Santralin modern güvenlik ve teknik donanımı olmaması, reaktörün soğutulması için kullanılan suyun yetersizliği ve soğutma sisteminin eski miş olan birinci nesil proje ile inşa edilmesi bölgenin ekolojik dengesine büyük zarar vermektedir (Cabbarlı, 2003: 241). Buna ek olarak Çernobil’de olduğu gibi Metsamor’un nükleer yakıtını koruyacak bir koruma havzasının⁵ (*containment vessel*) olmaması Çernobil’in sonuçları dikkate alındığında Türkiye’yi bekleyen riski daha net ortaya koymaktadır (<http://www.ntv.com.tr/turkiye/en-tehlikeli-nukleer-yanibasimizda>). Olası bir kaza durumunda radyoaktif maddenin sızıntısını önleyecek söz konusu kapalı beton kubbenin olmaması herhangi bir deprem durumunda tehlikeyi daha da artmaktadır (Gleason, <http://ipmall.info/>). Santraldeki teknik donanım eksikliğine ek olarak 1995’te inceleme yapan dönemin Atom Enerji Ajansı Genel Müdür Yardımcısı Morris Rosen’in Metsamor’un mimari tasarımının hatalı olduğunu ifade etmesi (ongar, Milliyet, 30.05.1995) Metsamor’un inşası aşamasındaki etüt eksikliğini net olarak ortaya koymaktadır.

1988’de meydana gelen 6.9 b y kl ğindeki Spitak depremi Metsamor’un güvenlik sorununu bir kez daha gündeme getirmiştir. Spitak Şehrinin Metsamor’a yaklaşık olarak 100 kilometre mesafede bulunmasına rağmen reaktör büyük çaplı zarara uğramış ve 1989 yılında “sismik güvenlik açığı” gerekçesiyle kapatılmıştır (<http://www.world-nuclear-news.org/NN-Russia-and-Armenia>). Depremden etkilendiği için radyasyon yayma tehlikesi nedeniyle kapatılan Metsamor-1’in içindeki uranyumun korumasız halde reaktörün içerisinde bırakılması bölge için ayrı bir tehlike kaynağı oluşurmaktadır. Bu dönemde Ermenistan’ın önde gelen aydınları ve bağımsızlık hareketi liderleri nükleer santralin büyük bir çevresel tehdit oluş-

⁴ Yakın dönemde yapılan araştırmalara göre, santralin yakınında 5’ten büyük deprem üretecek yeni fay hatları tespit edilmiştir.  nay Yılmaz, “Yakınıımızdaki Saatli Bomba”, Milliyet, 05.03.2007, <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Metsamor%20Nukleer%20Santrali/>

⁵ 1979’da ABD’deki Three Mile nükleer santralinde meydana gelen kazada reaktörü çevreleyen beton koruyucunun olması yüksek miktarda radyasyon sızıntısını önlemiştir.

turduğu ve Ermenistan'ın varlığını tehlikeye attığı yönünde kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır (Sarukhanyan, 2011: 26). Fakat "reaktörün artık hiçbir zaman çalıştırılmayacağına dair bir hükümet kararının" bulunmaması Ermeni hükümetinin santrali yeniden faaliyete geçirme noktasında elini kuvvetlendirmiş (Oğan, <http://www.turksam.org>, 30.03.2007) ve tüm muhalif görüş ve eylemlere rağmen Mart 1994'te Erivan'da bir araya gelen Rus ve Ermeni yetkililer Metsamor-2'nin yeniden faaliyete geçmesi için nükleer işbirliği anlaşması imzalamışlardır (Gleason, <http://ipmall.info/>).

Her ne kadar Ermenistan tesisin sismik karakterinin geliştirildiğini ve 9.0 büyüklüğündeki depreme dayanıklı hale getirildiğini iddia etse de, fay hattında bulunan reaktörün Spitak depreminde bile ciddi zarar görmesi bu konudaki endişeleri artırmaktadır (Gleason, <http://ipmall.info/>). Benzer şekilde 23 Ekim 2011'de meydana gelen Van depreminin Metsamor'u etkilemesi yönündeki endişe sadece Türkiye'de değil Ermenistan'da da yaşanmıştır. Nitekim Ermenistan Deprem Araştırmaları Merkezi Başkanı Alvard Antonyan, santralin bulunduğu Garni bölgesindeki deprem potansiyelinin Richter ölçümüne göre 5.5 ile 7.5 magnitud arasında olduğunu belirtmesi durumun vahameti ortaya koyar niteliktedir. Santralin bu güçteki bir depreme dayanacağı konusunda kesin görüş bildirmekten kaçınan Antonyan, jeofizik verilerin normal düzeyde olduğunu bildirirse de, depremin tahmin edilemez bir vaka olduğunun altını çizmiştir (Cabbarlı, <http://tr.caspianweekly.org/>). Ayrıca Ermenistan Yeşiller Birliği Başkanı kimyacı Hakob Sanasaryan da eski teknoloji ile üretilen santralin güvenliğinin yeni tür reaktörlere göre yeterli olmadığını ve özellikle Metsamor'un konumunun endişeleri arttırdığını ifade etmiştir (<http://news.nationalgeographic.com>).

Metsamor'un neden olduğu çevre ve sağlık sorunları 1980'lerden itibaren santralin bulunduğu bölgede bir takım toplumsal tepkilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örneğin, 31 Mart 1986'da yüzlerce bilim adamı, mühendis, yazar, öğrenci ve işçi tarafından Sovyet lider Mikail Gorbaçov'a gönderilen bir ihbar mektubunda, Metsamor'un resmi kullanım ömrünü tamamlamadan dahi birçok soruna neden olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu mektupta; Metsamor'dan kaynaklanan radyasyon ve atıkların binlerce Sovyet vatandaşının "yavaş yavaş" ölmesine neden olduğu, bugüne kadar olan kazaların yüzlerce mide, bağırsak, kalp, sindirim sistemi, akciğer hastalıklarıyla birlikte anormal doğum ve kısırlıklara yol açtığı belirtilmiştir (Yavuz, Milliyet, 04.02.2007). Mektupta ayrıca, Erivan şehri ve nükleer santral bölgesindeki bebek doğumlarının neredeyse yarısının "ölü doğumla" sonuçlandığı ifade edilerek santralin süratle kapatılması gerektiği vurgulanmıştır (Yavuz, Milliyet, 04.02.2007).

Yıllardır devam eden tüm bu risklere rağmen Ermenistan daha önce 2016'da kapatacağını duyurduğu reaktörü Aralık 2014'te Rusya ile yaptığı anlaşma çerçevesinde 2026'ya kadar uzatacağını ilan etmiştir. Bu durum reaktörün neden olduğu ekolojik sorunların devam edeceği anlamına gelmektedir. Öncelikle reaktörün soğutulmasında kullanılan atık suyun Aras

Nehri'ne dökülmesi ve nehrin Azerbaycan sınırını aşarak K r Nehri vasıtası ile Hazar Denizi'ne ulaşması (Cabbarlı, 2003: 245; Babayev, 2012: 234) sadece Azerbaycan'ın değil Hazar'a kıyıdaş olan diğer ülkelerin de (Rusya, Kazakistan, Türkmenistan, İran) radyoaktif atıklardan etkilenmesi sonucunu doğurmaktadır.⁶ He ne kadar Erivan bu durumun herhangi soruna neden olmayacağını iddia etse de Boğaziçi Üniversitesi Nükleer Mühendislik Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Vural Altın soğutma suyunun reaktör içinde dönüp durdukça radyasyonun birikeceğini bu nedenle de reaktörleri soğutan suya radyasyon karışmasının mümkün olduğunu ifade etmiştir. Altın'a göre, herhangi bir kaza sonucunda radyasyonun sızması ve dolayısıyla evre ve sağlık sorunlarının yaşanması kaçınılmazdır (Altın, <http://vuralaltin.blogspot.com.tr>). Bu nedenle Metsamor'un risklerinden birinci derece etkilenecek olan ülkelerden biri olan Azerbaycan'ın uluslararası alanda sorunun sadece kendi ülkesini değil tüm bölgeyi ilgilendirdiği yönünde bir propaganda süreci takip etmesi gerekmektedir.

Buna ek olarak üretim sonrası açığa çıkan nükleer atıkların da Ermenistan'ın işgali altında bulunan Yukarı Karabağ topraklarına gömüldüğü yönünde de bilgiler bulunmaktadır (Aras, 2008: 166). Karabağ'da radyasyon miktarının normalin çok üstünde olduğunu ifade eden Azerbaycan Bilimler Akademisi Radyasyon Araştırmaları Merkezi Başkanı Adil Garibov'a göre ise, Ermenistan sadece kendi ülkesinden değil aynı zamanda yabancı ülkelerden aldığı nükleer atıkları da Dağlık Karabağ'a g mmektedir (Cabbarlı, 2003: 245). Bu durum Metsamor'un varlığının Azerbaycan açısından doğurduğu riski artırmakta, kendi toraklarına iradesi dışında nükleer atık gömülmesi gibi kabul edilemez bir gerçeği ortaya çıkarmaktadır.⁷ ülke güvenliğini tehdit eden bu durum karşısında Azerbaycan konuyu sık sık uluslararası gündeme taşımaktadır. Örneğin, 2002 yılında dönemin Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, Azerbaycan'ı ziyaret eden Uluslararası Atom Enerji Ajansı Genel Sekreteri Muhammet El Barade ile yaptığı görüşmede Met-

⁶ Sovyetler Birliği döneminde inşa edilen ve su kaynaklarının yakınında bulunan reaktörlerin bu kaynaklara büyük zarar verdiği bilinmektedir. Buna en güzel örnek dünyanın en kirli ve en fazla radyoaktivite barındıran Rusya'daki Karaçay G l 'd r. G l n yakınında bulunan ve su soğutma sistemi ile çalışan nükleer santral nedeniyle doğal denge bütünüyle bozulmuştur. Bu nedenle Metsamor'un inşası sürecinde bilim adamlarının reaktörün soğutulmasındaki gerekli suyun sağlanması için Aras'ı dikkate aldıkları düşünülmektedir. Bu bakımdan, her ne kadar Erivan nükleer atığın nehre sızmadığını iddia etse de reaktörün soğutulmasında hangi kaynakların kullanıldığı ve nükleer atıkların nereye yönlendirildiği gibi sorulara cevap vermekte zorlanmaktadır.

⁷ arlık Rusya'nın Kafkasya'ya gelmesiyle izlediği nüfus politikaları bölgenin demografik yapısını değiştirmiş, bu nedenle Karabağ'a sonradan yerleştirilen Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasında yüzyıllardır kanlı çatışmalar yaşamıştır. SSCB'nin gücünü kaybetmesi ile sıcak çatışmaya dönüşen olaylar neticesinde Rusya'nın doğrudan ve dolaylı olarak desteğini alan Ermenistan Yukarı (Dağlık) Karabağ'ı işgal etmiştir. 1994'te imzalanan Bişkek Anlaşması'na rağmen bölgede sıcak çatışma halen devam etmektedir. 1992'de Ermeniler tarafından ilan edilen Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'ni Ermenistan dâhil hiçbir ülkenin ve uluslararası kuruluşun tanımaması Azerbaycan'ın haklılığını kanıtlar niteliktedir.

samor Nükleer Santrali'nin bölge için tehlike kaynağı olduğunu, nükleer atıkların Azerbaycan'ın işgal edilmiş topraklarına gömüldüğünü ve Aras Nehri'ne boşaltıldığını ifade ederek Uluslararası Atom Enerji Ajansı'nın bu konuda gerekli hassasiyeti göstererek santralin kapatılması için Ermenistan hükümetini uyardıklarını talep etmiştir (Cabbarlı, 2003: 245).

Gerek Ermenistan'dan gerekse uluslararası camiadan gelen tepkilere rağmen santrali devam ettirmekte ısrar eden Erivan yönetimi sadece komşu ülkelerin değil kendi halkının da güvenliğini hiçe saymaktadır. Reaktörün yakınında bulunan bölgelerde zaman zaman meydana gelen ekolojik sorunlar ciddi anlamda tehdit oluşturmaktadır. Örneğin, Nisan 2011'de Erivan, Armavir ve Eçmiazin gibi şehirlerde etkili olan toz bulutlarının reaktörden kaynaklandığı ve radyoaktif madde içerdiği yönünde bölge hakkında genel bir kanı oluşmuştur (<http://www.ntv.com.tr/dunya/sinirda-radyo-aktif>, 21.04.2011). *The Independent* gazetesinde yayınlanan bir araştırma raporuna göre ise dünyadaki 442 santralin 10'unun muhtemel bir depremden sonra radyasyon sızdırma tehlikesi bulunmaktadır. Bu santrallerden biri de Metsamor'dur (Owen, 03.04.2011).

Çernobil gibi en eski ve en tehlikeli Sovyet teknolojisi ile üretilen Metsamor terkedildikten uzun bir zaman sonra tekrar üretime geçirilen dünyadaki tek santral olma özelliğine sahiptir (Gleason, <http://ipmall.info/>). Gerek bölge ülkeleri gerekse G-7 ülkeleri ve Avrupa Birliği (AB) reaktörün yeniden çalıştırılmasını tepkiyle karşılamıştır (Gleason, <http://ipmall.info/>). Kullanıma açılmasından sonraki ilk 10 yıl içinde 150'ye yakın kaza geçiren Metsamor, günümüzde de zaman zaman arıza yaptığı için kısa süreli dönemlerde kapatılmaktadır (Gül, 2001: 35). Ermenistan'da santral ile ilgili bilgi çıkışını önleyen bir mekanizmanın varlığı bu kazaların bir kısmının kamuoyuna duyurulmasını engellemektedir. Halbuki, Çernobil kazasını takiben kabul edilen, Türkiye ve Ermenistan'ın taraf olduğu 1986 tarihli "Nükleer Kaza Halinde Erken Bildirim Sözleşmesi"ne göre; taraf ülkeler topraklarında radyoaktif etkileri olabilecek bir kazanın meydana gelmesi durumunda bunu UAEK aracılığıyla dünyaya duyurmak zorundadırlar.⁸

Metsamor'un Ermenistan İçin Önemi

Avrupa Birliği, (AB) ABD ve alandaki birçok uluslararası kuruluş tarafından dünyanın "en tehlikeli nükleer santrali" olarak ilan edilen Metsamor, Ermenistan'ın ihtiyaç duyduğu enerjinin yaklaşık olarak %40'ını karşılamaktadır (<http://www.ntv.com.tr/turkiye/en-tehlikeli-nukleer>, 15.03.2011). Sovyetler Birliği dağılmadan önce Ermenistan'ın ihtiyaç duyduğu doğalgazın %80'i Azerbaycan topraklarından geçen iki boru hattı vasıtasıyla Türkmenistan'dan sağlanmaktaydı (Gleason, <http://ipmall.info/>). Yukarı Karabağ'ın

⁸ "Nükleer Kaza Halinde Erken Bildirim Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun", https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc073/kanuntbmmc073/kanuntbmmc07303610.pdf, (10.05.2015).

işgali nedeniyle Azerbaycan'ın Ermenistan'a ambargo uygulaması ve Gürcistan topraklarının enerji güvenliği açısından risk oluşturması Ermenistan'ın enerji darboğazı yaşamasına neden olmuştur. Azerbaycan'ın uyguladığı ambargoya ek olarak; Yukarı Karabağ'ın işgali, Ermenistan'ın Türkiye'den asılsız toprak talepleri ve sözde soykırım iddialarını uluslararası arenada gündeme getirme yönündeki çabaları sebebiyle Türkiye'nin Ermenistan ile olan sınırını kapatması Erivan'ın Türkiye üzerinden enerji tedarik etmesine de mani olmuştur. Böylece Rusya ve İran, Ermenistan için en önemli enerji merkezleri haline gelmiştir.

Ermenistan'ın 3 Nisan 1993'te Kelbecer'i işgali  zerine Türkiye'nin sınırı kapatması ile enerji krizi artan Ermenistan 7 Nisan 1993'te santrali yeniden işletime alma kararı almış ve reaktör 1995'te faaliyete başlamıştır. Dönemin Ermenistan Enerji Bakanı Meis Hagopyan yaptığı bir açıklamada; 1993 kiş ayları boyunca enerji sıkıntısı yaşadıklarını, enerjilerinin ancak %10-15'ini sağlayabildiklerini, Türkiye ve Azerbaycan ablukasına ek olarak Gürcistan'dan gelen boru hattında 1993 kişi boyunca beş kez patlama olduğunu ifade etmiştir (http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Met_samor).

Türkiye ve Azerbaycan tarafından uygulanan ekonomik baskıya enerji ithalatı maliyetinin artışı eklenmiş ve Ermenistan ekonomisi bütünüyle dar boğaza girmiştir. 1994' n ilk dört ayında tüketiciler fiyatları %450 artmış, Nisan 1994'te Ermeni para birimi dramın değeri bir haftada %22 düşmüş ve enflasyon oranı %1200-1300'lere ulaşmıştır (Gleason, <http://ipmall.info/>). Bu süreçten sonra Rusya'ya enerji açısından tam bağımlı hale gelen Ermenistan'ın artan enerji maliyetini karşılayamaması askeri sanayi kompleksinin tamamını Rusya'nın kontrolüne bırakması ile sonuçlanmıştır (Cabbarlı, 2003: 237).

Ermenistan'ın santrali tüm ekolojik dengeyi hiçe sayarak tamamen ekonomik gereçlerle alıştırması yetkili ağızlardan da net olarak ifade edilmektedir. Santralin açıldığı dönemde açıklama yapan birçok Ermeni yetkili bu gerçeği açıkça ortaya koymaktadır. Örneğin 1995 yılında dönemin Ermenistan Başbakan Yardımcısı Vigen ıtacıyan Washington Post gazetesine yaptığı bir açıklamada, "ekonomiyi düzeltmek ve yeni enerji kaynaklarına yönelebilmek için biraz nefes almaları gerektiğini" söylemiştir (ongar, Milliyet, 30.05.1995).

6 Haziran 2000'de Rusya ile Ermenistan arasında "nükleer enerji" alanında bir işbirliği protokolü imzalanmıştır. Ancak Ermenistan, Rusya'dan aldığı uranyumun parasını ödeyemediği için yaklaşık olarak 40 milyon dolar civarındaki borcuna karşılık şubat 2003'te Metsamor'un hisselerinin mali yönetimini Rus UES (Russian Electric Systems) şirketine devretmek zorunda kalmıştır (Oğan, 2005: 110). 20 Aralık 2014'te Rusatom Genel Müdürü ile Sergey Kirienko ve Ermenistan'ın Enerji Bakanı Yervand Zakharyan tarafından imzalanan anlaşma çerçevesinde santralin 2026'ya kadar faaliyetine devam etmesi kararı alınmıştır (World Nuclear News, <http://www.world-nuclear-news.org/NN-Russia-and-Armenia>, 23.12.2014). Anlaşmaya

göre Rusatom şirketi santralin genel tamir ve ekipman değişimi ile bakım ve personel yetiştirme işlerini yürütecektir (<http://enerjienstitusu.com/2015/05/14/metsamor,14.05.2014>). Ermenistan Başbakanı Hovik Abrahamyan 23 Haziran 2013'te yapmış olduğu bir toplantıda; Ermenistan'da enerji güvenliğinin mevcut durumunu korumak için nükleer enerjiyi geliştirmeye devam edeceklerini ve ülkede yeni bir nükleer enerji santralının kurulması yönünde muhtemel yatırımcılar ile görüşmelerin yapılacağını ifade etmiştir (World Nuclear News, <http://www.world-nuclear-news.org/NN-Armenia,23.07.2015>).

Tüm tehlikelerine rağmen ekonomik gerekçeler nedeniyle Ermenistan'da ne devlet düzeyinde ne de halk düzeyinde kısa vadede santralin kapatılmasına yönelik bir iradenin sergilenmesi öngörülmektedir. Bu durum Ermeni Ulusal Akademisi ve ABD İstihbarat Servisi tarafından Metsamor'un yeniden açılmasına karşı olup olmadıklarına yönelik Ermenistan genelinde yapılan anket sonuçlarında net olarak görülmektedir. Ankete katılan 1200 kişinin %71'i santralin açılmasını desteklediklerini, %14'ü ise karşı olduklarını ifade etmişlerdir (Gleason, <http://ipmall.info/>).

Ekonomik kapasitesi son derece zayıf olan Ermenistan'ın enerji ihtiyacının önemli bir kısmını karşılayan Metsamor'un yol açtığı diğer bir tehlike ise santral için gerekli uranyumun büyük oranda hava yolu ile Rusya'dan temin edilmesidir. Yukarı Karabağ'ın işgali nedeniyle Azerbaycan sınırı kapalı olan Ermenistan'ı Rusya'ya bağlayacak diğer güzergâh olan Gürcistan sınırı da Gürcistan'ın Rusya ile yaşadığı sorun nedeniyle büyük risk taşımaktadır. Bu bakımdan reaktörde kullanılan nükleer yakıtların Rusya'dan hava yoluyla Ermenistan'a getirilmesi AB'nin Ermenistan temsilcisi Alexis Loubert'in ifadesi ile "potansiyel bir nükleer bombayla uçmak" ile eşdeğer bir risk oluşturulmaktadır ki bu yöntemi dünyada kullanan başka bir ülke de bulunmamaktadır (Oğan, <http://www.turksam.org>, 30.03.2007).

Avrupa Birliği'nin Metsamor Santralının Kapatılmasına Yönelik Girişimleri

1991'de bağımsızlığını kazanan Ermenistan, Rusya ve Batı arasında dengeye dayanan bir dış politika stratejisi benimsemiştir. Uluslararası ilişkiler literatüründe "Tamamlayıcı Politika" (*complementarism*) olarak geçen bu yaklaşıma göre Ermenistan güvenliğini Rusya sayesinde sağlarken, ekonomik anlamda Avrupa ile bütünleşmeye çalışmaktadır (Lütem, 2012: 30). Bu süreçte Erivan bir taraftan Rusya ile stratejik ortaklık düzeyine varan çok yönlü bir ilişki geliştirirken diğer taraftan da birçok Batı menşeli örgüt ve kuruluşa üye olarak Avrupa ile diyalogunu geliştirmeye çalışmıştır. Bu durum Avrupalı ülkelerin Ermenistan ile ilgili konulara geçmişe nazaran daha kolay ve etkili bir biçimde müdahil olmalarını sağlamıştır.

Özellikle "nükleer enerji güvenliği" konusunda çok hassas davranan AB, 1991'den itibaren çeşitli vesilelerle Ermenistan'ı üretim ömrü sona eren Metsamor'u kapatması konusunda uyarmıştır. Bu kapsamda atılan

adımlardan en önemlisi Ermenistan ile AB arasında Eylül 1999'da Brüksel'de Metsamor'un 2004 yılına kadar kapatılması konusunda yapılan anlaşmadır (Oğan, <http://www.turksam.org>, 29.03.2007). Buna ek olarak Ermenistan'ın 2001 yılında Avrupa Konseyi'ne üye olmak için kabul ettiği taahhütlerden biri de Metsamor'un kapatılmasına yönelik olmuştur. Taraflar arasında yapılan görüşmelerde AB, Ermenistan'a santralin kapatılması için 100 milyon Euro vereceğini açıklamış fakat Ermenistan'ın santrali kapatmak için 1 milyar Euro talep etmesi görüşmeleri dondurmıştır (Oğan, <http://www.turksam.org>, 29.03.2007).

Ermenistan, Metsamor'u bir taraftan Avrupa'dan maddi destek almak için bir araç olarak kullanmaya çalışırken; diğer taraftan da birtakım dış politika hedeflerine ulaşmak için reaktörü bir nevi "şantaj" unsuru olarak kullanmaktadır. Örneğin, Ermenistan Parlamentosu Başkanı Ovanes Ovanasyan AB parlamenterleri ile yaptığı bir görüşme sonrasında Avrupa Konseyi'ne söz vermelerine rağmen santrali kapatmak zorunda olmadıklarını belirtmiş ancak bazı şartların yerine getirilmesi durumunda santrali kapatmayı düşünebileceklerini ifade etmiştir. Erivan'ın talepleri arasında AB'nin Ermenistan ve İran arasında yapılmakta olan doğalgaz boru hattına yardımda bulunması ve Türkiye ve Azerbaycan'ın Ermenistan'a uyguladığı ambargoyu kaldırmaları gibi istekler bulunmaktadır (Oğan, <http://www.turksam.org>, 29.03.2007).

Metsamor'da son yıllarda yaşanan kazaların artmasının santralin büyük bir kaza geçirme riskinin göstergesi olduğunu ifade eden Greenpeace Rusya Başkanı İvan Blakov, Metsamor'da kullanılan eskimiş WWER-440 teknolojisinin Litvanya'daki İgnalinski Santrali'nde de kullanıldığını bu sebeple de Litvanya'nın kaza riski yüksek bu santrali zamanından önce kapatmaya karar verdiğini bildirmiştir (Oğan, <http://www.turksam.org>, 29.03.2007). Benzer şekilde Slovakya'ya AB katılım şartı olarak öne sürülen Bohunice Santrali de 2008 yılında kapatılmış,⁹ eski Sovyet teknolojisi ile üretilen ve 6 reaktörden oluşan Bulgaristan'ın Kozloduy Santrali'nin 4 reaktörü de güvenlik gerekçesiyle faaliyetini durdurmuştur. Avrupa Komisyonu'nun Enerji Politikaları Basın sözcüsü Nicole Bockstaller ise, mevcut uluslararası güvenlik ölçütlerine yükseltilemeyen Metsamor'un acilen kapatılması gerektiğini ifade etmiştir. Bockstaller'e göre, Avrupa Komisyonu ve uluslararası bağışçılar santralin güvenliğinin artırılması için Ermenistan'a destek verseler de santralin en kısa sürede kapatılması gerekmektedir (Williams, <http://www.powerengineeringint.com>, 10.12.2013).

AB'nin Ermenistan'ı santralin kapatılması konusunda ikna çalışmaları son yıllarda da devam etmektedir. Örneğin, AB'nin Ermenistan Ofisi Müdürü Traian Hristea 2013'te yaptığı bir açıklamada; Metsamor'un AB-Ermenistan ilişkilerinin en önemli konularından biri olduğunu, santralin faali-

⁹ Bu santral Rusya ile Ukrayna arasında yaşanan doğalgaz krizi nedeniyle enerji darboğazına giren Slovakya tarafından 2009'da tekrar üretime geçirilmiştir.

yetinin durdurulmasına yönelik kısa zamanda bir program hazırlanması için Ermenistan hükümetine başvuruda bulduklarını ve santralin faaliyeti sona erdikten sonra Ermenistan'ın enerji güvenliğini sağlamak için Ermenistan hükümeti ile alternatif kararları temin etmeye hazır olduklarını ifade etmiştir (<http://enerjienstitusu.com/2013/03/22>, 22.03.2013).

Tüm bu risklere ek olarak santralin varlığı gerek bölge gerekse dünya açısından başka bir güvenlik zafiyetine neden olmaktadır. 11 Mart 2010 tarihinde Sumbat Tonoyan ile Hrant Ohanyan isimli iki Ermeni vatandaşı sigara paketine sarılı üzeri kurşunla kaplı bir ambalajın içinde 18 gram zenginleştirilmiş uranyumu kaçırmaya çalışırken Gürcistan'da yakalanmışlardır. ABD'de yapılan araştırmalarda bu maddenin nükleer savaş başlığı yapımında kullanılmaya uygun, yüzde 89,4 oranında zenginleştirilmiş uranyum içerdiğinin ortaya çıkması Ermenistan'ın nükleer güç ehliyetinin ne denli zayıf olduğunu ortaya çıkarmıştır (The Guardian, <http://www.theguardian.com>, 07.11.2010). Bununla birlikte bu olay bazı soruları da akla getirmektedir. Bilindiği gibi uzun yıllar Batılı ülkeler İran'a nükleer çalışmaları nedeniyle ambargo uygulamış ve yıllardır devam eden görüşmeler neticesinde İran ile P5+1 ülkeleri 14 Temmuz 2015'te anlaşmaya varmışlardır. Batılı ülkeler nükleer silah yaptığı gerekçesi ile İran'a baskı uygularken; Metsamor'da hiçbir güvenlik ve denetim önlemi almayan ve nükleer silah yapımında kullanılan zenginleştirilmiş uranyumun sıradan vatandaşların dahi ulaşma imkanı bulunduğu Ermenistan'a ciddi bir baskı uygulamamakta, yalnızca sözlü uyarılarla yetinmektedir. Bu durum Alexander Wendt'in "*Constructing International Politics*" isimli makalesinde ifade ettiği "İngiltere'nin 500 nükleer silahının ABD için Kuzey Kore'nin 5 nükleer silahından daha az tehlikeli olduğu" (Wendt, 1995: 73) yönündeki sözlerini akla getirmektedir. Her ne kadar Wendt farklı bir karşılaştırma için bu ifadeleri kullansa da, küresel aktörlerin herhangi bir tehlikenin varlığını değil; tehlike olarak telakki edilen unsurun kimin elinde olduğuna göre "risk" tanımını yaptığının altını çizmesi; Batı'nın İran ve Ermenistan'a nükleer çalışmalar konusunda uyguladığı çifte standardı özetler niteliktedir.

Güney Kafkasya gibi çatışmanın eksik olmadığı ve birçok terör örgütünün faaliyette bulunduğu bir bölgede atom bombası yapımında kullanılan zenginleştirilmiş uranyumun normal bir mal ticareti yapar gibi elden ele dolaşması tüm dünyayı ilgilendiren önemli bir sorundur. Buna ek olarak İran'dan nükleer silah yapmayacağı konusunda taahhüt alan Batılı ülkelerin Ermenistan'da normal vatandaşların bile elde edebileceği zenginleştirilmiş uranyumun İran'ın eline de geçebileceği gerçeğini gözden kaçırmaları oldukça ilginçtir.¹⁰ İran'ın Ermenistan ile son derece yakın ilişkide bulunduğu

¹⁰ Gerçekte ABD'nin Ermenistan'ın İran ile yakın ilişki kurmasına yönelik tepkisi olmakla birlikte ülkedeki etkili Ermeni Lobisi Washington'un Erivan'a bu konuda ciddi yaptırımlar uygulamasını engellemektedir. Bununla birlikte Ermeni Lobisi'nin baskısına rağmen Ermenistan ile İran'ın nükleer alanda işbirliği yaptığı yönündeki iddialar üzerinde ABD Mayıs 2002'de İran ile nükleer ticaret yapmakla suçladığı iki Ermeni şirkete ambargo uygulamıştır. Ze'ev

düşünüldüğünde bu ihtimalin gerçekleşmesinin çok da zor olmadığını söylemek mümkündür.

Metsamor'un Türkiye Açısından Değerlendirilmesi

Iğdır'a sadece 16 kilometre mesafede olan Metsamor, Türkiye'nin doğu illeri açısından çok ciddi tehlike arz etmektedir. Uluslararası hukuka göre, bir nükleer santralin yerleşim yerlerine en az 90 kilometre mesafede bulunması gerekmektedir (<http://www.haber3.com/>, 08.10.2012). AB tarafından Doğu Avrupa ve eski Sovyetler Birliği ülkelerinde inşa edilen 66 nükleer reaktör arasında "en eski ve en güvensiz" model nükleer santral olarak nitelendirilen Metsamor, (Danielyan, 29.05.2009) Türkiye açısından sadece muhtemel bir kaza riski nedeniyle tehlike arz etmemekte; santralden yayılan radyasyonun doğu illerini etkilemesi bakımından da büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Ciddi bir kaza söz konusu olması halinde, hem coğrafi yapı hem de bölgenin meteoroloji yapısından (rüzgarın yönü) dolayı en fazla zarara uğrayacak ülke Türkiye'dir (Cabbarlı, <http://tr.caspianweekly.org/>). Bu durum Türkiye'nin bu konuda hem kendi kamuoyunda hem de uluslararası alanda daha fazla gündem oluşturması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Ancak Türkiye'de gerek resmi gerekse başta çevreci örgütler olmak üzere sivil toplum düzeyinde bu konu yeterince irdelenmemektedir.

Türkiye'ye yönelebilecek radyasyon riskine karşı TAİK'in Ermenistan sınırına yerleştirdiği Radyasyon Erken Uyarı Sistemi Ağı dedektörleri 24 saat kesintisiz ölçüm yapmaktadır. Bugüne kadar santralden radyoaktif madde salınımını doğrulayacak bir radyoaktivite tespit edilememekle (Türkiye Atom Enerji Kurumu, <http://www.taek.gov.tr/basin-aciklamalari/96>, 24.01.2011) birlikte son yıllarda sınır bölgesinde kanser vakalarının artması bölge halkını tedirgin etmektedir. Özellikle santralden çıkan atık suyun Aras Nehri'ne dökülmesi ve bu nehrin Türkiye, Azerbaycan ve İran ile de bağlantısı olması her üç ülke halkının da sağlık sorunları ile karşılaşma riskini doğurmaktadır. Bununla birlikte Aras ile bağlantılı tüm bölgede sadece insan sağlığı değil hayvan ve bitki sağlığı da büyük zarar görmektedir.

Bu açıdan Çernobil'in Doğu Karadeniz halkı üzerindeki etkisinin ancak 18 yıl sonra görülmeye başlandığı düşünüldüğünde Iğdır ve çevresinde yaşayan halkın yıllarca Metsamor'da yaşanan sızıntılar nedeniyle nasıl bir etkiye maruz kaldığının şu an tespit edilmesi mümkün değildir. Bununla birlikte sınır bölgelerinde bitki örtüsünde meydana gelen kurumaların, hayvanlarda artan sakat doğumların, insanlarda kanser, sakat doğum ve ölü doğum ile çocuk ölümlerinde meydana gelen artışın Metsamor sebebiyle ortaya çıktığı da yapılan araştırmalarda ortaya koyulmuştur (Oğan, <http://www.turksam.org>, 29.03.2007). Bu bakımdan Türk Tabipler Birliği'nin Nisan 2006'da hazırladığı "Çernobil Nükleer Kazası Sonrası Türki-

Wolfson, "Armenian "Traces" In the Proliferation of Russian Weapons in Iran", ACPR Policy Paper, No: 143, <http://www.acpr.org.il/pp/pp143-Wolfson-E.pdf>

ye'de Kanser" başlıklı rapor; teknik donanımdan yoksun santrallerin, bu santralin ekonomik getirisinden istifade etmeyen dolayısıyla hiçbir sorumluluğu olmayan diğer bölge ülkelerinde ne denli büyük bir tehlike oluşturduğunu net olarak ortaya koymaktadır. Raporda Çernobil'deki patlama sonrasında oluşan radyoaktif bulutların 3 Mayıs 1986 günü yani kazadan 7 gün sonra Marmara'ya, 4-5 Mayıs günlerinde Batı Karadeniz'e, 6 Mayıs günü Çankırı üzerinden Sivas'a, 7-9 Mayıs tarihlerinde Trabzon-Hopa'ya ulaştığı, 10 gün sonra da Türkiye'ye radyoaktif parçacıkların yayıldığı belirtilmiştir (Türkkan, 2006: 50-51). Çalışmada Çernobil'in etkilerine hem deniz hem de hava yoluyla en fazla maruz kalan bölgelerden biri olan Hopa'da (Hopa Çernobil arası mesafe yaklaşık olarak 1700 kilometredir) kanser görülme sıklığı ile kanser nedeniyle ölümlerin Türkiye'nin diğer coğrafi alanlarına göre daha fazla görülmesi olasılığının araştırılması gerektiği vurgulanmıştır (Pala, 2006: 74).

Tablo 1: Hiroşima ve Nagazaki'de bir kez radyasyona maruz kalan kişilerin gizli hastalık dönemleri

Hastalıklar	Kitlesel Belirtiler
Kan Kanseri	5 yıl sonra
Kalkanbezi Kanseri	10 yıl sonra
Meme ve akciğer kanseri	20 yıl sonra
Mide, doku ve ince bağırsak kanseri	30 yıl sonra

Kaynak: (Cabbarlı, caspianweekly.org).

TÜBİTAK desteğiyle İTÜ Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü tarafından yapılan bir araştırmada, Metsamor'da bir kaza olması durumunda 24 saat içinde tüm radyasyonun Doğu ve Güneydoğu'yu etkisi altına alacağı ortaya konulmuştur. Atmosfer koşulları ne olursa olsun yakın bölgeleri çok erken dönemlerde etkileyecek olan radyasyonun yağmur, rüzgâr ve rüzgarın yön ve şiddetine bağlı olarak iç bölgelere de yayılma riski bulunmaktadır (Yılmaz, <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr>). Nükleer santrallerde elektrik üretimi sırasında çevreye yayılan zehirli atıklar belirli sınırı aşmasa da, çevrede yaşayan insanlar üzerinde 5-30 yıl sonra bazı yan etkiler göstermektedir. Hiroşima ve Nagazaki'ye atılan atom bombalarından etkilenen insanlar üzerinde yapılan araştırmaya göre, radyasyona maruz kalanların gizli hastalık evreleri geçirdikleri ve bunun yaklaşık olarak 5-30 yıl sonra ortaya çıktığı tespit edilmiştir (Cabbarlı, <http://tr.caspianweekly.org/>). (Bkz. Tablo 1).

SONUÇ

Soğuk Savaş döneminde bloklar arası yaşanan nükleer güç yarışı nedeniyle yeterli teknik ve coğrafi inceleme yapılmadan kısa sürede inşa edilen nükleer santraller birçok kazanın yaşanmasına neden olmuştur. 1991'den sonra bu santrallerin birçoğu kullanım ömrünü tamamlamadan kapatılmasına rağmen üretime geçtikten sonraki ilk 10 yılda 150'den fazla kaza geçiren,

1995'te tekrar faaliyete geçtikten sonra da birçok kazanın yaşandığı Metsamor dünyadaki birçok ilgili kuruluşun ivedilikle kapatılmasına yönelik taleplerine rağmen ekonomik saikleri gerekçe gösteren Ermenistan tarafından halen işletilmektedir.

Günümüzde nükleer santrallerle ilgili standartlarda olmaması gereken her türlü özelliğin bulunduğu Metsamor'un varlığı başta santrale 16 kilometre mesafedeki Türkiye olmak üzere Azerbaycan, İran ve tüm bölge için ciddi bir tehdit oluşurmaktadır. Öncelikle 5 ve üzeri şiddeteki depremlerin yaşanma ihtimalinin olduğu bölgelerde nükleer santral yapılmamasına yönelik uluslararası standartların varlığına rağmen Metsamor'un kurulduğu Hoktamberyan şehrinin Ağrı Dağı fay hattında bulunması başlı başına bir risk oluşurmaktadır. 1988'de 6.9 b y kl ğnde depremin yaşandığı Spitak'ın Metsamor'a yaklaşık olarak 100 kilometre mesafede bulunmasına rağmen reaktörün bu depremden zarar görmesi ve 1989'da "sismik tehlike" gerekçesi ile kapatılması tehlikenin boyutlarını net olarak ortaya koymaktadır. Bu nedenle olası bir depremde tüm bölgeye radyasyon yayılması riski bulunmaktadır ve bu sorundan en fazla etkilenecek  lke Türkiye'dir.

Çernobil'in sonuçları dikkate alındığında ise bu etkilenme sürecinin uzun vadeye yayılan birçok hastalık ve evre sorununa neden olduğunu söylemek mümkündür. Hiroşima ve Nagazaki'ye atılan atom bombalarının neden olduğu radyasyonun günümüze kadar etkilerinin devam ettiği dikkate alındığında ve Çernobil kazasının Doğu Karadeniz halkı üzerindeki etkilerinin 18 yıl sonra görülmeye başlandığı değerlendirildiğinde radyoaktif kazaların neden olduğu sorunları bütünüyle ortadan kaldırmının mümkün olmadığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle Metsamor'dan kaynaklanan radyasyonun Türkiye'ye etkilerinin günümüzde net olarak tespit edilmesi de mümkün değildir.

Bununla birlikte santralin teknik donanımının yetersiz olması, reaktörün soğutulmasında kullanılan suyun Aras Nehri vasıtasıyla Hazar'a y ndirilmesi ve reaktörden çıkan nükleer atığın işgal altındaki Yukarı Karabağ'a g m ld ğu yönündeki bilgilerin varlığı santralin neden olduğu diğer ekolojik sorunlardır. Bu bakımdan Metsamor'un neden olduğu çevresel sorunlar sadece Ermenistan'ın komşularını değil başta Hazar'a kıyıdaş ülke-ler olmak üzere tüm bölge ülkelerini birinci derecede etkilemektedir. Ayrıca reaktörün soğutulmasında kullanılan suyun yetersizliği risk derecesini artırırken; en eski teknolojiyle inşa edilen santralin açık baca sistemi ile çalışması radyasyonun hava ile tüm bölgeye yayılmasına neden olmaktadır. Bu bakımdan santralin kurulmasından sonra Hoktamberyan ve çevresinde sık sık yaşanan toz bulutlarının radyoaktif madde içerdiği yönündeki Ermeni evreci örgütler tarafından öne sürülen iddialar -herhangi bir kaza olmasa bile- başta Iğdır olmak üzere Türkiye'nin doğu bölgelerinin karşı karşıya kaldığı riski ortaya çıkarmaktadır.

Kaza riski oluşturan santrallerin kapatılmasına yönelik uluslararası hukuk kurallarının yaptırım gücünün zayıf olması bu tür santrallerin ku-

rulmasında hiçbir sorumluluğu olmayan bölge ülkelerinin ciddi bir baskı oluşturmasını zorlaştırmıştır. Bu bakımdan UAEK gibi alanda en yetkili kurumlar tarafından kapatılması istenilen Metsamor'un faaliyetini durdurması için uluslararası alanda özellikle bölge ülkeleri tarafından daha fazla propaganda yapılması gerekmektedir. Bu propaganda süreci "Ermenistan'ın enerji ihtiyacından daha fazla önemli olan şeyin tüm bölgenin güvenliği" olduğu vurgusu üzerine yoğunlaşırsa Erivan'ın "ihtiyaca bağlı zorunluluk" tezi de çürütülmüş olur. Bu noktada altının çizilmesi gereken diğer unsur ise gerek Azerbaycan'ın gerekse Türkiye'nin Metsamor'un kapatılması ile ilgili olarak ne kendi ülkelerinde ne de uluslararası alanda yeterince kamuoyu gücünü oluşturamadıklarıdır.¹¹ Her iki ülkeyi de yakından ilgilendiren böylesi önemli bir sorunda sürekli ve koordineli olarak yürütülecek bir propaganda süreci dünya kamuoyunun desteğinin alınmasında ve dolayısıyla Ermenistan'a yönelik daha yoğun bir baskının oluşmasında hayati önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- "AB'den Ermenistan'a Nükleer Santral Uyarısı", Enerji Enstitüsü (22.03.2013). <http://enerjiinstitutusu.com/2013/03/22/abden-ermenistan-a-nukleer-santral-uyarisi/>, (Erişim Tarihi: 14.10.2015).
- Altın, Vural "Nükleer Nasıl Bir Seçenek", <http://vuralaltin.blogspot.com.tr/p/nukleer-nasl-bir-secenek.html>, (15.11.2015).
- Aras, Osman Nuri (2008). "Karabağ Ekonomisi ve Karabağ Savaşı'nın Ekonomik Etkileri", Karabağ Savaşı: Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz, Ed. Osman Nuri Aras, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü.
- "Armenia Confirms Ongoing Role for Nuclear" (23 July 2015). *World Nuclear News*, <http://www.world-nuclear-news.org/NN-Armenia-confirms-ongoing-role-for-nuclear-2307157.html>, (15.08.2015).
- Borger Jullian (7 November 2010). "Nuclear Bomb Material Found for Sale on Georgia Black Market", *The Guardian*, <http://www.theguardian.com/world/2010/nov/07/nuclear-material-black-market-georgia>, (Erişim Tarihi: 10.08.2015).
- Cabbarlı, Hatem (Bahar 2003). "Bağımsızlık Sonrası Ermenistan'ın Enerji Politikası", *Avrasya Dosyası*, Enerji Özel, Cilt 9, Sayı 1: 236-258.
- Cabbarlı, Hatem "Avrupa Birliği (AB) Ermenistan'daki Metsamor Nükleer Santrali'nin Kapatılmasını Talep Ediyor", *Caspian Weekly*, <http://tr.caspianweekly.org/ana-kategoriler/64-turkce-makale/3384-avrupa-birligi-ab-ermenistandaki-metsamor-nukleer-santralin-kapatilmasini-talep-ediyor-.html>, (Erişim Tarihi: 21.08.2015).

¹¹ Makale yazarının Mehmet Akif Ersoy Üniversitesinde okuyan ve Türkiye'nin değişik bölgelerinden gelen öğrencilere yönelik olarak yapmış olduğu sözlü bir araştırmada öğrencilerin %98'inin Metsamor'un ismini dahi ilk kez duymaları oldukça endişe vericidir.

- Çongar, Yasemin (30.05.1995). "Ermeni Sınırında Nükleer Tehlike", *Milliyet*, cgazetearsivi.milliyet.com.tr/Metsamor%20Nukleer%20Santrali/, (Erişim Tarihi: 10.12.2015).
- Danielyan, Emil (29.05.2009). "Armenia Press Ahead with Nuclear Power Plant Construction", *Global Research and Analysis*, http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Bwords%5D=8fd5893941d69d0be3f378576261ae3e&tx_ttnews%5Bany_of_the_words%5D=armenia&tx_ttnews%5Btt_news%5D=35055&tx_ttnews%5BbackPid%5D=7&cHash=614a55401b#.VrsFHfmLT4Z, (Erişim Tarihi: 08.08.2015).
- "Dünya'nın İlk Nükleer Santrali Güvenli Enerjinin Sembolü", (08.07.2013). *Anadolu Ajansı*, <http://www.aa.com.tr/tr/dunya/dunyanin-ilk-nukleer-santrali-guvenli-enerjinin-sembolu/233646>, (03.09.2015).
- "En Tehlikeli Nükleer Yanıbaşımızda", (15.03.2011). *NTV Haber*, <http://www.ntv.com.tr/turkiye/en-tehlikeli-nukleer-yanibasimizda,OzbQ16fkp0S114gW5hZ1HQ>, (Erişim Tarihi: 10.04.2015).
- "Ermenistan Nükleer Santrali Açıyor" (12.04.1993). *Milliyet*, <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Metsamor%20Nukleer%20Santrali/>, (Erişim Tarihi: 29.07.2015).
- "Günümüzde Nükleer Enerjiye Genel Bakış" (24.08.2010). *Türkiye Atom Enerji Kurumu*, <http://www.taek.gov.tr/nukleer-guvenlik/nukleer-enerji-ve-reaktorler/166-gunumuzde-nukleer-enerji-rapor/435-bolum-01-gunumuzde-nukleer-enerjiye-genel-bakis.html>, (21.05.2015).
- Gleason, John M. "The Decision to Reactivate a First-Generation Soviet Nuclear Power Plant: Conceptual and Decision-Analytic Frameworks", <http://ipmall.info/risk/vol8/winter/gleason.htm>, (10.19.2015).
- Grünbaum, Rolf (1976). "Nuclear Energy in the Soviet Union", *Ambio*, Vol. 5, No. 3.
- Gül, Nazmi (2001). "Şeytanla Dans: Ermenistan ve Nükleer", *Stratejik Analiz*, Sayı 17, Eylül 2001.
- "Is Armenia's Nuclear Plant the World's Most Dangerous?", (13.04.2011). *National Geographic*, <http://news.nationalgeographic.com/news/energy/2011/04/110412-most-dangerous-nuclear-plant-armenia/page-2/>, (Erişim Tarihi: 08.08.2015).
- "Kars Stratejik Araştırmalar Merkezi Erivan'ı Dava Edecek", (08.10.2012). <http://www.haber3.com/kars-stratejik-arastirmalar-merkezi-erivani-dava-edecek-1547494h.htm>, (Erişim Tarihi: 12.08.2015).
- Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, <http://www.kazakhstan.org.tr/index.asp?sayfa=236>, (25.10.2015).
- Lütem, Ömer Engin (2012). "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, 42: 7-46.
- "Metsamor Nükleer Santrali ile İlgili Türkiye Acilen Önlem Almalı" (14.05.2015). *Enerji Enstitüsü*, <http://enerjienstitusu.com/2015/05/14/metsamor-nukleer-santraliyle-ilgili-turkiye-acilen-onlem-almali/>, (Erişim Tarihi: 20.09.2015).

- "Metsamor Nükleer Santralinde Sızıntı İddiaları Hakkında", (24.01.2011). *Türkiye Atom Enerji Kurumu*, <http://www.taek.gov.tr/basin-aciklamalari/96-2011/232-basin-aciklamasi-no2-2011.html>, (22.07.2015).
- Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesine İlişkin Andlaşma (29.03.1979). https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc062/kanuntbmmc062/kanuntbmmc06202225.pdf, (Erişim Tarihi: 10.05.2015).
- Mutlu, Gülay (29.08.2015). "Uranyum Bankası Anlaşması: Kazakistan için Yeni Bir Köşe Taşı", *USAK*, http://www.usak.org.tr/kose_yazilari_det.php?id=2429&cat=395#.VkOp_xrfhD4Y, (Erişim tarihi: 11.11.2015).
- "Nükleer Güç Santralleri ve Türkiye", *Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı*, Yayın No 2, http://www.enerji.gov.tr/File/?path=ROOT/1/Documents/Sayfalar/Nukleer_Guc_Santralleri_ve_Turkiye.pdf, s. 3, (12.12.2015).
- "Nükleer Kaza Halinde Erken Bildirim Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun" (18.01.1990). https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc073/kanuntbmmc073/kanuntbmmc07303610.pdf, (Erişim Tarihi: 10.05.2015).
- "Nükleer ve Radyolojik Kazalar" (13.08.2009). *Türkiye Atom Enerji Kurumu*, <http://www.taek.gov.tr/acil-durumlar/kaza-ve-tehlike-durumu/369-nukleer-ve-radyolojik-kazalar.html>, (Erişim Tarihi: 25.10.2015).
- "Nükleerde Ülkelerde En Son Durum Nedir?", (17.09.2998). *Enerji 2023 Derneği*, http://www.enerji2023.org/index.php?option=com_content&view=article&id=154:nuekleerde-uelkelerde-en-son-durum-nedr-&catid=6:nuekleer&Itemid=19, (08.09.2015).
- Oğan, Sinan (30.03.2007). "Ermenistan, Türkiye'yi Metsamor Nükleer Santrali ile Tehdit Ediyor", *TÜRKSAM*, <http://www.turksam.org/tr/makale-detay/515-ermenistan-turkiye-yi-metsamor-nukleer-santrali-ile-tehdit-ediyor>, (Erişim Tarihi: 25.11.2015).
- Oğan, Sinan (2005). "Türkiye ile Rusya Arasında Ermenistan ve 90. Yıl Tartışmaları", Ed. Okan Yeşilyurt, Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Oğan, Sinan (29.03.2007). "AB'nin Metsamor Nükleer Santrali'nin Kapatılmasına Yönelik Politikaları", <http://www.turksam.org/tr/makale-detay/517-ab-nin-metsamor-nukleer-santrali-nin-kapatilmasina-yonelik-politikalari>, (Erişim Tarihi: 10.04.2014).
- Owen, Johathan (03.04. 2011). "More Than One in 10 Nuclear Power Plants at Risk From Earthquakes", *The Independent*, <http://www.independent.co.uk/news/science/more-than-one-in-10-nuclear-power-plants-at-risk-from-earthquakes-2260817.html>, (Erişim Tarihi: 10.08.2015).
- Pala, Kayıhan (2006). "Hopa'da Kanser Görülme Sıklığı: Tanı Konmuş Olgular ve Ölümler Üzerine Bir Değerlendirme", *Çernobil Nükleer Kazası Sonrası Türkiye'de Kanser*, Türk Tabipler Birliği Yayınları.
- "Russia and Armenia Agree to Unit 2 Life Extension", (23 December 2014). *World Nuclear News*, <http://www.world-nuclear-news.org/NN-Russia->

- and-Armenia-agree-to-unit-2-life-extension-23121401.html, (15.08.2015).
- “Sınırdaki Radyoaktif Toz Bulutu Paniği” (21.04.2011). *NTV Haber*, <http://www.ntv.com.tr/dunya/sinirda-radyoaktif-toz-bulutunu-panigi,dCQnIqW2h0elfMY0A8XbjQ>, (Erişim Tarihi: 12.10.2015).
- Sarukhanyan, Sevak (2011). “Energy Security of Armenia: Main Achievements and Challenges”, *21st Century*, Vol 2, No:10.
- Semenov, B.A. (1983.)“Nuclear power in the Soviet Union”, *IAEA Bulletin*, Vol.25, No. 2.
- Türkkan, Alpaslan (2006). “Çernobil Nükleer Kazasının Türkiye’ye Etkileri”, *Çernobil Nükleer Kazası Sonrası Türkiye’de Kanser*, Türk Tabipler Birliği Yayınları.
- Wendt, Alexander (Summer 1995). “Constructing International Politics”, *International Security*, 20 (1): 71-81.
- Williams, Diarmaid “Commission Clear on Armenian Nuclear Plant Closure”, *Power Engineering International*, <http://www.powerengineeringint.com/articles/2013/12/commission-clear-on-armenian-nuclear-plant-closure.html>, (Erişim Tarihi: 12.07.2014).
- Wolfson, Ze’ev “Armenian “Traces” In the Proliferation of Russian Weapons in Iran”, *ACPR Policy Paper*, No: 143, <http://www.acpr.org.il/pp/pp143-Wolfson-E.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.05.2015).
- Yapıcı, Utku (2013). Kazakistan’ın Dış ve Güvenlik Politikasında Çok Vektörlülük. *Uluslararası Sistemde Orta Asya: Dış Politika ve Güvenlik*, Der. M. Turgut Demirtepe ve Güner Özkan”, USAK, Ankara.
- Yavuz, Turan (04.02.1987). “Doğu’da Radyasyon Tehdidini”, *Milliyet*, <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Metsamor%20Nukleer%20Santrali/>, (Erişim Tarihi: 08.08.2015).
- Yılmaz, Öney (05.03.2007). “Yakınımızdaki Saatli Bomba”, *Milliyet*, <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Metsamor%20Nukleer%20Santrali/> (Erişim Tarihi: 15.05.2015).
- Yüksel, Mevlüt “Türk-Ermeni İlişkilerinde Başka Bir Sorun: Metsamor Nükleer Santrali ve Türkiye’ye Etkileri”, *Yeni Türkiye*, Sayı 60, 2014, <http://haypedia.com/makale/Osman%C4%B1%20Tarihi/2ca1ec20-8715-45d5-8ea2-80a10cc7c1a7.pdf>, (Erişim tarihi: 22.10.2015).
- Zabunoğlu, Okan “Nükleer Enerji: Nedir? Nasıl Üretilir? İlgili Meseleler”, http://www.nuke.hacettepe.edu.tr/tr/webfiles/Announcements/NE_nasil_meseleler.pdf, (Erişim Tarihi: 12.12.2015).
- Zulfugarov, Zulfugar and Babayev, Israfil (2012). “The Furthermore Operation of Metsamor is a Source of Danger”, Atatürk University 1st Winter Summit at the Anatolian Summit, Atatürk Üniversitesi Yayınları.

İNGİLİZ VE ALMAN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN ÇEÇENLER VE İNGUŞLAR

Didem ÇATALKILIÇ*

ÖZET

Bu çalışma 18., 19. ve 20. yüzyılda Çarlık Rusya'sının Türkistan ve Hindistan'a açılan kapısı olan Kafkasya'nın çatışma bölgesi olarak adlandırabileceğimiz Çeçen-İnguş toplumunun yaşadığı coğrafyaya seyahat etmiş İngiliz ve Alman seyyahları konu edinmiştir. Bölgeye farklı tarihlerde seyahat eden Alman ve İngiliz seyyahlar, Çeçen ve İnguşlar'ın din, giyim-kuşam, aksesuar, silah, dans, hukuk, mezar taşları, sosyo-ekonomik hayat, nüfus, ay-gün adlandırmaları, yönetim, mimari ve karakter özelliklerine dair bilgi vermişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Seyyah, Çeçenler, İnguşlar.

ABSTRACT

This study focuses on English and German travelers who visited the region where Chechen and Ingush communities lived in Caucasus which can be defined as the region of struggle as the gate way of Tsarist Russia to Turkistan and India in 18th, 19th and 20th centuries. Having traveled to the region in different dates, these travelers give us information about Chechen and Ingush religion, clothing, accessory, weapon, dance, law, tombstones, socio-economic life, population, month-day nomenclature, management, architecture and their characteristic features.

Keywords: Caucasus, Traveler, Chechens, Ingush.

Seyahat, kelime anlamı olarak bir yerden bir yere gitmek anlamına gelir. Bu eylemi gerçekleştiren kişi seyyah, söz konusu eylemin sonucunda ortaya çıkan eserler de seyahatname olarak isimlendirilir. Seyahatnameler sadece gezilen yerlerle ilgili fizikî ve beşeri bilgiler aktarmakla yetinmez, bölgedeki hayat tarzı, yeme-içme kültürü, âdet ve görenekler, tanınmış kişiler, yetiştirilen sebze ve meyveler, icra edilen zanaatlar, tarihî anıtlar, konuşulan dil, lehçe ve ağızlar, çeşitli farklılıklar ve olağanüstü durumlardan da bahseder. Seyahatnameler bir toplumun sosyo-ekonomik durumu ve kültürü açısından bilgi içeren eşsiz tarihi kaynaklardır. Seyyah etnolog/antropolog gibi seyahat ettiği toplumun içine girerek gözlem yapar ve söz konusu toplumun arşivinde bulunmayan etnografik malzemeyi bugüne taşır. Toplumsal haya-

* Ege Üniversitesi, TDAE, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi.

ta ilişkin belgeseller olarak adlandırabileceğimiz seyahatnameler büyük oranda subjektiflik içerse de ve doğrudan belge olarak kullanılmasa da dönemin sosyal hayatına ilişkin güçlü karineler olarak kullanılabilirler. Tarihin en eski dönemlerinden beri seyahat eden insanoglu için bu eylem 19. yüzyıldan itibaren bir bilim alanı olarak görülmeye başlanmıştır. Söz konusu dönemde Batının “öteki” yi arama çabasının tarihi belgeleri olarak nitelendirebileceğimiz seyahatnamelere Kafkas tarihçiliği açısından bakıldığında bölgede kurulmak istenen Rus hâkimiyetinin engellemek amacıyla yapılan Batının keşif seferleri olarak nitelendirebiliriz (Akan 2013: 29; Küpeli 2011: 70; Okay 2013: 58; Gündüz 2013: 212).

18. yüzyıldan başlayarak Rus Bilimler Akademisi bu topraklarda yaşayan halkların dillerini, tarihlerini, hayatlarını ve törelerini öğrenmek amacıyla bölgeye bilim adamları göndermiştir (Kodzoev-II 2013:113). Bölgeye giden söz konusu bilim adamlarının eserlerinde Kafkasya hakkındaki Rus politikası da görünmektedir. Farklı amaçlarla Kafkasya’da bulunan bilim adamlarının yanı sıra bölgede bulunan misyonerler tarafından da önemli sayıda eser ortaya konulmuştur. Günlük hayatın alışılacılığına detaylarına dışarıdan bakış, tarihsel etkenlere ve etnik kültür algısına değer biçmede yeni nüanslar getirmiştir. Söz konusu özgün kültür olduğunda, dünyanın en enteresan bölgelerinden biri olan Kafkasya, sınırlarının ötesinde olup biten tarihi-kültürel oluşumları anlamak için araştırmacılara fırsat vermiştir (Dameniya 1996: 47).

Çeçenistan batıda üst Terek’le; kuzeyde Küçük Kabardey, Sunja nehri ve Vnezapnaya kalesine kadar Kumuk topraklarıyla, Çeçenistan’ı Lezgi topluluğu Salatav’dan ayıran Aktaş nehriyle; güneyde Lezgi toplulukları Gumbet, Andi, Çarbili, Çamalad ve Unkratl’dan ve Tuş-Pşav-Hevsur bölgesinden ayıran Kafkas sıradağlarıyla sınırlıdır (Berje 2010: 87). Çeçenler kuzeyde Greben Kozak köyleriyle, doğuda Andi ve Avarlarla komşudur.

İnguşlar Kumbalei nehri üzerinde, Sunja nehrinin tepesinde, doğuya doğru Terek ve Assa nehirleri arasında, Küçük Kabardey ve Çeçenler arasında yaşarlar. İnguş köyleri Vladikavkaz kalesinden birkaç verst¹ doğuya doğrudur. Kendilerini dağda yaşayan anlamına gelen Lamur olarak adlandırır (Bronevskiy 2004: 180; Telfer-II 1876: 7). 1770-1773 yıllarında bölgeye seyahat eden Gildenştedt ise, İnguş bölgesinin sınırlarını; kuzeyde Küçük Kabardey, batıda Osetler, doğuda Çeçenler, güneyde karla kaplı Kafkas sıradağları olarak çizmiştir (Gildenştedt 2002: 36).²

¹ Verst: 1.0668 kilometreye karşılık gelen Rus uzunluk ölçüsü birimi.

² Johann Anton Gildenştedt (1745-1781): II. Katerina tarafından 1768 yılında Rus Bilimler Akademisine dâhil edilmiştir. Başlangıçta Kuzey Kafkasya ve Astrahan’ın inceleneceğini düşünmüş, ancak S. G. Gmelin’in tavsiyesiyle Kuzey Kafkasya ve Gürcistan’ı incelemekle görevlendirilmiştir. 13 Ocak 1770’te Astrahan’dan yolculuğuna başlamış, Kızlar, Çeçen-İnguş, Mozdok ve Terek üzerindeki pek çok Kozak stanitsasını gezmiştir. Bölgenin nüfusu ve ekonomisi hakkında önemli bilgiler vermiştir. Gildenştedt’in çalışmaları Rusya’daki Kafkasya çalışmalarında yeni bir başlangıç olmuştur (Kodzoev-II 2013: 114; Gardanov 1974: 203, 204).

Çeçen ve İnguşlar kültür ve gelenek bakımından Kumuk, Avarlar, Oset ve Kabardeylerden; ayrıca bölgede hüküm süren Hazar, Alan, Kıpçak gibi Türk kavimlerinden etkilenmişlerdir. Özellikle ev eşyası, savaş aletleri ve süs eşyaları konusunda Alanlardan etkilenmişlerdir (Tavkul 2007: 170).

ÇEÇEN VE İNGUŞ TOPLUMUNDA MADDİ KÜLTÜR

1. Çeçen ve İnguş Toplumunda Giyim-Kuşam

Vaynahların geleneksel kıyafetleri halkın yüzyıllardır ekonomik faaliyetlerini, sanatsal zevklerini, dünya görüşlerini ve diğer halklarla ilişkilerini yansıtan önemli maddi kültür elementleridir (Zyazikov 2011: 109). Giyinme biçimleri, elbiseleri komşu milletlerden onları ayırmıştır.

19. yüzyılda Kafkasya'ya seyahat eden ve bize coğrafya hakkında en ayrıntılı bilgileri veren Julius Von Klaproth İnguşların günlük giyimleri hakkındaki tespitlerini bize şu şekilde aktarmıştır: *"Üzerine kuşakla tutturulmuş bele ulaşan ceket giyerler ve alta uzun pantolon giyerler. Bu pantolonları şu şartlarda ayırabiliriz; evlenmiş kadın kırmızı, dul ve yaşlı kadın mavi, genç evlenmemiş kadınlar ise beyaz giyerler. Kışın bütün sınıflardaki kadınlar bot giyerler, yazın ise yalınayak gezerler"* (Klaproth 1814:345, 346).³

Çeçenler genellikle iyi giyimli olarak tanımlanmış ve düzgün görünümleleriyle diğerlerinden ayrılmışlardır. Giysileri genellikle kendilerinin yaptıkları sarı veya gri çuhadan yapılmış çekmenlerden, genellikle farklı renklerden, yazları ise beyazdan yapılan beşmet veya arhaluhlar oluşmaktadır. Ayrıca tabansız ayakkabı ve yün tozluk giyerler (Berje 1991: 68,69). Seyyah Çeçenlerin en şıklarının beyaz beşmet ve çok iyi kumaştan yapılmış siyah çerkeska giydiğini söylerken, karşılaştığı diğer bir Çeçen'i benekli beşmet, siyah çerkeska, bol beyaz pantolon ve dizine kadar uzanan tozlukları ile kaydetmiştir (Abercromby 1889: 123, 130).⁴

³ Kadınlar ahşap sandalet kullanırlar, büyük bir çoğunluğu ise yalınayak gezerler (Danilevskiy 1846: 134). Kuzey Kafkasya'da 18. yy'da ve 19.yy'ın ilk yarısında pantolon kadın giyiminin zorunlu bir parçasıdır. Pantolon Çeçence heçi İnguşça heçiy'dir (Studenetskaya 1989: 42, 80). Kafkas halk literatüründe beyaz, siyah ve kırmızı hâkimdir. Evlenmemiş kızların beyaz giymesi ise beyaz rengin iyiliği, saflığı, günahsızlıkla ve bakireliği temsil etmesinden kaynaklanmaktadır (Hunt 2006: 331, 332); Kızlar uzun saçlarını omuzlarına düşecek şekilde örerler (Danilevskiy 1846: 134); Kadınlar ayaklarına kadar uzanan kemerle tutturulmuş gömlek ve şalvar giyerler. Şalvarların rengi evli olup olmamalarına göre değişir. Pantolonlar renkli ipliklerle işlenmiştir, ayak bileği hizasında siyah bir kurdele ile çevrelenmiştir (Blaramberg 2010: 315).

⁴ "Giyim-kuşam kültürleri ile ilgili Türkçe kelimeler de Kafkasya halklarının dillerinde yer almaktadır. Karaçay-Malkar Türkçesinde "ayakkabı" anlamına gelen *başmak* kelimesi Abhaz diline *abaşmak* biçiminde geçerken, Kabardeyce'ye *başmak*, Osetçe'ye *basmah* biçimlerinde geçmiştir". Başmak kelimesine Dede Korkut anlatmalarında da rastlamaktayız. Başmak kelimesi ayrıca Rusça'ya da girmiştir (Tavkul 2007: 193; Gökyay 2006: 19; Kurat 1978: 138). Beşmet ve çerkeska Çeçen erkeklerinin temel kıyafetleridir. Çerkeska Siyah ve gri dokuma yünden imal edilmekteydi. Çerkeska ve silah kılıfları Çeçen kadınlar tarafından yapılmaktadır (Jaimoukha 2005: 147, 169); Çeçenler bir tür çarık giyerler (Berje 2011: 367). Çeçen erkekleri, çoğunlukla üstlerine el dokuması çuhadan yapılan gri veya siyah renkte Çerkeska, altlarına

Seyyah Moritz Wagner ise Çeçenlerin giyim kuşam ve aksesuarları hakkında bize şu bilgileri aktarmıştır: “Giysileri diğer bütün Kafkas halklarının giydiklerine benzemektedir. Kahverengi dar dizlikler, belinden deri kemerle sıkılan kahverengi çerkeska ve göğsün her iki tarafında, mermi kartuşları için kullanılan renkli cepler. Bazı liderler daha gösterişli giyinmişlerdi. Gümüş işlemlerle süslü çerkeskalar giymişlerdir” (Wagner 1999: 168).

Seyyah misafir olduğu bir Çeçen evinin sahibesinin beyaz giyindiğini ve ayakkabıların sivri uçlu olduğunu, başka bir kadının ise kırmızı giydiğini not etmiştir (Abercromby 1889: 123, 131).

Yakob Reyneggs Çeçen kadınları ile ilgili bize şu bilgileri vermektedir: “Saçları alınlarına kısa düşer, gömlekleri göğüs ve omuzlarını örtmektedir. Yaklaşık 5 parmak genişlikte yün veya iplikle ipek işlemeli renkli gömleklerdir. Baldıra kadar aşağı düşen uzun şalvar giyerler. Bütün şalvarlar aynı değildir. Evli kadınlar kırmızı keten bezinden, dul ve ihtiyar kadınlar açık mavi, genç kızlar beyaz şalvar giyerler. Hepsi farklı renklerde nakış işlemelidir. Siyah kurdele ile ayak bileğine bağlanmıştır. Kış aylarında bütün kadınlar ayak-kabı giyerler, yaz aylarında yalınayak gezerler” (Atalikov 2010: 186).

2. Çeçen ve İnguşlarda Aksesuarlar

İnguş kadınlar pirinç ve bakır ile işlenmiş bir Çerkes başlığı ve camdan yapılmış küpe takarlar. Saçlarının ön kısmı alınının yarısını örtecek şekilde kısa kesilmiştir. Saçlarını omuzlarına doğru düşecek şekilde örterler, ancak evli kadınlar iki örgü örterler, her iki örgü ipek, yünlü ya da pamuk bir kurdele ile bağlanmıştır” (Klaproth 1814: 345, 346).

Çeçenler başlarını Kafkas başlığı ile örterler. Bu üst kısmı geniş kürk kenarlarla kaplanan bir başlıktır, ancak şapkaları Çerkeslerinkinden farklıdır. Şapkanın üst bölümü Çerkes şapkalarından daha basıktır (Wagner 1999: 168; Bronevskiy 2004: 185).⁵

3. Çeçen ve İnguşlarda Silah

Seyyah Julius Von Klaproth İnguşların silahları hakkında bize şu bilgileri aktarmıştır: “İnguşlar diğer Kafkasyalılar gibi giyinirler ancak onların silahları daha çekici ve kalitelidir. Tüm komşuları arasında sadece onlar kalkan kullanımını unutmamışlardır. Bu ahşap kalkanlar oval demir bantlarla güçlendirilmiş, deri ile kaplanmıştır. Kısa budaklı mızrakları sadece savunma amaçlı kullanılmaz aynı zamanda bir destek olarak hizmet eder ve böylece onların daha emin hedef almasını sağlar. İnguşlar diğer dağlıların aksine çoğunlukla at sırtında savaşır ve takdire şayan bir ustalıkla kalkan kullanırlar. Saldırganlıkları nedeniyle tehlikeli sayılabilecek boyutlarda yaralanmaları beklenirken, hünerli bir şekilde kılıç darbelerini bertaraf ederler ve çok az

çerkeska ile aynı renkte beşmet giyerler. Ayakkabıları genellikle yaş deriden imal edilmiştir (Narodı Kavkaza I, s.362).

⁵ Söz konusu başlıklar Çeçen kadınlar tarafından büyük bir maharetle yapılır (Kospev vd.-I: 362).

ufak yara alırlar. En önemsiz olaylarda kılıçlarını ellerine alırlar ama sadece kan davası veya düşmanı püskürtmek gibi zorunlu durumlarda ateşli silahlara başvururlar” (Klaproth 1814: 341).⁶

İnguşlar komşularına baskın düzenledikleri için mızrak, kılıç ve yay gibi savaş aletlerine önceden alışkındırlar (Kodzoev 2013: 117).⁷

1911 yılında bölgeye giden Stephan Graham karşılaştığı bir İnguş şefini bize şöyle tasvir etmektedir: *“Köyün hemen dışından bir İnguş şef bana kadar geldi. O iyi bir şahsiyetti. Siyah bir atın üzerinde dimdik oturuyordu; omzunun üzerinde yamçı asılıydı, fişeklikler gümüş ağızlıkla süslenmişti; cilalı deri kemerinde tabanca ve kama vardı. Gümüş bir kılıf içinde bir kılıç atının sırtı üzerinde uzanıyordu ve hafif bir zincir ile kemerine bağlanmıştı”* (Graham 1911: 140).⁸

Çeçenlerin elbiselerini elde silah, kemer de tabanca ve kama ayrıca fişeklik tamamlamaktadır (Sergeeva 1976: 158). Bu bilgiye paralel olarak seyyahlarda, Çeçenlerin silahsız evden çıkmadıklarını kemerlerine kama, sapları gümüşten kama ve silah taktığını, uzun bir kılıç ve omzunda hafif çakmak taşı tabancası, eski bir tüfek, kama ve uzun bir silah; bazen de mızrak ve kalkan taşıdıklarını aktarmışlardır. Ayrıca Çeçenlerin ellerinde topuz adı verilen bir sopa olduğunu ve sopanın sonunda üçgen uçları olan sabit bir demir top olduğunu söylemişlerdir (Abercromby 1889: 130; Wagner 1999: 168; Freygang 1823: 55).⁹ Çeçen çocuklarının elinde yay ve ok vardır (Abercromby 1889: 176).

⁶ Gildenstedt ve Henderson, Klaproth'a paralel olarak, Kafkas geleneklerine uygun bir şekilde silahlı olduklarını ve kalkan kullandıklarını not etmiştir (Gildenstedt 2002: 37); Silahları Çerkesleri anımsatmaktadır. Dışı deri ile kaplanmış ve demir bir çember ile bağlanmış ahşap kalkan ve olay esnasında bir savunma silahı olarak kısa uçlu mızrak kullanırlar (Bronevskiy 2004: 180); 19. yy'a kadar halk geleneğindeki kalkanları korumuşlardır. Kalkanlar tahtadan yapılmış, deri kaplı demir çemberle sağlamlaştırılmış ve oval biçimdeki levha ince metallere süslenmiştir (Blaramberg 2010: 315). En eski silahlardan biri olan koruyucu kalkanlar ve yay, atlı savaşçı için kullanışı rahattır. Uzun deri bir kayışla omuzlarına asarak taşırlar. Kalkanlar siyah, kahverengi ya da kırmızıdır (Çahkiev 2013: 233). Kendilerini Galgay olarak adlandıran İnguşlar hakkında Rus tarihçiler tarafından yapılan etnonimlere göre Galgay kelimesi “kalkanlılar”, “kalkanlı insanlar” kelimesinden gelmektedir (Kodzoev 2012: 133).

⁷ İnguşların silahları delici, kesici ve ateşli silahlardan oluşur. Yay ve ok kullanırlar. Kullandıkları en bilinen yay türü bileşik ve kompozit yaydır. Tek bir parça reçine edilmiş tendon, deri, boynuz ve akağaç ile desteklenmiştir. Bu yaylar 14. yy'a kadar yaygın olarak kullanılmıştır. Bileşik yay ve kompozit yay bazen özenli süslemelerle bazen ise akağaç (huş ağacı) veya deri (kösele, meşin) yüzeydeki bezemelerle ayrılır. İnguşlar mızrak ve ciridin atış aralığını uzatmak, darbesini ve isabetini güçlendirmek için atlatlı (mızrak fırlatıcı) kullanırlar (Çahkiev 2013: 224, 226).

⁸ Çeçenler ve İnguşlar deri kemer ve kayış takımı kullanırlar. (Studenetskaya 1898: 34). Kuzey Kafkasya halkları için üst omuz kıyafeti yamçıdır. Atlı süvari ve yaya için kullanışlıdır. Yamçı çan gibi aşağıya doğru genişlemektedir ve sol omuzda taşınır. Açık olan taraf sağ elin rahat hareket edebilmesi için sağ tarafa getirilir. Güçlü bir rüzgâr karşısında yamçı her iki eli kapatır. Kuzey doğu Kafkasya'da yamçı çuhadan yapılır. Yaz, kış yamçı giyerler (Blaramberg 2010: 315; Studenetskaya 1989: 16).

⁹ Kaması olmayan bir Çeçen erkek hiç görülmemiştir. Hançer, silah ve kılıç kılıfı kemerine takılı bulunmaktadır. Kılıç, Vaynah askeri ve fiziksel eğitim sisteminde merkezi bir rol oynar.

Ayrıca her Çeçen iyi bir binici, keskin bir silahşör ve iyi bir atıcıdır. Babadan oğula geçen silahları, kılıç ve kamaları en değerli varlıklarıdır (Baddeley 1995: 31).

Çeçenler tüfekle isabetli ateş ederler, iyi durumdaki silahlara sahiptirler ve sık sık yaya olarak dövüşürler (Bronevskiy 2004: 185). Çeçenler herhangi bir şey olmaksızın olağanüstü silahlar kuşanırlar (Blinskiy 2000: 21).

Yakob Reyneggs Çeçenlerin kıyafetlerinin kötü olduğunu ancak iyi silahlarına ek olarak hançer ve kılıçla silahlandırıldıklarını aktarmıştır. Sağlam çift deriden yapılmış 4 fut (30.5 cm) uzunlukta cirit ve 1 fut uzunlukta oval kalkan taşıdıklarını; geniş demir çember kalkanın dış kısmında çivili kısmı başlıkla; kalkanın iç kısmı ise ele sarılan deri kayışla sabitlendiğini not etmiştir (Atalikov 2010: 185).

4. İnguş Toplumunda Mezar Taşları

Seyyahlarımızdan Stephan Graham bölgede incelemelerde bulunduğu esnada mezar taşları hakkında bize çizimler ile tasvir ederek değerli bilgiler vermiştir: *“Yolun ilerisi şeflerin mezarlarıyla kaplıydı. Bunların birincisine gelmeden önce yaklaşık 3 mil yürüdüm; her mezar ölünün mirasını temsil eden kırmızı ve maviye boyanmış yüksek bir taşla işaretlenmişti. Müslümanların mezar taşlarını belirten taşlar dik duruyor, Hıristiyanların mezar taşları ise yere düz yatıyordu. Ölenin adı ve ünü hakkındaki bilgiler Gürcüce ve Farsça el yazısı ile yazılmıştı ve yazının çevresinde onu asilzade olarak tanımlayan pala, kama, tabanca ve kemerinde kılıç gibi farklı şeylerin küçük resimleri vardı. El yazısının üstünde ay ve yıldızlar vardı. El yazısı ve savaş sembollerinin altında eşyaları, çaydanlık, su kabı ve tespihinin ufak resimleri vardı. Resam ayakkabı kılıflarını ve çizmelerini, üzerinde uyuduğu kilimini de resmetmişti. İlk mezarın üstündeki taş bir insanoğlu şeklinde düzenlenmiştir; ay başını, yıldızlar boynunu, kılıç kollarını, çizmeler ayaklarını temsil eder ve bedeninin ortasında el yazıları vardır. Pek çok mezar taşının yanından yürüdüm, bazıları diğerlerinden daha büyüktü. Yakında, bir dağ sırasında, yüzlerce taşlar dolu bir mezarlık vardı ve onların hiçbirinde amblem işlenmemişti, isim yazılı değildi.”* (Graham 1911: 141, 142, 143)¹⁰

Klaproth mezarlar ile ilgili bize şunları aktarmıştır: *“Yıldırım tarafından öldürülen kişi için bir keçinin baş ve genişletilmiş derisine iliştiirdikleri bir direk dikiyorlardı. Şalha vadisindeki taştan inşa edilen yer altı mezarları hakkında olağanüstü hikâyeler anlatılmaktadır. Burada kitapların, bir altın şamdanın, değerli eşyalarla dolu bir sandığın, sağlam ve yaralanmamış olarak*

Silah ise Çeçenlerin özgürlük ve onurunu sembolize etmektedir. 60 yaşına kadar her yetişkin erkek bir savaşçı olarak düşünülür. Çeçenlerin silah kullanımı 17. yüzyıla kadar gitmektedir (Jaimoukha 2005: 148,159, 171, 173).

¹⁰ Eski dönemlerden beri İnguşlar taş oymacılığında zengin bir kültüre sahiptir. Özellikle mezar taşlarına altı köşeli yıldız, hilal, hayvan ve bitki resimleri yapmışlardır (Arslan 2000: 313); Andre Malraux, mezarlıklar, defin âdetleri ve mezar taşlarının bir medeniyet için kimlik göstergesi olduğunu belirtir (Şirin 2013: 41).

muhafaza edilmiş bir kadın ve bir erkeğin olduğu mağaraya dokuzkapı ile yol olduğu söylenmektedir.” (Klaproth 1814: 349).

İnguş mezarları ile ilgili bilgi veren diğer bir seyyah ise Ebenezer Henderson'dur: *“Mezarlar genelde ya yüksekliği dört-altı inç olan beyaz taştan mezar üstü anıtlar, ya da bu halka has olan kavgalarda ölmüş insanların savaş meydanında öldüğünü gösteren uzun ahşap direklerden oluşmaktadır. Bu direkler dışında artık ölmüş insanın kendi ölümünün öcünü alamasa bile kendi ailesinden olan insanların bu kanı yerde koymayacağını simgelemek için mezarın yanına ağaç dalları dikilmektedir.”* (Henderson 1826: 489).

Rus ordusunda görevli Alman Yarbay Şteder Kafkasya'ya 1781 yılında yaptığı yolculuk esnasında bu konuyla ilgili bize bilgi vermiştir: İnguşlarda mezar taşları toprağın üstüne dikilmiştir. Taşın doğu tarafında ölünün yerleştirildiği bir delik vardır. Delik daha sonra bir taş ile kapatılır. Kadınlar örgülü saçlarını taşın üstüne asmaktadırlar (Atalikov 2010: 220).

5. Çeçen ve İnguşlar'da Mimari

İnguş evlerinin birçoğunun kenarları örülü kompozisyonlardan oluşmaktadır, yaşam alanlarında ev, hayvan barınakları ve yiyecek ambarları vardır. Evler ayrı-ayrı örülü duvarların müsaade edeceği kadar birbirine yakın inşa edilmiştir. Bazıları ahşap, bazıları ise taştan olan ve saldırı zamanlarında içerisine sığınabilecekleri kısa mesafelerde kaleler veya 'savunma kuleleri' yapmışlardır. İnguşlar aşağıdaki düşmanı defetmek için bu kuleleri iyi şekilde taşlar ve diğer materyallerle güçlendirmişlerdir. Taş kuleler savunma amaçlı kullanılmış, savaş esnasında kadınlar ve çocuklar kulelerin alt tarafında korunmak için kalmışlar, erkekler ise üst tarafından savaşmışlardır. Bu kulelerin girişi kendilerinden sonra her türlü ilişkiyi kesmek için topladıkları merdiven vasıtasıyla çıktıkları üst kısımdadır (Henderson 1826: 486, 487; Gildenstedt 2002: 37).¹¹

¹¹ Çeçen ve İnguş mimarisinde taş yapılar 1.500 yıldan daha öteye tarihlendirilebilir. Taş kulelerin yüzlercesi binlerce yıllıktır. Zamanın yüksek teknolojisini ve sanat örneklerini yansıtan insan dehasının gerçek harikasıdır. Vaynah kuleleri farklı amaçlara hizmet ederler. Kulelerin konut olarak kullanımı 10. yy'a doğrudur. Kuleler yerleşim birimi, sığınacak bir yer, tehlike anında kale, savunma ve gözetleme amaçlı olarak kullanılır. Kuleler taypların sembolleridir. Her köy komşu kabilelerin baskınlarında kadınları ve çocukları korumak için dört köşeli kulelere sahiptir. Bronevskiy, Oset saldırılarından eşlerini ve çocuklarını korumak için inşa ettiklerini aktarmıştır. İnguşların evi ailenin büyüklüğüne bağlı olarak inşa edilir. Her kulede hemen hemen birkaç aile yaşar. İlk kat hayvanlar için ikinci ve üçüncü kat insanlar için kullanılır. İ. P. Şçeblikin ise ; “Savaş kuleleri yaygın olarak 5 katlıdır. 6 katlı olanlara da rastlanmaktadır. İlk kat tutsaklar, ikinci kat muhafız ve koruyucular için, üçüncü ve dördüncü kat aile ve koruyucular için, beşinci kat ise aile ve gözlem içindir” demiştir. Her aile sağır duvarlarla birbirlerinden ayrılan kendine ait bir odaya sahiptir. Kuleler birbirlerinden duvarlarla ayrılırlar ve her odanın kapısı ortak bir koridora çıkar. Her odanın çıkışı ayrıdır. Ancak duvarlarda iletişim kurmak için delikler vardır. Bir kaç kata sahip çimentosuz taştan yapılan bu kuleler genellikle derin vadilere, yamaçlara, kaya çıkıntılına veya sırtlarına çevredeki araziyi kucaklayacak şekilde zapt olunmaz sırtlara konumlandırılmıştır. Piramit şeklindeki 4-6 ve 10 sajen yüksekliğinde kuleler vardır. Kare kuruluştaki piramidal savaş kulesi 4x4 den 7x7 ye kadardır ölçüleri. Yükseklikleri 20-30 m dir. Kuleler genellikle 3 katlı dikdörtgen ve 6-1 5x 4-

Ataları ateşperest olan İnguşlar için ocak antik dönemlerde kutsaldır (Zyazikov 2011: 82). Ocak İnguş halk literatüründe eski ateş kültünün dışında ailenin birlik beraberliğini sembolize etmektedir. Yaz kış, gece gündüz sürekli bir ateş yanmaktadır. Üzerinde kazan bir zincirle asılı durmaktadır. Ocak sıcaklığı toplamak için ortada oyukla küçük kerpiç veya taş ile yükselmiştir. Geleneksel olarak 3 tip ocak vardır: birincisi dumansız merkezi ocak, ikinci dumanlı merkezi ocak üçüncü şömine. Dumanın çıkması için kullanılan delik odanın orta kısmına doğru ocağa en yakın şekilde yerleştirilmiştir. Kapı aralığından rüzgâr ateşi körüklemesin diye ocak merkeze yapılmamıştır. Ocak duvarlardan birine yakın veya köşeye yapılabilir. İnguşlar eski dönemde kilden seyyar ocaklar yapmışlardır. Kulelerde ocaklar küçük bir girinti içinde taştan inşa edilmiştir. Köz ve külün yayılmasını engellemek için taşlarla çevrilmiştir. Ocak üzerindeki çatı dumanın çıkışına göre düzenlenmiştir. Konutta ateş yirmi dört saat yanardı. Bu batıl inançla ilgilidir. Ateşi korumanın sırları vardı. Her akşam ev sahibi ocaktaki kuru demir kürekle toplar üstünü külle örter ve şöyle der: “Tanrım ateşi koru” veya “Tanrım bir asır boyunca yansın”. Antik ateş kültü ruhani ve dünyevi kültür kalıntısını korumaktadır. Nart destanlarında kahramanlar birbirlerini söyle selamlamaktadırlar: “ateşiniz sönmeyin”. Evin merkezindeki ocak ile arkaik, kutsal ve ataerkil yoğunlaşmayı göstermektedir. Ailenin sahip olduğu ocak aile ritüellerine göre sorunları çözmek içindir. Aile ocağının etrafında önemli sorunlar çözülür aile ritüelleri gerçekleşirdi. Ateş kültü ateş, nam, ev; rahip, saf adam kavram uyumunu doğrulamaktadır. Ateşe tapma ile beraber güneş ışığını yüceltme ortaya çıkmıştır. Atalar kültü ve ocak kültü İnguş köylerine yakın inşa edilmiş bodrum mezarlarında birleşmiştir. 20. Yıyın başında anne baba eviyle gelinin vedalaşması geleneğine tanıklık etmektedir. Ocağın üzerinde asılı olan zincire veda etmeye yaklaşırlar. Üç kez gelin başörtüsüyle ocağın etrafında dolaşır, aynı zamanda kız arkadaşları şarkıyla gen. Kadın ocağın kutsal külleri gibi doğurgan olsun diye ve aile ve kocasına kurum gibi bağlı olsun diye dönerler. Gelin ocağın sol tarafında 3 kez döner. Böylece gelinin evi ile bağlantısı kesilir. Ocak üstündeki zincire dokunması gelinin damadın evine resmi olarak girmesini simgeliyordu. Erkek evinde 3 kez ocağın sağ tarafında döndüğünüzde, yeni ocağa dokunduğunuzda o ailenin üyesi olursunuz. Ocak tüm aile üyelerini örgütleyen bir kültür. Aslında ocak yaşayanlarla özdeşleşmiştir. Bugün ocak kültü aile geleneklerinin ve akrabalık bağlarının korunması anlamına gelmektedir. İnguşlar dağdan ovaya taşındıklarında bile ocak zincirini saklamışlardır. Bugün bile bazı aileler tarafından emanet olarak saklanmaktadır. Sadece ocak değil aynı zamanda ocak zinciri, ateş, kazan hatta kül ve kurum kutsal

9 m dir. Bu kuleler siklon betondan inşa edilmiştir. Kulenin kapısı meşeden kapı veya taş ile kapatılmıştır. Kulede iki kanatla kapatılan birkaç ufak pencere vardır (Kospev vd.-I: 378; Jaimoukha 2005: 174, 175; Bronevskiy 2004: 181; Danilevskiy 1846: 138; Blaramberg 2010: 315; Dubrovin-I 1871: 412, 413; Kovalevskiy 2012: 76; Mujuhoev 2013: 166, 168, 170).

sayılırdı. İ. A. Dahkilgov ocak zincirinin kutsallaştırılması güneş kültüyle bağlantılı olarak İnguşlar'ın güneş ışığını güneş zinciri olarak adlandırdıklarını söyler. Birinin ocak üstündeki zinciri tutarken verdiği söz ant sayılırdı. Cinayet işleyen veya hırsızlık yapanlar bu zinciri tutuyorsa veya zinciri vücuduna sardıysa artık koruma altında sayılırdı. Ocak üstündeki zincire dokunmak kan davasını bile bitiriyordu. Bir kişi bir şey istiyorsa özellikle akşam yemeğinden sonra zinciri eliyle tutarsa isteği kabul olurdu. Ocak ve ateş yıldırımla ilişkili olarak verilmiştir. Yüce tanrı Sela'nın ateşini insanlara götüren Nart *Куркьо* Kazbek dağına zincirlenmesi miti de ateşle ilgilidir. Ateş ve ocak kültüründe ocaktaki ateşin sönmesi büyük talihsizlik olarak kabul edilirdi. Bununla ilgili "babanın ocağı sönsün" ya da "ailenin soyu tükensin" gibi beddualar vardır. Bir kuleye sahip olmak toplumda ocağa sahip olmak anlamına geldiği için statü sahibi olmak anlamına geliyordu. Yanan ocağa küfür etmek, söndürmek ve çöp atmak yasaktır. Ocak kültüyle ata kültü sıkı sıkıya birbirine bağlıdır. Geleneksel kültür anlayışlarında bir ev evreni simgelediğinden dolayı bu yer üstü dünya ile yer altı dünyası evin merkezinde yer alan ocak ve direği sayesinde birbirine bağlandığı düşünülmektedir. Yaşayan ve ölümlerin teması ocak aracılığıyla gerçekleşirdi. Bayramlarda ocağa bir nevi kurban olarak galuşki ve yağ konulurdu. Eğer ocak sönerse ruhun evden gideceğine ve huzurun, bereketin terk edeceğine inanılırdı. Mitolojik anlayışa göre, ölü ruhlar ocaktaki ateşteki yemekten pay alırlardı. Yemek ölümlere ulaşsın diye evin sahibesi aile yemeği başlamadan belli bir miktarını sembolik olarak ocağın ateşine koyardı ve ölümlere iyi temenniler de bulunur, onlardan yardım ve koruma dilerdi. Anlayışa göre, yaşayanların iyi veya kötü yaşaması ölümlerin isteğine bağlıydı. Buradaki ölümlere saygı kavramı insanın ahlakını da ölçüyordu. Söz konusu ritüeli düzenli olarak gerçekleştirilmeyen biri ayıplanırdı. Kişi ata ocağını söndürmeden yaşatan ruhları önünde sorumluluk duygusuyla yaşar (Dzarahova 2013: 192, 193, 194, 195, 196).

Evler ahşaptan yapılmış ve kil ile sağlamlaştırılmıştır, güzel bir şekilde beyaz kireç ile boyanmıştır. Odanın bir duvarında olan ateş yeri (ocak) çok iyi düzenlenmiş ve İngiltere'de olan düzenli köy evlerini andırmaktadır. Tüm şark evlerinde olduğu gibi evlerin çatısı yassıdır (Henderson 1826: 487). Ev yapımında vadi ve yüksek dağlardan taşıdıkları ahşaba muhtaçtırlar (Klaproth 1814: 343).

Dr. Friedrich Parrot misafir edildiği bir İnguş kulübesini şöyle anlatmıştır: "*Akasya ağacından yapılmış kulübenin çatısı düzdü, ışık, hava ve ocak için bir baca bulunuyordu. Kulübe temiz ve badanalıydı*". Ayrıca seyyah misafir olduğu bir İnguş evinde silahlar ve at koşumları görmüştür (Parrot 1846: 299, 300).

Çeçen evleri genellikle tek katlı, sazdan ve kerpiçten yapılıdır, evin çatısı düz olur. Ağaçlarla desteklenerek sağlamlaştırılan bu evlerin içi ve dışı temiz tutulur. Halı, kilim, yastık, minder, yorgan, bakır kaplar hazır bulunur (Baddeley 1995: 30).

Çeçen mimarisi ile ilgili en ayrıntılı bilgi Abercromby tarafından verilmiştir: “Çeçenlerin evleri Kürilerin ve Avarların evlerinden farklıdır. Evleri ahır üstüne kurulmamıştır. Doğrudan yerden kurmuşlardır. Evin verandası vardır. Ev kare şeklindeki tek bacaya sahiptir (Abercromby 1899: 123). Şali köyünün etrafındaki evler arı kovanı hücreleri gibi birbirine yapışmış ve sivri bir tepenin üstüne kurulmuştur. Sıradan bir Lezgi köyü gibi bahçe ve meyve ağaçları vardır. Ev beyaz badanalı tek katlı bir evdir. Misafir odası ve verandası vardır. Atların ve diğer hayvanların kalacağı yerler evin biraz uzağındadır. İçerisi de badanalı ve çok temizdir (Abercromby 1899: 131). Ev diğerleri gibiydi. Uzun ve tek katlı binaydı, badanalıydı. Güneye doğru yapılmış verandası vardı. Ev bahçenin en sonundaydı çevresinde uzun bir duvar vardı (Abercromby 1899: 161). Üstü yöresel halılar ile kaplanmış ahşap bir divan vardır. Karşımızdaki rafta sürahiler, fincanlar ve bardaklar vardır. Evin duvarlarında kılıç, pistol, kama, çok sayıda kap ve tavalara asılıdır; diğer bir evde ise oyulmuş ahşaptan koltuk vardır, oda duvarların alt kısımlarına kadar kilimlerle kaplanmıştır” (Abercromby 1889: 131, 157, 161).¹²

Yakob Reyneggs ise Çeçen mimarisini şöyle tasvir etmiştir: “Çeçenlerin evi boştur. Kendilerine gerekenlerin dışında hiçbir şey yoktur. Tüm Kafkaslıların evleri gibi kötü taştan yapılmış, dışarıya kil-balçık ile sıvanmıştır. İçerisi erkekten ayrı yaşayan kadın ve çocuklar ve hayvan için oldukça geniştir” (Atalikov 2010: 185).

Gelişmiş kültürler ve medeniyetlerin din anlayışlarında ve mimarilerinde mabetler önemli yer işgal etmektedir (Güç 2003: 276). İnguşların dini mimarisi ile ilgili bilgiyi Ebenezer Henderson bize şu şekilde anlatmıştır: “Kalenin kuzey doğusunda bir yerde belirli bir yükseklik üzerinde gördüğümüz bir anıt aldığımız bilgilere göre İnguşlar tarafından çok sayılan ve tapılan tapınaktı ve bu sebeple biz komutandan aldığımız koruma ile beraber geldiğimiz ikinci günü oraya gitmeye karar verdik. Söz konusu yere vardığımızda binanın düzgün altıgenimsi şekilde 12 fit yüksekliğe sahip, 6 fit yükselen bir kubbe, güneye bakan bir revak (kemeraltı, sütunlu giriş) ve ikinin dörde olan bir kapıya sahip yapıtı olduğuna çok şaşırдық. Yapıtın içerisinde tavanın farklı köşelerinde Yunan işçiliğine sahip dört lamba, yerde ise aşağıya indikçe giderek daralan büyük bir diyafram vardı, meşale ışığı ile onu incelediğimizde onun ağzının bir taş parçası ile kapandığını, normalde ise açıkça

¹² Geleneksel köy planı güvenlik ve uygunluğa göredir. Hayvanları otlatmak için yeşillik alan, ekilebilir arazi ve yakınlarında su vardır. Evlerin ana maddesi yontulmamış taştır, ancak ağaç, kil ve saman da kullanılmaktadır. Kil ve çakıl taşı ile kaplarlar. Çeçenistan dağlarındaki geleneksel ev tipi düz çatılı ve tek katlıdır. Evlerin dışı badanalıdır. İçerisi nispeten temiz ve aydınlıktır. Camlar çerçevesizdir. Ama pencere kapaklarıyla rüzgârdan korunur. Kapı genelde güney ve doğuya doğrudur. Odalardan birisi konak içindir. Çeçenlerin ilk olarak yaşadıkları evler ahşap ev şeklindedir (Jaimoukha 2005: 179; Danilevskiy 1846: 138; Blaraberg 2010: 315; Kospev vd.-I 358; Dubrovin-I 1871: 413). Çeçenlerde geleneksel ahşap oymacılık ve kilim dokumacılığı gelişmiştir. Silahlarını, kılıçlarını, hançerlerini duvara asarlar. Duvarları tamamen halı ile kaplarlar (Jaimoukha 2005: 167, 170, 171, 180).

belirgin halde gördüğümüz üzere aşağıdaki başka odalara götüren bir kapı olduğunu fark ettik. Askerlerden ikisi yolu temizledikten ve diyaframın başından sonuna kadar loş koridorun sadece beş veya altı fit olduğunu gördükten sonra biz birer birer aşağıya indik, çünkü koridor sadece normal boyutlarda olan bir insanın güçlkle geçebileceği büyüklükte idi. Aşağı indikten sonra daha fazla meşale yaktığımızda orada yan yana üstü açık tabutlarda ayakları doğuya doğru olmak kaydı ile üç cesedin olduğunu gördük. Onlar sadece kısmen çürümüştü, dokunduğumuzda cesetler sertti, adeta etraftaki havanın etkisi ile mumyalanmışlardı. Cesetlerin büküldüğü ipek kumaşlar paçavraya dönüşmüş, fakat tabutların ahşapları yeteri kadar sağlam idi. Onlardan ikisi kadın, biri ise erkek cesedi idi. Bu koğuşun karşı tarafına geçtiğimizde insan cesetlerinin olduğu duruma benzer durumda bir birinin yanında uzanmış tavşan ve tazi cesetlerini bulduğumuzda çok da şaşırmadık. Onların buraya nasıl geldiğini tahmin etmek çok zor, bir tek onların buraya cesetleri gömenler tarafından insanın en son noktaya kadar kendi avını kovmasını simgeleyen bir sembol olarak koyulması ihtimali vardır.”(Henderson 1826: 487, 488).

6. Çeçen ve İnguş Kavimlerinde Günler ve Aylar

Çeçen, İnguş ve Tuş dillerinde iki si (sin; sini; sch), üç koe (xo; xaa; xuo), beş pchi (phxi-) dir (Gildenstedt 2002: 325; Abercromby 1889: 318). Çeçenlerin günlere verdikleri bu isimlendirme Rusların isimlendirmeleri gibidir. Salı günü şinera iki anlamına gelen ş kelimesinden, Çarşamba kara ko kelimesinden, Perşembe ju kelimesinden, Cuma İslamın kabulüne kadar phi kelimesinden phera, Müslümanlığın kabulünden sonra Çeçenler Arapça Farz kelimesinden Perespi olarak kullanıldı. Arapça ف (fu) konuşmada pi olarak telafuz edildiği için farzski kelimesi dağlarda pariski düzlükte pereski olarak kullanılmıştır (Klaproth 1814: 347; Laudaev 1872: 57, 58; Kutlu 2005: 64; Klimov-Halilov 2003: 280, 281, 285, 286, 287, 288).¹³

	İnguşça	İnguşça	İnguşça	Tuşça
Pazar	Kirende	Khirandi	Kirandi	Kwira
Pazartesi	Orschoat	Ourşuotdi	Orşot	Zeanah
Salı	Schinara	Şinaradi	Şinara	Schinahae
Çarşamba	Kara	Gäradi	qāra	Kohe
Perşembe	Jere	Jearadi	Jera	Heuch
Cuma	Baraske	Phräskidi	Pāraska	Baraske
Cumartesi	Schaat	Şuottadi	Şuot	Schabat

¹³ İlk Vaynah tarihçisi Umalat Laudaev 1828 yılında doğmuş ve Rus ordusunda hizmet etmiştir. “Çeçenskoe Plemya (S Primeçaniyami)” Çeçen kabilesi isimli bu çalışma Çeçen tarihi ve kültürü hakkında yapılmış ilk modern çalışmadır (Jaimoukha 2005: 25).

	Çeçence	Çeçence	Çeçence	Çeçence
Pazar	Kirra	Kirinde	Khiran de	Kirinde
Pazartesi	Orsohoet	Orşot	Orşuot de	Orşuot
Salı	Schinara	Şinera	Şinare de	Şinara
Çarşamba	Kare	Kara	Gaara de	qaara
Perşembe	Jare	İera	Jeara de	Jear
Cuma	Baraske	Pereski	Phêraska de	Pereska
Cumartesi	Schaät	Şabat	Şuot de	Şoata

Ocak	Antehera but	Temmuz	Schilim but
Şubat	Baistehalcharim	Ağustos	Gurinehalcharim but
Mart	Mort but	Eylül	Gurinejukerim but
Nisan	Ualal but	Ekim	Gurinetaharim but
Mayıs	Bästi but	Kasım	Ainihalcharim but
Haziran	Jukere but	Aralık	Tschile but ¹⁴

Çeçenlerin gün adlandırmaları tanrıların isimlerinden gelmektedir. Pazar, pazartesi, Cuma ve cumartesi doğrudan Gürcüce'den uyarlanmıştır. Tanrılara festivaller ve ritüeller genellikle Pazar ve Çarşamba günleri yapılmaktadır. "But" kelimesi ise ay anlamına gelmektedir (Jaimoukha 2005: 154).

¹⁴ Pazar günü anlamına gelen "kvirende" kelimeleri Gürcüce'den Çeçenceye geçmiştir. Gürcü dilinde "Cuma anlamına gelen "paraskevi" kelimesi Çeçenler'e "peraska" biçiminde geçmiştir. Hıristiyan azizlerinden "Aziz Praskovi"nin adı Gürcü ve Çeçen dillerinde cuma gününün adında yaşamıştır (Tavkul 2000: 102); Çeçence de Hıristiyanlığın izleri haftanın günlerinde görülmektedir: Gürcüce Pazar kvire kvirenda, Cuma paraskevi pireske olarak geçmiştir (Dubrovin-I 1871: 383); A. N. Samoyloviç İdil-Ural, Kuzey Kafkasya ve Kırım bölgelerindeki halkların haftanın günlerinin adlarını karşılaştırarak inceledikten sonra, bu adların farklı kültürlerin (Hıristiyan, Yahudi, Müslüman ve putperest) kesişmesi sonucu ortaya çıktığını, bu adların Hazar Kağanlığı döneminde Kuzey Kafkasya'da oluşmaya başladığını ve İdil-Ural bölgesinde oluşmaya devam ettiğini ileri sürmüştür (Davletşin 2013: 133); A. Zajaczkowski: Cuma kelimesi hem Troki *baraski*, hem de Haliczayne biçimlerindeki adlandırmalarda Kafkas dillerinde teyit edilmiştir: Yunan-Bizans kökenli *paraski*, *paraskebi* ve İran-Fars kökenli *adne*, *azne*; Çuvaşlarda *ernekun*. "Musevi unsur Cumartesi adlandırmasında temsil edilir: Karaimlerde *şabatk'un* vardır ve aynı şekilde Kumanlar (*şabatkün ve ulu kün*) ve Kafkaslardaki hemen tüm Türk etnik toplulukları (Kumuklar, Karaçaylar, Balkarlar) ve de Çuvaşlar *şemat*, *şumat* biçimine sahiptir" şeklinde konuyu açıklamıştır (Zajaczkowski 2005: 129). Hazar Musevi uygulamalarının etkisine bakılacak olursa İbranice *şabbat* 'Cumartesi' Kumanca'da ve Kumanca'dan inen Karayca'da bulunur. Ermeni-Kumanca'da *şapat' k'un* vardır. Bu kelime Kuzey Kafkaslardaki çağdaş Kuman Türk lehçelerinde durmaktadır. Örneğin Karaçay-Balkar *şabat kün* vardır (Golden 2005: 60,61). Konuya Klapproth da dikkat çekmiş, cumartesi kelimesinin kesinlikle Sabbath kelimesinden geldiğini aktarmıştır.

ÇEÇEN VE İNGUŞ TOPLUMUNDA MANEVİ KÜLTÜR

1. Çeçen ve İnguşların Genel Karakteri

Julies Von Klaproth'un İnguşlar'ın karakterleri ile ilgili gözlemleri oldukça ilgi çekicidir: *"Onlar sen onları aldatmadığın sürece çok kolaylıkla insanlık ve hoşgörü yoluyla kazanılırlar. Hatta şu anda işgalci olarak düşündükleri Ruslarla oldukça dostane bir zeminde yaşıyorlar (Klaproth 1814: 350). Özgürlük, ciddiyet ve vahşilik bakışlarında ifade edilir. Mizaçlarında şiddet vardır ancak kolay yatışırlar, tüm tutkularını gizlemeden ve kısıtlamadan gösterirler. Hayatlarında hatanın en büyüğü korkularını belli edecek en ufak bir belirti göstermeleridir. Bir diğerinin iradesine boyun eğmeyi tercih etmezler (Klaproth 1814: 344). İnguş ve Kist kadınlar oldukça güzeldirler. Kızlar sağlıklı ışıltamaktadırlar, çok canlı, meraklı ve güler yüzlü mahlûklardır"* (Klaproth 1814: 345).

Stephen Graham ise karşılaştığı bir İnguş şefini iyi bir şahsiyet, kaşları ve saçları siyah ve gür, gözleri keskin ve hâkim olarak tasvir etmiştir (Graham 1911: 140). Sert, sağlam, çalışkan, cesur olarak bilinen İnguşları Henderson, düzlüklerin kuzeyinden gelen akınlarla taciz eden Kabardinler ile zaman zaman meydana gelen bazı çatışmaların dışında herhangi bir düşman tarafından rahatsız edilmeyen, bağımsız bir ruha sahip olan ve önemsiz durumlarda dahi sonu ölümle biten tartışmaları çıkarmaktan kaçınmayan bir halk olarak aktarmıştır (Henderson 1826: 484; Kodzoev 2013: 117). Yakob Reyneggs'e göre ise Çeçen genç kızları canlı, neşeli, oynak; kadınları ise istisnasız hastalıklı gibi görünmektedirler (Atalikov 2010: 185).

Moritz Wagner ise Çeçenleri şöyle betimlemiştir: *"Çeçenler, cesur tavırlarıyla benzedikleri Çerkeslerle aynı yüz ifadelerine sahip değildirlere ve bana Çerkeslerden daha az memnun edici göründüler. Tavırları o kadar asildir ki, bu haydut liderlerinin yüzüne zevkle bakmaktan insan kendini alamıyor. Daha koyu Çeçen yüzlerinde ise, daha büyük bir enerji ve daha uğursuz, tehdit edici bir ifade vardır. Birçoğunun gözlerinde gördüğüm kurnazca parıltılardan ve kana susamış ruhlarından dehşete kapıldım. Bir Çerkes özdeninin konuk severliğini ve dostluğunu emin bir şekilde kabul ederken, bir Çeçenin beni köyünde ağırlandı için yapacağı daveti asla kabul etmezdim. Genel olarak konuşacak olursak, Esirlerine çok sert davranırlar"* (Wagner 1999: 167, 168).

Şan ve şeref kazanmak için tek yolu savaşmak olarak gören Çeçenler her türlü cesaret ve atılganlığı sergileyerek savaş alanlarında sınırlarını zorlarlar. Sonucunda şan ve ün elde ettikten sonra saygı ve etkililikte beraberinde gelmektedir. Çeçenler atik, cesur, sert, düşmanlarına karşı korkulu ve kurnazdırlar (Baddeley 1995: 32). Çeçenler savaş meydanında hırs olarak adlandırılan atılganca cesaretle kendilerini savunurlar. Yirmi kişiye karşı bir kişi kalsalar bile asla tutsak olmazlar (Bronevskiy 2004: 185).

Çeçenler yakışıklıdırlar, çabuk sinirlenirler, zapt edilemezler (Blinskiy 2000: 21). Çeçenlerin karakterlerinde elementler çıkarıcılık, şüphecilik, inti-

kamdır (Nadejdin 1869: 110, 111). Çeçenler sahip oldukları silahla doğarlar ve vatanlarının cesur savunucularıdır. Sertlik, cesaret ve vahşilik özellikleridir (Dubrovin I 1871: 371). Çeçenlerin hayat tarzları cesur haydutlar gibidir (Bronevskiy 2004: 185). Kendi meziyetleri ile gururlu ve onurludur. (Kavkaz, age, s.205). Çeçenler başlıklarını alınlarının üzerine çektiklerinde, bu dağlıların vahşi ve uğursuz görüntülerinin etkisi daha da artmaktadır (Wagner 1999: 168). Abercromby karşılaştığı Çeçenlerde çok azının Rusça veya Tatarca bildiğini, eğer bir Çeçen başka bir dil biliyorsa bunun mutlaka Rusça olduğunu yazmıştır (Abercromby 1889: 124).

a) Fiziki Özellikler:

İnguşlar çok zayıftırlar, ancak iyi yetişmişlerdir, hızlı, güçlü ve yorulmak bilmezler (Klaproth 1814: 344). İnguş ve Kist kadınlar küçük, güçlüdür (Klaproth 1814: 344). Öndeki saçları sadece alınının yarısını örtmek için kısa kesilmiştir ve onu dikkatlice bütün alna yayıyorlar. Baş tarafını engellemek için, geriye doğru omuza düşen örgü örerler; ancak evli kadınlar sadece iki örgü örerler, her iki örgüyü ipekle veya yünle, pamukla bağlarlar ve bağlayıp yukarıda toplarlar (Klaproth 1814: 345).

Seyyah misafir olduğu bir Çeçen evinin sahibesini uzun boylu, güzel görünümlü, bir Çeçen erkeğini ise ince uzun boylu, gaga gibi burnu olan güzel yüzlü bir adam olarak tasvir etmiştir. Çeçenler uzun boylu ve temiz görünümlüdürler, bazılarının burnu sivri bazılarının ki ise düzdür. Çok azı sarı saçlı ve açık renk gözlüdür. Neredeyse hepsi yalınayaktır. Çeçenler görünüş olarak Avarlar ve Lezgilerden daha güzeldirler (Abercromby 1889: 123, 130, 131).

Çeçenler uzun boylu, kıvrak, ince ve sağlam yapıdırlar (Baddeley 1995: 32). Yakışıklı, güçlüdür, uzun boylu, ince, keskin yüz hatlı, kararlı bakışlara sahiptirler. Hareketliliği ve çevikliği ile hayran bırakırlar (Blinskiy 2000: 21). Çeçenlerin dış görünüşlerinde farklı bir canlılık ve çeviklik vardır (Nadejdin 1869: 110).

Seyyah Çeçenleri şöyle tasvir etmiştir: *“Çeçenlerin yüzleri Çerkeslerinkine göre daha ince ve uzundur. Siyah sakalları, Araplar ve Türkler gibi diğer Doğululardan daha seyrekdir”* (Wagner 1999: 168).

b) Misafirperverlik:

Konukseverlik tüm Kafkas toplumunda kutsal bir kurumdur. Çeçen toplumunda misafirperverlik misafire derin saygı etrafında gelişmiştir. Vaynah toplumunun sosyal hayatında oldukça önemlidir (Jaimoukha 2005: 141).

Klaproth İnguşların misafir haklarının gözetilmesinde, ortak mülklerin sahiplenilmesinde, kaderin önlerine çıkardıklarını beraberce paylaşmada kendini medeni sayan biz Avrupalılardan bile daha insani davranırlar tespitinde bulunmuştur (Klaproth 1814: 344).¹⁵

¹⁵ “Seyahat yazarları başka diyarda gördüklerini kendi anlayışları ve değer yargıları çerçevesinde değerlendirirler. Seyyah içinde yaşadığı toplumun kültürünü yansıtır ve karşılaştırma

Dr. Friedrich Parrot, İnguşların kendilerine temiz bir kulübe verdiğini misafirperver olduklarını, tercümanın ise masum, kendine güvenen ve açık sözlü olduğunu aktarmıştır. Seyyah misafir olduğu başka bir İnguş evine girdiği anda ateşin önünde yemek yiyen 3 kişinin kendisiyle mütevazı yemeklerini ve en iyi yastıklarını paylaşmak istediklerini aktarmış, bu anlamlı ve güzel daveti geri çevirmenin mümkün olmadığını aktarmıştır (Parrot 1846: 300). *“İnguşlar Assa üzerinde yaşayanlardan çok daha misafirperverdirler ve yabancılara karşı naziktirler. Bazı gelenek ve göreneklerini Çerkes ve Oset-lerden almışlardır. Eğlencelerde ev sahibi misafirlerin başında bekler ve sadece kendisine verilenleri yer. Ev sahibi koyunun kafasını ve göğsünü misafirlerin önüne koyarlar. Misafirler ilk önce eti yerler daha sonra etin suyunu içerler”* (Klaproth 1814: 348, 349).¹⁶ Çeçenlere misafir olan Abercromby karşılaştığı durumu bize şöyle aktarmıştır: *“Ev sahibi bizim geleneğimize göre misafirler, çerkeskalarını, kamalarını ve çizmelerini rahat etmek için çıkarabilirler. Biz onun dediğine uyduk. Kendisi hiç rahat etmiyordu, oturmasını istedim. Ev sahibi bunun kural ihlali olduğunu, ev sahibinin misafirlerin karşısında ayakta durması gerektiğini söyledi”* (Abercromby 1889:132).

2. Çeçen ve İnguş Toplumunda Dans

Kafkas dansı başlangıçta dini bir ritüel olarak ortaya çıkmıştır. Daha sonra ritüellerin bir kısmını devam ettirerek bir kutlamaya dönüşmüştür. Zengin milli malzemelere dayanan dans özellikle dans müziğine düşkün olan Vaynahların hayatında özel bir yere sahiptir (Jaimoukha 2005: 194). *“Dans metotları Kafkasya'nın diğer yerleşimcileri arasında karşılaşılmadığı için kendilerine tuhaf geliyor. Dansa düşkünlüdürler. Partide büyük bir dairede şarkı söylüyor ve çift kamışlı üflemeli çalgı ve tulumun eşlik etmesiyle en genç ve yetenekli dansçılar hünerlerini gösterirler. Onlar birbirini seçer ve farklı tehlikeli pozlara sokar ve her türlü eski figürleri peş peşe yaparlar. Bütün dansçılar oynadıktan sonra ortalığa toplanır yüksek sesle alkışlar ellerini birleştirir şarkılar söyler ve uzun bir süre hep beraber oynarlar. Sonra hızlıca büyük bir coşkuyla daireler oluştururlar, bu daireler genişler ve daralır daha sonra yine başladıkları gibi tehlikeli pozlarla oyunu bitirirler. Her iki cins birlikte dans etmezler. Kadınlara gelince onlarda bu eğlenceden uzak kalmamak için kör bir müzisyen bularak erkeklerden biraz uzakta kendilerince eğlenmeye devam ederler. Geleneklere karşı gelmeden ve karşı cinsin görmeyeceği şekilde oynamaya ve eğlenmeye devam ederler”* (Klaproth 1814: 346; Henderson 1826: 486).¹⁷

yaparak kendi kültürü ile çatışan olgulara dikkat çeker” (Akan 2011: 196); “Seyahat anlatımlarının ortak yanlarından biri gözlemledikleri toplum üzerinden kendi toplumlarına ya da kendi toplumları üzerinden gözlemledikleri topluma bakmalarıdır. Bu yüzden de aslında her seyahat, seyyahın kendine yaptığı bir yolculuğa dönüşür” (Şirin 2013: 40).

¹⁶ Assa nehri İnguşetya'nın 3 önemli nehrinden biridir ve Ceyrahski bölgesindedir.

¹⁷ Kafkasya'da yapılması hoş karşılanmayan davranış biçimlerinin oluşturduğu gelenekler “sakınma” gelenekleri olarak adlandırılmaktadır. Bu sakınma gelenekleri sadece geleneklerin muhafazakârlığı sebebi ile değil, ataerkil ve feodal toplum düzenindeki sosyal fonksiyonlar

Yakob Reyneggs İnguş dansını şöyle tarif etmiştir: “Dansları önce tehlikeli bir atlayışla başlamaktadır. Sonra çok sayıda dansçı bunu tekrarlamaktadırlar. El ele tutuşurlar, şarkı söylerler, bazen kopan bezen birleşen daire oluştururlar sonunda ise dansın başlangıcındaki gibi tehlikeli atlayışlarla son bulur” (Kodzoev 2013: 121).¹⁸

Çeçenlere misafir olan Abercromby Çeçen dansını bize şöyle aktarmıştır: “Birkaç dakika sonra ev sahibi hazırlanarak elinde ud, açık sarı zengince işlenmiş eşarpı başını ve omuzlarını örtmüş uzun boylu beyaz giyinmiş güzel bir kadın olan komşusu akordeon ile geldi. Birkaç kadın ve aynı miktarda erkek gelmişti. Dans etmek için küçük bir alan kalmıştı. Bu ev sahibini yıldırmadı ama çok terledi. Çerkeskasını çıkardı. Yürüyerek bir çember çizerek başladı, çemberi çizerken tekme attı, zıpladı ve çok hızlı atladı. İki kolunu kucaklamak ister gibi açtı, sonra sağ kolunu omuz hizasına kadar katladı ama sol kolu açıktı. Ellerini açtığı sıra dışında bu şeyleri yapmak dışında kafasını ve tüm bedenini öne eğmişti. Devam ettiğinde tekmeler, atlamalar, zıplamalar daha sert oldu, o kadar sıcak bastı ki durmaya mecbur kaldı. Diğerleri uzun ve devamlı şekilde ritim tutturmak için alkışladılar. Biraz soğuduğunda akordeon çalan güzel bir müzisyen eşliğinde aynı anda farklı bir dans ile başladı. Hareketler yavaş ve ölçülüydü. Figür kadının peşinde erkek diğerinin arkasında bir çember oluştururlar. Zaman zaman kollarını uzatırlar ve aşklarını jestleriyle ifade ederler. Partneri akordeonu kızın başına yakın bir seviyede tutar ve tüm hünerleriyle oynar. Kızın adımları çok kısadır ve hareketleri oldukça zariftir. Oldukça kolaylıkla ve esneklikle dans etmekten ziyade kayarcasına ilerliyor gibi görünür ve zarafeti kişiselleştirmiş görünür. Ancak tüm zaman boyunca yüzünü aşağıda tuttu ve yüz kaslarını hareket ettirmedi. Bu bittikten sonra küçük bir çocuk performans için çağırıldı. İlk başta biraz utandı, ancak çok geçmeden sıçramaya ve atlamaya başladı. Onun adımları ev sahibininkinden farklıydı. O daha ısrarlı başına öne eğdi ve tüm zaman boyunca adımlarına baktı. Hareketleri her zaman hızlı, hafif ve zarifti. Genel olarak çok ilginç bir gösteriydi” (Abercromby 1889: 132, 133, 134).¹⁹

Abercromby bir gece kalmak için misafir olduğu bir Çeçen evinde bir dans gösterisini kaydetmiştir: “Dans etmesi için bir çocuk getirdiler. Bir pandur ve lavta çaldılar. Çocuk yalınayak dans etti. Kafası ve kolları aşağıya

sebebi ile de korunmuştur (Tavkul 2007: 364, 376). Dansları kendilerine özgüdür. Dairenin etrafında oturan seyirciler kaval, gayda veya flüt eşliğinde şarkı söylerler, onların gücünü ve sanatını ortaya çıkartmak genç dansçıları coşturur; bu esnada her kim isterse takla ve başka hareketleri sergileyebilir (Blaramberg 2010: 319).

¹⁸ İnguşların dansı Lezginka'yı hatırlatmaktadır ve genellikle bu dans bir kız bir erkek iki kişi tarafından icra edilir. Bir çember oluşturulur katılımcılar müziğin temposuna uyarak el çırparlar. İlk çift dansı bitirdiğinde bir sonraki delikanlı hafifçe zıplamaya başlar ve çemberden ayrılır. Çemberdeki genç kızlar ise çıkmayı beklerler (Grabovskiy 1876: 48).

¹⁹ Çeçen geleneklerine göre köye bir misafir geldiğinde misafir dans partisi boyunca köylülere tanıtılmaktadır (Jaimoukha 2005: 142).

doğruydu. Aynı zamanda dinç ve çevikti. Sonra genç bir adam geldi daha önce tarif ettiğim gibi dans etti” (Abercromby 1889: 157).²⁰

3. Çeçen ve İnguş Toplumunda Din

Vaynahların ataları tarih boyunca pek çok dini kabul etmişlerdir. Geçmişin izleri ise hala ayinlerinde ve arkeolojik buluntularda görülmektedir (Jaimoukha 2007: 111).

a) İnguşlarda İnanç:

İnguşlar inanç ve törenlerini İslamiyet’i daha önce kabul eden Çeçenlerden daha fazla korumuşlardır (Jaimoukha 2007: 111). Çeçen-İnguşlar Hıristiyanlık ile Gürcüler aracılığıyla, 17. yy ortalarında ise Dağıstanlılar vasıtasıyla İslamiyet ile tanışmışlar, İslamiyet’in Şafi mezhebine mensup olmuşlardır (Tavkul 2007: 173). İslamiyet’i kabul etmeden önce putperest olan Çeçenler arasında Gürcü Kralı David ve Kraliçe Tamara zamanında Hıristiyanlık yayılmaya çalışılsa da başarılı olamamışlardır (Sultanoviç 1993: 245).

19. yüzyılın ilk yarısına kadar Pagan inancına sahip olan İnguşlar söz konusu tarihten itibaren yavaş yavaş İslam inancını kabul etmeye başlamışlardır. Seyyahlardan aldığımız bilgiler de bu bilgiyi doğrular niteliktedir. Henderson, İslam inancını kabul etmelerinde komşuları Çeçenlerin etkili olduğu bilgisini vermiştir (Henderson 1826: 484; Telfer-II 1876: 7).²¹

İnguşların dini pagan olan Osetlerin inancına benzemekle birlikte Hıristiyanlık ve paganizm karışımıdır. İnguşlar yüce varlığa, Déammeh’e, Ghalgarr’a seslenmişler ve tapmışlardır (Telfer-II 1876: 8). Oset komisyon tarafından istihdam edilen Rus Misyonerler onları Grek kilisesine döndürmeye itina etmelerine rağmen İnguşlar bu dine karşı çıkmaya devam etmişlerdir. İnguşlar’ın dini son derece basittir; Dale adında bir tanrıya ibadet etmişler, ancak bir azizleri olmamış ve dini bir ibadet olarak olmasa da Pazar gününü kutlamışlardır.²² Ayakları içeriye ters çevrilmiş halde olan birçok cinlerin varlığına; ruhun ölümsüzlüğüne; vücudun yeniden hayat bulacağına ve gelecekte bazı günahkârların günahlarına göre cezalandırılacaklarına inanmışlardır. Toplumdaki din adamı evlenmemiş ve kutsallığıyla bilinen “Zanin Stag veya saf adam” olarak adlandırdıkları yaşlı bir adamdır. İnguşların günlük olarak ve aynı zamanda da yemekten önce okudukları

²⁰ Pandur: Pandur geleneksel telli müzik aletlerinin en eskisi, en yaygın ve Vaynahların gözdesi olarak düşünülür. Çeçen halk müziği genellikle antik panduru içeren milli enstrümanlarla oynanır (Jaimoukha 2005: 192).

²¹ İnguşların İslamiyet’i kabulünde komşuları Çeçenlerin ve Dağıstanlıların etkisi vardır. (Tumanov 1887: 207). İnguşların İslamiyet’i kabulü Şeyh Kunta Hacı zamanındadır.

²² 1745 yılında Moskova’dan Osetya’ya giden bir misyoner heyeti, Hıristiyan iken paganizme dönmüş Osetleri tekrar Hıristiyanlığa döndürmeye başlamıştır (Tavkul 2007: 162). Pagan dönemlerden günümüze kadar gelen Dêla veya Dâla kelimesi yüce veya kadim ilah anlamına gelmektedir. İslam dini ile birlikte Çeçenler tarafından Allah karşılığında kullanılmaktadır. Çeçenler dâle, İnguşlar dâla, Tuşlar dale demektedirler (Alieva-Nunuev 2009: 48; Kutlu 2005: 61; Gildenstedt 2002: 324).

duaları olmuştur. Ayrıca inançları gereği kurban kesmişler ve kutsal yerleri ziyaret etmişlerdir (Klaproth 1814: 346, 347; Henderson 1826: 485).²³ Zanin Stag bir rahiptir. Belirli zamanlarda Zanin Stag için kurban keserler. Zanin Stag dağların derininde bulunan eski bir taş kilisede yaşamaktadır. Kilisede taş heykeller, yazıtlar, kemerin altında ise çok sayıda kitap bulunmuştur ve kimse yaklaşılmaya cesaret edemez (Gildenstedt 2002: 37).

İnguşlar Hıristiyanlığın izlerini saklamaktadırlar. Pazar günü dinlenirler ve ibadet etmezler (Gildenstedt 2002: 37). Pagan ve Hıristiyan törenlerini devam ettirmişlerdir; domuz eti yemişler, oruç tutmuşlar, kiliseye saygı duymuşlardır (Bronevskiy 2004: 180). Ayrıca doğu Hıristiyanları ile aynı zamanda oruç tutmuşlardır. İlkbahar da büyük, yazın ise küçük perhizleri vardır ve hem haftanın ilk günü hem de üçüncü günü dinlenmişlerdir (Gildenstedt 2002: 37, 485, 486).

İnguş toplumunda antik Hıristiyanlığın izleri alışkanlık ve geleneklerinde fark edilmesine rağmen aralarında pagan inancına sahip olanlar da bulunmaktadır. Hatta İnguşların Pazar ayinini ve Grek kilisesinin bayramlarını da kutladıkları bilinmektedir (Wagner 1854: 48). Biri baharda biri sonbaharda olmak üzere iki oruca sahiptirler.

Alman seyyah Yakov Ştelin ve Alman Yarbay Şteder İnguşlar'ın İslam veya Hıristiyan öğretilerine sahip olmadıklarını, ancak bir tanrıya ve bütün mahlûkları yaratan bir yaratıcıya inandıklarını, Pazar günleri dinlendiklerini, yılda iki kez 6 Şubat ta ve yazın oruç tuttıklarını ve hasattan sonra her yıl kilise kalıntılarının olduğu kuzeydeki bir dağa kurban sunduklarını ve bu dağlık bölgelerin uzak yerlerine ibadet için gittiklerini aktarmıştır (Atalikov 2010: 164, 220).

Yakov Reyneggs ise İnguşlar'ın 7 hafta Paskalya'da oruç tuttıklarını, bu zaman boyunca et, süt, yağ, yumurta ve balık kullanmadan ayakta kalmaya özen gösterdiklerini aktarmıştır (Atalikov-III 2010: 186).

İnguşlar kutsallık atfettikleri bir taş ve yıldırımın çarptığı bir ağaca yemin etmişlerdir. Hırsızlık ve cinayet durumunda gerçekleştirdikleri en ağır yeminlerini, paskalyadan önceki büyük perhizin üçüncü haftasının cumartesi gününde ölüler bayramında ederler. Cinayetle suçlanan kişi, mağdurun mezarına gider, mağdurun ve ailesinin gelecek dünyada kölesi olacağına yemin eder. İnguşlar şu anda nadir olarak kullandıkları bir yemin vardır: *"En güçlüye yemin ederim, kutsal Mikail'e ve Tzomady Kovzad'a, kutsal tuttuğumuz mekâna vb... bu yemini tutmazsam atalarımın mezarını görmeyim ve kemiklerim yabancı topraklarda çürüsün, beni besleyen toprak artık beni beslemesin, susuzluğumu gideren su yerinde kurusun, nefes aldığım hava bana ve tüm akrabalarımın her türlü keder verici hastalığı getirsin, gökyüzü*

²³ İnguşlar kurban sundukları ve dua ettikleri yıkık taş anıtlara sahiptirler (Blaramberg 2010: 313).

bana hastalık yağdırsın ve temiz olmayan tüm hayvanların, köpeklerin, kedilerin kanı atalarımın ve benim mezarlarımıza dökülsün” (Telfer-II 1876: 8,9).

1843 yılında bölgeye seyahat eden Dr. Moritz Wagner ise çok doğru bir tespit yaparak İnguşların sadece küçük bir kısmının Müslüman olduğunu ve Lezgiler ile Çeçenler kadar dindar olmadıklarını, komşuları Osetler gibi dine karşı oldukça kayıtsız görünmelerine rağmen bazı gizli dini ayinler yaptıklarını not etmiştir (Wagner 1999: 137, 138).²⁴

Kafkaslarda hala kilise ve manastır kalıntılarının olması ve İnguşların bu yapıtların duvarlarında korunmuş resimlere tapmalarından onların atalarının bir zamanlar Gürcü veya Yunan kiliselerine benzer Hıristiyanlık dinine inandıklarını söyleyebiliriz (Henderson 1826: 485, 486). İnguşların yaşadığı vadilerde çok sayıda Hıristiyanlık ile ilgili kalıntılar bulunmaktadır. Özellikle bölgedeki savaş kulelerinde bulunan “Haç” işareti bunun bir göstergesidir (Baddeley 1995: 253). *“Pallas, İnguşları, Romalı Katolik bir misyoner tarafından İsa Hıristiyanlığı lahit modeli üzerine inşa edilmiş eski bir kiliseye sahip olduğuna inandırmıştır. Bu eski kilise, bütün eski izleri silinmesine rağmen neredeyse tamir talep etmiyordu. Kilisenin ön cephesinde gotik kitabe hala görünmektedir, Latince altın, siyah ve açık mavi işaretlerle yazılmış kitap da hala bu kilise de korunmaktadır. Bina şimdi Müslüman inancına yönelik İnguşlara aittir. Bu kilisenin tarihinde enteresan bir durum vardır: kilise hayvan kafasından oluşan değişmeyen bir gelire sahiptir. Bununla beraber çok önemli bir yerdir kimse girmeye cesaret edemez, yaşayanlar onu farklı şekillerde görmüştür, onun karşısında eğilip tapınırlar. Bu kilise kötü veya diğer mutsuz zamanlarda İnguşların ana barınağıdır. Kilisenin yanında eski manastır kalıntılarında yaklaşık 30 konut inşa edilmiştir” (Atalikov-III 2010: 279).*

b) Çeçenlerde İnanç:

Büyük ve Küçük Çeçenistan bölgelerinde Mathoh dağı zirvesinde Hıristiyanlığa ait üç anıtın olduğu, bölgede antik kiliselerin bulunduğu ve Çeçenlerin bir kısmının 8. yy’da Hıristiyan olduğu bilinmektedir. Ancak zamanla bölgeye İslamiyet’in gelmesiyle Hıristiyanlık yok olmuştur (Berje 1991: 67; Jaimoukha 2005: 111). Söz konusu kiliselerin kalıntıları günümüze kadar ulaşmıştır (Kavkaz 1887: 205).

1856 yılında bölgeye seyahat eden Lieut General W. Monteith ise Çeçenler’in son 80 yıl içinde İslam dinine dönmeye başladıklarını ve Pagan putlarını tereddüt etmeden yağmaladıklarını aktarmıştır (Mounteith 1856: 116). J. Buchan Telfer ise Kistleri Daryal geçidinin doğusunda yaşayan bir Çeçen kabilesi olarak nitelendirmiştir. Ayrıca Gvleti civarındaki Goslett adındaki bir dağ köyünde, artık hesap veremedikleri bir yaratıcı olan Da-ba’ya ibadet için yapılmış bir sunaktan bahsetmiştir. Seyyahın bize aktardı-

²⁴ Çeçen ve İnguş toplumunda din konusunda ayrıntılı bilgi için bkz B. K. Dalgat Pervobitnaya Religiya Çeçentsev i İnguşey, Moskva, 2004.

ği ilginç bilgi ise St. Matthew'e ibadet etmeleri ve doğumdan sonra Meryem Ana'ya kurban vermeleridir (Telfer-I 1876: 284, 285).²⁵ Yine bölgeye seyahat eden Douglas William Freshfield kafilesinin güvenliğini sağlayan avcı dört Çeçen'in pagan olduğunu ve dağların ve atalarının ruhlarına inandıklarını kaydetmiştir. Çeçenlerin bir yamaçta dağ keçilerinin boynuzları ile kaplanmış sunağa benzeyen bir taş yığınının Çeçenler tarafından kutsal kabul edildiğini yılda bir kez burayı tamir ettiklerini garip ilahiler söylediklerini ve yerel tanrılara adaklar adadıklarını aktarmıştır (Freshfield I 1896: 88, 95). Wagner, Çeçenleri ise Çerkeslerle karşılaştırmış dini duygularının Çerkeslerden çok daha kuvvetli olduğunu söylemiştir (Wagner 1999: 168).

Abercromby ise namaz kılan Çeçen bir aksakallıyı bize şöyle aktarmıştır: *"Nikheloi köyünden bir aksakallı geldi. Genç bir adam aksakallının önüne bir kap ve güğüm getirdi. Aksakallı bağdaş kurdu. Yüzünü, ellerini, kulaklarını, ağızını ve kafasını yıkadı. Abdest aldı. Yere serili inek derisinin üzerine oturdu. Ayakta Arapça dualar okudu. Eğildi ve sonra tamamen yere oturdu iki defa alını yere koydu. Tüm bu zamanda bazen içinden bazen ise yüksek sesle dualar söyledi. Bu duaları bitirene kadar birkaç kere tekrarladı. İnek derisini yerden aldı."* Abercromby yaptığı seyahat esnasında Novie Atagi köyünde bir iki cami gördüğünü kaydetmiştir (Abercromby 1889: 134, 155).

ÇEÇEN VE İNGUŞ TOPLUMUNDA SOSYAL YAPI

1. İnguş Toplumunda Hukuk

Yasalara ve bir devlete tabi olma onlara kesinlikle yabancıdır ve tüm aktivitelerinde eski geleneklere göre hareket ederler (Klaproth 1814: 344).

a) Medeni Hukuk

Klaproth Kafkasya'da hâkim olan gelenekse hukuk sistemi ile ilgili bize şu bilgileri vermektedir: *"Eğer bir İnguş başka kabileden birine borçlanırsa ve borcunu zamanında ödemezse alacaklı olan şahıs onun konağına gider ve tehditte bulunarak borcunu ödemesini talep eder. Alacaklı şunları söyler: "Eğer itaat etmezsen ailenin mezarı üstüne köpek getireceğim". Bir İnguş bu korkunç tehdit de ürperir ve eğer borçlu borcu inkâr ederse, borcunun olmadığına yemin etmek zorundadır. Bu olay üzerine köpek kemikleri aynı hayvanların dışkılarıyla karıştırılır ve kutsal Jerda kayasına taşınır. Burada borcu olan şahıs yüksek sesle şunları söyler: "Eğer ben gerçeği inkâr edersem ailemin ölüleri beni suçlayan şahsın ölülerini omzunda taşıyın, yağmur yolu yıkasın, güneş yolu parçalsın". Aynı tören İnguşlar için borç vermekten daha sık*

²⁵ İnguşlar *Myatseli* adını verdikleri harman tanrısı şerefine Haziran ayı sonunda tören düzenlerler ve Myata Dağı'nda onun için dans eder, ziyafet verir, ateş yakar ve kuzular kurban ederler. İnguşların *Myatseli* adını verdikleri harman tanrısı Myata Dağı yamacındaki Bain Sali köyündeki küçük bir kilise de, ufak zilleri ve beyaz kumaş şeritleri ile donatılmış uzun bir sırıkla temsil edilmiştir. *Myatseli* adının Hıristiyanlık etkisi taşıdığı ve Aziz Mattheus'dan türediği düşünülmektedir (Tavkul 2007: 441, 442).

hırsızlıktan sorumlu olmada gerçekleşir.” (Klaproth 1814: 345)²⁶ “Eğer bir adamın oğlu ölürse kızını kaybeden bir diğeri babaya gider ve der ki, “ Oğlun öbür dünyada bir eş isteyecek, ona kızımı vereceğim; gelin bedelini öde. Gelinin bedeli 30 ineğe denk gelmesine rağmen böyle bir talep asla reddedilmemiştir. 5 veya daha fazla eş alabilir ve babasının ölümünden sonra en büyük oğul annesi hariç bütün kadınlarla evlenebilir, bu mantığa göre diğer kardeşlerde (farklı anneden olan) onun annesiyle evlenebilirler. Bu skandal gelenek İnguşların huzurunda lanetlenmektedir ve diyor ki :“Babam annemle birlikte oldu ve ben neden onun karısıyla neden birlikte olmayacağım?” (Klaproth 1814: 345).²⁷

Klaproth icar sistemleri ile alakalı bize şu bilgileri vermiştir: “Sürüleri oldukça büyüktür ve onlar iyi bir haraya sahiptirler. Daha zengin aileler, kendi hayvan sürülerini bakıma verir icara ve bu metodu daha güvenli ve daha avantajlı sayarlar. 10 koyun ve 10 kuzu 3 sene sonra 8 baş artar bu da onların

²⁶ Konak: Kabileler arası savaşların olduğu eski zamanlarda küçük Çerkes prenslikleri birbirinden ayrılmıştı ve yabancı bir hükümlünlüğün sınırına giden her Çerkes düşman ve yabancı gibi kabul edilirdi yani ölüm tehlikesi, yağma tehlikesi ve doğuya köle olarak satılma tehlikesi ile karşı karşıya kalırdı. Bu duruma düşmemek için o kişi bu yabancı toplum içinde etkili bir Konak’a sahip olmalıydı. Yani gerekli olduğu durumda yaslanabileceği bir koruyucuya ihtiyacı vardı. Ve bu yüzden Konak bütün dağlılar arasında özellikle de Çerkesler arasında önemli bir gelenektir. Koruyucu (konak) onun koruması altına başvuran Çerkesler kendi aralarında sıkı sıkıya bağ oluştururdu ve hiç kimse bu konağın kaçınılmaz intikamına uğramamak için misafiri incitemezdi. Onun adı ve etkisi dağlarda bir önem taşımaktadır. Kökenine ve inancına bakılmaksızın dağlı toplumlardan birinde etkili bir Konak’a sahip olan bir yabancı bu toplum içinde tamamiyle güvenli bir konumdadır (Leontoviç-I 1882: 178) Konak Kafkas dağlılarının eski bir kurumudur. Çerkesçe Konak, slav dilinde kardeşlik veya Moğolca oytrat (Oytrat: uzak durulması veya dokunulmaması gereken nesne, insan (Lessing-2 2003: 947)); bir prens veya soylu bir kişinin himayesi ve koruması altına alınmış bir yabancı anlamına gelmektedir. Konak, dağlıların eski kabile kavgalarından ortaya çıkmıştır. Çerkeslerde misafir olarak ortaya çıkmıştır (Leontoviç-I 1882: 389) ; Kafkas geleneklerine göre “Konak” misafirini canı pahasına korur ve bu uğurda ölür. Konak ve konukseverlik dağlı adetleri gereği aralarında sıkı bir şekilde uygulanır. Dağlılarda misafire genel olarak saygı vardır. Bunun ihlal edildiği neredeyse görülmemiştir. Dağlıya gelen her yabancıya bulunduğu süre boyunca iyi muamele yapılır. Misafir gelen dağlılar için memnuniyet vericidir. Eğer bir yabancı bir dağlı evine gelirse ev sahibi koyunu öldürüp, masanın üstüne koymak için acele eder. Eğer bir konak bir başkasına ziyarete giderse, evine kabul eden misafire gereken her şeyi sunar, malını esirgemez, her hangi bir kıtlık durumunda yağmaya onunla birlikte gider ve kendi konağına her şeyi verir. Dağlılar arasındaki politik ilişkilerin başlıca sebeplerinden biri konaklıktır. Herkes kendi görüş alanındaki uzak yerlerdeki başkasının konağına sahip olmak için çabalar ve ihtiyaç durumunda ona gelir ve bu yolla Dağlı halklar birbirlerine yakınlaşır. Topraklarında bir yerden başka bir yere gitmek için, seyahat esnasında hırsızlardan korunmak için en iyi ve sağlam yol kendine bir tane güvenilir konak bulmaktır (Danilevskiy 1846: 172, 173, 174, 175; Baddeley 1995: 134; Bronevskiy 2004: 185). Jerda kayası: İnguşlar jerda kayasına kutsallık atfetmişler ve özellikle defin esnasında görkemli bir şekilde kurban sunma törenleri yapmışlardır (Kodzoev 2013: 122).

²⁷ İnguşlar arasında çok eşliliğin olduğu Ebenezer Henderson ve Gildenstedt tarafından da not edilmiştir (Henderson 1826: 486; Gildenstedt 2002: 37); Kendi içinde evlenme geleneği tayp (boy) ve tuqum (tukum-kabile) a bağlı kalmak iken, dışarıdan evlilik gâranaş hatta daha düşük seviyede riayet edilmiştir (Dettmering 2005: 473).

sahibine 28 baş olarak geri döner. Eğer çiftçi hayvanlara bakan kişi hayvanları kaybederse kaybettiği sayıyı geri ödeyene kadar her 3 senede bir 1 inek verir. Eğer kaybedilen hayvan inek veya onun yavruysa her yıl 1 koyun verilir, kaybedilen hayvan 1 kısırak ve 1 inekse onun vereceği yavrularla beraber yerine hayvan verilir veya 10 yılda 3 koyun yavrusuyla beraber kısırak veya bu dönemde doğacak olan bütün yavrularla beraber hayvan verilir (Klaproth 1814: 349).²⁸

b) Ceza Hukuku

Doğu hukukuna inatla bağlı kalarak “kan için kan” fikrini benimsemişlerdir. Akrabalarının intikamını almadan rahat etmemişler, bu diğer nesillerde de suçun taşıyıcısı olan evlatların öldürülmesine kadar devam etmiştir. Hatta doğmadan önce babası adam öldürmüş kişi hayatı boyunca öldürülme korkusuyla yaşayan bir deri bir kemik bir insanla tanışmış ve kendisi gibi bir gün öldürüleceğini bekleyerek yaşayan yüzden fazla insan tanıdığını söylemiştir. Bu tür kavgalara karışmamış bir ev bile bulmak mümkün değildir. Bu yüzden İnguşlar her zaman doldurulmuş hazır silah ve hançerle gezerler. Ayrıca zinayı her iki taraf ölüme gidene kadar büyük bir şiddetle cezalandırdıklarını aktarmıştır (Henderson 1826: 484, 485, 486).²⁹

2. İnguşlarda Yönetim

İnguşlar diğer Kafkas halkları gibi her hangi bir yöneticiye sahip değildirler. Tanınan ailelerden seçimle gelen aksakallıya sahiptirler (Gildenstedt 2002: 36; Atalikov 2010: 177).

3. Çeçen ve İnguş Kavimlerin Adlandırılması ve Nüfusları

Galgai, Halha veya İnguşlar kendilerini Lamur veya Dağlılar olarak adlandırırlar. İnguşlar Çerkesleri Ghabertie, Osetleri Hhiri, Lezgileri Suele, Rusları Urussi, Gürcüleri Gurdshi, Ermenileri Ermelei, Çeçenleri ise Nachtschui olarak adlandırmışlardır (Klaproth 1814: 349,350). Seyyah Julies Von Klaproth İnguş kavmini 7 gruba ayırmıştır: Ter-gimcha 2. Agi 3. Cham-hoi-y 4. Charatoi 5. Zimkai-boch 6. Gu-ula-wy 7. Wapi (Klaproth 1814: 350).

18. yüzyıla ait bilgiler söz konusu coğrafyanın nüfusları hakkında tahmini rakamlardan öteye geçmemektedir. Yavus Ahmadov 18. Yüzyılın sonlarında Sunja civarında 7.000-8.000 hane olduğunu belirtmiş her haneye düşen kişi sayısını 6 olarak kabul etmiş ve muhtemel sayıyı 42.000 olarak, aynı yüzyılın üçüncü diliminde nüfusu 50.000 olarak vermiştir. 1830 yılında Çeçen nüfusunu 150.000, 1772 yılında İnguş nüfusunu 20.000’den fazla

²⁸ Kafkasya’da geçerli olan geleneksel hukuk kuralları gereği her cezanın miktarı para yerine koyun, inek, öküz adedi ile tayin olunmuştur (Tavkul 2007: 339, 346; Serbes 2012: 168).

²⁹ Çalışmamızın çerçevesinde ele aldığımız seyahatnameler de Çeçen-İnguş toplumlarının hukukuna dair bilgiler bu kadarla sınırlıdır. Tüm Kafkasya’da gördüğümüz bu durum da katilin akrabaları, bağlı olduğu aile ve soy da intikamın hedefi olurdu. Katil öldürdüğü kişinin akrabalarının intikamından kurtulmak isterse karşı tarafın soyundan bir erkek çocuğunu kaçırap atalığı olurdu. Çocuğu yetiştirdikten sonra onu özel bir törenle babasına teslim ederdi (Tavkul 2007: 338).

olduğunu belirtmiştir. 1762 verilerine göre 1000 hane olan Karabulakların nüfusunu ise 6.000'den daha az olarak vermiştir (Ahmadov 2000: 23, 24).

1856 yılında bölgeye giden seyyah Louis Moser, bölgede ikamet eden Vaynah yerleşimcilerin yaşadıkları coğrafi sınırları ve nüfuslarının şemasını çizmiştir:

1. İnguşlar veya Galgaylar, Kumbalei üzerinde ve Assa kıyılarındaki düzlüklerde ikamet ederler ve nüfusları 60.000'dir.

2. Kistler, İnguşların kuzey batısında ve Argun'a kadar uzanan bölgede ikamet ederler ve nüfusları 35.000'dir.

3. Karabulaklar, Zarthan'dan Argun'a kadar olan bölgede ikamet ederler ve nüfusları 30.000'dir.

4. Çeçenler, Argun, Aksay ve Sunja nehri kıyılarında ikamet ederler. Çeçenlerin Tchavi kolu Aragvi'den Yori'ye kadar olan bölgede; Tuşlar, Alazani'den doğuya doğru olan alanda yaşarlar ve nüfusları 70.000'dir (Moser 1856: 68, 69, 76).

İvan Golovin ise Çeçenlerin nüfusunu aynı dönemde 25.000 olarak verirken 1876 yılında bölgeye seyahat eden James Bryce ise Çeçenlerin nüfusunu 115.000 olarak vermiştir (Golovin 1854: 82; Bryce 1878: 57).³⁰

4. İnguşlar'da İsimler

İnguşlar isimlerini hayvanlardan alırlar. Birinin adı öküz anlamına gelen Ust, diğerinin adı domuz anlamına gelen Chaka, üçüncüsü köpek anlamına gelen Poe'dir. İnguş erkek isimleri: Taştarukva, Ali, Gers, Çoç, Elberd, Şora, Borş, Ekaş, Nogo, Totur, Çocora, Saik, Hasbulat, Matai, Dakha, Tsavinek, Girts, Kelasha, Batirbi, Mahamet, Bimurza, Mosaost, Arttsag, Can, Katre, Cahai, Berdukva.

İnguş kadın isimlerinden birisi danaya binen anlamında Assir wachara, diğeri dişi köpeğe binen anlamında Ossiali wachara'dır. İnguş kadın isimleri: Sauvalirk, Badirgi, Belakai, Tutai, Patuma, Arsamek, Soskeyo, Daşau, Pa-

³⁰ "Vaynah: Vay+nax'tan oluşmuş birleşik bir isimdir. Vay "kendi, kendisi, kendimiz, biz" anlamına gelen dönüşlülük zamiridir. Nax ise "halk, insanlar, adamlar, öbek, cemaat, yad" anlamına gelmektedir. Yani Vaynah, Çeçen, İnguş ve Tuşlar kastedilmek üzere "bizim halkımız, bizim ulusumuz" demektir" (Kutlu 2005: 33). Kistler: Terek nehrinin sağ kıyısında ve nehrin aktığı Makaldon geçidi, Argun nehri civarında ve dağlarda yaşarlar. Karabulaklar: Karabulak kelimesi kara ve bulak (kaynak, pınar) kelimelerinden oluşmuştur. Bulak eski Türklerde kaynak, su gözü ve su arığı anlamında söylenmiş Türk deyimidir. Assa, Sunja ve Fartangoy nehirlerinin aktığı düzlüklerde yaşarlar. Sınırlarını batıda İnguşlar, doğuda Çeçenler olarak çizebiliriz. Karabulaklar kendilerine Orsthoy (Orstxuoy) Arşte, Çeçenler Ariştogay, Tatarlar ve Çerkesler Balsu derler. Çeçen lehçesine yakın Kist dilinde konuşurlar Tuşlar: Kafkas sıradağlarının kuzey eğiminde, Alazani nehrinin yukarı kesimlerinde yaşarlar ve kış mevsiminde Gürcistan'ın çeşitli yerlerinde, sahip oldukları zengin sığır sürüleri için bol otlakların olduğu yerlerde göçebe gezerler. Çeçence konuşan Tuşlar kendilerini Batsoy olarak adlandırır (Berje 1991: 65; Berje 2010: 100; Ahmadov 2000: 23; Bronevskiy 2004: 179, 181, 182; Gildenstedt 2002: 309; Ögel, II-2002: 363; Abercromby 1889: 172). Galgayların nüfusu 1065'tir. Karabulakların sayısı bazı belgelere göre 8600 bazı belgelere göre 3100'dür (Volkov 1974: 157, 165, 16).

ha, Tuma, Tsabi, Atagis, Holak, Deşe, Rustaman, Aragus (Gildenstedt 2002: 240, 241; Klaproth 1814: 345).

5. Çeçen ve İnguş Toplumunda Sosyo-Ekonomik Hayat

Birbirlerine yakın ve her birinde yirmi ev olan köylerde yaşayan İnguşlar geçimini çiftçilik ve hayvancılık ile sağlarlar ve ekonomik hayatlarında en eski ve önemli yeri hayvancılıktan sonra çiftçilik işgal eder. Hatırı sayılır oranda hayvancılık ve ekinciliğe sahiptirler (Gildenstedt 2002: 37; Sultigov 2013: 105, 112; Bronevskiy 2004: 181).³¹

Çeçenler ve İnguşlar düzlüklerdeki toprakları mülk edinmeye başlamışlar ve bunun sonucu olarak üretim gücü artmaya tarım ve hayvancılık gelişmeye başlamıştır. Özellikle 18. yy'ın ikinci yarısı itibariyle bölgede mısır yaygınlık kazanmıştır. Çeçen-İnguş toplumunda hayvancılık gelişmiştir ve ekmek, arpa, buğday ve mısır üretiminde zengindirler (Ahmadov 2000: 24, 34, 35; Ahmadov 2002: 63, 64).

a) Çiftçilik:

Pallas İnguşların mükemmel çiftçi olduklarını söylemiştir (Kodzoev 2013: 121). Büyük İnguşlar'ın yaşadıkları araziler verimli olarak nitelendirilmiş, bölgenin güney ve doğusundaki ağaçlık alanda koyunlarını muhafaza ettikleri, etrafı taşlarla çevrilmiş alandaki her noktayı tarım için kullanma hevesinde oldukları, tarım alanlarını bir kısmı yol olarak kullanılırsa bunu bile kıskandıkları ve hatta tarım arazisi için ailelerin birbirlerini yok ettikleri bilgisi verilmiştir. Tepelerden yuvarlanan kayaları tarım alanlarından kaldırmak, sulama kanalları açmak ve çorak toprakları iyileştirmek için çalışsalar da tarım alanlarına gösterilen bu özene rağmen elde edilen erzak yetersiz kalmıştır (Klaproth 1814: 343).

Çeçenlerin temel geçim kaynakları çiftçiliktir. Çeçenistan'ın ormanlık bölgelerden arta kalan düzlüklerde işlenmiş tarlalar uzanmaktadır. Arpa, darı, turp, tütün ve soğandan oluşan çiftçilik ve bahçecilik yaparlar. 10 fit boyuna kadar uzamış mısır tarlaları vardır. Mısır ve mısır ekmeğine sahiptirler. Ancak bu onlara sadece altı ay yetmektedir. Yılın kalan altı ayında ise başka şeyler almak zorunda kalırlar (Abercromby 1889: 130, 151; Atalikov 2010: 185; Baddeley 1995: 30; Freygang 1823: 54).

b) Hayvancılık:

Leontiy Leonteviç Şteder İnguşların hayvanlarının barınağının evlerine yakın olduğunu domuz, keçi, koyun, eşek, katır ve az sayıda at ve yük hayvanı beslediklerini aktarmıştır (Atalikov 2010: 217). Tarımdan daha az zahmetli olduğu için sığır yetiştiriciliğinin önemli bir yer tuttuğu İnguşlar, çok sayıda koyun sürüleri için dağlarda ve hayvanlar için yemin olduğu vadilerin

³¹ İnguşlar koyun, domuz ve eşek beslerler. (Blaramberg 2010: 317). İnguşlarda 1865 yılında yapılan hayvancılık verileri şöyledir: At; 769, Eşek; 544, Yük Hayvanları; 1360, İnek ve Dana; 3770, Koyun; 28121; 1873 yılında yapılan hayvancılık: at; 3573, Yük Hayvanları; 16439, Koyun; 58447 (Grabovskiy 1870: 7; Grabovskiy 1876: 35).

olduğu köylerde yaşamışlardır (Kodzoev 2013: 117; Kovalevskiy XI 2010: 76; Telfer-II 1876: 7). İnguşlar dağlılarla en yakın aile bağlarını korumuşlar ve ihtiyaç olduğu zamanlarda sığınak bulma düşüncesi ile dostluklarını devam ettirmeyi tercih etmişlerdir. Düzlüklere indikleri zaman ise arkalarında kalan toprak ve evlerini dağlardaki akrabalarına ve fakirlere bedava olarak verirler bu şekilde onları tabiye çevirirler (Klaproth 1814: 341).³²

Ebezener Henderson, İnguşlar'ın Vladikavkaz'ın ardındaki dağların derin vadilerinde yaşadıklarını bazı bilinmeyen nedenlerden dolayı taşındıklarını söylerken; Julius Von Klaproth Şalha olarak adlandırılan bir İnguş kolonisinin Kambileyevka üzerindeki tepenin eteğinde yerleştiklerini ancak verimli olmayan vadide artan nüfuslarının onları oviden taşınmaya zorladığını not etmiştir. Kambileyevka'nın sol kıyısında, sadece tepelerin eteğinde dik bir uçurum tarafından nehre doğru tarafta konuşlanmış iki yüz aile yaşadığını ve hemen hemen her ailenin oldukça basit yapılı bir su değirmenine sahip olduğunu aktarmıştır (Klaproth 1814: 340; Henderson, 1826: 483). Yakob Reyneggs ise, Çeçenlerin biraz hayvan otlattıklarını ve arıcılığın temel geçim kaynakları olduğunu not etmiştir (Atalikov 2010: 185).

c) Yağmacılık:

Soygunculuk sanatında usta olan Çeçenlerin sınırları en yakın komşuları için bile kapalıdır. Adam öldürme, soygun, avcılık ve ayyaşlıktan Çeçenler arasında çok yaygındır. Hırsızlık konusunda usta olan Çeçenler bu konuda kendi insanlarına dahi acımazlar. Eğer bir saldırı esnasında bir Çeçen diğerine göre daha iyi bir şeyler yağmalarsa, hemen öldürülür. Eğer bir Avrupalıyı yakalarsa fidye alacağı için esirini alır. Çeçenler, yaptıkları hırsızlıkların nedeni şöyle açıklamışlardır: Tanrı dünyayı yaratırken her insanın bir payı olduğunu ve herkesin payını alması gerektiğini söylemiştir. Fakat Kafkasya'yı unutmuştur. Bu nedenler Tanrı adaletli olduğu için geçimlerini sağlasınlar diye komşularından almalarına izin vermiştir. Hıristiyanları öldürmezler, sadece kaçırlar ve iyi bir fidye ödenirse serbest bırakırlar, eğer ödenmezse yüksek fiyat veren birine satarlar. Bu konuyla ilgili bir olaya Wilhelm von Freygang 1823 yılında bölgeye yaptığı seyahat esnasında rastlamıştır. Esir aldıkları bir Rus için 50.000 ruble fidye istemişler, istediklerini alamadıklarında esire işkence etmişler, daha sonra ise ölmesinden ve fidyeden mahrum kalmaktan korkmuşlardır. İstedikleri fidyeyi alamayacaklarını anlayınca fidyeyi 10.000 rubleye düşürmüşlerdir. Ayrıca gelir beklen-

³² Ekonomilerinin temeli hayvancılığa dayanan İnguşlar'daki bu durum Karaçay-Malkar Türklerinde de mevcuttur. Karaçay-Malkarlar, köyelerine 10-15 hatta bazen 100 km uzaklıkta "koş" adı verilen barınaklar kurarak hayvanlarını otlatırlardı. Kendi bölgelerindeki topraklar yetersiz olduğundan Karaçaylar arasında birkaç mal sahibi bir araya gelerek toprak kiralarlar ve buna "koş nögerlik" adı verilir. Bu sistemin içinde olmak istemeyenler ise hayvanlarını ortağa verirler. Hayvanların bakımını ortak olarak üstlene kişi ise hayvan sahibine karşı sorumlu olmuştur. Mal sahibi olmayan fakir halk tabakası için ortak hayvan tutmak faydalı olmuştur. Mal sahibinin hayvanlarına iyi bakıldığı takdirde kendileri de hayvan sahibi olmuşlardır (Tavkul 1993: 161, 162).

tisiyle zengin ve seyyahlara muamele de çok uyumludurlar (Atalikov 2010: 184, 185; Freygang 1823: 41, 42, 43, 54).³³

Haydutluk saldırıp, zor kullanarak soygun yapan çeteye mensup kişiye haydut denir. Tarıma dayalı, dağlık ve verimsiz toprağa sahip bölgeler nüfus fazlası yaratır ve söz konusu nüfustan haydutların çıkması ise doğaldır (Hobsbawm 1990: 9, 22). Bu duruma uygun bir coğrafyada yaşayan İnguşlar arasında ise ezelden beri haydutluk, soygunculuk yaşamaktadır ve yağmacılığa meyillidirler. Avcılık, savaşçılık ve yağmacılık İnguş gençleri arasında en saygın iş olarak kabul edilir ve gerekli olduğunda onurları uğruna hırsızlık yaparlar (Kodzoev 2013: 117; Klaproth 1814: 344; Kovalevskiy XI 2012: 77).

6. Çeçen ve İnguşlarda Gündelik Hayat

İnguşlar Kafkasya coğrafyasında yaşayan diğer dağlı halklar ile karşılaştırıldıklarında zengin olarak görülebilirler; orta karar yaşarlar. Her öğün için pasta unu, yulaf unu ve arpa unundan hamur pişirirler. Hamur gerekli şekle dönüştürülür ve yuvarlak bir taş üzerinde sıcak küllerle kaplanarak pişirilir. Hamur gevşek bir şekilde pişirilir ve İnguşlar'ın midesinde kolaylıkla sindirilir. İnguşlar ayrıca domuz eti yerler (Klaproth 1814: 341; Gildenstedt 2002: 37). İnguşların yemekleri tek düze ve kısıtlıdır. Mısır ise bölgedeki en değerli besin kaynağıdır (Kavkaz 1887: 208, 209). Ayrıca İnguşlar çalışkan olarak nitelendirilmiş özellikle kadınlar sadece ev işleriyle ilgilenmemişler aynı zamanda eşlerine kıyafet dikmişlerdir ve 8 verst uzaklıktan evlerine yakmak için odun ve tepelerden ağır yük taşımışlardır. Evlerinin iç temizliğine pek özen göstermemekle beraber dış cepheyi kireçle badana yaparlar (Klaproth 1814: 343).³⁴

İnguşlarda sofraya ilk önce aile büyükleri oturur, büyüklerin ayrılmasından sonra geleceklere yetecek kadar bol yemek bırakırlar ve sofraya en son çocuklar oturur (Klaproth 1814: 344)³⁵.

Çeçenler sigara sarmak için kâğıt yerine ince ağaç kabuğu kullanırlar. Sigara içmeyenlerin sayısı ise fazladır. Seyyaha göre ise bunun nedeni tütün bulunamamasıdır (Abercromby 1889: 162). Çeçenler sert bir ekmeği yarı kızartılmış bir etle sigara içerken yerler (Freygang 1823: 54).

³³ Kafkasya'da kadınlar ev işleriyle uğraşıp ve köleler toprak ile uğraşırken, erkeklerin tek meşguliyeti savaşlar ve akınlardır. Dağlıların geleneksel hayat tarzında akın alışkanlığı zorunlu bir elementtir. Erkekler genellikle aylıklığa meyillidirler ve günlerinin büyük kısmını amaçsızca geçirirler. Gün boyu silah temizlerler veya çubuk yontarlar (Baddeley 1995: 131; Gordin 2014: 320; Berje 2011: 367).

³⁴ Kadınlar ise değirmende çalışırlar ve halı dokurlar. Erkek, kadın ve çocuklar için ince yünden kumaş dokurlar. Erkeklerle kıyafet ve ayakkabı dikerler, evde kullanılması çuha ve halı dokurlar. İnguş kadınların hayatı kolay değildir, omuzlarında ekonomik çalışma yükünü taşırlar ve bütün ev ekonomisi kadınların omzundadır Kadınlar çalışkanlıklarıyla ayrılmaktadırlar (Zyazikov 2011: 92; Blaramberg 2010: 317; Berje 2011: 367; Atalikov 2010: 185).

³⁵ Kafkasya'da sakinme gelenekleri dört gruba ayrılmıştır. Söz konusu durum anne-baba ile çocukları arasındaki sakinme geleneğine dâhildir (Tavkul 2007: 365).

SONUÇ

Genel olarak 18. ve 19. yüzyılda Kafkasya coğrafyasına seyahat etmiş seyyahları konu edindiğimiz bu çalışma, yapılan tarama sonucunda Çeçen-İnguş kavimlerine dair elde edilen bilgiler üzerinden hazırlanmıştır. 19. yüzyılda coğrafyaya pek çok seyyahın gittiği gerçeğine rağmen seyyahların seyahat ettikleri zaman ve yerler göz önüne alındığında Rus-Kafkas savaşlarının yoğun olarak yaşandığı ve Kafkas tarihçiliğinde “İmamet Dönemi” (1829-1859) olarak adlandırılan zaman aralığında seyyahların kuzeydoğu Kafkasya bölgesine seyahat etmeyi genellikle tercih etmediği tespit edilmiştir. Çeçen ve İnguş toplumuna dair seyyahlardan aldığımız bilgiler seyahatlerini gerçekleştirdikleri tarihlerle ilintilidir.

Burada ayrımına varılması gereken diğer bir konu Çeçen-İnguş toplumdaki eşitlik anlayışına uygun olarak, Çerkes toplumunda var olan sosyal sınıfların yokluğudur. Sosyo-ekonomik hayatta takas sisteminin kullanılması bize söz konusu dönemde ticarete paranın kullanılmadığını göstermektedir. Ayrıca Çeçen-İnguş toplumunun yazılı bir hukuk sistemine sahip olmayıp, geleneksel hukuk sistemini uyguladığı seyyahların gözlemleriyle bize aktarılmıştır. Cezaların hayvanlarla ödenmesi eski bozkır göçebe yaşamının sosyo-ekonomik şartlarının ve geleneklerinin bir sonucudur (Tavkul 2007: 346). Aile içinde yapılan evliliklerin nedeni sahip olunan toprağın bölünmesini engellemektir. Ayrıca Çeçen-İnguşların devletsiz bir yapıya sahip olmaları bir imparatorluğa entegre olmalarını zorlaştırmıştır (Dettmering 2005: 469). Kafkasya’da Hıristiyanlık güçlü bir şekilde benimsenmemiş olsa da, pagan adetleri ile iç içe bulunmuştur. 17. ve 18. yy’da Hıristiyanlığın etkisi zayıflamış, aynı dönemde Müslümanlık bölgeyi etkisi altına almaya başlamıştır. Ancak eski inançlar Müslüman kimliği altında yaşamaya devam etmiştir (Tavkul 2007: 443, 444, 445). Geleneksel kıyafetlerdeki ayrıntılar ise yaşa ve sosyal statüye göre değişim göstermektedir. Kafkas folklorik sembolü olan kıyafetler ellerinde silah ile doğan Kafkasyalıların savaşçı ve avcı özelliklerine göredir. Kafkasya’da mimari için en önemli faktör savunma ve ekilebilir arazidir. Silahları ise mevcut sosyo-ekonomik durumlarına uygun düşmektedir. İnguş bölgesinde tarımsal arazi dağlık bölgelerde ve az olduğu için tarıma elverişli her alan çok kıymetlidir. Sahip olunan savaş kuleleri ise bölgedeki mevcut şartların doğal bir sonucudur. Seyyahlar sayesinde Batı, Vaynah toplumunu tanıma imkânı bulmuştur. Rus Bilimler Akademisi tarafından bölgeye gönderilen Alman bilim adamları sayesinde de Çarlık Rusya’sının bölge ile ilgili politikaları okunmuştur.

KAYNAKÇA

- ABERCROMBY, John (1889). *A Trip Through the Eastern Caucasus*, London.
- AHMADOV Yavus (2000). *Çeçen-İnguşya Halkıyla Rusya Arasındaki İlişkiler*, Çev. Tarık Cemal Kutlu, İstanbul.
- AKAN Mertcan (2013). “Batılı Bir Oryantalistin Gözünden Rusya ve Kafkasya”, *Karadeniz Araştırmaları*, Yaz, S. 38: 29-53.

- AKAN Mertcan (2011). "Evliya Çelebi'nin İzmir'inden Dikkat Çekici Unsurlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2 (Kış): 195-214.
- ALİEVA Z. V. - NUNUEV S. H. (2009), *Çeçentsı Kratkie Oçerki İstorii Kulturi Obıçaeve i Traditsiy*, Moskva.
- ARSLAN Ali (2000), "İnguşlar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 313-314.
- ATALİKOV V. M. (2010). *Kavkaz. Evropeyskie dnevniki XIII-XVIII vekov*, vıp. III, Nalçik.
- BADDELEY John F. (1995). *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul.
- BERJE A. P. (1991). *Çeçnya i Çeçentsı*, Grozny.
- BERJE Adolf (2010). *Kafkasya Dağlı Hakların Göçü ve Kısa Tarihi*, Çev. Murat Paşu, İstanbul.
- BERJE Adolf (2011). *Kavkazskaya Starina*, Piyatigorsk.
- BLARAMBERG İogann (2010). *İstoriçeskoe, topografiçeskoe, statistiçeskoe, etnografiçeskoe i voennoe opisanie Kavkaza*, Moskva.
- BLİNSKİY A. (2000). *Rossiya i Çeçniya 200-letnyaya voyna*, Sankt-Peterburg.
- BRONEVSKİY S. M. (2004). *Noveysiya İzvestiya o Kavkaze*, Sankt-Peterburg.
- BRYCE James (1878). *Transcaucasia and Ararat being Notes of a Vacation Tour in Autumn of 1876*, London.
- ÇAHIKİEV D. YU. (2013). "Orujie", M. S. -G. Albogaçieva A. M. Martazanov- L. T. Soloveva, *İnguşi*, Moskva: 224-235.
- DANILEVSKİY N. (1846). *Kavkaz i ego gorskie jiteli v nneşnem ih polojenii*, Moskva.
- DAMENİYA İ. H. (1996). *İstoriografiya İstorii Narodov Kavkaza XIX-naçalo XX vv.*, Sankt-Peterburg 1996.
- DAVLETŞİN G. (2013). *Türk Tatar Kültür Tarihi*, çev. Albina Tuzlu, Ankara.
- DETTMERING Christian (2005). "Reassessing Chechen and Ingush (Vainakh) clan structures in the 19th century", *Central Asian Survey* (December) 24(4): 469-489.
- DUBROVİN Nikolay Fedoroviç (1871). *İstoriya voynı i vladıçestva russkih na Kavkaze*, Kniga I, tom I, Sankt-Peterburg.
- DZARAHOVA T.- Z. M. (2013). "Domaşniy oçag" M. S. -G. Albogaçieva A. M. Martazanov- L. T. Soloveva, *İnguşi*, Moskva:192-196.
- FRESHFIELD Douglas William (1896). *The Exploration of the Caucasus*, Volume I, London and New York.
- FREYGANG W. von (1823). *Letters from the Caucasus and Georgia*, London.
- GARDANOV V. K. (1974). *Adıgi, Balkartsı i Karaçaevtı v İzvestiyah Evropeyskih Avtorov XIII-XIX vv.*, Nalçik.
- GRABOVSKİY N. F. (1870). "Ekonomiçeskiy i domaşniy bit jiteley Gorskago uçastka İnguşevskago okruga", *Sbornik Svedeniy o Kavkazskih Gortsah*, vıp.3, Tiflis: 1-27.
- GRABOVSKİY N. F. (1876). "İnguşi", *Sbornik Svedeniy o Kavkazskih Gortsah*, vıp.9, Tiflis: 1-111.

- GILDENŞTEDT İogann Anton (2002). *Puteşestvie po Kavkazu v 1770-1773 gg.*, Sankt-Peterburg.
- GOLDEN Peter (2005). "Hazarlar ve Musevilik", GOLDEN Peter, ZUCKERMAN Constantine, ZAJACZKOWSKI Anani, *Hazarlar ve Musevilik*, Haz. Osman Karatay, Çorum.
- GOLOVIN Ivan (1854). *The Caucasus*, London.
- GORDİN Yakov (2014). *Kafkas Atlantisi 300 Yıl Süren Savaş*, çev.: Uğur Yağanoğlu, İstanbul.
- GÖKYAY Orhan Şaik (2006). *Dede Korkut Hikâyeleri*, İstanbul.
- GRAHAM Stephen (1911). *A Vagabond In The Caucasus: With Some Notes of His Experiences Among the Russians*, London.
- GÜÇ Ahmet (2003). "Mâbed", TDV İslam Ansiklopedisi, C.27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: 276-280.
- GÜNDÜZ Mustafa (2013). "Bazı XIX. Yüzyıl Batılı Seyahatnamelerine Göre Osmanlı'da Eğitim, Bilim ve Kültür", *Türk Yurdu*, Haziran, S. 310: 204-212.
- HENDERSON Ebenezer (1826). *Biblical Researches And Travels In Russia Including A Tour In Crimea And The Passage of Caucasus*, London.
- HOBBSAWM Eric (1990). *Haydutlar*, Çev. Fatma Taşkent, İstanbul.
- HUNT David (2006). "Colour Symbolism in the Folk Literature of the Caucasus", *Folklore*, 117:3: 329-338.
- JAIMOUKHA Amjad (2005). *The Chechens A Handbooks*, London.
- KLAPROTH Julius Von (1814). *Travels In The Caucasus And Georgia*, Translator: F. Shaberl, London.
- KLİMOV G. A.- HALİLOV M. Ş. (2003). *Slovar Kavkazskih Yazıkov*, Moskva.
- KODZOEV N. D. (2012). *İstoriya İngušetii*, Rostov-na-Donu.
- KODZOEV N. D. (2013). "Puteşestvenniki i İssledovateli XVIII v. ob İnguşah", *Arheologiya i Etnologiya Severnogo Kavkaza*, vıp.II, Nalçik: 113-124.
- KOSPEV M.O.-LAVROV L.İ.-NERSESOV G. A.-HAŞAEV H.O. (1960). *Narodi Kavkaza I*, Moskva.
- KOVALEVSKİY P. İ. (2012). *Kavkaz Narodı İstoriya Zavoevaniya*, vıp. XI, Nalçik.
- KURAT Akdes Nimet (1987). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara.
- KUTLU Tarık Cemal (2005). *Çeçen Direniş Tarihi*, İstanbul.
- KÜPELİ Özer (2011). "Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler" *TDİD*, XI/2 (Kış 2011): 69-97.
- LAUDAEV, U. (1872). "Çeçenskoe Plemya (S Primeçaniyami)", *Sbornik Svedeniy o Kavkazkih Gortsah*, vıp. 6, Tiflis: 32-62.
- LEONTOVİÇ F. İ. (1882). *Adatı Kavkazskih Gortsev. Materialı po Obıçnomy Pravu Severnogo i Vostoçnogo Kavkaza*, Vıp.1, Odessa.
- LESSING Ferdinand D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük 2 O-C (Z)*, Çev. Günay Karaağaç, Ankara: TDK.

- MUJUHOEV M. B. (2013). "Başennaya arhitektura", M. S. –G. Albogaçieva A. M. Martazanov- L. T. Soloveva, *İnguşi*, Moskva:166-176.
- MOSER Louis (1856). *The Caucasus And Its People With A Brief History Of Their Wars and A Sketch Of The Achievements Of The Renowned Chief Schamyl*, London.
- NADEJDİN P. P. (1869). *Priroda i lyudi na Kavkaze i Zakavkazom*, Sankt-Peterburg.
- OKAY Yeliz (2013). "Etnoloji/Etnografya'nın Kaynağı Olarak Seyahatnameler", *Türk Yurdu*, Haziran, S.310: 53-58.
- ÖGEL Bahaeddin (2002). *Türk Mitolojisi*, Cilt 2, Ankara.
- PARROT Dr. Friedrich (1846). *Journey to Ararat*, Trans. W. D. Cooley, New York.
- SERBES Nahit (2012). *Yaşayan Efsane Xabze*, Ankara.
- SERGEeva G. A. (1976). "Odejda Narodov Dagestana i Çeçni (po materialam Gosudarstvennogo İstoriçeskiego muzeya)", *Kavkazskiy Etnografiçeskiy Sbornik VI*, Moskva.
- STUDENETSKAYA E. N. (1989). *Odejda narodov Severnogo Kavkaza XIII-XX vv.*, Moskva.
- SULTANOVIÇ Jamuhanov Suleyman (1993). "Çeçenistan", TDV İslam Ansiklopedisi, C.8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 244-247.
- SULTIGOV M. M. (2013). "Zemledelie", M. S. –G. Albogaçieva A. M. Martazanov- L. T. Soloveva, *İnguşi*, Moskva: 105-112.
- ŞİRİN İbrahim (2013). "Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorunluluğu", *Türk Yurdu*, Haziran, S. 310: 38-43.
- TAVKUL Ufuk (2007). *Kafkasya Gerçeği*, İstanbul.
- TAVKUL Ufuk (2000), "Kafkasya'da Hıristiyanlığın İzleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, (128), Ekim: 101-110.
- TAVKUL Ufuk (1993). *Kafkasya Dağlarında Hayat ve Kültür*, İstanbul.
- TELFER J. Buchan (1876). *The Crimea And Transcaucasia*, Vol. I-II, London.
- TUMANOV G. M. (1887). *Kavkaz: Spravoçnaya kniga, sostavlennaya starojilom*, Tiflis.
- VOLKOV N. G. (1974). *Etniçeskiy Sostav Naseleniya Severnogo Kavkaze v XVIII- Naçale XX Veka*, Moskva 1974.
- WAGNER Dr. Friedrich (1854). *Schamyl And Circassia*, London.
- WAGNER Dr. Moritz (1999). *Kafkas Rus Savaşı'nda Çerkesler-Çeçenler-Kazaklar ve Gürcüler (1843)*, İstanbul.
- MONTEITH W. (1856). *Kars And Erzeroum*, London.
- ZAJACZKOWSKI Ananiasz (2005). "Hazar Kültürü ve Varisleri", GOLDEN Peter, ZUCKERMAN Constantine, ZAJACZKOWSKI Ananiasz, *Hazarlar ve Musevilik*, Haz. Osman Karatay, Çorum.
- ZYAZİKOV M. M. (2011). *Na rubeje stoletiy. İngušetiya v kontse XIX-naçale XX vekov*, Moskva.

İKİ GÜÇ ARASINDAKİ UKRAYNA

Hatem CABBARLI*

ÖZET

İki kutuplu dünyanın çökmesinden sonra Rusya 15 yıl gibi kısa sürede kendisini önemli derecede toparladı. Eskisi kadar olmasa da, özellikle Doğu Avrupa, Orta Doğu ve postsovyet coğrafyasında ekonomik, siyasi olarak etkinliğini artırmaya başladı. Özellikle postsovyet coğrafyasında daha etkin pozisyona geldi. Rusya 2008'de Gürcistan'ı sekiz güne işgal ettikten sonra geri çekilse de, Batı dünyası ile jeopolitik mücadele çerçevesinde Kırım'ı ilhak etti. Ukrayna'nın doğusunda Rus bölücülerini destekledi ve bu bölgeyi de-facto Ukrayna'dan kopardı. Batı dünyası Rusya'ya karşı siyasi ve ekonomik olarak tepki gösterse de, askeri olarak müdahale etmedi. Batı Ukrayna sorununun çözülmesi için çeşitli düzeylerde arabuluculuk görevi üstlendi ama daha sorunun halledilmesi yönünde ciddi sonuca ulaşamadı. Ukrayna krizi Batı dünyası ve Rusya arasında yaşanan sorunların ne kadar kemikleştiğini, demokrasi arayışında olan Ukrayna'nın aslında Batı dünyası ve Rusya arasında sıkışıp kaldığını, siyasi tercihini hayata geçiremediğini göstermektedir. Bu makalede genel hatları ile iki güç arasında sıkışan Ukrayna üzerinde Batı ve Rusya arasında yaşanan jeopolitik mücadele değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Ukrayna, Rusya, Batı, demokrasi, jeopolitika, güvenlik

ABSTRACT

Russia significantly recovered itself from the collapse of the bipolar world in as little as 15 years. Though not like in the past, it started to increase political and economic activity especially in Eastern Europe, the Middle East and the post-Soviet geography. And specifically in post-Soviet geography it became more influential. Although Russia retreated after invading Georgia in 8 days of 2008, it annexed Crimea in geopolitical battle with the Western world. It backed Russian separatists in the Eastern Ukraine and de-facto separated this region from Ukraine. Despite reacting politically and economically to Russia, the Western world did not intervene militarily. The West have undertaken mediation missions at various levels for the resolution of the Ukrainian problem, but it have not reached lasting results yet. The Ukrainian crisis shows how serious the problems between the Western world and Russia have become, Ukraine, which is in quest for democracy, in fact, has got stuck between the West and Russia, and have not been able to realize its political choice. This article assesses, in general terms, a geopolitical battle between the West and Russia on Ukraine that is torn between the two powers.

Keywords: Ukraine, Russia, the West, democracy, geopolitics, security

* Dr., Avrasya Güvenlik ve Strateji Araştırmalar Merkezi Başkanı. cabbarlih@yahoo.com

Sovyetler Birliği'nin çöküşü iki kutuplu dünyanın sonunu getirirse de, uluslararası alanda küresel güvenlik sorunu çözülmedi, daha doğrusu ABD ve NATO çözümlenmesine olanak sağlamadı, uluslararası güvenliğin tehdit edilmesinde uluslararası terorizmi, özellikle de islami terör anlayışını ön plana çıkararak, kendi hegemonyalarını önemli derecede korumayı ve hatta genişletmeyi başardı. Rusya Federasyonu son yıllara kadar uluslararası güvenliğin korunmasında ön sıralarda olmasa da, bazı konularda-Suriye krizinde, ABD-İran ilişkilerinde ve diğer konularda kilit rol oynadı.

Soğuk Savaş'ın bitmesinden sonra ABD Doğu Avrupa'yı kontrolüne aldı, daha sonra ise postsovyet coğrafyasında etkinliğini artırmaya çalıştı. Orta Asya ve Güney Kafkasya devletlerinden özellikle enerji ve Afganistan'da güvenliğin temin edilmesi bakımından destek ala bildi. Ama jeopolitik konumu gereğince Ukrayna'yı yanına almadan Rusya'yı kontrol edemeyeceğini anladı ve son yıllarda bu yönde daha geniş yelpazede politika izledi.

Makalede son zamanlarda ABD (Batı) ve Rusya arasında yaşanan jeopolitik mücadele paralelinde Ukrayna iç politikasında yaşanan olaylar, Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi ve Ukrayna'nın doğu bölgesinde ayrılıkçı Rusya yanlısı rejimlere verdiği destek araştırılmıştır. Ukrayna krizinde ABD ve Avrupa Birliği'nin izlediği politika, Ukrayna'nın büyük oyunun merkezinde kalması, Rusya'nın işgal siyasetine karşı tutumları ve Ukrayna'ya verilen destek, Rusya'ya karşı uygulanan ekonomik, askeri ve siyasi müeyyideler üzerinde durulmuş ve değerlendirilmiştir.

Ukrayna Neden Önemlidir?

Ukrayna devleti iki nedenle: jeopolitik konumu ve sahip olduğu tarıma elverişli geniş toprak ve mineral kaynakları açısından önemlidir. Elbette, jeopolitik konumu daha önemlidir. Rusya'nın savunma politikasında Ukrayna hayati önem taşımaktadır. Rusya'nın Ukrayna ile uzun bir sınırı vardır, Moskova 480 km (yaklaşık 300 mil) uzaktadır. Bu mesafa doğal engebeli deyil, ovalık ve kolay geçilecek alandır, savunulması zordur. Her hangi bölge dışı güç Ukrayna ve Kazakistan arasındaki bölgeyi kontrol ederse, bu, Rusya'nın Kafkas politikasının sonu demektir.

Ayrıca Ukrayna'da Rusya için Novorossisk'ten de önemli olan Odessa ve Sivistopol limanları vardır. Bu limanları kaybetmesi, Rusya'nın Karadeniz'de ticaret yollarını kapamakta ve Akdeniz'e çıkışını engellemektedir. Böylece Rusya'nın limanları batıda Grönland, İzlanda ve İngiltere, kuzeydoğu'da buzlarla, Baltık Denizin'de Danimarka, doğuda ise Japonya tarafından kuşatılacaktır (www.armtoday.info, 17.02.2014).

1917'de Bolşevikler iktidara geldiklerinde Almanya ile barış görüşmeleri yaparken, Almanya Ukrayna'nın büyük bölümünü kendilerine bırakılmasını talep etti. Almanya Ukrayna'nın tarıma elverişli bölgesini istiyordu ve orada buldukları sürece Rusya'yı tehdit edeceklerini biliyordu. Ama Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'da yenilmesinden sonra Rusya tüm Uk-

rayna'yı kontrolü altına aldı. Bu olay benzer şekilde İkinci Dünya Savaşı'nda da yaşandı. Ukrayna'yı işgal eden Almanya Rusya'nın Bakü petrolüne çıkışını engellemek istiyordu.

Avrupa Birliği ve özellikle de Doğu Avrupa ülkeleri olan Polonya ve Romanya güneyden Rusya'nın tehdidini daha açık hissetmektedir. Bu ülkeler Rusya doğalgazına bağımlıdır ve bu bağımlılıktan Rusya'nın her zaman baskı aracı olarak kullanabileceğini anlıyorlar. Rusya sadece enerji faktöründen değil, askeri gücü ve ticari girişimleri ile de bu bölgede güvenliği tehdit edebilir.

Bölgenin güvenliği için çeşitli askeri mülahazalar batı dünyası için güncel olmasa da, özellikle Doğu Avrupa ülkeleri için halen önemlidir. Doğu Avrupa ülkeleri için SSCB'nin çöküşü uzak bir mazi değildir, onlar Rusya'nın ansız gittiği gibi, ansız da geri dönebileceğinden tedirgindirler. Rusya NATO'nun sınırlarına kadar dayanmasından rahatsızdır. Doğu Avrupa devletlerinin NATO'ya üye olması Rusya için direk tehdit olmasa da, tedirgin etmektedir. Ama Ukrayna ve Belorus'un kaybedilmesi Rusya'nın savunma politikasının iflası demektir.

ABD (Batı) ve Rusya Arasında Sıkışan Ukrayna

Rusya yaklaşık 400 yıldır bu günkü Ukrayna coğrafyasını kontrol etmektedir. Son zamanlarda Rusya-Ukrayna arasında yaşanan problemler iki devletin birbirilerine düşman olmasından daha ziyade, Ukrayna'nın demokratikleşme çabası, ABD, NATO ve Avrupa Birliği'nin Rusya'ya yönelik 'Anakonda taktiği'ni uygulamasının sonucudur. 'Anakonda taktiği' ilk defa ABD iç savaşında (1861-1865) General George Brinton McClellan tarafından uygulanmıştır. Bu taktiğin amacı jeopolitik düşmanı zayıflatmak için onun denizlere, okyanuslara, müttefiklerine ve doğal kaynaklara çıkış yollarını kapamaktır. Böylece, bunu başaran taraf jeopolitik konumunu ne kadar güçlendirirse, karşı tarafın jeopolitik konumu o kadar zayıflayacaktır (Комлева, 2014).

'Anakonda taktiği' 'Büyük oyun' çerçevesinde yaklaşık 300 yıldır uygulanmaktadır. XIX yüzyılda İngiltere-Rusya arasında yaşanan mücadele genelde 'Büyük oyun' adlandırılmaktadır. 'Anakonda taktiği' ise bu oyunun temelini teşkil etmektedir. Ama bu konuda farklı görüşler de vardır. Örneğin, Eric Walberg 'Büyük oyun'u hegemon devletler arasında yaşanan çatışma olarak görmekte ve bunu üç yere ayırmaktadır: (Walberg, 2011)

-XIX yüzyılın birinci yarısından XX yüzyıla kadar olan dönemde İngiltere ve Rusya'nın Asya Heartland'i uğrunda mücadelesi. Bu dönemin kırılma noktası Ekim Devrimi'nin yaşanmasıdır;

-İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD ve SSCB arasında yaşanan soğuk savaş ve SSCB'nin bu savaşı kaybetmesi ve sosyalist rejimin çökmesi;

-1989'dan başlayan ve halen devam eden amma hiç bir büyük devletin tekbaşına olarak bunu başaramayan, enerji, doğal kaynaklar üzerinde kontrol sağlamaya çalışan ABD liderliğinde 'Batı' olarak telakki ettiğimiz dünya (Панарин, 2002). Bu dünyanın karşısında ise 'öteki dünya' durmaktadır.

Batı tarafından 'Anakonda taktiği' Rusya'ya karşı 'renkli devrimler' adıyla eski Yuqoslavya (2000), Gürcistan (2003), Kırgızistan (2005), Ukrayna'da (2004, 2014) uygulanmaktadır. Bu devrimler Rusya'nın jeopolitik mekanını sınırlamaya, Doğu Avrupa ve postsovyet coğrafyasında kontrolü kaybetmesine yöneliktir. Bu konuyu kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür: "ABD, Geniş Karadeniz Bölgesi'ndeki ülkelerin de paylaşacağına inandığı stratejik ilgiler; demokratik ve pazar ekonomisi reformu, enerji ve ticaret ile güvenlidir. Güvenlikte vurgu terör, organize suçlar ve kitle imha silahların kaçakçılığı ile mücadele üzerinde olmuştur. Bu bağlamda, Doğu Avrupa'dan başlayan bir hat ile Karadeniz, Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkelerini kontrol ederek Mackinder'in kalpgahını yeniden canlandırmak istediği ve bu yönü ile ABD'nin 'jeopolitik' bir yaklaşımı benimsediği ileri sürülmektedir" (Erol vd. 2012).

Sovyetler Birliği'nin 21 Aralık 1991'de çökmesinden sonra Rusya Federasyonu Doğu Avrupa ve Baltık devletlerini kaybetmeyi bir şekilde kabullendi. Ama ABD ve Avrupa Birliği'nin postsovyet coğrafyasında da üstünlüğü ele almaya çalışmasından sonra durum değişti. Hele bu üstünlük Ukrayna gibi jeopolitik konuma sahip bir ülke sınırları çerçevesinde olunca Rusya direnmeye başladı (Erol, 2012).

1990'lı yıllarda ABD'nin Rusya siyasetini büyük ölçüde liberaller ve realistler arasında yaşanan ideolojik çatışmadan liberallerin üstünlüğü elde etmesi şekillendirdi. Realistler Soğuk Savaş'ın bitmesinden sonra Doğu Avrupa'da ve Baltık devletlerinde kontrolün ele geçirilmesini, NATO'nun genişlemesini takdirle karşılasalar da, postsovyet coğrafyasına yönelik genişlemeyi uygun bulmuyorlardı. Realistler zaten zayıf ekonomiye ve yaşlı nüfusa sahip olan Rusya'nın NATO'nun Ukrayna ve Gürcüstan'ı üyeliğe kabul etmesinin bu ülkeye ciddi çekilde tedirgin edeceğini ve eski hegemonyasına sahip olma içgüdüsünü tetikleyeceğini düşünüyorlardı. Realist okulun temsilcilerinden olan George Kennan NATO'nun Doğu'ya doğru genişlediği dönemde 'Bence Ruslar yavaş yavaş buna düşmanca tavır sergileyecek, bu onların dış politikasını etkileyecektir. Bunun trajik bir hata olduğunu düşünüyorum. Bunun için hiçbir esas yoktur, kimse kimseyi tehdit etmiyor.' Demıştır (Миршаймер, www.globalaffairs.ru, 03.09. 2014).

Bill Clinton yönetiminde temsil olunan liberaller ise bu dönemin fırsat olduğunu, Rusya zayıf durumdayken Doğu Avrupa ve postsovyet coğrafyasına hâkim olmanın tam zamanı olduğunu iddia ederek, Rusya'nın fazla tepki vermeyeceğini iddia ediyorlardı. Liberaller Soğuk Savaş'ın bitmesiyle dünya siyasetinin temelinden değiştiğini, realizmin değil, idealizmin bütün dünyayı kapsayacak şekilde, başta ABD olmakla diğer devletlerin de dış ve güvenlik politikasında öncelik arz edeceği görüşünü paylaşıyorlardı. Bu dönemde, ABD ve müttefikleri Doğu Avrupa devletleri ile ekonomik ve siyasi ilişkilerini geliştirmek, bu devletleri Avrupa Birliği sınırları içerisinde görmek istiyorlardı. Liberaller jeopolitik gerçeği dikkate almadan liberal düzenin tüm Avrupa'yı şekillendireceğini düşünüyorlardı. Ama Ukrayna örne-

ğinde de görüldüğü gibi jeopolitik gerçekliği gözardı etmek mümkün değildir. Rusya bu faktörden kaynaklanan tehdidi özellikle son yıllarda daha açık hissetmekteydi ve önlemlerini almaya mecburdu.

Soğuk Savaş'ın bitmesinden sonra ABD ve Avrupa Birliği ile Sovyet yöneticileri ABD ordusunun Avrupa'da kalmasına ve NATO'nun dağılmayacağı konusunda anlaşılabilir. Almanya'nın birleştirilmesiyle bu ülkenin daha barışçıl politika izleyeceğini ve Batılı devlet adamlarının onların endişelerini anladıklarını düşünüyorlardı. Ama 1990'lı yılların ortalarında Bill Clinton yönetimi Avrupa Birliği'nin ve NATO'nun Doğu genişleme stratejisini uygulamaya koydu.

ABD ve Avrupa Birliği'nin 1991'den günümüze kadar başta Rusya olmak üzere postsovyet devletlerine yönelik siyaseti değerlendirilirken genellikle üç ayrı koldan oluştuğunu görmek mümkündür.

- NATO'nun genişlemesi;
- Avrupa Birliği'nin genişlemesi;
- Demokrasinin genişlemesi ve güçlenmesi.

"NATO'nun genişlemesi birbiri ardına uygulanan işbirliği süreçlerinin sonucunda gerçekleşmiştir. 1991'de NATO içinde Kuzey Atlantik İşbirliği Konseyi (KAİK)-North Atlantic Cooperation Council; 1997'de KAİK yerine, Avrupa-Atlantik Ortaklık Konseyi oluşturulmuştur. Yeni bağımsızlığını kazanan devletlerin Batı güvenliği içinde olma arzularını boşa çıkarmamak, onların NATO askeri ve politik sistemi ile uyumlaştırılmasını sağlamak amacı ile Ocak 1994'te ise NATO'nun en başarılı girişimi olan Barış için Ortaklık (BİO) projesi başlatılmıştır. Bu proje, Soğuk Savaş sonrası dönemde NATO'nun varlığı için ihtiyaç duyulan 'sihirli' proje olmuştur" (Erol vd. 2012).

1999'da Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Polonya'nın NATO'ya üye kabul edilmesi ile örgütün Doğu'ya açılmasının ilk aşaması gerçekleşti. 2004'te ise Bulgaristan, Estonya, Letonya, Litonya, Romanya, Slovakya ve Slovenya'nın NATO'ya üye olmasıyla NATO eski Sovyetler Birliği sınırlarına dayandı. 1995'te NATO Sırpları bombaladığında Rusya bu tehdidi daha yakından hissetti. Bir sonraki hedef postsovyet cumhuriyetlerinden Ukrayna ve Gürcistan'ın kuruma üyelik sürecini hızlandırmaktı. Rusya'nın, Avrupa Birliği'nin ve NATO'nun doğuya doğru genişlemesi, Ukrayna ve Gürcistan'ın NATO'ya üye olma sürecinden rahatsız olduğunu çeşitli vesilelerle dile getirmesine rağmen ABD ve Avrupa Birliği bu itirazları dikkate almadı.

NATO'nun 3-4 Nisan 2008'de yapılan Zirve Toplantısı'nda Ukrayna ve Gürcistan'ın üyelik meselesi müzakere edildi. ABD bu ülkelere desteğini yeniledi ama Fransa ve Almanya bu devletlerin örgüte üye kabul edilmesinin Rusya'yı rahatsız edeceğini iddia ederek karşı çıktılar. Zirve Toplantısı'nda ortak paydaya gelindi, Ukrayna ve Gürcistan'ın örgüte üye olması için resmi işlemler başlatılmasa da, önleri açıldı. Bu gelişmeler yaşanırken Rusya-NATO Zirve toplantısında Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin açıkça 'Eğer Ukrayna'yı NATO'ya üye alırlarsa, bu, Ukrayna'nın varlığını kay-

betmesi ile sonuçlanacaktır' dese de, karşı taraf bu uyarıyı ciddiye almadı. Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısı Aleksandr Gruşko 'Bu gün biz görüyoruz ki NATO'nun genişlemesi üye devletlerin güvenliğini korumuyor. Bazı durumlarda, özellikle Ukrayna ve Gürcistan'ın örgüte üye olması örneğinde Avrupa kıtası ciddi sorunlarla karşı karşıya kalabilir'(Велиев, 2009) diyerek karşı tarafı ikaz etti. Bu ikazları dikkate almayan ABD ve Avrupa Birliği 2008'de 'Doğu İşbirliği Programını' devreye soktu. Programın amacı Ukrayna, Moldova, Gürcistan ve diğer devletlerin ekonomik kalkınmalarına yardım etmek ve Avrupa Birliği'ne entegrasyon sürecini hızlandırmaktı. İşte bu dönemde ekonomik ve güvenlik sorunlarını önemli derecede halleden, askeri sanayisini canlandıran Rusya, ilk fırsatta ABD ve Avrupa'ya karşılık vermek için uygun zamanı bekledi.

Uygun zaman ise 2008'de Gürcistan'ın Abhazya ve Güney Osetya üzerinde egemenliğini yeniden kurmak için askeri operasyonlara başlaması ile ortaya çıktı. Gürcistan ordusu askeri operasyonlarla bu bölgelerde kontrolü sağlayamadan Rusya ordusu Güney Osetya üzerinden operasyonlara başladı ve Gürcistan ordusunu başkent Tiflis'e kadar takip etti. Sekiz günlük işgalden sonra ABD ve Fransa'nın arabuluculuk girişimleri sonucunda Rusya ordusunu geri çekti ama Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlığını tanımakla ABD ve Avrupa'yı uyardı. ABD ve Avrupa Rusya'nın bu askeri tehditini yeterince ciddiye almadı ve 2009'da Arnavutluk ve Hırvatistan NATO'ya yeni üyeler olarak kabul edildi.

ABD Ukrayna'nın ekonomik kalkınması ve demokratikleşmesi için 1991-2013 yıllarında bu ülkeye 5 milyar dolarlık yardım etmiştir. Bu yardımın büyük bir kısmı ABD'de faaliyet gösteren Demokrasinin Desteklenmesi Ulusal Vakfı tarafından Ukrayna'ya verildi. Bu Vakfın maliye yardımı ile Ukrayna'da demokrasinin gelişmesi, insan haklarının korunması, Avrupa ile ekonomik ve siyasi entegrasyon sürecini hızlandıran 60'tan çok proje hayata geçirildi. ABD ve Avrupa Birliği'nin Ukrayna'da sosyal, siyasi mühendislik girişimleri Rusya devlet yetkilileri tarafından hoş karşılanmadı. Demokrasinin Desteklenmesi Ulusal Vakfı Başkanı Karl Gershman'ın 'Ukrayna'nın Avrupa'nın bir parçası olması kararlılığı Putin tarafından canlandırılmağa başlanan emperyalizmin ölümü demektir.' (Миршаймер, www.globalaffairs.ru, 03.09.2014) demesi taraflar arasında yaşanan mücadelenin ne kadar gergin bir dönemden geçtiğini göstermektedir.

Tüm dünya Rusya ve Batı arasında Soğuk Savaş sonrası dönemde 'ucu savaşa işaret eden' en büyük krize şahit oluyor. Bölge, Kiev'deki 'Meydan darbesi' sonrası uluslararası bir kriz noktasına dönüşmüş durumda (Erol, 2014).

Avrupa Birliği'nin, NATO'nun Doğu'ya doğru genişlemesi ve postsovyet cumhuriyetlerinde demokratikleşme süreci 25 yıldır Rusya tarafından enişe ile izlenmektedir. Bu stratejilerin üçü de Rusya'nın siyasi ve ekonomik güvenliğini tehdit ederek, onu sınırları içine kapanmaya mecbur etmektedir. Rusya için postsovyet cumhuriyetlerinin demokratikleşmesi ve ekono-

mik kalkınması önemli değildir. Çünkü bu sorunlarını halleden postsovyet cumhuriyetleri doğal olarak Rusya'nın etki alanından uzaklaşacaktı. Rusya bunun karşısını almak için postsovyet cumhuriyetlerinin tamamında etkili mekanizmalarına sahiptir ve halen bu mekanizmaları elinde bulundurmakta ve arasıra kullanmaktadır. Bu mekanizmaları kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür:

- postsovyet cumhuriyetlerinde etnik sorunlar (Abhazya, Güney Osetya, Dnestranyı, Dağlıq Karabağ);
- postsovyet cumhuriyetlerinin etnik yapısı ile oynayabilme yeteneği (Azerbaycan'da Talış, Lezgi, Gürcistan'da Ermeni, Moldova'da Gagauz yeri);
- postsovyet cumhuriyetlerinde Rus azınlıkların bulunması (Dnestranyı ve Ukrayna'da direk bu faktörden yararlanmış, Kırım'ı ilhak etmiş ve Ukrayna'nın doğusunda Rus azınlıkların ayrılıkçı taleplerini destekleyerek krizi alevlendirmiştir);
- enerji hatlarını kontrol etmesi;
- postsovyet cumhuriyetlerinin ekonomik bağımlılığı;
- Rusya'da eski Sovyet cumhuriyetlerinden gelen kalifiye olmayan çok sayıda insanın bulunması (Azerbaycan vatandaşları 2.5 milyon, Ermenistan vatandaşları 2.5 milyon, Gürcistan vatandaşları 1 milyondan fazla, Kazakistan 2 milyondan fazla, Özbekistan vatandaşları 2 milyondan fazla. Bu insanların geldikleri ülkelere sınırdışı edilmesi ciddi ekonomik bunalımın ve iç politikada sorunların yaşanmasına neden olabilir).

Ukrayna'nın Siyasi Geleceği

Ukrayna Avrasya devletidir ve Doğu Avrupa'nın iki devleti-Romanya ve Polonya, postsovyet cumhuriyetlerinden ise Belorus, Moldova ve Rusya ile sınırları vardır. Ukrayna tarihi oldukça zengindir ve Rusya tarihi genellikle Ukrayna tarihinin bir parçasıdır. Ruslar bu gerçeği itiraf etmek istemeseler de, 1941 yılında basılan İstoriya Diplomatii (Diplomasi Tarihi) kitabında Rus tarihinden bahsedilirken 'Kievskiy Rus' (Kiev Rusu) ifadesi kullanılmış (Потемкина 1941) ama daha sonraki baskısında bu ifade çıkarılmış ve 'Moskovskiy Rus' (Moskov Rusu) ifadesi yer almıştır (История дипломатии, Том 1, Госполитиздат, 1959 г.).

IX-X yüzyılda Knez Oleq Dnepr bölgesini Hazar Hanlığı'ndan alarak Knezlik kurdu. Knezlik XI-XII yüzyıllarda peçenklerin istilası ile karşı karşıya kaldı, XIV-XV yüzyıllarda Büyük Polonya-Litonya Knezliği'nin yönetimine girdi, XVII yüzyılda topraklarının bir kısmı Osmanlı tarafından ele geçirildi. Reç Pospoliti'nin 1772-1795 yıllarında Rusya, Avusturya ve Prusya tarafından bölünmesinden sonra Galic Avusturya'nın, Dnepr Nehri'nin sağ sahili, Volın ve Podolye bölgeleri Rusya'nın kontrolüne geçti. Rusya bu bölgelerde yönetim yapısını değiştirerek Kiev, Volın ve Podolsk eyaletlerini kurdu (Сборник русского исторического общества. 1871.-Т. 7.-с. 348).

1768-1774 Osmanlı-Rusya Savaşı'na kadar Dnepr nehrinin aşağı akımı, Azak sahilleri ve Kırım, Kırım Hanlığı tarafından yönetildi. Bu bölgeler Kü-

çük Kaynarca Antlaşması şartlarına göre Rusya'nın kontrolüne verildi (history.ui.ua, 08.10.2014) .

Rusya İmparatorluğu'nun çöküşünün yaşandığı 1917-1921 yıllarında Ukrayna'da 16 küçük devlet kurulsada, 10 Mart 1919'da Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edildi. Bu yıllarda Ukrayna'nın batısında Polonya ile küçük çaplı savaş yaşandı. 30 Aralık 1922'de Ukrayna Rusya Sosyalist Federasyonu Sovyet Cumhuriyetleri ile ittifak antlaşması imzalayarak SSCB'ye katıldı.

Ukrayna 1918-1922 yılları arasında Almanya ve Polonya'nın işgaline uğradı, iç savaş yaşadı. Sovyetler Birliği'ne üye olduktan sonra da ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kaldı, 1930'lu yıllarda yaşanan açlıkta (golodomor) son verilere göre 3 milyon 941 bin kişi hayatını kaybetti (khp.org, 22.02.2010). 24 Ekim 1945'te Birleşmiş Milletler kurulduğu zaman Ukrayna ve Belorus İkinci Dünya Savaşı'ndaki katkılarına göre SSCB ile birlikte BM'ye üye oldu ve oy hakkı vardı (mfa.gov.ua, 22.04.2013) .

21 Ağustos 1992'de Ukrayna Ali Rada'sı bağımsızlığını ilan etti ve Ukrayna halkı 1 Aralık 1991'de yapılan referandumla bağımsızlığı onayladı. Ukrayna bağımsızlığını ilan ettikten sonra sosyal, ekonomik, siyasi ve güvenlik konularında problemlerini halletmeye çalışsa da, istenilen sonuçları elde edemedi. Bu dönemde Ukrayna için önemli olan aşağıdaki reformları hayata geçirmekte:

- totaliter rejimden demokrasiye geçişi;
- planlı ekonomiden serbest piyasaya geçişi;
- sosyal alanda sınıfların değil, bireylerin özgürlüğü;
- insani alanda sınıfların değerlerini değil, genel olarak insanlığın değerlerini temin etmek;
- uluslararası alanda sovyet ideolojisi karşıtlığı değil, dünya ile entegrasyon sürecine başlamak ve hızlandırmak (histua.com/ru, 14.08. 2013).

Ukrayna bu reformların hayata geçirilmesine başlasada, özellikle devlet kurumlarında reformlarda geç kaldı. 1996'ya kadar mahkeme hukuk sisteminde reformlar yapılmadı ve Anayasa Mahkemesi kurulmadı. Devlet yönetim sisteminde parlamento, devlet başkanlığı ve sovyet yönetim sisteminden oluşan karmaşık bir yapı ortaya çıktı.

Ukrayna demokratikleşme, devlet mülkiyetinin özelleştirilmesi, serbest piyasaya geçiş, Avrupa ile entegrasyon sürecinde ciddi sorunlar yaşadı. 1992'de ekonominin liberalleştirilmesi ciddi sıkıntılara neden oldu. Merkezi planlama sistemi çöküğünden fiyatlar yükseldi, üretimde ve pazarlamada sorunlar yaşandı.

Ukrayna 8 Aralık 1991'de Bağımsız Devletler Topluluğu Antlaşması'nı imzaladı. Bu Antlaşma'nın imzalanması dönemin bir takım siyasi ve ekonomik şartlarına dayalı olsa da, içgüdüsel olarak da imzalanmıştı. Bağımsızlığını yeni kazanan Ukrayna yaklaşık 400 yıldır ortak tarihi paylaştığı Rusya'dan koparak kısa sürede dünya ile entegrasyon olamazdı. Ekonomik olarak postsovyet coğrafyası ile derin bağları vardı. Ama bütün bunlara

rağmen Ukrayna Avrupa ile ilişkilerini geliştirmeye çalışıyordu. Ukrayna ve Rusya arasında ilk anlaşmazlık 1992-1993 yıllarında Sovyetler Birliği ekonomisinin bölünmesi sürecinde yaşandı. Daha sonra Kırım ve Karadeniz donanmasının kime ait olması tartışmaları ortaya çıktı. Ukrayna Avrupa ile ilişkilerini geliştirmeye çalışırken, Rusya faktörünü gözardı edemezdi ve aralarındaki sorunları halletmek için 31 Mayıs 1997'de taraflar arasında dostluk ve işbirliği antlaşması imzalandı. Antlaşmada tarafların ilişkilerini güç kullanmamak şartıyla geliştirilmesi, birbirilerine baskı uygulamamaları, üçüncü tarafla birbine karşı yönelmiş antlaşmaların imzalanmaması yükümlülüğü vardı (www.webkursovnik.ru, 07.10.2012).

Sovyetler Birliği'nin çökmesinden sonra postsovyet cumhuriyetleri açısından ekonomik kalkınma ve sosyal problemlerini halletmek önemli olsa da, daha sonraki yıllarda hayati önem taşıyan sorun bu devletlerin siyasi geleceğinin nasıl olacağı idi. Bu daha çok ABD, Avrupa Birliği ve Rusya arasındaki ilişkilere endekslenmişti, taraflar arasındaki işbirliği ve sorunlar direk olarak postsovyet ülkelerini etkilemekteydi. Ukrayna'nın siyasi geleceğini de bu çerçevede değerlendirmek mümkündür.

Devletlerin jeopolitik konumları onlara çeşitli alanlarda fırsatlar sağlasa da, aynı zamanda tehditleri de içermektedir. Ukrayna tarih boyunca jeopolitik konumuna göre güçlü ve birleşik devlet olamadı. Her zaman Batı ve Kuzey arasında mücadele alanı oldu. Çeşitli devletler tarafından işgal edildi, elden ele geçti. 1991'de bağımsızlığını ilan ettikten sonra da jeopolitik konumundan kaynaklanan fırsatları iyi değerlendiremedi. Daha doğrusu Ukrayna'nın siyasi ve ekonomik eliti olmadığı için Sovyet ve Avrupa devlet yönetim modeli esasında kurulan devlette eski sovyet ideolojisi ile beslenen bir kuşak bağımsız Ukrayna'da iktidara geldi. Bu kuşak Avrupa değerlerini benimsenmekte zorlandı, ulusal çıkarlardan daha ziyade kendi çıkarlarını ön planda tutarak devleti yönetmeye çalıştılar. Rusya'nın etkisi objektif ve subjektif nedenlerden dolayı minimuma indirilemedi ve Avrupa ile entegrasyon sürecinde ciddi aksamalar oldu. Ukrayna coğrafi bağlamda bütünlük arzetsede de, fikri ve ideolojik bağlamda batı ve doğusu arasında her zaman ciddi farklılıklar olmuştur ve bu gün de hissedilmektedir. Geleneksel olarak Ukrayna'nın batısı Avrupa değerlerine daha yakındır. Batı ve doğu bölgesinde yaşayan Ukraynalılar arasında ideolojik bütünleşme Sovyetler Birliği döneminde bile tam olarak sağlanamadı. Bunun en büyük nedenlerinden biri de güney bölgelerde etnik Rusların sayının daha fazla olmasıdır.

Sovyetler Birliği'nin çökmesinden sonra Ukrayna'da konuşlanan nükleer silahların yok edilmesi tartışmaya açılınca Ukrayna 14 Ocak 1994'te ileriki yedi yılda sınırları içerisinde bulunan bütün nükleer silahları yok edeceğini taahhüt etti. Bunun karşılığında ABD ve Avrupa'dan maliye yardımları alacaktı ve güvenliğinin korunması için ABD ve Rusya, daha sonra ise Çin'den teminat aldı. Ekonomik sorunlarını nükleer silahların yok edilmesi karşılığında alacağı maliye yardımları ile halledeceğini düşünen Ukrayna, hem nükleer silahsız kaldı, hem de ekonomik sorunlarını halledeme-

di. Nükleer silahları yok etmesi Ukrayna'nın devlet olarak yaptığı en ciddi hatalardan biridir. Bu gün karşılaştığı güvenlik sorunlarının ve işgalin temelinde de bu vardır. Nükleer silaha sahip olan Ukrayna ABD, Avrupa Birliği ve Rusya arasında pazarlıkta daha güçlü konuma sahip olur, ulusal çıkarlarını daha çok koruyabilirdi.

Postsovyet cumhuriyetleri 2000'li yılların sonlarına kadar Rusya, ABD ve Avrupa Birliği arasında denge politikası hayata geçiriler de, son yıllarda Rusya, ABD ve Avrupa Birliği arasında yaşanan anlaşmazlık onları daha zor duruma düşürdü. Özellikle ABD ve Avrupa Birliği'nin Ukrayna'yı kendi bünyesinde görmek için uyguladığı politika diğer postsovyet cumhuriyetlerinin de manevra alanını kısıtlamaktadır. Rusya, ABD ve Avrupa Birliği bu devletlerin denge politikasından memnun değildirler ve onları orta yerde değil, yanlarında görmek istemektedirler.

Ukrayna'nın Kasım 1995'te Avrupa Konseyi'ne üye olması Avrupa Birliği ile ilişkilerini geliştirmeye olanak sağladı. Ukrayna'nın Avrupa Konseyi'ne üye olması kurumun doğuya doğru genişlemesi, demokratik değerlerin, insan haklarının korunması bakımından önemlidir. Ukrayna Avrupa Birliği ile ilişkilerini geliştirmekle beraber NATO ile de ilişkilerine önem verdi. Temmuz 1997'de taraflar arasında 'Ukrayna ve NATO arasında özel işbirliği misakı' imzalandı. Misak'ta güvenlik alanında işbirliği, sorunların halledilmesi, nükleer, biyoloji ve kimyasal silahların yayılmaması, silahlar üzerinde kontrol konuları yer aldı. NATO'ya üye olan devletler Ukrayna'nın nükleer silahsız devlet statüsüne uygun olarak onun bağımsızlığını koruyacak, demokrasinin gelişmesine yardım edeceklerdi. Kiev'de NATO'nun Enformasyon ve Belge Merkezi açıldı, bu Merkez genellikle taraflar arasında işbirliğini koordine ediyordu. Ukrayna ve Rusya'nın Avrupa siyasetinde farklı ve benzer yanlar olsa da, son 20 yılda Ukrayna-Avrupa siyasetinde bazı değişiklikler yaşanmaktaydı. Rusya Ukrayna'nın AGİT ve Avrupa Konseyi ile ilişkilerine sıcak baksa da, Avrupa Birliği ve NATO ile ilişkilerini geliştirmesinden rahatsız olmaktadır (Мальгин, www.mgimo.ru, 26.12.13).

Avrupa Birliği Ukrayna'yı son yıllara kadar üye olarak görmek için acele etmese de, bu ülke ile ortaklık antlaşması imzalamak için temaslara devam etmekteydi. Ukrayna ile bu konuda anlaşma sağlanmış ve 29 Kasım 2013'te Vilnius'te Avrupa Birliği'nin Doğu Ortaklığı Zirve Toplantısı'nda Ortaklık Antlaşması imzalanacaktı. 21 Kasım'da Ukrayna Hükümeti ülkesinin ulusal güvenliğini göz önünde bulundurarak Ortaklık Antlaşması imzalamayacağını bildirdi (Erol, 2014). Bu kararın ardından Hükümet ekonomik, teknolojik, ticari, siyasi, enerji alanlarında BDT'ye üye devletlerle işbirliğinin genişletmek hakkında program kabul etti (Ованнисян, www.regnum.ru, 21.11.2013).

Ukrayna Hükümeti Ortaklık Antlaşması'nı imzalamaktan vazgeçtikten sonra AB'nin karşısında vatandaşlara satılan doğalgazın fiyatının artırılmaması, sanayinin bazı alanlarında devlet yardımının kaldırılmaması, ihrac alanının genişlendirilmesi, metalürji sanayi ürünlerinin ihracına engellerin

kaldırılması talebini koydu (www.armtoday.info, 25.11.2013). 15 Aralık 2013'te AB Komisyonu'nun Genişlemeden sorumlu üyesi Stefan Füle Ukrayna Başbakanı Sergey Arbuzovla görüşmesinde Hükümetin bu taleplerini günümüz realitesi ile uygun olmadığını, buna karşılık Ukrayna'nın ciddi yükümlülükler alması gerektiğini bildirdi (www.azadliq.org, 15.12.2013).

Ukrayna Hükümeti'nin Ortaklık Antlaşması'nı imzalamazken 'ulusal güvenlik' ifadesini kullanması oldukça ilginçtir. Avrupa Birliği ile Doğu Ortaklığı proqramı çerçevesinde imzalanması düşünülen Ortaklık Antlaşması ülkenin ulusal güvenliğine tehdit oluşturuyorsa da, neden bu tehdit antlaşma metni üzerinde anlaşma sağlanmadan önce hissedilmemekteydi? Bu tehdit Avrupa Birliği'nden mi, yoksa Rusya'dan mı kaynaklanıyordu? Demek ki Ukrayna Hükümeti bu antlaşmanın imzalanacağı takdirde ülkeyi ne gibi problemlerin beklediğini anlıyordu.

Ortaklık Antlaşması'nın imzalanması durdurulduktan sonra Ukrayna Başbakanı Nikolay Azarov 'AB ile Ortaklık Antlaşması'nı imzalamamayı ve Ukrayna-Rusya ticari ilişkileri geliştirmek için görüşmelere başlamayı bize Rusya önerdi' diyerek 'ulusal güvenliğe tehdidin' kaynağını da göstermiş oldu (www.mediaforum.az, 2013-11-26).

Ukrayna Hükümeti'nin bu açıklamasından sonra Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin Ukrayna'nın AB ile ekonomik işbirliğine karşı olmadıklarını, ama bunun gerçekleşeceği takdirde Ukrayna'nın Rusya ile ekonomik işbirliğinin mevcut düzeyde kalmayacağını, bu ülkenin NATO'ya üyeliğini kabul etmeyeceklerini ve Rusya'nın ulusal güvenliğine ciddi tehdit olarak gördüklerini bildirdi (www.armtoday.info, 21.11.2013).

Ukrayna Hükümeti'nin Ortaklık Antlaşması'nı imzalamayacağını bildirdikten bir gün sonra-22 Ekim'de muhalif Aleksandr Yaçenyuk liderliğinde miting ve itiraz gösterilerine başlandı ve bununla da Maydan hareketinin temeli atıldı. Yaçenyuk Devlet Başkanı Viktor Yanukoviç'in 20 milyar dolara Rusya'ya satıldığını iddia ediyordu.

Ermenistan'ın Zirve Toplantısı'nda Ortaklık Antlaşması'ndan vaz geçmesinden sonra Ukrayna Hükümeti'nin de bu adımı atması AB'yi ciddi rahatsız etti. AB Ermenistan örneğinde olduğu gibi sessiz kalamadı. Zira AB için Ermenistan ile Ukrayna'nın ekonomik, siyasi, güvenlik ve diğer parametreler üzere kıyaslamak doğru olmazdı.

Ukrayna'da Maydan'da miting ve gösteriler devam ederken AB yetkili temsilcisi Hermann Van Pompey 28 Ocak 2014'de AB-Rusya müzakerelerinin sonuçlarını değerlendirirken, Ukrayna'nın demokrasinin gelişmesine yardımcı olacağını taahhüt edeceği takdirde, Ortaklık Antlaşması'nı imzalayacaklarını bildirdi (www.regnum.ru, 28.01.2014).

Bu süreçte Ukrayna'da yapılan kamuoyu araştırmalarında AB'yi destekleyenlerin %40 ila %60 arasında olduğu belli oldu. AB bu kamuoyunun dinamizminden yararlanmaya çalıştı. AB Rusya'ya karşı Ukrayna'yı dışarıdan savunamayacağını anladıktan sonra sivil toplum örgütlerini kullanarak Devlet Başkanı Viktor Ynukoviç'e baskı uygulamayı tercih etti. Bu sürece

daha sonra öğrenciler, işadamları, sanayiciler dahil oldu ve Yanukoviç'in devrilmesi için her türlü destek temin edildi.

Ukrayna iç politikasında kriz daha da derinleşirken, muhalif güçler ve Hükümet ortak paydaya gelemiyor, Rusya ve Avrupa Birliği arasında anlaşma sağlanamıyordu. Hermann Van Pompey 1 Şubat 2014'te yaptığı açıklamada Ukrayna'nın geleceğinin Avrupa Birliği'ne ait olduğunu, NATO Genel Sekreteri Anders Fogh Rasmussen ise Ukrayna hiç bir baskıyla karşılaşmadan geleceğini kendisi seçmelidir. Demokratik prensiplere ve yasalara saygı duymak gerekir dese de, taraflar demokratik prensiplere ve yasalara saygı duymuyordu (www.panarmenian.net/rus, 01.02. 2014).

2013 sonbaharından başlayan itiraz dalgası giderek büyüdü ve Hükümet kolluk kuvvetlerini kullanarak düzeni korumaya çalıştı. Ukrayna ordusu ise olaylara müdahale etmeyeceğini bildirdi. Maydan hareketi neredeyse iç savaşa dönüştü. ABD ve AB'den siyasi destek alan muhalefet tüm isteklerini Hükümete kabul ettirmekte direnmeye devam etti. 28 Ocak 2014'te Başbakan Nikolay Azarov istifa ettiğini bildirdi (www.panarmenian.net/rus, 28.02.2014).

Mart 2014'te muhalefet devlet binalarını kontrolü altına almaya başladı. Başkent Kiev'de birçok devlet kurumlarının kontrolü muhalefetin eline geçti. Muhalefet cephesinden Batıkivşini Hareketi liderleri Arseni Yaçenyuk, Udart Partisi lideri Vitali Kliçko ve milletvekili Petr Proşenko ön plana çıkmaya ve Maydan Hareketi'ni kontrol etmeye başladılar. Ordu olaylara müdahale etmese de, polis ve Berkut Özel Kuvvetleri Devlet Başkanı Viktor Yanukoviç'i destekliyordu.

Yanukoviç Rusya'nın, muhalefet ise ABD ve AB'nin siyasi desteğini alarak kendi gerçekleri çerçevesinde mücadele etmekteydi. Aslında ise Ukrayna devletinin geleceği gerçeği orta yerde kalmıştı ve kimse ona sahip çıkmıyordu. Her iki taraf demokrasi ve insan haklarından bahsetse de, demokrasi adıyla taraflar yasaları çiğnemekte ve demokrasi uğrunda savaşıyordu. Ukrayna ise devlet olma özelliğini kaybederek uçuruma doğru ilerlemekteydi.

Hükümet ve muhalefet arasında güç dengesi beraberleşirken, Yanukoviç olağanüstü devlet başkanlığı ve parlamento seçimlerinin yapılmasına hazır olduğunu bildirdi (www.azadliq.info, 04.02.2014). Seçimlerin 2015 yılında yapılmasının öngörülmesi muhalefeti tatmin etmedi ve seçimlerin bir an önce yapılmasını talep etti.

Ukrayna Hükümeti ve muhalefeti arasında AB ve Rusya'nın arabuluculuk girişimleri sonucunda taraflar arasında 21 Şubat 2014'te anlaşma sağlandı. Anlaşmada Polonya, Almanya, Fransa Dışileri Bakanlığı yetkili temsilcilerinin de imzası vardı. Anlaşma şartlarına göre yeni Anayasa hazırlanmalı, yakın on günde İtimat Hükümeti kurulmalı, seçim yasası değiştirildikten sonra olağanüstü devlet başkanlığı seçimleri yapılmalı idi. Ayrıca, taraflar bu anlaşmayı hayata geçirene kadar güç kullanmayacak ve son zamanlarda ölümle sonuçlanan vakalar AB'nin katılımı ile araştırılacaktı (www.media

forum.az, 2014-02-21). İlginç olan ise Hükümet ve muhalefet arasında anlaşma sağlandıktan sonra ABD Devlet Başkanı Ulusal Güvenlik Danışmanı Susan Elizabeth Rice Yanukoviç'in demokratik seçimlerle işbaşına gelmesine rağmen, artık Ukrayna Devlet Başkanı olarak görmediklerini bildirdi (www.armtoday.info, 24.02.2014).

Ukrayna Hükümeti ve muhalefet arasında anlaşma sağlansa da, muhalefet gösterilere ara vermedi. Bunun üzerine parlamentoda çoğunluğu elde eden muhalefet Yanukoviç Devlet Başkanlığından men ederek, seçimlerin Mayıs ayında yapılmasına ve hapiste olan eski Başbakan Yuliya Timoşenkunun serbest bırakılması hakkında karar aldı. Parlamento 23 Şubat'ta devlet başkanı ve başbakan yetkilerinin Parlamento Başkanı Aleksandr Turçinov'a verdi. Turçinov 25 Mayıs'ta yapılan seçimlerde yeni Devlet Başkanı seçilene ve hükümet kurulana kadar bu görevleri üstlenecekti (www.armtoday.info, 23.02.2014). Aynı gün Devlet Başkanı Yanukoviç ülkeyi ter ederek Rusya'ya sığındı.

Ukrayna Merkez Seçim Komisyonu 25 Mayıs'ta yapılan devlet başkanlığı seçimlerinde 23 adayı kayda aldı. Seçimlerde Petr Proşenko, Yuliya Timoşenko ve Oleg Lyaşko arasında ciddi rekabet yaşandı. Petr Proşenko % 54,70 oy alarak Devlet Başkanı seçildi (www.armtoday, 26.05.2014).

Rusya'nın Kırım'ı İlhak Etmesi

Kırım'ın geri alınması konusunda Rusya'nın tarihsel hafızasının da devrede olduğunu göz ardı etmemek gerekiyor. Rusya, 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan Kırım Savaşı'nın bir ikincisinin sonuçları itibarıyla bir kez daha günümüzde sahnelenmeye çalışıldığı kanaatinde ve buna hazırlıklıydı (Erol 2014).

Rusya'nın imparatorluk kurmak için ilk adım atacağı alan Ukrayna coğrafyasıdır. Bu nedenle de aşağıdaki özelliklere göre Rusya Ukrayna'yı ABD ve Avrupa Birliği'ne teslim etmek istememektedir:

- Güney-doğu Ukrayna'da kozmik-roket, enerji, metalurji, kimya, sanayisinin olması, bu alanlarda Rusya'nın siparişlerinin hazırlanması;
- Rusya doğalgazını Avrupa'ya taşıyan boru hattının bu ülke üzerinden geçmesi Rusya açısından enerji hükümlerinin devam etmesi bakımından önemlidir;
- Ukrayna Rusya için her şeyden önce Rus milli kimliğinin ve devletinin merkezidir, Avrupaya açılan kapısıdır;
- ayrıca Rusya'nın batıya, güneye ve denizlere açılmasına, Ortadoğu ve Balkanlar'da siyasi ve ekonomik varlığını devam ettirmesine elverişli imkan sağlayan jeopolitik öneme sahiptir;
- Ukrayna'da yaklaşık 17 milyon (1/3) Rus nüfusu ve Kırım'daki askeri deniz üssü de Slav/Ortodoks varlığını uluslararası çıkarları için çok iyi kullanan Rusya için görmezden gelinemeyecek öneme sahiptir (Cafersoy, 2014)

-Ukrayna, Rusya'nın Avrasya Birliği ideali için de çok önemlidir. Ukrayna aynı zamanda Rusya'ya göre NATO ve Avrupa Birliği'ne üye olabilecek kapasiteye sahiptir ve durum son zamanlarda Avrasya Birliği önünde önemli bir engel haline gelmekte ve bu durum Rusya'yı tedirgin etmektedir (Çıtçı, www.zaman.com.tr, 16.03.2014).

Foreign Policy Rusya'nın Ukraynadan vaz geçmemesini ve Kırım'ı ilhak etmesini doğrudan bu ülkenin ulusal güvenliği ile ilgili olduğunu kaydetmektedir. Rusya'nın 'donmayan denizlere ve okyanuslara' Karadeniz'den başka çıkışı yoktur (Cafersoy, 2014). Daha II Nikolay döneminde Rusya Avrupa'yı Asya'dan ayıran Boğazlar üzerinde kontrolü ele almak istiyordu. Rusya bu planını Birinci Dünya Savaşı yıllarında yeniden uygulamaya koymaya çalışsa da, başaramadı. Ama Sevr Antlaşması gereğince Boğazların kontrolünün Milletler Cemiyeti'ne ve daha sonra Türkiye'ye devredilmesi ile Rusya 'sıcak denizlere' güvenli çıkış elde etti. Mareşal Vasilevski A.M Almanların İkinci Dünya Savaşı'nda Kırım'ı işgal etmek için sonuna kadar mücadele ettiklerini, bu bölgeyi kontrol altına almakla Romanya, Bulgaristan ve Türkiye'ye baskı uygulayabileceğini vurgulamaktadır (Крым-Севастополь-Россия. История-геополитика-будущее. М., 2007).

Yaklaşık 100 yıldan sonra Rusya'nın 'sıcak denizlere' çıkması önünde yeni bir tehlike ortaya çıktı (Cafersoy, 2014). Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlık elde eden Ukrayna Avrupa ve ABD ile ilişkilerine önem verdi, NATO ve Avrupa Birliği'ne üye olmaya çalıştı. Bu ise Rusya'nın güvenliği karşısında ciddi bir tehlikeydi. Rusya'nın Sivestopol'da bulunan askeri deniz üssünün kaybedilmesi ihtimali bile Rusya için ciddi tehditti. Karadeniz Rusya için Karayip Denizi'nin ABD, Güney Çin Denizi'nin Çin için olan öneminden daha ciddi önem arz etmektedir (Yeşilot, 2014). Rusya 'biz bunu oldukça net anlamalıyız: Karadeniz'de Rusya'nın ulusal güvenliğine karşı her hangi bir girişim sert karşılık görecektir' şeklinde olan Karadeniz doktrininden hiç bir zaman vazgeçmemiştir (russian.rt.com, 07.08.2014).

İki milyondan fazla nüfusu olan Kırım'da yaklaşık 1.5 milyon Rus, 450 bin Ukrain, 250 bin tatar yaşamaktadır. Kırım 19 Şubat 1954'te Ukrayna'nın Rusya'ya birleştirilmesinin 300. yılı nedeniyle, aynı zamanda ekonomik bağlantılarından dolayı Ukrayna'ya verildi. Bu gün Rusya buna itiraz ederken, Kırım'ı Ukrayna'ya Rusya Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti'nin kararıyla değil (karar №41), SSCB Yüksek Sovyeti'nin kararı ile (karar №35) verildiğini bildirmektedir. Bununla da bu kararın hukuken geçerli olmadığı vurgulamaktadır. Ama Sovyetler Birliği zamanı temayül gereği bu konuda kararlar SSCB Yüksek Sovyeti tarafından alınmaktaydı ve tartışmaya açık değildi (Караичев, gazeta.zn.ua, 11.01.2013). Rus tarihçiler Kırım'ın Ukrayna'ya Nikita Kruşşev tarafından hediye edildiğini bildirseler de, bu dönemde Kruşşev'in bu kararın alınmasında etkili rol oynamadığı, bu kararın esasen G.Malenkov tarafından alındığını, SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu kararını K.Voroşilov'un imzaladığı malumdur (Горобець, uainfo.org/, 21.03.2014).

Ukrayna tarihçileri ise Kırım'ın karşılıksız olarak Ukraynaya verildiğini, Kırım büyüklüğünde olan Taganrog ve etraf bölgelerin Rusya'ya verildiğini bildirmektedirler. Ukrayna tarıma elverişli ve zengin Karadeniz bölgesi karşılığında Rusya'dan suyu, elektriği, ulaşımı, altyapısı olmayan bir bölge aldı.

Sovyetler Birliği çöktükten sonra 1992'de Rusya Yüksek Sovyeti 19 Şubat 1954'te Kırım'ın Ukrayna'ya verilmesinin hukuken dayanağının olmadığı hakkında karar kabul etti. 2003'te Tuzlı bölgesi üzerinde anlaşmazlık ortaya çıktı. Rusya Tuzlu'nun küçük toprak parçası, Ukrayna ise ada olarak tanımlıyordu. Kerçensk Körfezi girişinde kum adacığı olan bu arazi Kırım'a bağlıydı. Ukrayna Devlet Başkanı Viktor Yanukoviç 2010'da Sivestopol'da konuşlanan Rusya askeri deniz üssünün kalma süresini 25 yıl uzattıktan sonra Kırım ve Tuzlu sorunu yeniden gündeme getirilmedi. Bağımsızlık sonrası Ukrayna'da yapılan bütün seçim sonuçlarına göre, Kırım'ın daha çok Rusya yanlısı olduğu belli oluyor.

Ukrayna'da kriz devam ederken Rusya Kırım Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan etnik Rusları örgütleyerek krizde kaybettiği konumunu geri almaya çalışıyordu. Ukrayna Hükümeti ve muhalefeti arasında gerginlik devam ederken, Kırım'da Ruslar 'Stop Maydan', 'Bölücülüğe Yok!' sloganları ile Hükümet karşıtı miting ve gösteriler düzenlemekteydi. Rusya basını devamlı olarak Kırım'da yaşayan Rusların ayrımcılıkla karşı karşıya kaldıklarını, ekonomik ve sosyal alanlarda planlı şekilde sıkıştırıldıklarını ve son zamanlarda yaklaşık 30 bin Rusun bu nedenlerden dolayı Rusya'ya sığındığını bildirmektedir. Rusya'nın istihbarat ve güvenlik güçlerinin desteği ile Ruslar Kırım'da kontrolü sağladı ve 27 Şubat 2014'te Kırım'da yönetim binalarının kontrolü Rusların eline geçti. Rusya Kırım'ı ilhak etmeye çalışırken hukuki dayanağını güçlendirmek için tatarları da yanına almaya çalışmaktaydı. Ama daha Kırım olayları başlamadan önce Ukrayna Hükümeti'nden en basit haklarını alamayan Tatarlar buna rağmen Hükümetin yanında olduğunu açıkladı ve Rusya'nın işbirliği teklifini geri çevirdi. Kırım, Sumı ve Dneprepetrovsk'ta Tatarlar Maydan hareketini destekleyen miting ve gösteriler düzenlediler (www.azadliq.info, 27.01.2014). Mustafa Cemil Kırım-oğlu liderliğinde örgütlenen Tatarlar Ukrayna'nın yanında olduklarını bildirdiler. Ama sayıca az olan, Ukrayna ve Avrupa'nın tam desteğini alamayan Tatarlar Kırım'da Rus ilhakına karşı fazla direnç gösteremedi (www.islamnews.ru, 26.02.2014).

Kırım Yüksek Sovyeti 11 Mart'ta Kırım Özerk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan etmesinden (www.armtoday.info, 26.03.2014) sonra Rusya Kırım'da yaşanan olayları hızlandırarak 16 Mart 2014'te Kırım'da referandum düzenledi. Başta Rusya, ABD, Polonya ve Litonya'dan olmakla 23 ülkeden 135 gözlemcinin katıldığı referandum sonuçlarına göre, referanduma katılanların %93'ü Kırım'ın Ukraynadan ayrılması için oy kullandı (www.armtoday.info, 31.03.2014). Kırım bağımsızlığını ilan ettikten sonra 18 Mart'ta Rusya ile yapılan anlaşma sonucunda Sivestopol da dâhil olmakla

Rusya ile birleştirildi. Kırım'ın ilhak edilmesinden sonra Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov BM kürsüsünden 'ABD ve Avrupa Birliği Ukrayna'da darbeyi destekledi, sözde yenu Ukrayna Hükümeti'nin ana dili, tarih ve kültürünü korumaya çalışan insanlara karşı güç kullanmasına hak kazandırmaya çalıştılar.' diyerek karşı tarafı eleştirdi (russian.rt.com, 27.09.2014).

Rusya'nın Kırım'ın bağımsızlığı için referandum yapılması yönünde girişimlerini uluslararası hukuk açısından değerlendirdikte, Kosova'nın bağımsızlığına benzer senaryonun hayata geçirdiğini görülmektedir. Rusya bununla Kosova olaylarını unutmadığını ABD ve Avrupa Birliği'ne hatırlatmış oldu.

Referandum yapılmadan önce ABD Devlet Başkanı Barak Obama yapacağı referandumun Kırım'ın Anayasasını ve uluslararası hukuku ciddi şekilde ihlal ettiğini, Ukrayna'da durumun daha da kritikleşmesinde rolü olan bazı kişilere müeyyide uygulanacağını bildirdi (russian.rt.com, 07.03.2014). ABD ve Avrupa Birliği Rusya'ya karşı ciddi baskı yapacaklarını, ekonomik olarak çökmesi için gereken her şeyi yapacaklarını bildirseler de, daha sonra uygulanan müeyyidelerden en az Rusya kadar kendilerinin de sıkıntı yaşadıklarını anladılar (Erol vd. 2015). Ukrayna krizine Rusya'nın müdahalesinin ilk aylarında Almanya Başbakanı Angela Merkel Rusya'ya karşı ekonomik müeyyideleri artırmayı talep etse de, daha sonra bu tutumunu değiştirdi.

Kırım'ın Rusya'ya birleştirilmesinden sonra NATO Genel Sekreteri Anders Fogh Rasmussen Ukrayna'nın bağımsızlığını, toprak bütünlüğünü koruyacaklarını, NATO'nun Ukrayna'ya açık olduğunu ama şimdilik daha önemli sorunların olduğunu bildirdi (russian.rt.com, 26.02.2014).

ABD Kırım'ın Rusya'ya birleştirilmesinden sonra konuyu Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde müzakereye açtı. Müzakerelerde 100 devlet Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü destekledi, Ermenistan, Belarus, Küba, Suriye, Nikaragua, Venesuela, Bolivya kararın aleyhine oy verirken, Çin ve Kazakistan çekimser oy kullandı (www.aznews.az, 18.03.2014).

ABD, NATO, BM ve Avrupa'dan gelen tepkiler üzerine Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov kimsenin Kırım'a saldırmasını tavsiye etmediğini, bunun yapılacağı takdirde ise Ulusal Güvenlik Doktrini'nde oldukça net öngörülen karşılığın verileceğini kaydetti (russian.rt.com, 09.07.2014). Rusya Kırım'ı ilhak ettikten sonra Ukrayna'nın doğusunda ayrılıkçı talepleri destekleyerek gelen tepkileri azaltmakla beraber, olayların yönünü de değiştirmeyi başardı. Nitekim, Lüksemburg Dışişleri Bakanı Jean Asselborn Avrupa'nın artık Kırım'ı Ukrayna'ya geri verilmesi hakkında düşünmemesi gerektiğini, yakın on ilde hiç bir şeyin değişmeyeceğini, Rusya'ya karşı uygulanan ekonomik müeyyidelerin Avrupa ekonomisini de ciddi şekilde tehdit ettiğini, Kırım'ın Ukrayna'ya geri verilmesini talep etmenin Üçüncü Dünya Savaşı'na sebep olabileceğini bildirdi (russian.rt.com, 10.07.2014).

Ukrayna'nın İşgal Edilmesi

Rusya Kırım'ı ilhak ettiği süreçte Ukrayna'nın doğusunda yaşayan etnik Ruslar ayrılıkçı taleplerle gündeme geldi. Rusya Kırım problemini hallettikten sonra bu bölge üzerinde yoğunlaştı ve kendi senaryosunu uygulamaya koydu. Bu senaryoda Ukrayna, ABD ve Avrupa Birliği'ne ise savunma ağırlıklı rol verdi.

Rusya'nın Ukrayna'nın doğusunda ayrılıkçı talepleri desteklemesinin esas nedenlerinden biri de, bu ülkeyi tam olarak kontrol altına alabilmeyeceği takdirde doğu bölgesini de-facto ve ya de-jure koparmak olmuştur. Aynı zamanda Rusya bununla Kırım'ın ilhak edilmesi konusunun müzakerelere açılmasına engel oldu.

Ukrayna'nın doğusunda, Rusya ile sınırda bulunan Karkov, Lugansk, Donetsk, Donbas, Mariupol, Berdyansk ve diğer şehirlerde etnik Ruslar merkezi yönetime karşı ayaklandılar. Bu zaman insan haklarının, demokrasinin ihlal edildiği öne sürüldü. İlginç olan, bu iddiaların Kırım'ın ilhak edildiği süreçte etnik Ruslar tarafından dile getirilmesidir. Son 20 yılda bu konuda itirazları olmayan, etnik sebeplere göre baskı uygulandığını dile getirmeyen Doğu Ukrayna Rusları Hükümet'e karşı siyasi, daha sonra ise silahlı mücadeleye başladı. 6 Şubat 2014'te etnik Ruslar Ukrayna'nın büyük sanayi merkezleri olan Donetsk, Donbas, Karkov ve Lugansk'ta 'Biz AB'yi istemiyoruz!', 'NATO'yu istemiyoruz!', 'Biz çocuklarımızın barış içinde yaşamasını istiyoruz!' sloganlarıyla sokaklara çıkarak Hükümet binalarına el koydu (www.armtoday.info, 08.04.2014). Ukrayna Hükümeti doğuda kontrolü sağlayamadı. Problemin siyasi yollarla çözümüne imkân yoktu, ayrılıkçı etnik Rusların talepleri kabul edilemezdi. Gerginlik arttıkça Kırım'da olduğu gibi Ukrayna'nın doğusunda da 'yeşil giymiş insanlar'* etnik Rusları örgütlemeye ve silahlı mücadeleye başladılar. Ukrayna'nın doğusunda etnik Ruslar yaşadıkları bölgeleri savunmaya çalışsalar da, daha sonra batıya doğru ilerlemeye başladılar. Buna karşılık 2014 yazında Ukrayna Hükümeti seferberlik ilan ederek 50 bin asker topladı ve ilerlemenin karşısını alabildi (inosmi.ru, 30.08.2014).

Ukrayna Hükümeti ülkenin doğusunda düzeni sağlamaya çalışırken, 7 Nisan'da Donetsk, 28 Nisan'da Lugansk 'Halk Cumhuriyeti' ilan edildi. Bundan sonra doğuda gerginliğin diğer bölgelere de yayılması kaçınılmazdı. Daha sonra Donetsk ve Lugansk'da 11 Mayıs'ta referandum yapıldı ve Ruslar bağımsızlıklarını destekledi (ria.ru, 12.05.2014). 13 Mayıs'ta ise sözde Donetsk Halk Cumhuriyeti Rusya Federasyonu'na katılması için Hükümet'e müracaat kabul etti (voicesevas.ru, 13.05.2014). 24 Mayıs 2014'te sözde Donetsk ve Lugansk Halk Cumhuriyetleri Halk Birliği Cumhuriyeti adıyla birleştiklerini açıkladılar. 15 Temmuz'da ise Birliğin adı Novorossiya olarak değiştirildi (voicesevas.ru, 24.09.2014).

* Rus askerlerine verilen isim.

Ayrılıkçı Ruslar Ukrayna'nın doğusunda kontrolü ele geçirirken, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin İkinci Dünya Savaşı'nda Normandiya çıkarmasının 70. yılı nedeniyle Parisi ziyaret ederken Fransa Devlet Başkanı Fransua Oland ve İngiltere Başbakanı David Cameron ile görüşmesinde Ukrayna krizini müzakere etti. Müzakereler başlamadan önce Kırım'ın Rusyaya birleştirilmesinde etkili olan kişilere ABD ve Avrupa Birliği yaptırımlar uygulamıştı (Коктыш, www.mgimo.ru, 05.06.14).

Fransa'da ultraş Ulusal Cephe Partisi'nin seçimlerde zafer kazanmasıyla Oland'ın Putin ile Ukrayna konusunu müzakere etmesinde bazı problemler yaşandı. Ulusal Cephe müzakerelerde Oland'tan ABD'nin değil, Fransa'nın ulusal çıkarlarının korunmasını talep etmekteydi. Fransa ve Rusya arasında imzalanmış anlaşma şartlarına göre Fransa Rusya için helikopter taşıyıcısı 'Mistral' savaş gemisini inşa etmişti. Rusyaya uygulanan müeyyideler gereğince Fransa bu gemiyi Rusya'ya teslim etmek istemiyordu. ABD geminin Rusya'ya verilmemesini Fransa'dan resmen talep etmişti.

Paris'te Vladimir Putin Ukrayna halkının seçimine saygı duyduğunu, yeni Hükümet ile çalışacağını ama Kırım konusunda başka türlü davranmanın mümkün olmadığını, tarihi Rusya toprağını uluslararası askeri birliğin (NATO-nun) kontrolüne verilmesine izin vermeyeceklerini vurguladı (ria.ru, 04.06.2014).

2014 Ağustos ayına kadar Rusya ordusu Ukrayna sınırlarını geçmese de, bu tarihten sonra Ukrayna, ABD ve Avrupa Birliği bu tehlikeni daha yakından hissetmeye başladı. Bu dönemde The Financial Times 'Rus ordusu ve ağır silahlarının direkt olarak olaylara müdahil olması isyanın daha tehlikeli dönüşümüdür.' (news.liga.net, 29.08.2014) diye yazmaktaydı.

Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov Mart 2014'te Paris'te ABD Dışişleri Bakanı John Kerry ile görüşmesinde, Kerry ilk defa olarak Ukrayna'nın federalleşmesi meselesini gündeme getirdi (www.regnum.ru, 31.03. 2014). Bu konu daha sonra Ukrayna krizinin halledilmesinde arabuluculuk yapan diğer Avrupa Birliği devletleri tarafından da dile getirildi.

Almanya Başbakanı Angela Merkel'in Danışmanı Sigmar Gabriel Başbakan'ın Ukrayna Devlet Başkanı Petr Proşenko ile Belorus'ta 26 Ağustos'ta görüşmesinden önce Ukrayna'nın federalleşmesi konusunu gündeme getirdi (www.ft.com, 23.08.2014). Merkel bu konuyu önce desteklese de, daha sonra Almanya örneğinde olduğu gibi federalleşmenin Ukrayna için mümkün olmadığını bildirdi. Ukrayna Devlet Başkanı Proşenko Ukrayna'nın adem-i merkezileştirmesini isterken, ayrılıkçı Ruslar bağımsızlık veya federalleşmeyi talep etmektedirler.

Federalleşme ile adem-i merkezileştirmenin benzer ve farklı yanları vardır. Adem-i merkezileştirme merkezi Hükümet'in sosyal, ekonomik ve diğer yetkilerinin eyaletlerle paylaşmasıdır. Federalleşme ise daha ciddi siyasi paylaşım öngörüyor. Federalleşmede yetkileri yerli toplum, şehir, kasaba ve köyler değil, bürokratlar almaktadır. Bu, Ukrayna'da bir Hükümet ve parlamentonun değil, bir kaç Hükümet ve parlamentonun olacağı anla-

mına gelmektedir ki, bu durum zaten ekonomik sıkıntı yaşayan Ukrayna'nın bürokratik mekanizmayı beslemesine daha çok maliye ayırması demektir (inosmi.ru, 09.09.2014).

Ukrayna'nın siyasi geleceği sonu belirsiz müzakerelerde tartışılırken, 28 Ağustos'ta Ukrayna Ulusal Güvenlik Konseyi Rusya ordusunun Rostov'dan sınırı geçerek Donetsk eyaletinin Novoazovsk, Starobeçevsk ve Amvrosievsk illerine doğru ilerlediğini bildirdi (www.charter97.org, 28.08.2014). ABD istihbaratı ve NATO bu haberi onayladı ve Rusya ordusuna ait tank, top ve diğer ağır silahların uzaydan çekilmiş resimleri yayınlandı (www.charter97.org, 28.08.2014). Rusya'nın askeri birliklerini ve ağır silahlarını ayrılıkçı Novorossiya rejimini desteklemesi için Ukrayna'ya göndermesi ABD ve Avrupa Birliği tarafından ciddi endişe ile karşılandı.

Rusya ordu birliklerini Ukrayna'ya gönderdikten sonra Hükümet'ten barış görüşmelerine başlamasını talep etti. Aslında Ukrayna Hükümeti ve ayrılıkçı güçler arasında bir kaç defa ateşkes konusunda anlaşma sağlansa da, ciddi ihlaller olmaktadır.

Ukrayna Devlet Başkanı Proşenko'nun isteği üzerine parlamento Donbass'ın özel statüsü hakkında kanun kabul etti. Bu kanun gereğince Donetsk ve Lugansk eyaletleri 3 yıl özel statüye sahip olacak, rus dili devlet dili olarak kabul edilecek, af uygulanacak, yerel seçimler yapılacaktı (russian.rt.com, 16.09.2014). Lugansk ve Donetsk temsilcileri Ukrayna parlamentosunun Donbass'ın özel hukuki statüsü ile ilgili aldığı kararın onların görüşleri ile uygun olduğunu ancak bölgenin hukuki statüsü ile ilgili sorunu tam olarak çözmediğini bildirdiler (russian.rt.com, 16.09.2014).

Ukrayna-Rusya-AGİT Üçlü Temas Grubu çerçevesinde bir araya gelen eski Ukrayna Devlet Başkanı Leonid Kuçma, Rusya'nın Kiev Büyükelçisi Mihail Zurabov, AGİT Temsilcisi Heidi Tagliavini ile Ukrayna'nın doğusunda ayrılıkçılar tarafından tek taraflı ilan edilen Donetsk Halk Cumhuriyeti'nin Başbakanı Aleksandr Zaharçenko, Başbakan Yardımcısı Andrey Purgin, Lugansk Halk Cumhuriyeti Başbakanı İgor Plotnitskiy ve Parlamento Başkanı Aleksandr Karyagin, 7 saat süren görüşmelerin ardından ateşkes sürecinin hayata geçirilmesine ilişkin 9 maddeden oluşan memorandumu 19 Eylül'de imzaladı. Memorandum, taraflar arasında ateşkesin sağlanmasını, birliklerin 19 Eylül itibarıyla buldukları noktalarda kalmalarını, her türlü silahın kullanılmasının ve saldırıların yasaklanmasını, ağır silahların 24 saat içinde çatışma bölgesinden ve yerleşim birimlerinden 15 kilometre geri çekilmesini, güvenlik bölgelerinde mayın ve diğer patlayıcı aletlerin yerleştirilmesinin yasaklanmasını ve daha önce yerleştirilen mayınların temizlenmesini, güvenlik bölgesinde AGİT hava araçları hariç tüm uçak ve diğer yabancı uyruklu hava araçlarının uçuşlarının yasaklanmasını öngörüyordu (www.yenihaberden.com, 22.09.2014).

Rusya'ya Uygulanan Müeyyide: İki Tarafı Keskin Bıçak

Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesinden sonra ABD ve Avrupa Birliği bu ülkeyi demokratikleşme ve insan haklarını ihlal etmekle suçladı. ABD ve Avrupa Birliği Rusya'ya karşı siyasi baskılara paralel olarak diğer baskı mekanizmalarını da zamanla gündeme getirecekti ama askeri olarak Rusya'ya karşılığını almayı düşünmüyorlardı.

Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesinden sonra ABD ve Avrupa Birliği Rusya'nın bazı siyasileri ve işadamlarına müeyyide uygulamaya başladı (eurlex.europa.eu, 17.03.2014). Rusya Ukrayna'nın doğusunda ayrılıkçı güçleri desteklemeye, silah ve mühimmat, ordu birliklerini göndermeye başladığından sonra ABD ve Avrupa Birliği müeyyidelerin alanını genişletmeye karar verdi. ABD ve Avrupa Birliği'ne paralel olarak uluslararası teşkilatlar da Rusya'ya karşı müeyyideler uygulamaya başladı.

NATO

- 6 Mart'ta Rusya ile askerler ve siviller de dâhil olmakla görüşmeleri durdurdu (www.echo.msk.ru, 06.03.2014);
- 17 Mart'ta Rusya ile işbirliğini askıya aldı, Suriye'de kimyasal silahların yok edilmesi sürecinden kenarlaştırdı (gazeta.ua/ru, 18.03.2014);
- 1 Nisan'da Büyükelçiler istisna olmakla Rusya ile temasları durdurdu;
- 5 Nisan'da NATO Parlamento Asamblesi Rusya Federal Meclisi ile işbirliğini durdurdu.
- 7 Nisan'da Rusya'nın NATO nezdinde Büyükelçisi, Yardımcısı ve iki Sekreteri istisna olmakla Rus delegelerin NATO karargâhına girişine yasak getirildi;
- 30 Mayıs'ta Rusya Federal Meclisi'nin NATO Parlamento Asamblesi ortaklık üyeliği askıya alındı (nbnews.com.ua/ru, 31.05.2014);
- 7 Ağustos'ta NATO Genel Sekreteri Anders Fogh Rasmussen Rusya ile tüm işbirliğini durduklarını bildirdi (www.newsru.com, 07.08.2014).

Avrupa Birliği

- 20 Mart'ta AB-Rusya Zirve Görüşünü askıya aldı (www.ua-ru.info, 20.03.2014);
- 25 Mart'ta Kırım'ın bütün vatandaşlarına vize vermeyi yasakladı;
- 17 Nisan'da Avrupa Parlamentosu üye devletlere 'Güney Akımı' doğalgaz boru hattının inşasına katılmamayı önerdi (lenta.ru, 17.04.2014);
- 14 Mayıs'ta Rusya-AB Enerji Diyalogu Konferansını iptal etti (ria.ru, 14.05.2014);
- 17 Temmuz'da Avrupa Konseyi'nin önerisiyle Avrupa Kalkınma Bankası Rusya'da maliyeleştirdiği bütün projeleri durdurdu (www.interfax.ru, 17.07.2014);
- 31 Temmuz'da Sberbank Rossii, VTB, Gazprombank, Vneşekonombank, Rosselkbank, bankalarına; bu ülkeden askeri nitelikli malların ithal ve ihracına, Rosneft, Transneft, Gazprom Nefti şirketlerine müeyyide uygu-

ladı; savunma sanayinin önde gelen Uralvagonzavod, Oboronproma, Obyedinyennoy Aviastroitelnoy Korporacii, Sirius, Stankoinstrument, Kimkompozit, Kalaşnikov, Tulskiy Orujeynyy Zavod, Almaz-Antey ve Bazalt şirketlerine maliye yatırımlarını durdu (podrobnosti.ua, 31.07.2014);

- ABD (glavred.info, 04.03.2014) ve diğer Avrupa devletleri de (obozrevatel.com, 03.04.2014) Avrupa Birliği'nin aldığı müeyyide kararları gereğince Rusya'ya benzer yaptırımlar uygulamaya başladı.

Yukarıda Rusya'ya karşı uygulanan ekonomik müeyyidelere dikkat edildiğinde, bu müeyyidelerin Rusya'nın Ukrayna'nın doğusunda askeri operasyonları genişletmesine paralel olarak, özellikle enerji, bank ve savunma sanayisine yönelik genişlediğini ve sertleştirdiğini görmek mümkündür.

Müeyyidelerin Rusya'ya Etkisi

- müeyyideler uygulamaya konduktan sonra Vneşekonombank'ın gelirlerinin 2014 yılı birinci yarısında %70 azaldı (Oцyбo inosmi.ru, 28.08.2014);

- Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası Rusya ve onun maliye kurumları ile işbirliğini durdurdu. Rusya bu bankadan en çok kredi (1.9 milyar Euro) alan devlettir. Dünya Bankası Rusya'da eğitim, enerji ve diğer alanlara ayırdığı 1.34 milyar dolarlık krediyi askıya aldı. Rosneft borcunu ödemek için devletten 1.5 trilyon ruble borç talep etti (globalconflict.ru, 17.09.2014);

- Eylül ayının ikinci yarısında ruble dolar karşısında değer kaybederek 1 dolar 40 ruble'ye kadar yükseldi (www.regnum.ru, 17.09.2014);

- dünya piyasalarında petrolün fiyatının inmesi ve uygulanan müeyyideler sonucunda Rusya'nın kaybı Gayrı Sarfı Yurtiçi Hasılatının %4'ne tekabül etmektedir. Ural S marka petrolün piyasada değerinin 93 dolardan 76 dolara inmesiyle Rusya'nın 2014'te yaklaşık 55 milyar dolar kaybedeceği tahmin edilmekteydi. 2015'te kalkınma oranı % 1 olarak öngörülse de, bu rakamın % 0.3 olacağı tahmin edilmekteydi (www.panarmenian.net/rus, 26.09.2014);

- petrolün fiyatı 90 doların altına düşerse, Rusya'nın 2015'te Avrupa Birliği'ne ihraç ettiği petrol 425 milyar dolara kadar azalabilir. Bu 2013 yılı ile karşılaştırıldığında 80 milyar dolar az olacaktır (www.panarmenian.net/rus, 15.10.2014);

- Rusya ihracatının yaklaşık % 90'ını dolar üzerinden yapılmaktadır, bu ihracatta devletin payı az olsa da, yabancı bankalar Rusya şirketlerine 439 milyar dolar, bankalarına ise 215 milyar dolar kredi vermiştir. Rublenin değer kaybettiği bir dönemde şirket ve bankalar borçlarını öderken ciddi sorunlarla karşılaşabilir (www.gazeta.ru, 05.05.2014);

- eyalete göre Rusya'da günlük tüketim mallarının fiyatı 2-3 defa yükseldi.

Putin Batı'nın müeyyidelerini değerlendirirken, 'Müeyyide baskılarıyla hiç kimse hiç bir zaman, hatta küçük devletler bile karar almıyor. Hele Rus-

ya gibi bir devlet ortaklarımızın istediği şekilde kesinlikle karar almayacaktır. Bu sorunun halledilmesinde hiç de uygun strateji değildir. Uygulanan müeyyidelere rağmen 2014 yılının son sekiz ayında Rusya'da sanayi üretiminin % 2.5, tarımın % 4.9 büyüdüğünü, 2013'te ise bu rakamın % 1.5, ve % 2.5 olduğunu' bildirerek devletin tutumuna açıklık getirmiştir (itartass.com, 24.10.2014). Rusya'nın diğer devlet adamları da buna benzer görüşlerini dile getirerek, müeyyidelerin etkisiz kalacağını, taraflar arasında sorunların katmanlaşacağını, bunun karşı taraf için de olumsuz sonuçlar doğuracağını ve Ukrayna sorununun çözülmesine katkı sağlamayacağını ifade ettiler (itar-tass.com, 07.08.2014).

Rusya müeyyidelerin etkisini azaltmak için Çin ile ilişkilerinin geliştirilmeye başladı. Mayıs 2014'te Putin Çin'i ziyaret etti. Çin Devlet Başkanı Si Tzinpin ile görüşen Putin iki ülke arasında enerji, güvenlik, ulaşım, telekomünikasyon alanlarında işbirliğini müzakere etti ve 49 anlaşma imzalandı. Ama ileriki 30 yılda Rusya'nın Çin'e satacağı doğalgazın fiyatı konusunda anlaşmaya varamadılar (www.amerikaninsesi.org, 21.05.2014). Putin'in Çin ziyareti Batı karşıtı ittifak olarak değerlendirilse de, taraflar arasında 400 milyarlık doğalgaz anlaşmasının imzalanmaması Putin'nin hedeflerine vurulan darbe olarak yorumlandı. Çin Rusya'nın Batı ile ilişkilerinin gerginleştiği bir dönemde doğalgaz konusunda daha uygun şartlarda anlaşma imzalamaya çalışsa da, Rusya bütün zorluklara rağmen buna onay vermedi. Institute of Energy Economics Çin'in Rusya ile anlaşmamasının sebeplerinden birinin de 2020 yılına kadar Orta Asyadan ve Myanma'dan yeteri kadar doğalgaz temin edeceği olarak görmektedir (www.armtoday.info, 22.05.2014). Rusya ve Çin doğalgaz konusunda anlaşma sağlamasalar da, Çin ile ticaret yapan Rus şirketlerinin yuan ve ruble ile ödeme yapmaları konusunda her iki ülkenin Merkez Bankaları anlaşma imzaladı (www.armtoday.info, 09.08.2014). Bu anlaşmanın iki ülke arasında ticaret ilişkilerini geliştireceği iddia edilmektedir.

ABD ve Avrupa Birliği Rusya'ya müeyyide uygularken özellikle Fransa ve Almanya'da bu müeyyidelere katılmak konusunda ciddi bir kararsızlık söz konusu idi. Le Figaro 'Rusya'ya karşı uygulanan müeyyideler Fransa ve Avrupa için intihardır. Ukrayna meselesi devletin iç sorunudur. Bu sorunu müeyyidelerle çözmek ise onu Rusya, Avrupa Birliği ve ABD arasında soruna dönüştürmektedir', diye vurgulamıştır (www.regnum.ru, 19.09.2014). ABD Devlet Başkan Yardımcısı Joe Biden ABD'nin baskıları sonucunda Avrupa'nın Rusya'ya karşı uygulanan müeyyidelere katıldıklarını bildirdi (top.rbc.ru, 04.10.2014). ABD-Rusya İş Konseyi ve Uluslararası Ticaret Ulusal Konseyi Hükümete müracaat ederek Rusya'ya karşı uygulanan müeyyidelerin Anayasa kanunu olarak kabul etmemelerini talep etti (www.pravda.ru, 06.10.2014).

Rusya uygulanan müeyyidelerin etkisini azaltmak için için karşı tedbirler görmeye başladı. 6 Ağustos'ta Putin ülkesine uygulanan müeyyidelere karşı müeyyideler uygulanmasına karar verdi. Bu karara göre ABD, Kanada,

Norveç ve Avrupa Birliği ülkelerinden bir yıllık meyve, süt ve süt ürünleri, peynir, salam, sosis ithalına yasak getirildi (www.the-village.ru, 07.08.2014). Daha sonra İran ve Çin ile görüşmelere başlayarak bu ülkelerle ticaretinde ödeme aracı olarak doları değil, yuan ve ya riyalı kullanmaları hakkında anlaşma imzaladı (www.azadliq.info, 10.09.2014). Avrupa Birliği'nin tarımcılıktan sorumlu komiseri Dachian Cholash 2013'te Rusya'ya 11.3 milyar dolarlık tarım ürünleri ithal edildiğini, 2014'te bunun 5.1 milyar dolara kadar azalacağını, Avrupa şirketlerinin Rusya'nın uyguladığı müeyyidelerden ciddi zarar gördüğünü ve yaklaşık 9.5 milyon Avrupa Birliği vatandaşlarının bu müeyyidelerden etkilendiğini bildirdi (www.regnum.ru, 16.09.2014). AB çiftçilerin sorunlarını halletmek için 125 milyon euro para ayırdı ama uzmanlar bu miktarın çiftçilerin sorunlarını çözmekte yetersiz kaldığını birdirmektedir.

Taraflar karşılıklı olarak birbirlerine müeyyideler uygularken, Avrupa Birliği'nin Rusya temsilcisi Vigaudas Ushaçkas AB'nin kaybının yaklaşık 12 milyar euro olduğunu bildirdi. Finlandiya Qıda Sanayisi Birliği Başkanı Heykky Yutinen Rusya'ya 400 milyon dolarlık (% 25) ihracat yaptıklarını, yeni ihrac alanları bulmakta zorlandıklarını dile getirdi (izvestia.ru, 07.08.2014).

Sonuç

Ukrayna son yüz yılda en karmaşık dönemini yaşamaktadır. Bu dönemin yaşanmasının nedenlerinden biri siyasi değişim ve demokratikleşme tercihi olsa da, esas nedeni bu devlet üzerinde büyük güçlerin jeopolitik mücadelesidir. Batı dünyası Rusya'nın jeopolitik gücünü sınırlandırmak istemekte, Rusya buna karşı direnmektedir. Şimdilik Ukrayna üzerinde hiç bir taraf net kontrolü sağlayamamıştır ve bundan sonra da uzun zaman sağlayamayacağı anlaşılmaktadır. Ama görünen şudur ki henüz Rusya Batı dünyasından bir adım öndedir.

Batı dünyası Rusya'nın bu tür sert karşılık vereceğini doğru hesaplamamıştı, Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi Batı dünyasını şaşırdı, ardından Ukrayna'nın doğusunda ayrılıkçı Rusları desteklenmesi ve Ukrayna'nın bölge üzerinde kontrolü kaybetmesi Batı dünyasının da daha sert önlemler almasına, Rusya'ya ekonomik ve siyasi müeyyide uygulamasına neden oldu. Ancak görünen odur ki bu müeyyideler Rusya'yı çekindirmede, ekonomik ve sosyal sıkıntılar Rusya'yı geri adım atmaya mecbur edemedi.

Bu gün Ukrayna sorunu henüz çözülmemiştir ve yakın zamanda çözümlenme ihtimali de oldukça zayıftır. Ufukta Rusya Ukrayna çatışmasının geniş çaplı askeri operasyonlara dönüşme ihtimali zayıf olsa da, bu daha çok Ukrayna'nın Batı dünyası ile ilişkilerini geliştirmesine, ABD ve Avrupa Birliği'nin Rusya ile olan ilişkilerine bağlıdır.

Aynı zamanda son yıllarda Orta Doğu'da yaşanan olaylarla ilgili olarak Ukrayna sorunu şimdilik Batı dünyası ve Rusya arasında ikinci plana geç-

miştir. Belki de Ukrayna sorunun nasıl çözüleceğini Orta Doğu'da hangi gücün zaferle çıkacağı belirleyecektir.

KAYNAKLAR

- Американский бизнес выступил против длительных антироссийских санкций, <http://www.pravda.ru/news/economics/rules/business/06-10-2014/1229719-sanktsii-0/>, 06.10.2014.
- Байден признал нежелание Европы вводить санкции против России, <http://top.rbc.ru/politics/04/10/2014/54301307cbb20f4abfc2230f>, 04.10.2014.
- Быть или не быть новому восточному альянсу Москва-Пекин? http://www.armtoday.info/default.-asp?Lang=_Ru&NewsID=110513, 22.05.2014.
- В Украине временным президентом назначен Александр Турчинов, http://www.armtoday.info/default-t.asp?Lang=_Ru&NewsID=105576, 23.02.2014.
- ВЕЛИЕВ Э, НАТО на Южном Кавказе пока не будет, «Зеркало».-2009. 3 апреля.-№55.-С.1.
- Верховная рада приняла закон об особом статусе Донбасса, <http://russian.rt.com/article/50175>, 16.09.2014.
- Внутренняя и внешняя политика Украин, <http://www.webkursovik.ru/kartgotrab.asp?id=-78937>
- Во взаимных расчетах Россия и Китай полностью откажутся от доллара http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=114937, 09.08.2014
- Войска России захватывают населенные пункты на юге Донецкой области, <http://www.charter97.org/ru-/news/2014/8/28/113119/>, 28.08.2014.
- Вторжение РФ направлено на замораживание конфликта в Украине – FT, http://news.liga.net/foreign/-politics/3093783-vtorzhenie_rf_napravleno_na_zamorazhivanie_konflikta_v_ukraine_ft.htm, 29.08.2014
- Высказывания государственных деятелей по поводу введения санкций в отношении России, <http://itar-tass.com/info/1366998>, 7 августа 2014.
- Глава МИД Люксембурга: Де-факто Крым больше не является частью Украины, <http://russian.rt.com-/article/40164>, 10.07. 2014
- Головна / Про Україну / Участь у міжнародних організаціях / Організація Об'єднаних Націй, <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/international-organizations/uno>
- ГОРОБЕЦ Aleksandr, Что получила Россия взамен Крыма в 1954 году, <http://uainfo.org/blognews/295891-что-poluchila-rossiya-vzamen-kryma-v-1954-godu.html>, 21.03.2014.

- Донецкая Республика просит Россию принять ее в состав, <http://voicesevas.ru/news/yugo-vostok/677-doneckaja-respublika-prosit-rossiyu-prin.html>, 13.05.2014.
- Европарламент предложил усилить санкции против России, <http://lenta.ru/news/2014/04/17/sanction/>, 17.04.2014.
- Европейский совет попросил Европейский инвестиционный банк приостановить финансирование операций в России, <http://www.interfax.ru/world/386205>, 17.07.2014.
- Европейский Союз отменил саммит с Россией, <http://www.ua-ru.info/news/7789-evropeyskiy-soyuz-otmenil-sammit-s-rossiey.html>
- Евросоюз подсчитывает убытки от санкций России, <http://izvestia.ru/news/574988>, 07.08.2014.
- ЕК отказалась участвовать в конференции РФ по газу в Брюсселе, <http://ria.ru/economy/20140-514/1007733809.html>, 14.05.2014.
- Екатерина Великая и Потемкин в истории Украины-Руси. Создание Новороссии и укрепление Малороссии, http://history.ui.ua/catherine_great, 08.10.2014.
- ЕС готов подписать Ассоциативное соглашение с Украиной при одном условии, www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1759937.html, 28.01.2014.
- Заруба В.М., Васковський Р.Ю., История Украины, <http://histua.com/ru/knigi/istoriya-ukraini-zaruba-vaskovskij/gosudarstvoobrazujushhie-processy-v-ukraine-v-1991-2001-pp>
- История дипломатии, под редакцией В. П. Потемкина, Том 1, «Библиотека внешней политики» издательства «ОГИЗ», 1941 г.
- История дипломатии, Том 1, Госполитиздат, 1959 г.
- КАРАИЧЕВ Дмитрий, Мифы о незаконности передачи Крыма в 1954 году, <http://gazeta.zn.ua/internal/mify-o-nezakonnosti-peredachi-kryma-v-1954-godu.html>, 11 января 2013.
- КОКТЫШ Кирилл, Путин обсудит ситуацию на Украине с Кэмероном и Олландом, <http://www.mgimo.ru/-news/experts/document252850.pdf>, 05.06.14.
- КОМЛЕВА Н.А, Украинский кризис как элемент «тактики анаконды», Пространство и Время, 2(16)/2014, <http://www.space-time.ru/assets/files/2-16.2014/2226-7271prov-r-st2-16.2014.13-komleva.pdf>
- Кризис между Россией и Западом из-за Крыма набирает обороты, http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=107701, 31.03.2014.
- Крым-Севастополь-Россия. История-геополитика-будущее. М., 2007, с. 170.
- Крымские татары между Украиной и Россией, <http://www.islamnews.ru/news-144508.html>, 26 февраля 2014.

- Кто стоит за пророссийскими беспорядками на Востоке Украины?
http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=108175,
08.04.2014.
- Курс доллара побил исторической рекорд в России, <http://www.panarmenian.net/rus/news/182870/>, 26 сентября 2014.
- Лавров и Керри затронули тему федерализации Украины, www.regnum.ru/news/polit/1784497.html, 31.03.2014
- Луганск и Донецк проголосовали за независимость, <http://ria.ru/world/20140512/1007522425.html>, 12.05.2014.
- МАЛЬГИН Артем, Россия–Украина: европейский фактор в постсоветских отношениях, <http://www.-mgimo.ru/news/experts/document245438.pdf>, 26.12.13.
- МИРШАЙМЕР Джон, Почему Запад повинен в кризисе на Украине, <http://www.globalaffairs.ru/number/Pochmu-Zapad-povinen-v-krizise-na-Ukraine-16921>, 3 сентября 2014.
- Москва будет работать с новыми украинскими властями, заявил Путин, <http://ria.ru/politics/20140604-/1010726831.html>, 04.06. 2014.
- НАТО будет поддерживать суверенитет, независимость и территориальную целостность Украины, <http://russian.rt.com/article/23188>, 26.02.2014.
- НАТО и США подтвердили вторжении войск РФ в Украину, <http://www.charter97.org/ru/news/2014/-8/28/113140/>, 28.08. 2014.
- НАТО прекращает сотрудничество с Россией, сообщил генсек альянса во время визита на Украину, <http://www.newsru.com/world/07aug2014/natobrokeuprf.html>, 07.08.2014.
- НАТО приостанавливает сотрудничество с Россией, <http://gazeta.ua/ru/articles/politics/nato-priostanavlivaet-sotrudnichestvo-s-rossiej/547697>, 18 марта 2014.
- НАТО приостановила проведение военных и гражданских встреч с Россией, <http://www.echo.msk.ru/-news/1272966-echo.html>, 06 марта 2014.
- Обама: Референдум в Крыму станет нарушением международного права, <http://russian.rt.com/inotv/2014-03-07/Obama-Referendum-v-Krimu-stanet>, 7 марта 2014,
- Ополченцы заявили, что законопроект Порошенко о статусе Донбасса соответствует их позициям, <http://russian.rt.com/article/50147>, 16.09.2014.
- Отказ Киева от ассоциации с ЕС вызовет разочарование Европы в постсоветских государствах - Ваан Ованнисян, www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1735720.html, 21.11.2013.
- ОЦУБО Юсуке, К чему привело российское эмбарго ("JB Press", Япония), <http://inosmi.ru/fareast/20140828/222662017.html>, 28/08/2014.

- ПА НАТО лишила Россию ассоциированного членства, <http://nbnews.com.ua/ru/news/122898/>, 31.05.2014.
- ПАНАРИН А.С. Православная цивилизация в глобальном мире. М.: Алгоритм, 2002.
- Под санкции ЕС попали пять крупнейших банков России, <http://rodbnoosti.ua/economy/2014/07/-31/987123.html>, 31.07.2014.
- Политический компромисс: Премьер-министр Украины подал в отставку, <http://www.panarmenian.net/-rus/news/175275/>, 28 января 2014.
- Польша, Чехия и Германия прекратили прием посылок для отправки в оккупированный Крым, <http://obozrevatel.com/politics/23461-pols-ha-prekratila-priem-posylok-dlya-otpravki-v-okkupirovanniy-kryim.htm>, 03.04.2014.
- Постановление апелляционного суда г. Киева по уголовному делу по факту совершения геноцида в Украине в 1932–1933 гг., <http://khrpg.org/index.php?id=1266828078>, 22.02.10.
- Почему Украина приостановила подготовку к соглашению с ЕС?, http://www.armtoday.info/default.-asp?Lang=_Ru&NewsID=100807, 21.11.2013.
- Президентом Украины стал Петр Порошенко, http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&News-ID=110697, 26.05.2014.
- Путин: Россия не будет под давлением западных санкций менять свою политику, <http://itar-tass.com/-politika/1531164>, 24 октября 2014.
- Российские эмбарго сократит доходы 9,5 млн европейцев, www.regnum.ru/news/polit/1848000.html, 16.09.2014.
- Россия и США: противоположность взглядов на происходящее в Украине, <http://www.panarmenian.net/rus/news/175468/>, 1 февраля 2014.
- Россия против Запада: Какие санкции страна ввела для Евросоюза, США и Канады, <http://www.the-village.ru/village/situation/situation/162116-spisok-rossiyskih-sanktsiy>, 07.08.2014.
- Санкции обвалют еврозону, <http://www.gazeta.ru/business/2014/05/05/6019365.shtml>, 05.05.2014.
- Санкции, нефть, Украина: аналитики прогнозируют курс 40 рублей за доллар, www.regnum.ru/news/-economy/1848823.html, 17.09.2014.
- Сборник русского исторического общества. 1871.-Т. 7.-С. 348.
- Сергей Лавров: США и Евросоюз поддержали государственный переворот на Украине, <http://russian.rt.com/article/51920>, 27.09.2014.
- Сергей Лавров: Я бы никому не советовал нападать на Крым, <http://russian.rt.com/article/40016>, 09.07.2014.
- СМИРНОВ Константин, Пять планов Запада поставить Россию на колени, <http://globalconflict.ru/analytics/79782-pyat-planov-zapada-postavit-rossiyu-na-koleni>, 17 сентября 2014.

- США не считают Януковича президентом, http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&News-ID=105583, 24.02.2014.
- США прекратили военное сотрудничество с Россией, <http://glavred.info/politika/ssha-prekratili-voennoe-sotrudnichestvo-s-rossiey-272968.html>, 04.03.2014.
- ТОРБАКОВ İgor, Крым: история и мифы, http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=107489, 26.03.2014.
- Триумф Путина или победа Запада? ("Die Welt", Германия) <http://inosmi.ru/world/20140909/222866656.html>, 09/09/2014.
- Украина выдвинула два основных требования к Евросоюзу, http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=101013, 25.11.2013.
- Французские СМИ узнали, что «санкции против России — это самоубийство для Франции и Европы» www.regnum.ru/news/polit/1849409.html, 19.09.2014.
- Цена на нефть продолжает падать: Снижение на \$1 лишает Россию \$2 млрд, <http://www.panafrican.net/rus/news/183593/>, 15 октября 2014.
- Что ждет Украину?, http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=105136, 17.02.2014
- Что нужно сделать Западу, чтобы остановить Путина ("Atlantico", Франция) <http://inosmi.ru/world/20140830/222690481.html>, 30/08/2014.
- Что такое ДНР (Донецкая Народная Республика)?, <http://voicesevas.ru/news/yugo-vostok/5306-cto-takoe-dnr-doneckaya-narodnaya-respublika.html>, 24.09.2014.
- Avropa Birliyi Ukrayna ilə müzakirələri təxirə salır, <http://www.azadliq.org/content/article/25201466.html>, 5.12.2013.
- ВМТ-дә Кırım müzakirə ediləcək, <http://www.aznews.az/index.php?c=news&id=51085>, 18.03.2014.
- EROL M. Seyfettin, 'Ukrayna-Kırım Krizi' ya da 'İkinci Yalta Süreci', Karadeniz Araştırmaları, Bahar 2014, Sayı 41, ss.1-14.
- EROL M. Seyfettin, DEMİR Sertif, 'Amerika'nın Karadeniz Politikasını Yeniden Değerlendirmek', Akademik Bakış, Cilt 6 Sayı 11, Kış 2012, ss. 17-33.
- EROL M. Seyfettin, OĞUZ Şafak, 'Hybrid Warfare Studies and Russia's Example in Crimea', Akademik Bakış, Cilt 9, Sayı 17, Kış 2015, ss. 261-277.
- EROL M. Seyfettin, Türkiye'nin Orta Asya Politikasına Rusya Federasyonu ve Bölge Ülkelerinden Genel Bir Bakış', Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies, XII/1 (Yaz 2012), ss.1-20.
- Çin və Rusiya təbii qaza dair razılıq əldə edə bilməyib <http://www.amerikaninsesi.org/content/article/191-8812.html>, 21.05.2014.

- İranla Rusiya dollardan imtina edir, <http://www.azadliq.info/xeberler-menu/311-son-xbrlr/52109-ranla-rusiya-dollar-dan-imtina-edir.html>, 10 sentyabr 2014.
- Kırım və Şərqi Ukrayna da Yanukoviçə qarşı qalxdı, <http://www.azadliq.info/siyast/40574-yanukovic-yatsenyuka-ba-nazir-klickoya-ba-nazirin-mueavini-postu-klif-edib-.html>, 27.01.2014.
- CAFERSOY Nazim, "Rus Ulusal Güvenlik Kültürünün Yapıtaşları", Milli Güvenlik ve Askeri Bilimler, İlkbahar 2014, Cilt 1, Sayı 2, s.21-22 ve s.25.
- CAFEROV Nazim (Cafersoy), "Rusya'nın Deniz Stratejisi ve Karadeniz", Okan Yeşilot, Hazar'dan Karadeniz'e Stratejik Bakış, İstanbul, Yeditepe, Kasım 2014, s.141 və s.146
- CAFERSOY Nazim, "Rus Ulusal Güvenlik Kültürünün Yapıtaşları", Milli Güvenlik ve Askeri Bilimler, İlkbahar 2014, Cilt 1, Sayı 2, ss.28-30.
- YEŞİLOT Okan, Hazar'dan Karadeniz'e Stratejik Bakış, İstanbul, Yeditepe, Kasım 2014, ss.139-150.
- ÇİTÇİ Sinan, 'Ukrayna, AB ve Rusya için neden önemli?', http://www.zaman.com.tr/yorum_ukrayna-ab-ve-rusya-icin-neden-onemli_2205178.html, 16 Mart 2014.
- Ukraynada hakimiyyətə müxalifət arasında saziş imzalandı, <http://www.mediaforum.az/2014-02-21>.
- Ukraynanın baş naziri: "Rusiya belə məsləhət gördü", <http://www.mediaforum.az>, 2013-11-26.
- Ukrayna'nın doğusundakı gelişmeler, <http://www.yenihaberden.com/ukraynanin-dogusundaki-gelismeler-47304h.htm>, 22.09.2014.
- Yanukoviç növbədənənar seçkilərə razıdır, <http://www.azadliq.info/asagi-manset/351-asagi-manshet/40984-yanukovic-noevbdknar-seckil-razdr.html>, 04 FEVRAL 2014.
- COUNCIL DECISION 2014/145/CFSP, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2014:078:0016::EN:PDF>, 17.03.2014.
- Germany urges Ukraine to accept federal solution with separatists, <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/2b0b440c-2ac8-11e4-811d-00144feabd00.html#axzz3Gqd1YPS>, 23.08.2014.
- WALBERG, Eric. Postmodern Imperialism: Geopolitics and the Great Games. Atlanta, GA: Clarity Press, Inc. 2011.

KARADENİZ'DE CASUSLUK FAALİYETLERİ (1914-1918)

Recep ÇELİK*

ÖZET

Savaşın başlarında Karadeniz'de yoğun casusluk faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bunlar telsiz telgraf ve sahillere yaşanan askeri unsurların istihbarat toplamaları şeklinde olmuştur. Tüm bu faaliyetlerin amacı Karadeniz'deki Osmanlı donamasının hareketlerinden haberdar olmak, ordunun ikmal yollarını sekteye uğratmaktır. Diğer taraftan düvel-i muhasama tebaasının da bu casusluk faaliyetlerine paralel katılımını engellemek için tedbirler alınmıştır. Bu kapsamda düvel-i muhasama tebaası Anadolu'nun iç kısımlarına gönderilerek muhtemel devlet aleyhine yapabilecekleri zararlı faaliyetlerin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Tüm bu önlemler alınırken savaş ortamında Osmanlı Devleti'nin insan hak ve hukukunun gözetilmesine gayret sarf ettiği gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Casusluk Faaliyetleri, Osmanlı Ordusu, Düvel-i Muhasama Tebaası, Rusya, Karadeniz.

ABSTRACT

In the beginning of the WWI, extensive spying activities were done in The Black Sea. Those were wireless-telegram and military elements rolling up to the coasts that obtained intelligence. The aim of those activities was to be informed about fleet of Ottoman and interrupting way of reinforcement. On the other hand, precautions were taken by Ottoman Government to prevent subject of Entente Powers that would likely join to the spying activities. Within this context the subject of Allied were sent to inside places of Anatolia. Thus detrimental activities against the state were tried to prevent by the Ottoman Government. While those precautions were taken, in the war environment, The Ottoman had exerted about protecting human rights possibly.

Keywords: Spying Activities, The Army of Ottoman, The Subject of Entente Powers, Russia, The Black Sea.

* Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
celikrcp@hotmail.com.

Savaşın önce Rusya ile ittifak arayışı içerisine girilmiş fakat bundan herhangi bir netice çıkmamıştır. Zira Rus Hariciye Nazırı Sazanov hükümete verdiği cevapta şunları söylemişti; “...bizim kabul edebileceğimiz şekilde hareket etmedikleri takdirde bütün Anadolu’yu kaybedeceklerdir. Biz İngiltere, Fransa ile müttefik olduğumuz için Türklerin hayatı elimizdedir. Hâlbuki Türklerin bize zarar verecek iktidarları yoktur...” (Bayar 1967: 1326). Rus Çarı II. Nikola ise; “Türklerin savaşa girmeleri Rusya’ya Karadeniz kıyılarında tarihi görevlerini yapmak için zaten kararlaşmış bulunan yolu açacaktır” demişti (Goloğlu 1975: 247). Osmanlı III. Ordu’sunun karşısında bulunan Rus Kafkas Ordusu, Karadeniz Kıyı, Oltu, Sarıkamış, Erivan ve İran Azerbaycan gurupları olarak örgütlenmişti (Akgül 2005: 121). Karadeniz Kıyı Gurubu Karadeniz sahilleri Rus savaş gemilerinin bombardımanlarına hedef olmuştur. Mayın ve bombardımanlarla Ruslar Karadeniz’deki Osmanlı ticaretini, III. Ordu’ya yapılan asker sevkiyatını, Kafkas cephesinin ikmalini ve kömür nakliyatını sekteye uğratmak istemiştir. Karadeniz sahillerindeki şehir ve limanların bombalanmasıyla Müslüman halkın maneviyatı hedef alınmış, pontusçu Rumlar moralize edilmek istenmiştir. Bu nedenle hükümet, savaşın başlamasıyla birlikte muhtemel Rus saldırılarına karşı gereken tedbirleri almak için Karadeniz sahilindeki valilik ve mutasarrıflıkları uyarmıştır (Köse 2007: 95). Bu dönemde Karadeniz’de mülki olarak iki vilayet (Trabzon ve Kastamonu) ve üç mutasarrıflık (Canik, Bolu ve İzmit) bulunmaktaydı (Aydın 2009: 572). Çalışmada Karadeniz’de yapılan çok yönlü casusluk faaliyetleri incelenmektedir. Bunlar telsiz telgraf muhaberatı ile merkezlerinin faaliyetleri, Rusların Karadeniz kıyı şeridindeki casuslukları ve düvel-i muhasama tebaasının Karadeniz’deki faaliyetleri şeklindedir.

Casusluk Kapsamında Yapılan Telsiz ve Telgraf Faaliyetleri

Savaşın daha başlarında bakıldığında İstanbul ve çevresi telsiz ve telgraf cihazları ile haber alma faaliyetlerinin yoğun bir şekilde yapıldığı bir bölge olmuştur. Yapılan araştırmalar sonucu İstanbul ve civarında birçok telsiz ve telgraf merkezi olduğuna artık şüphe kalmamış, ötede beride birçok telgraf merkezi tespit edilmişti. Donanmanın boğaza giriş ve çıkışında bu merkezlerin faaliyete geçtiği anlaşılmaktaydı. Bu merkezlerin ordu ve donanmanın hareketlerini her an düşman unsurlara bildirmesi muhakkak olduğundan aramaların sadece istihbarat üzerine isimleri verilen yerlerle sınırlı tutulmayıp Karadeniz sahilindeki ormanlar, İstanbul’un bütün yerleri ile Osmanlı sahillerini içine alacak şekilde genişletilmesi gerekmişti. Buradan telsiz ve telgraf cihazlarının yerleştirilmesine elverişli yerler ani ve sürekli aranacak, bu aramaların sadece gündüzleri değil geceleri de yapılmasına özen gösterilecekti. Dâhiliye Vekâleti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İstanbul içinde polis müdüriyetine, şehir dışında ise İstanbul Vilayeti’ne çeşitli suretlerde bu merkezlerin ne gibi kısım ve parçaları içerebileceğine dair izahat göndermişti. Buna göre İstanbul Polis Müdüriyeti ile İstanbul Vilayeti’ne nereelerde motor ve buhar makinesi gibi elektrik üretiminde kullanılabilen vasıta

mevcut ise derhal hepsinin kayıt altına alınması ile buraların vakitli vakitsiz teftiş ve incelemeye tabi tutulması gerektiği bildirilmiştir (BOA, DH.EUM.5.Şb. 4/21- 6 Teşrin-i Sani 1330- 19 Kasım 1914).

Çeşitli suretlerde bu merkezler şu kısımları içermekteydiler;

1- Elektrik kaynağı, bir benzin, gaz motoru veya buhar makinesine bağlı bir dinamo, akümülatör veya çok miktarda pillerden meydana gelmiş bir bataryadır.

2- Çeşitli yollarla imal edilmiş pusulalar ile ahizeler gönderici olarak kullanılmak üzere büyükçe Ruhmkorff Bobinleri.

3- Havai nakil, bir direk üzerine şemsiyeli veya iki sıruk üzerine bazı direklerde olduğu gibi çekilmiş fakat direktten ve zeminden tecrit edilmiş teller ile binadan zemine kadar uzanan tellerden veya tek bir telden oluşur (BOA, DH.EUM.5.Şb. 4/21- 6 Teşrin-i Sani 1330- 19 Kasım 1914).

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Trabzon ve Kastamonu vilayetleriyle Canik, Bolu, İzmit ve Çatalca mutasarrıflıklarına gönderdiği yazıda vilayet ve mutasarrıflıklardan belirtilen hususlarda dikkatli olmalarını istemişti. Telsiz ve telgraf merkezleri bulunduğu el konulacak ve faileri cezalandırılacaktı. Diğer taraftan bazı yerlerdeki elektrik kaynağı, asansör aydınlatması, telefon ve tababette kullanıldığından bunların buldukları yerler tespit edilerek kayda alınacaktı. Ruhmkorff Bobini röntgende kullanılmakta olmakla beraber gayet kolaylıkla bu işler için de kullanılabilirdiğinden bunlar da kaldırılarak en yakın polis merkezlerine teslim edilecekti (BOA, DH.EUM.5.Şb. 4/21- 6 Teşrin-i Sani 1330- 19 Kasım 1914).

Başkumandanlık Vekâleti, Dâhiliye’den Boğaziçi’ndeki Rum, Fransız vs. manastırlarında telsiz ve telgraf cihazlarının bulunması muhtemel olduğundan buraların gözetim altında bulundurulması aranmasını istemişti (BOA, DH.EUM.5.Şb. 4/21- 31 Teşrin-i Evvel 330- 13 Kasım 1914). Aramalarda Canik Mutasarrıflığı, Samsun’da elektrik kaynağı olan mahalleri tamamıyla koruma altına almıştı. Ayrıca Doktor Altunyan Efendi’de olan röntgen ve ruhmkorff bobinlerine el koyularak tahkikat başlatılmıştı (BOA, DH.EUM.5.Şb. 4/21- 7 Teşrin-i Sani 1330- 20 Kasım 1914). Heybeliada’da bulunan Rum Ticaret Mektebi’nde yapılan aramada telsiz telgraf alet ve edevatı tespit edilmişti. Ardından şüphe üzerine tekrar yapılan aramada ikinci bir telsiz telgraf makinesi alet ve edevatı elde edilmişti. Bunun üzerine mektebin idare heyetinin tutuklanarak divan-ı harb-i örfiye gönderilmesi gündeme gelmiştir (BOA, DH.EUM.5.Şb. 4/21- 10 Teşrin-i Sani 1330- 23 Kasım 1914). Yabancı tebaadan olanların telefonları Polis Müdüriyeti Umumiyesi’nce kaldırılmış, buradan Yunan tebaasından Galata’da tüccarlık yapan Kalinikos Efendi’nin ticarethanesinde telefon olduğu haber alınması üzerine telefon hemen buradan kaldırılmıştır (BOA, DH.EUM.SSM. 25/21-Tarihsiz).

Diğer taraftan Telsiz Telgraf Muhaberatının Teatisine Müteallik Kanunname-i Hümayun Ahkâm ve Mevaddı’nın uygulanması çerçevesinde oluşturulan komisyonun kontrol ve arama memurları tarafından şüpheli

görülmek üzere el konulan elektrik alet ve edevatları kapsamında telsiz ve telgraf cihazları ile hiçbir alakası olmayan elektrik aletlerine rastlanılmaktaydı. Bu durumun, bu tür aletlerin sahiplerini haksız yere zarara uğratmakta olduğu anlaşıldığından, arama memurları tarafından tespit edilerek el konulacak aletlerin ne gibi şeyler olduğunun bir dereceye kadar tespitini kolaylaştırmak üzere telsiz telgraf aletleri hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre yukarıda belirtilen üç maddede gösterilen aletlerin birer kısımlarının bir arada olması gerekecek, sadece muhabereyi elde edebilmek için havai nakil ile bir oda içinde küçük bir ahize aletinin bulunması da yeterli olacaktı. Bununla birlikte bu aletlerin kısmen veya tamamı bulunursa arama memurları tarafından bunlara el konulacaktı (BOA, DH.EUM.5.Şb. 4/21- Tarihsiz).

Sahillerdeki Casusluk Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler

Karadeniz, XV. Yüzyıldan beri Osmanlı ile Rus Çarlığı arasında bir egemenlik ve çatışma bölgesi olmuştur (Koçer 2007: 196). Zira Karadeniz, tarihi, coğrafi, stratejik ve jeopolitik açıdan önem arz eder. Bu açıdan Trabzon ve havalisi Rusların yayılımında ilk adım veya atlama taşı konumundadır. Bölge Rus yayılımında Karadeniz'in güney duraklarından biri ve hedefi olmuştur (Öksüz-Usta 2014: 27). Trabzon bu zamanda Karadeniz kıyısındaki tek modern liman olma özelliğini taşımakta olduğundan ele geçirilmesi durumunda Ruslar için ileri harekâtlarda bir ikmal limanı olacaktı (Özel 1991: 3-4). Savaşın başlamasıyla hükümet aldığı kararlar büyük gemilerin İstanbul-Trabzon hattında çalışmasını yasaklayarak bölgedeki ulaşımın kayık, küçük tonajlı gemiler, motorlar ve yelkenlilerle yapılmasına karar verdi. Karadeniz kıyı şeridinde ulaşımın küçük deniz vasıtalarıyla yapılması Rusları rahatsız etmeye başlamıştı (Çiçek 2014: 39). Karadeniz'de kontrolü ele geçirmek ve Osmanlı ordusunun ikmalini engellemek isteyen Ruslar, İstanbul'dan hareket eden Bezmialem, Bahriahmer ve Mithatpaşa gemilerini 6 Kasım 1914'te Zonguldak önlerinde batırdı. Böylece Osmanlı donanmasının Karadeniz'deki etkinliği büyük ölçüde ortadan kalktı ve Rus donanması Karadeniz'de ağırlığını hissettirmeye başladı (Yüksel 2014: 56; Arslan-Usta 2014: 72).¹ 26 Aralık 1914'te Goben (Yavuz) zırhlısı boğazın Karadeniz önünde

¹ Savaşın çıkmasından sonra Rusya'dan ayrılan Osmanlı konsoloslarının çoğu İstanbul'a gelmiş, konsoloslar gerek kendilerinin gerekse Osmanlı tebaasının Rusya'da maruz kaldıkları kötü muamelelere dair raporlar sunmuşlardı. Rusya'da iş için bulunan Osmanlı tebaasının miktarı 150-200 bin civarında tahmin edilmekteydi. Bunların %90-95'i Müslüman ve çoğunlukla Erzurum ve Trabzon'dandı. Rusya'da bulunan bu Osmanlı tebaası genellikle fırıncılık, otelcilik ve lokantacılık yapmaktaydı. Ayrıca bunların içerisinde büyük ticarethane ve servet sahibi olanlar da bulunmaktaydı. Konsolosların raporlarında Osmanlıların mallarının müsadere edildikten sonra hapse atıldığı, sonrasında Sibiry'a'nın uzak vilayetlerine sürgün edildikleri anlatılmaktadır. Odesa Baş Şehbenderi Kamil Bey tarafından verilen raporda, idaresi altında bulunan Osmanlıların savaşın başlamasının ardından bin civarında bir nüfusun Odesa'da kaldığı, bunların önce hapsedildiği sonrasında Sibiry'a taraflarına sürgün edilerek dükkân ve mallarının yağmalanarak gasp edildiği, meşhur Osmanlılardan Odesa hamallar kethüdası Kantar oğlu Hasan Efendi'nin de bunlar arasında olduğu belirtilmiştir. Novorossisk

bir Rus mayınına çarparak yaralanmıştı. Bu suretle Yavuz’a güvenilerek kurulan Trabzon-Erzurum menzil hattı tehlikeye düşmüş, yerine Ulukışla-Kayseri-Sivas menzil hattının kurulması mecburiyetinde kalınmıştı. Bu hat da ancak 1915 baharında işlemeye başlamıştır (Bayur 1991: 380).

Belirtildiği gibi Trabzon savaşta Rusların Karadeniz’deki önemli hedeflerinden biriydi (Başkaya 2014: 88). Askeri ve stratejik açıdan en büyük önemi, İstanbul’dan Anadolu içlerine giden en kestirme ve günün şartlarında en zahmetsiz yol olmasında yatıyordu. Demiryolu bulunmadığından bölgenin deniz yolu ile bağlantısının sağlanması özellikle askeri ve lojistik açıdan büyük önemi haizdi. Bu durum Osmanlı Devleti açısından ne kadar avantaj ise Ruslar için de o kadar zararlıydı (Şahin 2009: 119). Bu bakımdan Rus torpidoları Trabzon Vilayeti’ndeki iskelelere yanaşarak balık tutmakla meşgul olan balıkçıları ve çocukları gemilerine alıp götürmüşlerdir. Özellikle çocukların ağzından tehdit ile alacakları askeri bilgiler ordu için zararlı olacaktı (BOA, DH.EUM.5.Şb 10/2- 11.11.1330- 24 Ocak 1915). Diğer taraftan balık tutma bahanesiyle denize açılarak casusluk yapmaya kalkışanlar olabileceğinden Adapazarı ve Kandıra kaymakamlıklarından bu hususu önleyici sert tedbirlerin alınması istenmişti. İzmit Mutasarrıfı Mazhar Bey seyyar jandarma müfrezelerinin sahillerde sürekli dolaşarak alınmış olan tedbirlerin hakkıyla uygulanmasına özen gösterirlerse casusluğun önlenmesi noktasında istenilen durumun sağlanacağı değerlendirilmesinde bulunmuştu (BOA, DH.EUM.5.Şb 10/2- 14 Kanun-u Sani 1330- 27 Ocak 1915). Casusluk faaliyetlerinin yanında Ruslar 19 parça donanmasıyla 17 Kasım 1914’te başta Trabzon sahillerini, 1915’te ise Trabzon ve Zonguldak limanlarını topa tutarak tahrip etmişlerdi (Başkaya 2014: 94).

Hükümet 25 Temmuz 1914 ve 24 Ekim 1914 tarihlerinde çıkardığı iki geçici kanunla liman, göl, nehir ve denizlerdeki bütün vasıtalara el koymuştu. Buna göre ihtiyaç duyulan deniz vasıtaları kaptan ve mürettebatıyla birlikte liman reisleri veya mülki idarecilerin gözetiminde düzenlenecek bir tutanakla ordu emrine alınacaktı (Duman 2007: 140). Buna göre Canik Mutasarrıfı Süleyman Necmi Bey, balığa çıkanların liman ve zabıta tarafından teftiş edildiğini, bunların sahilden uzaklaşmasına ve çocukların balığa çık-

konsolosu Atif Bey de kendisi hapsedildiğinden memuriyet bölgesinde bulunan yine bin kadar Osmanlı vatandaşının ne kadarının dönebilmiş olduğunu bilmediğini raporlamıştı. Kerç konsolos vekili Kemal Efendi tarafından verilen raporda, memuriyet bölgesinde 3500 kadar Osmanlı vatandaşının bulunduğu, bunlardan 2500 Müslümandan 2250 kadarının savaşın başlamasından sonra memlekete dönmüş olduğu, kalan 250 Müslümanın ise mülklerinin haczedilerek sürgün edildikleri belirtilmiştir. Bu raporların değerlendirilmesinden anlaşılacağına göre Rusya’daki Osmanlı tebaası genellikle hapis ve sürgün edilmiş, mal ve mülklerine el konulmuştu. Osmanlı Hariciyesi Rusya gibi “zulüm ve haksızlıklarıyla nam salmış müstebit bir hükümetten” devletler hukuku ahkamına ve insaniyete göre muamele beklenilmese de Osmanlı vatandaşları ve konsoloslar hakkında yapılan muamelelere akıl, mantık ve insaf çerçevesinde misli ile karşılık verilmesi gerekeceği mütalaasında bulunmuştur (BOA, DH.EUM.5.Şb 10/2- 14 Şubat 1330- 27 Şubat 1915).

masına kesinlikle izin verilmediğini bildirmişti (BOA, DH.EUM.5.Şb 10/2-15 Kanun-u Sani 1330- 28 Ocak 1915). Bolu Mutasarrıfı Ali Osman Bey'in Dâhiliye'ye gönderdiği şifrede balıkçıların Rus torpidoları tarafından ele geçirilmemesi için 18 yaşını doldurmuş güvenilir ve namuslu kimselerden oldukları anlaşılan balıkçılara, güneşin doğuşundan batışına kadar liman girişiyile çeyrek mil açığa kadar balık tutmaya ruhsat verilmesi kararlaştırılmıştı. Ereğli'de balıkçılara Zonguldak ve sahilden iki milden fazla açılmamaları ve ufukta gemi görüldüğü zaman hemen en yakın sahile çıkmaları hususu ihtar edilmiş, Bartın ve Düzce kazalarınca da buna benzer tedbirler alınmıştı. (BOA, DH.EUM.5.Şb 10/2- 20 Kanun-u Sani 1330- 2 Şubat 1915).

Bu arada Zonguldak limanında bulunan iki Fransız bandıralı römorkör de İstanbul Liman Riyaseti'nin bildirmesi üzerine müsadere edilmişti (BOA, DH.EUM.5.Şb 10/2- 27 Teşrin-i Evvel 1330- 9 Kasım 1914). Zira kömür nakliyatının merkezi Zonguldak'ın sürekli Ruslar tarafından kontrol altında bulundurulması, İstanbul ile Anadolu'nun deniz bağlantısını ve kömür nakliyatını kesmeye yönelikti (Şahin 2009: 122).

Lazistan Sancağı'nda balıkçılık tamamen yasaklandığı gibi merkez ve mühlakatta 20 yaşından aşağı olanların kesinlikle balık tutmaları ve liman dairelerinden vesika almak şartıyla bütün balıkçıların sahilden bir milden fazla açılmaları yasaklanmıştı (BOA, DH.EUM.5.Şb 10/2- 28 Kanun-u Sani 1330- 10 Şubat 1915). Edinilen bir istihbarata göre ise Lazistan havalisine gitmek üzere içerisinde 15'er Laz bulunan iki kayık Bartın Boğazı ile Amasra'ya uğradıktan sonra Cide açıklarından geçmişti (DH.EUM.5.Şb 10/2- 2 Mart 1330- 15 Mart 1914). Kastamonu Valisi Reşit Bey balık tutma yasağının, iskelelerde çocukların dolaşmalarına ve balık tutmalarına izin verilmemek suretiyle bir kat daha güçlendirildiğinden bahsetmekteydi (BOA, DH.EUM.5.Şb 10/2- 28 Kanun-u Sani 1330- 10 Şubat 1915).

Savaşta Osmanlı'nın Karadeniz'de önemli bir sorunu nakliye hizmetlerinin yetersizliği idi. Doğudaki III. Ordu'nun lojistik desteğinin Karadeniz yoluyla sağlanması bir zorunluluktur. Çünkü Doğu Anadolu'da coğrafyanın ulaşımı kısıtlaması ve yolların elverişsizliği ile nakliye vasıtalarının yetersizliği kara yolu ulaşımını iyice sınırlandırmıştı (Duman 2007: 140). Bunun için Osmanlı sahillerine özellikle de Karadeniz sahillerine yanaşacak olan her türlü deniz vasıtaları hakkındaki sınırlamalara ait bir talimatname yayınlanmıştı. Buna göre casusluğun engellenmesi maksadıyla limanlara ve sahillere, özellikle Karadeniz'e hangi sebeple olursa olsun uğrayan veya yaklaşan deniz vasıtaları hakkında şiddetle uygulanacak talimat şu şekildeydi; limana gelen deniz vasıtası kaptanı kara ile kesinlikle temas kurmadan önce öncelikle liman reisine müracaat ederek yol tezkeresini, hamulesini ve mürettebatının listesini ibraz edecekti. Ardından liman reisi eğer varsa sansür ve gümrük memurlarıyla polis veya jandarmadan oluşan bir heyet gemiye gidip kaptanın gösterdiği evrak içeriğini kontrol edecek, mürettebatın üstleri ve eşyası ile evrakların gemide saklanması muhtemel yerler dikkatle aranacak, sonunda şüpheli bir durum olmadığı takdirde

geminin sahil ile münasebetine izin verilecekti. Bunun dışında geminin yol tezkeresi usulsüz, mürettebat listesinin onaylanmamış, listenin dışında mürettebatın mevcudiyeti veya listede yazılı mürettebattan birkaçının sebebi ispat edilemeyen yokluğu, hamulede kaçak veya yasaklı eşya, basılı veya değil sansür ve posta damgasından geçmemiş evrakların ortaya çıkması halinde geminin kesinlikle kara ile bağlantısı engellenecekti. Geminin kaptan ve mürettebatı da en yakın askeri divan-ı harbine sevk edilecekti. Eğer gemi limanların dışında sahillerin herhangi bir kısmına yanaşmışsa gözetlenecek veya yakın sahil köyde inzibat memurları bulunmadığı takdirde mahalli memurlar tarafından yukarıdaki talimatlar yerine getirilerek en yakın askeri kumandanlık durumdan haberdar edilecekti. Liman dışında sahile yanaşan gemiler genellikle şüpheli addedilecek ve buna göre şiddetli tedbirler uygulanacaktı (BOA, DH.EUM.SSM. 53/64- Tarihsiz).

Düvel-i Muhasama Tebaasının Anadolu’nun İç Kısımlarına Gönderilmesi

Savaş sırasında uygulanan sürgünlerin altında genel olarak misilleme politikaları yatmaktadır. Misillemeler, İtilaf devletlerinin savunmasız Osmanlı sahil ve limanlarını bombalaması sonucu oluşan can ve mal kayıplarına karşılık gerçekleştirilmiştir. Böylece düvel-i muhasama tebaası harp esiri olarak tutuklanıp sürgün edilmişlerdir. Bunun yanında sürgünler, Osmanlı’nın savaş halinde bulunduğu devletlerin Osmanlı Devleti tebaasına yönelik hareketleri de aynı şekilde karşılık bularak bir kısım sürgünler de şüphe ve casusluk zannıyla gerçekleştirilmiştir (Sonat 2014: 262-264). Başkumandanlık Dahiliye’den, Akdeniz ve Karadeniz sahillerinde bulunan düvel-i muhasama tebaalarının ülke dışına ve içine gönderilmeleri hakkındaki kararın ne dereceye kadar uygulandığına ve geri bırakılmış olanlar varsa bunların geciktirilme sebepleriyle miktar ve tabiiyetleri hakkında bilgi talep etmişti (BOA, DH.EUM.5.Şb 7/56- 23. 10 1330- 5 Ocak 1915). Zira iç kesimlere gönderilen düvel-i muhasama tebaasının, düşman devlet tabiiyetinde olmalarından ve bu manada bu kimselerin potansiyel tehlike olarak görülmesi dolayısıyla sürekli kontrol ve gözetim altında bulundurulmak istenmeleri etkili olmuştur (Sonat 2014: 264). Heyet-i Vükela kararı ile de Dahiliye Nezareti’ne gönderilen tebliğ üzerine vilayetlerde bulunan düvel-i muhasama tebaasından yalnız zararlı olanları yasaklı bölgeler dışındaki yerlere gönderilerek diğerleri buldukları mahallerde bırakılmıştı. Düvel-i muhasama tebaası hakkındaki kararlar birkaç kez değiştirildiğinden nelerde ne miktarda buldukları hakkında ayrıntılı bilgi yoktu. (BOA, DH.EUM.5.Şb 7/56- 27 Kanun-u Evvel 1330- 9 Ocak 1915).

Askeri sebepler dolayısıyla düvel-i muhasama tebaası Karadeniz sahillerinden Anadolu içlerine gönderilmekteydi (BOA, DH.EUM.5.Şb 28/27- 31 Ağustos 1332- 13 Eylül 1916). Bunun sebepleri şu şekildedir; düvel-i muhasama tebaasının İtilaf Devletlerinin gemi ve donanmalarına yardım etme ihtimali ile Osmanlı Donanmasının güvenliğinin sağlanması için bo-

ğazlarda düvel-i muhasama tebaasının bırakılmasının uygun görülmemesidir (Sonat 2014: 265). İngiliz Hükümeti bu nedenle Karadeniz limanlarında ikamet eden İngilizlerin Anadolu içlerine gönderilmelerini protesto etmişti (BOA, DH.EUM.5.Şb 29/15- 21 Eylül 1332- 4 Ekim 1916); HR.SYS. 2146/37- 25 September 1916- 25 Eylül 1916). Ailevi sebeplerle düvel-i muhasama tebaasından yer değişikliği talepleri geldiği görülmektedir. Amerika Sefareti Hariciye'den, Karadeniz sahilinden uzaklaştırılmış olan düvel-i muhasama tebaasından Samsun'da Yollar Şirketi (Societe des Routes) ajanı İtalyalı Giuseppe Casaretto ve Samsun reji memurlarından İtalyalı Vladimir Scheggi ile Scheggi'nin erkek kardeşi ile hanımının (Giuseppe Casaretto Kayseri'de diğerleri ise Ankara'da bulunuyordu) İstanbul'da oturan babalarının yanına gelmelerine izin verilmesini talep etmişti (BOA, DH.EUM.5.Şb 29/28- 24 Eylül 1332- 7 Ekim 1916). Fakat Baş Kumandanlık Vekaleti söz konusu İtalyanların İstanbul'a gelmelerinin mahzurlu olduğunu bildirmiştir (BOA, DH.EUM.5.Şb 29/28- 5 Teşrin-i Evvel 1332- 18 Ekim 1916).

Amerika Sefareti bunun yanında Karadeniz sahillerinde bulunan düvel-i muhasama tebaasının Anadolu'nun iç kısımlarına gönderilmesinde alınan tedbirler hususunda Hariciye Nezareti'nin dikkatini çekmiştir.² Buna göre Samsun'daki Amerikan konsolos memurundan alınan bilgide 15 Ağustos'a kadar düvel-i muhasama tebaasından yaklaşık 263 kişi Samsun'u terk etmişti. Bu sayı 150 Rus, 63 Fransız, 39 İtalyan, 8 İngiliz ve 3 Sırp'tan oluşuyordu. Bunlar acele bir şekilde Samsun'dan çıkmaya zorlanmış üstelik araba sıkıntısından dolayı Samsun'dan Sivas'a gönderilmelerinde kendilerinden çok yüksek miktarda nakil ücreti alınmıştı. Bu nakliyatın bütün masrafı ve gidecekleri yerlere kadar işeleri için kendilerine verilen tahsisat, alakalı hükümetler tarafından sefaretin emrine verilmiş olan yardım paralarından ödenmişti. Amerika Sefareti hiçbir masrafın mahalli Osmanlı memurları tarafından ödenmediğini belirtmişti. Bu kimselerin Samsun'dan Sivas'a kadar olan nakil masrafları 4 bin liradan fazla tutmuştu. Bu miktar yapılacak toplam nakil masraflarının da küçük bir kısmını oluşturmaktaydı. Zira Sivas'tan Yozgat'a kadar araba ücreti adam başına 35 ila 40 lira arasında olacağı düşünülmekteydi ki bu fiyatlar mevcut fiyatların çok üzerindeydi. Düvel-i muhasama tebaasından yaklaşık 220 kişi daha iç kısımlara gönderilmek üzere Giresun ve Ordu'dan Samsun'a geleceklerdi. Bunların da nakil ve işeleri yeniden büyük bir miktara ulaşacaktı. Amerika Sefareti, belirtilen durum hakkında Osmanlı Hariciyesinin dikkatini çekmiş, bu tebaa-i muhasamanın bir an önce gönderilerek işelerinin sağlanmasına yardımcı

² Osmanlı Devleti savaş yıllarında ABD ile ilişkilerin bozulmamasına önem vermiştir. Zira Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi Osmanlı coğrafyasında yaşayan Amerikalıları oldukça endişelendirmişti. İncelenen belgelerde Karadeniz sahillerinde yaşayan herhangi bir ABD vatandaşının Anadolu içlerine gönderilmediği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan yetkililer ABD ile olan ilişkilere zarar vermemek adına Amerikan vatandaşlarına nahoş muamelede bulunulmamasını, istenmeyen durumlara meydan verilmemesini mülki amirlerden istemiştir (Gencer 2009: 253-254).

olunması hususunda gerekli tedbirlerin alınmasını rica etmişti (BOA, DH.EUM.5.Şb 32/38- 4 Eylül 1332- 17 Eylül 1916); HR.SYS. 2146/31- 13 Ağustos 1332- 26 Ağustos 1916). Samsun’dan Sivas’a gönderilen Fransızlar Yozgat’a, İtalyanlar Kayseri’ye ve Ruslar da Ankara’ya gönderilmektedirler. Nitekim bunların mültecilerin gelmeleri dolayısıyla Sivas’ta iskanları mümkün değildi (BOA, DH.ŞFR. 528/78- 1 Ağustos 1332- 14 Ağustos 1916).

Diğer taraftan Konya’nın Bozkır ve Sultaniye kasabalarına, keza Samsun ve Karadeniz sahilinin başka yerlerinden iç kısımlara sürülmüş düvel-i muhasama tebaası siviller için Amerika Birleşik Devletleri acilen Osmanlı Hükümeti’nden bu sürgündeki yabancıların (özellikle Bozkır ve Sultaniye’dekilerin) havası daha sağlıklı bölgelere gönderilmesini talep etmişti. Buna ilaveten Ankara ve Konya yoluyla Bozkır’a Karadeniz’den gelmiş 75 Rus ve İtalyan için de aynı durum söz konusuydu. Sefaretin verdiği bilgilere göre bu 75 kişiden bazıları da Konya’dan Beyşehir’e gönderilmişti. Burada onların kalacak yer bulmasında çok büyük güçlüklerle karşılaşmış, üstelik kaldıkları yerlerin kiralari da peşin olarak ödenmişti. Mahalli yetkililer bunlara ayrıca iç bölgelerden daha uzak yerlere gitmek zorunda kalacaklarını söylemişti. İçlerinde çok sayıda kadın ve çocuk da bulunuyordu ve kadınlardan ikisi ise loğusaydı. Yeteri miktarda yiyecek bulma sıkıntısından başka uzun ve zorlu bir seyahate tabi tutulmuşlar, hiçbir doktor da yanlarında bulundurulmamıştı. Bu yüzden sağlık durumları da sürekli kötüleşmişti. Bölgede hüküm süren şiddetli kış ve sağlıksız koşullar yüzünden bu insanlar arasındaki ölüm oranının yüksek olması beklenmekteydi. Sürgündeki bu yabancılar kendilerine eşlik eden korumalarının da masraflarını ödemek zorunda kalmışlardı. Sefaret düvel-i muhasama tebaasının sefil durumları hakkında daha fazla ayrıntıya girmek istemiyordu. Savaşın ilk aylarında bunların tahsisatları (harçlıkları) dahi hükümetleri adına Amerikan Sefareti tarafından ödenmişti. Yine bunlar hayatlarının geri kalan kısmını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmeyi çok zor görmekteydiler. Bu yüzden Amerikan Sefareti hükümetten durumun ciddiyetinin farkına varmasını beklemekte, durumlarının düzelmesi için gerekli adımları atmasını, özellikle bu sivillerin iklim yönünden daha sağlıklı, gıda yönünden yeteri miktarda tedarige ve diğer imkanlara sahip olabilecekleri Anadolu’da var olan bir çok yeri dikkate almasını istemekteydi (BOA, HR.SYS. 2146/31- 20 November 1916- 20 Kasım 1916). Yine Amerika Sefareti önceden Bozkır’a gönderilmiş 108 kişiden oluşan düvel-i muhasama tebaasının Seydişehir’e nakilleri ile diğer hasta, ilaçsız ve yiyecekleri olmayan bu kimselerin şikayetlerinin ortadan kaldırılmasını hükümetten rica etmişti (BOA, HR.SYS. 2146/31- 3 Kanun-u Evvel 1332- 16 Aralık 1916).³

³ Yer değişikliği talepleri hususu devlet tarafından geniş bir şekilde değerlendirilmiştir. Bu kapsamda değerlendirme sonucu uygun görülen kişilerin yer değişikliği talepleri kabul edilmiştir. Değerlendirmede bazı kriterler getirilmiştir. Buna göre Dahiliye Nezareti, sürgün yerinin hava ve doğasına alışamayarak hastalandığını beyan eden sürgünlerin yer değişikliği

Ayrıca askeri gerekçelerle 70 hanede 178 nüfus düvel-i muhasama tebaası da Samsun'dan Yozgat'a ardından Sivas'a nakledilmişlerdi. Bunların bir kısmı kendi vasıtalarıyla diğerleri de hükümet tarafından kiralanan arabalarla gönderilmişti. Bunun için muhacirin tahsisatından 13 bin 200 kuruş nakliye ücreti ödenmiştir. Buna göre Amerika Sefaret'nin Hariciye nezdindeki girişimlerinden olumlu bir netice alındığı anlaşılmaktadır (BOA, DH.EUM.5.Şb. 32/38- 3 Kanun-u Sani 1332- 16 Ocak 1917). Gerek Konya gerekse Seydişehir'deki mahalli memurları yaptıklarını haklı gösterecek hiçbir sebep göstermemişlerdi (BOA, HR.SYS. 2146/31- 24 November 1916).

Hem Osmanlı hem de onun müttefiki devletler hakkında aleyhte propaganda yaptıkları gerekçesiyle sürgün edilenler de mevcuttur. Aleyhte propagandanın olumsuz sonuçlar doğurabileceği göz önüne alındığında bu gibi kimselere müsamaha gösterilmemiştir (Sonat 2014: 266). İtalyan tebaasından Carmelite tarikatından Pere Benoit isminde bir rahip Konya'ya gelmiş daha sora Seydişehir'e gönderilmişti. Onun seyahat masrafları 10 pounds tutmuştu. Rahip Seydişehir'de 2 gün kalmış daha sonra yerel makamlar tarafından Konya'ya dönmeye zorlanmıştı. Yaklaşık 5 pounds daha seyahat masrafı için gerekmişti. Konya ve Seydişehir'deki yetkililer bu muamele için herhangi özel bir neden ileri sürmemişlerdi. Fakat tamamı yaklaşık 30 pounds İtalyan Relief'den harcanmak zorunda kalmıştı. Bu sadece bu türden benzer durumlardan bir tanesiydi. Hiçbir açık neden olmaksızın enterne edilmiş sivillerin seyahat masrafları için çok büyük miktarlar harcanmak zorunda kalmıyordu (BOA, HR.SYS. 2146/31- 24 November 1916- 24 Kasım 1916).

Ereğli'de ikamet eden Hacı Loka ve Dimitri, Karadağ işlerini takip etmekte olmasından dolayı diva-ı harbi örfi kararıyla Araç'a, bunlardan Dimitri sınır dışı edilmek üzere İstanbul'a gönderilmişti. Hacı Loka Araç'ta doktor olmadığı için tedavi edilememişti dolayısıyla sürgün mahallinin doktor ve eczanenin olduğu bir yerle değiştirilmesini talep etmişti. Kastamonu Valisi Hacı Loka'nın Boyabat kazasında hem doktor hem de eczane olması dolayısıyla buraya nakledilebileceğini, aksi takdirde Dimitri ile beraber sınır dışı edilmesi gerektiğini Dahiliye'ye bildirmiştir (BOA, DH.EUM.ECB, 1/43- 11 Haziran 1331- 18 Haziran 1331; 24 Haziran 1915- 1 Temmuz 1915). Hacı Loka Dahiliye'ye çektiği telgrafta aslen Osmanlı olduğunu ve Ereğli'de kunduracılıkla uğraştığını fakat sorgusuz bir şekilde Araç'a gönderildiğini, halbuki hükümetine sadık ve ailesinin geçimini sağlamaktan başka bir gaye gütmeyen birisi olarak kendisine yapılan muamelenin adaletle bağdaşamayacağını belirterek hükümetin adaletine sığınmıştı (BOA, DH.EUM.ECB, 1/43- 2 Haziran 1331- 15 Haziran 1915). Yine Yunan tebaasından Dimitri de Ereğli'de ticaretle meşgulken sebepsiz ve süresiz Araç'a

taleplerinin ancak doktor raporu getirmeleri şartıyla kabul edilebileceğini vilayet ve mutasarrıflıklar kanalıyla belirtmiştir (Sonat 2014: 272-273).

sürüldüğünü ifade ederek, ticarettten mahrum bırakıldığını söyleyerek hükümetten adalet beklemişti (BOA, DH.EUM.ECB, 1/43- 14 Haziran 1331- 27 Haziran 1915).

Karadağlı Yorgi ile arkadaşları da önceden yerleşik oldukları Zonguldak’a iadeleri mümkün olmadığı takdirde sürgün yerlerinin değiştirilmesini, aksi halde kendilerine yevmiye verilmesini talep etmişlerdi (BOA, DH.EUM.ECB, 1/43- 23 Haziran 1331- 6 Temmuz 1915). Ereğli’de ikamet etmekteyken burada kalmaları mahzurlu görülen, ardından Zonguldak mahalli memurları tarafından tutuklanarak Bolu’ya, örfi kararlarla Kastamonu’ya, Kastamonu’dan Çorum’a ve son olarak buradan da İstanbul’a gönderilen Yunan tebaasından Augustino Kostandolaki ile oğlu Yorgi’nin de seyahatlerine kısıtlamalar getirilmişti (BOA, DH.EUM.ECB, 1/43- 24 Mart 1331- 6 Nisan 1915); DH.EUM.ECB, 1/43- 19 Temmuz 1331- 1 Ağustos 1915); DH.EUM.ECB, 1/43- 1 Haziran 1331- 14 Haziran 1915). Augustino Kostandolaki ile oğlu Yorgi ve Ereğli’de ikamet ederken buradan Kastamonu’ya, Kastamonu’dan da Araç’a sürgün edilmiş olan Dimitri Papa Yorgi, Dedeoğaç yoluyla sınır dışı edilmek üzere İstanbul’a gönderilmişlerdi (BOA, DH.EUM.ECB, 1/43- 16 Haziran 1331- 29 Haziran 1915). Yunan Sefareti hükümetten Yunanlı Augustino Kostandolaki ve Dimitri Papa Yorgi’nin eğer Ereğli’de ikametleri mahzurlu görülüyse bunların tabiiyetlerinden dolayı memleket içinde değil, bilakis Yunanistan’a gönderilmeleri gerektiğinden bahisle serbest bırakılmalarını istemişti (BOA, DH.EUM.ECB, 1/43- 27 Nisan 1331- 10 Mayıs 1915).

Avadis Avadiyof adında 60 yaşlarında bir Rus vatandaşı da Ankara’ya sürülmüştü (BOA, DH.EUM.2.Şb 39/30- 8 Temmuz 1333- 8 Temmuz 1917). Eşi ise, son derece hasta olması münasebetiyle hükümetten Avadiyof’u İstanbul’a getirtmek için müsaade istemişti (BOA, DH.EUM.2.Şb 39/30- 26 Eylül 1333- 26 Eylül 1917). Avadiyof, Ankara’ya Rus tabiiyetindeki bütün Ermeniler meyhanesinde gönderilmişti. Kendisinin “*eşhas-ı muzırradan*” olup olmadığı hakkındaki soruşturma neticesinde ise şahsının temiz olup ticaretle meşgul bir kimse olduğu anlaşılmıştı. Buna göre Avadiyof’un, Galata’da bir şirketin vekil müdürü olmakla onun Ankara’ya gönderilmesi şirket için telafisi mümkün olmayan zararlara sebep olacağından kendisinin İstanbul’a dönmesine izin verilmesi talep edilmişti (BOA, DH.EUM.2.Şb 39/30- 8 Teşrin-i Sani 1333- 8 Kasım 1917).

Düvel-i muhasama tebaası yanında yerli Rum unsurlar da devlet aleyhine zararlı faaliyetler içerisine girmişlerdi. Karadeniz’deki Rumlar, ordunun durumu, mevkiileri ve çıkarma yapmaya müsait yerleri kıyıda işaretleyerek Ruslara bildirmekteydiler (Alşan 2014: 178). Ruslara casusluk yapan Rumlar cephe gerisinde aktif düşman olmuşlardı (Balcıoğlu 1993: 94). Buna göre Karadeniz sahilinden Anadolu içlerine gönderilecek Rumların sevk şartları hakkında Baş Kumandanlık ile III. Ordu Kumandanlığı arasında yapılan muhaberat neticesinde Baş Kumandanlık’tan verilen talimatın esasları şu şekildeydi; Rum köylerinden veya ahalisinden hangilerinin ve kimle-

rin iç kesimlere gönderileceğine askeri cihet karar verecekti. Dâhile gönderilecek köy ahalisinin sevki sırasında bunların mümkün olduğunca istirahatleri, iaşe ve iskânları temin edilecek, can, mal ve ırzları güvenceye alınacaktı. İç kısımlara gönderilecek olan Rumların sadece şüpheli olanlarına işlem yapılacaktı (BOA, DH.ŞFR. 72/148- 21 Kanun-u Sani 1332- 3 Şubat 1917). Zira mahalli yetkililer bütün Rumların iç kısımlara sevkini istemiş, fakat Harbiye Nazırı bu düşünceye karşı çıkmıştır. 12 Mart 1916'da verdiği emirle nakil işlemine sadece casusluk ve çetecilik yapanlar tabi tutulacaklardı (Balcioglu 1993: 95).

Mahallerinde kalmaları mahzurlu görülen Rumlar kısmen Sivas Vilayeti'ne sevk edilmiş ve Sivas'ta Müslüman mülteci bulunmayan mahallerde muhafazaları kararlaştırılmıştı (BOA, DH.ŞFR. 64/30- 30 Nisan 1332- 13 Mayıs 1916). Marmara sahilindeki Rum köylerinde yoğunluk olduğundan Yeniköylülerin buralara gönderilmesi uygun görülmemişti. Askeriye Karadeniz sahilinde bulunan ve sırf Rum olan Yeniköy'ün 27 Nisan'a kadar tahliyesini istemişti. Yine mevki-i müstahkem civarında bulunmalarından dolayı bir kısım Rum köyleri de kaldırılarak diğer Rum köyleri ile birleştirildiği gibi İstanbul'un Domuzdere ve Bahçeköy ahalisi de gönderilerek Silivri'nin Fener ve Çanta köylerine yerleştirilmişti (BOA, DH.ŞFR. 469/114- 22 Nisan 1331- 5 Mayıs 1915).

Sahil şeridindeki Rum kayıkçılar hakkında tahkikat yapılarak tüm kayıklar kefalete bağlandı. Rumların deniz yoluyla seyahat yapmaları da yasaklandı. Giresun Rumlarının Giresun-Keşap, Ordu Rumlarının Ordu-Piraziz yolu üzerinde askeri erzak naklinde görevlendirilmeleri güvenlik açısından uygun görülmeyerek bu işin Türkler tarafından yerine getirilmesine karar verildi. Bunun yanında sahillerde sabit polis karakolları kuruldu (Balcioglu 1993: 94). Dahiliye Nezareti bir gurup Yunanlının Levanteyn Kumpanyası'nın Konstantin vapuruyla Karadeniz'de seyr-ü sefer etmesine izin vermemiş ve bu Yunanlılar vapurdan indirilmişlerdi. Düvel-i muhasama tebaasından olmaları münasebetiyle Karadeniz'e gidip gelmeleri doğru bulunmamış, üstelik İstanbul'a bir iş ve alakaları olmayanların da askeri bir kardan sonra Anadolu'nun iç kısımlarına gönderilmeleri Dâhiliyece uygun görülmüştü (BOA, DH.EUM.5.Şb 65/27- 14 Temmuz 1334- 14 Temmuz 1918).

Sonuç

Karadeniz'in coğrafi ve stratejik önemi, bölgede başta Ruslar olmak üzere itilaf devletlerinin yoğun faaliyet göstermelerine sebep olmuştur. Bu kapsamda casusluk faaliyetleri önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle telsiz ve telgraf merkezleri ile ordunun hareketi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu noktada devletin ilgili birimleri teyakkuz halinde olmuş, casusluğun muhtemel zararları en aza indirmeye için gayret sarf edilmiştir. Her elektrik alet ve edevatının telsiz telgraf cihazları ile alakası olmadığından bu noktada el konulacak cihazlarda aşırıya gidilmekten de kaçınılmıştır. Ruslar, Ka-

radeniz sahilleri ile limanlarına yanaşarak halk ile temas kurmaya çalışmış, halktan alacağı istihabari bilgilerle Karadeniz’deki operasyonlarını güçlendirmek istemiştir. Rumların da içte casusluk faaliyetlerine alet olduğu anlaşılmaktadır. Vilayet ve mutasarrıflıkların aldığı etkin tedbirlerle olası casusluk faaliyetlerinin önüne geçilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu kapsamda balıkçılara kısıtlamalar getirilmiş, denizde açılacakları mesafeler sınırlandırılmıştır. Yine Karadeniz sahillerine yanaşacak her türlü deniz vasıtaları hakkında çıkarılan bir talimatname ile casusluk faaliyetleri engellenmeye çalışılmıştır. Bunun yanında sahillerdeki düvel-i muhasama tebaası da Anadolu’nun iç kesimlerine gönderilerek muhtemel devleti zaafa uğratacak etkinliklerden uzaklaştırılmışlardır. Bu husus Amerika Sefareti aracılığı ile İtilaf Devletleri’nin şikayetlerine sebep olmuştur. Ancak savaş ortamında bazı tasarrufların güvenlik refleksleri ile gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv

Başbakanlık Osmanlı Arşivi
DH.EUM.5.Şb. 4/21, 7/56, 10/2, 28/27, 29/15, 29/28, 32/38, 65/27.
DH.EUM.2.Şb. 39/30.
DH.EUM.SSM. 53/64; 25/21.
DH.EUM.ECB. 1/43.
DH.ŞFR. 72/148, 64/30, 469/114; 528/78.
HR.SYS. 2146/31; 2146/37.

Kitap ve Makale

AKGÜL, L. Hilal (2005), “I. Dünya Savaşı ve Türk Ulusal Bağımsızlık Savaşımı İçinde Batum”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 6, sayı.1: 116-140.
ALŞAN, Songül (2014), “Doğu Karadeniz’de Rus Çekilişi Sırasında Ermeni Faaliyetleri (1916-1918)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sayı. 17: 173-184.
ARSLAN, Zehra- USTA, Yeliz (2014), “Rize’de Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rus Donanmasının Faaliyetleri ve Göçmenlerin Durumu (1915-1917)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sayı. 17: 71-84.
AYDIN, Mahir (2009), “Rusya’nın Çanakkale İntikamı Karadeniz Bombardımanı”, *Uluslararası Giresun ve Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu (9-11 Ekim 2008)*, c. I, Ankara: Giresun Belediyesi.
BALCIOĞLU, Mustafa (1993), “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz’de Rum Faaliyetleri ve Sivil Tepki”, *OTAM*, sayı. 4: 91-97.
BAŞKAYA, Muzaffer (2014), “İngiliz Basınına Göre Birinci Dünya Savaşı’nda Trabzon’da Rus İşgali”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sayı. 17: 85-100.
BAYAR, Celal (1967), *Ben de Yazdım*, c. 4, İstanbul: Baha Matbaası.

- BAYUR, Yusuf Hikmet (1991), *Türk İnkılabı Tarihi*, c. III/I, Ankara: TTK Basımevi.
- ÇİÇEK, Rahmi (2014), "Birinci Dünya Savaşında Ordu Kazası", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sayı. 17: 31-54.
- DUMAN, Önder (2007), "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Karadeniz'de Osmanlı Kayık Taşımacılığı", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sayı. 2: 137-147.
- GENCER, Fatih (2009), "I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerikan Vatandaşlarına Yönelik Politikası", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 28, sayı. 46 : 249-264.
- GOLOĞLU, Mahmut (1975), *Trabzon Tarihi Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Ankara: Kalite Matbaası.
- KOÇER, Gökhan (2007), "Karadeniz'in Güvenliği: Uluslararası Yapılanmalar ve Türkiye", *Gazi Akademik Bakış*, c. 1, sayı. 1: 195-217.
- KÖSE, Osman (2007), "Rusların Samsun'u Bombardımanı (1915)", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, c. II, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı.
- ÖKSÜZ, Hikmet- USTA, Veysel (2014), "I. Dünya Savaşı Sırasında Rus Donanmasının Trabzon ve Çevresini Bombalaması", *Türkiyat Mecmuası*, c. 24: 25-51.
- ÖZEL, Sabahattin (1991), *Milli Mücadelede Trabzon*, Ankara: TTK Basımevi.
- SONAT, Ramazan (2014), "I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devletinin Muhasım Devlet Tebaası Politikası (1914-1918)", *Tarihin Peşinde*, sayı. 11: 259-290.
- ŞAHİN, Enis (2009), "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali (1916)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sayı. 7: 117-140.
- YEL, Selma (2001), "1914-1919 Seneleri Arasında Trabzon'un Genel Durumu ve Rum/Ermeni İddiaları", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)*, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları: 559-566.
- YÜKSEL, Ayhan (2014), "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Giresun", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sayı. 17: 55-70.

OSMANLIDAN GÜNÜMÜZE SİYASAL ALANDA YAŞANAN GELİŞMELERİN STK'LAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ*

Ahmet Nafiz ÜNALMIŞ**

ÖZET

Osmanlı'nın sahip olduğu patrimonial yönetim sistemi, sivil toplum hayatını ve buna bağlı STK'ları olumsuz yönde etkilemiştir. Osmanlıdan Cumhuriyet'e geçişle siyasal rejim değişmiş ancak Türkiye'nin yüz yıla yaklaşan demokrasi tecrübesi içerisinde siyasal alanda yaşanan radikal değişimler, STK'lar açısından inişli çıkışlı bir süreci de beraberinde getirmiştir. Türkiye'de yaşanan askeri darbeler, ana siyasal akımların değişmesi ve iktidara gelenlerin yaptıkları yasalar, STK'ların gücünü siyasi gelişmelere endeksli kılarken devletin sivil toplumun gerisine düşmesine sebep olmuştur. 2000'li yıllarla beraber Türkiye'nin girmiş olduğu AB üyelik süreci, iletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler, STK'lar açısından birtakım fırsatları beraberinde getirmiş ve sivil toplumun örgütlenme kabiliyetine ivme kazandırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sivil Toplum, Sivil Toplum Kuruluşları, Türkiye, Osmanlı, Patrimonial

ABSTRACT

The patrimonial management system of the Ottoman Empire has influenced adversely the civil society and NGOs by extension. Upon the changeover from the Ottoman regime to Republican form of the government, a great deal of radical changes took place in the political arena during nearly a hundred years of democratic experience of Turkey which has led a process with ups and downs in terms of NGOs. The military coups in Turkey, the change of the main political movements and the laws legislated by the ruling parties have qualified NGOs' power relevant to the political developments, whereas, it has led the state to fall behind the civil society. Turkey's EU accession process in 2000s, the developments in communication technology has come with a number of opportunities for NGOs and accelerated the organizational ability of civil society.

* Bu çalışmada, araştırmacının devam etmekte olan doktora tezinden faydalanılmıştır.

** nafizunalmis@gmail.com

Keywords: Civil Society, Non-Governmental Organizations, Turkey, Ottoman, Patrimonial.

Türkiye’de STK’ların tarihi incelendiğinde ülke sınırları içinde yaşanan siyasal değişimlerden sivil toplumun kendisi gibi STK’ların da paralel şekilde etkilendiği gözlemlenmektedir. Türkiye’deki STK’lar Osmanlıdan Cumhuriyet’e geçişte yaşanan değişimden, anayasal değişikliklerden hatta devleti yöneten elitlerin dünya görüşünde yaşanan değişimden dahi fazlasıyla etkilenmiş, bazı zamanlarda siyasal alanda sesleri yükselmekle birlikte bazı dönemlerde sesleri kısılmıştır. Osmanlı’nın sahip olduğu patrimonial yönetim yapısı, STK’ların güçlü bir siyasal aktör olmasına pek fazla izin vermezken Türkiye’nin akamete uğrayan demokrasisinin STK’lar açısından karnesinin de yüzyıla yaklaşan sürede çok düzgün olduğunu söylemek son derece güçtür. STK’larla yapılan işbirlikleri, dönem dönem STK’ları toplumsal temsil anlamında ön plana çıkararak müzakereci yöntemlerle Türk demokrasisini güçlendirirken STK’ları kısıtlamaya dönük çıkarılan yasalar, anayasa değişiklikleri, politik engellemeler, devletin sivil toplumun gerisine düşmesine yol açmış ve tarih içerisinde bu gelişmeler genellikle büyük siyasal krizlerle sonuçlanmıştır. Bu çalışma siyasi tarihe göre STK’ların durumunu tespitten ziyade Osmanlı ve Türkiye tarihinde rejim değişikliği, askeri darbeler gibi önemli siyasal gelişmelerin STK’lar üzerine etkisini tespitine yöneliktir.

Osmanlı Dönemi Toplum Yapısı ve STK’lar

Türkiye’de sivil toplum kuruluşlarının tarihi, iki bölümde, Cumhuriyet öncesi ve Cumhuriyet sonrası dönem olarak ele alınabilir. Bu tarihlendirme konunun ele alınmasını da birçok açıdan kolaylaştırmaktadır. Türkiye’de sivil toplumun tarihi incelendiğinde sivil toplum ile ilgili en güvenilir kaynakları, Osmanlı döneminden itibaren görmekteyiz. Osmanlı siyasî kültürü, bir sivil toplum yaratacak unsurlara yakın değilse de tarihsel süreklilik açısından Osmanlı Dönemi STK’ların durumunu ele almak kaçınılmazdır (Çaha 2012: 127).

Osmanlı toplumu iki sınıfa ayrılmıştır. Bu sınıflardan birincisi padişahın izniyle kendilerine idarî veya dini yetki tanınan kişilerdir. Bunlar saray memurları, mülk memurları ve ulemayı içine alan askeri sınıftan oluşan kişilerdir. Toplumsal sınıfların ikincisi reaya sınıfıdır. Bu sınıf idareye hiçbir şekilde alınmayan Müslim veya gayri Müslimlerden oluşmaktadır. Askerî olarak ifade edilen sınıfa pek çok imtiyaz verilmişken reaya sınıfı bu imtiyazlara sahip değildi.

Sultanın iradesi, Osmanlıdaki sivil toplumu oluşturan bireylerin toplum içindeki statüsünü belirlerlerdi (İnalçık 2013: 45). Bu durum Osmanlı’nın, devlet etkisi olmadan kendiliğinden gelişen bir sivil toplum yapısına sahip olduğundan söz etmeyi güç kılmaktadır. Barış ve düzen uğruna Os-

manlı toplumu, devletin toplum içindeki bireylerin içtimai mevkisini belirleme anlayışını kabullenmiştir (İnalçık 2013: 45). Osmanlıda sultanın sahip olduğu güçlü otoriteden dolayı toplum yapısında Batı'daki gibi tarihsel ve felsefi bir içeriğe sahip sivil toplum unsurları, bir başka ifadeyle özel sosyal sınıflar ortaya çıkamamıştır. Ancak Osmanlı toplumunda vakıflar, tarikatlar, tekkeler ve loncalar gibi sivil toplumun içerisinde çıkan birtakım yapıların da göz ardı edilmesi söz konusu değildir (Arslan 2010: 264). Osmanlıda toplum ile devlet arasında sivil toplum kuruluşlarının sağlaması gereken iletişimi o dönem tarikatlar kısmen sağlamıştır. Ancak tarikatları kendi iç yapılanmaları sebebiyle Batılı anlamda bir sivil toplum kuruluşu olarak değerlendirmek son derece güçtür (Arslan 2010: 265).

18. yy'a gelindiğinde Osmanlıda merkezi otoritenin zayıfladığı görülür. Bu dönemde ayanlar güç tesis etmeye başlamıştır. Ancak bu sınıf devlet adına yetki kullanınca devletten bağımsız bir sivil yapının oluşmasına mümkün olmamıştır. Ayrıca askerî sınıftan olan yeniçerilerin bu yüzyılda fazla güç kazanması da sivilleşmenin önünde bir engel olmuştur.

Osmanlıda devlet elitleri, 19. yüzyıldan itibaren devlet kurumlarını Batı'daki muadillerine benzetmeye başladılar. Bundan dolayı da Osmanlıda modernleşme hareketinin temelini STK'lar değil bizzat devlet sahiplendi (Arslan 2010: 266).

19. yy'da geleneksel hayat ve buna bağlı şekillenen toplum yapısı, Türk toplumunu modernleştirmeye çalışanların önündeki en önemli sorun olmuştur. Tanzimat aydınları ve reformcuları, yönetimi Batılılaştırmak ve Batı'daki modern yöntemleri almak istemişler ancak bu arzularında başarılı olamamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılıp Türkiye Cumhuriyeti'nin sahneye çıkmasıyla millet iradesinin hâkim kıldığı milli devlet modeli ortaya çıkmıştır (İnalçık 2013: 69). Osmanlı modernleşmesi, otokratik bir modernleşmedir. Otokratik modernleşme, Osmanlı İmparatorluğu'nu anayasal bir monarşiye kadar sürüklemiştir. Bu yüzden Cumhuriyet devrimini gerçekleştirenler, bir Ortaçağ toplumuyla hareket etmemişlerdir. Bir yüzyıl boyunca modernleşme yolunda adımlar atan, imparatorluk mirasçısı bir toplumla devrim gerçekleştirmişlerdir (Ortaylı 2014: 37).

Osmanlı Devleti'nde sivil toplum kuruluşlarının ortaya çıkışını pek çok neden olumsuz yönden etkilemiştir. Bunlardan en önemlisi, devletin patrimonyyal bir yönetim anlayışıyla idare edilmesidir. Patrimonyyal yönetici; bağımsız, ekonomik ve sosyal güçlerden hoşlanmaz. Çünkü insanların herhangi bir nedenle bir araya gelmesine göz yumarsa kolayca yara alabileceğini düşünür. Bu yüzden kendisini topluluk üzerinde denetimi arttırmak zorunda hisseder. Bu tip yönetici, düzenin söylemini benimser ve bu yönde hareket eder. Mevcut sosyal hareketleri kontrol altında tutmaya, sosyal birliktelikleri takip etmeye ve insanlara sürekli olarak düzen vermeye çalışır (Mardin 2015: 208).

Osmanlı yönetimi, yapısı gereği toplum içerisinde sosyolojik çok sesliliğe izin vermeyerek sivil toplum kuruluşlarının ortaya çıkması ve yaşaması

önüne engeller koymuştur. Devlet; sanayi, tarım ve ticareti kendi kontrolünde tutarak herhangi bir zümrenin iradesi dışında güç kazanmasının önüne geçmiştir. Bu durum, saray ve kapı kulundan müteşekkil iktidara aşırı bir güç vermiştir. Denetimin ve mülkiyetin devlete ait olduğu bu yapı sosyal, ekonomik ve siyasal rekabete de imkân vermemiştir. Büyük oranda kapalı bir pazar ekonomisine sahip olan Osmanlıda ekonomik farklılıkların çelişkilerini yaşamayan, tekdüze, gelir gider düzeyinde uçurum farkı olmayan bir toplum oluşmuştur (Yücekök 1998: 13).

Sivil örgütlenmelerin ilk örnekleri olarak kabul edilebilecek dernekler, Osmanlı Devleti'nde 1856 Kırım Savaşı'ndan sonra kurulmaya başlanmıştır (Tuncel 2011: 36).

Osmanlı toplumunda sivil toplum kuruluşları; cemaatler, dernekler ve işçi yapılanmaları şeklinde oluşmuştur (Yücekök 1998: 48). Vakıflar ise insanlardan ziyade, maddi öğeleri (mal ve parayı) bir araya getirmesinden dolayı sivil toplumun içerisinde çıkan bir yapıdır. Ancak bunlar, sivil bir kuruluşun STK sayılabilmesi için gerekli bazı özellikleri taşımadığından herkesçe STK olarak kabul edilmemektedir (Yücekök 1998: 61). Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin siyasal sistemi içerisinde uygulanan müsadere sisteminden kurtulmak isteyen zengin ve nüfuzlu bürokratların başvurduğu bir yöntem olarak vakıf kurma karşımıza çıkmaktadır. Vakıflara bakıldığında da toplumsal faydaya hizmet eden, STK gibi çalışan, hatta onun özelliklerine sahip olan yapılar vardır. Ancak genel yapısı itibariyle bunlar STK'larla farklılık göstermektedir. Osmanlı dönemi lonca, ahilik teşkilatı gibi mesleki örgütlenmelerde gönüllülük aranmadığından bunlar bir STK olarak nitelendirilemezler. Osmanlı içerisinde STK'ların kurulması noktasında hem vakıflar hem de vakıflarla bazı benzer işleri yapan diğer kuruluşlar, STK kabul edilmemelerine rağmen STK'ların kurulması noktasında ciddi bir ilham kaynağı olmaktadır.

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettikten sonra Ortodoks kilisesine otonomi vermiş, bu durum Osmanlı Devleti ile cemaatler arasındaki ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır (Berkes 1984: 119-120). Yine Fatih Dönemi'nde Rum Ortodoks patriğine verilen yetkilerin benzerleri hahambaşına da verilmiş; Yahudiler, hahambaşı başkanlığında millet olarak düzenlenmiştir. Osmanlı, cemaatler üzerinden kendi tebaasında olan cemaat üyeleriyle ilişkisini yürütmüştür. Bu durum Tanzimat'a kadar geleneksel bir zeminde yürütülmüş, Tanzimat'ın ilanından sonra hukuksal bir zemin çizilmiştir. Osmanlı Devleti her türlü mezhebi, ülkenin asayişine ve toplum ahlakına zarar vermediği sürece sorumluluğu altına almıştır. Gülhane Hattı Hümayunuyla birlikte cemaatlerin mezhep ayrıcalıklarına ve dinsel yönetimlerine ilişkin düzenleme yoluna gidilmiştir. Tanzimat Dönemi'nde imparatorluk sınırları içerisinde yaşayan Hristiyan azınlıklara yönelik olarak devlet üzerinde devamlılık gösteren dış baskılardan dolayı birçok konuda idari ve adli reformlar ilan edilmiştir (Zücker 2015: 92). Islahat Fermanı'ndan sonra Rum, Ermeni, Protestan cemaatleri için özel nizamnâme hazırlanmıştır (Yü-

cekök 1998: 48). On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısından sonra cemaatlerin, eğitim konusuna yönelerek birtakım dernekler açtığı gözükmektedir. Tanzimat'tan sonra Ermeni Patrikhanesinin destekleriyle İstanbul'da birçok semtte okullar için yardım dernekleri kurulmuştur. Yine aynı dönemde gayri Müslim cemaatlerin kadın dernekleri kurmaya başladığı görülmektedir (Yücekök 1998: 87-88).

Tanzimat öncesindeki ve hemen sonrasındaki hukuk metinlerinde, cemiyet kelimesi genellikle olumsuz bir manada kullanılmaktadır. Cemiyet kelimesi, Ceza Kanunname-i Hümayunu'nda "yasaklanmış bir amaçla bir araya gelen insan topluluğu" anlamında kullanılmıştır. Cemiyetlerin bir STK olarak Osmanlı siyasi hayatında kendine yer bulması 1860'ları bulmuştur. Bu kuruluşlara yönelik hukuki düzenlemeler İkinci Meşrutiyet'ten sonra gerçekleştirilebilmiştir.

Müttefik devletlerin hekimlerince 1856 tarihinde Societe Medicale de Constantinople (İstanbul Tıp Derneği) adlı bir sivil toplum kuruluşu kurulmuştur. Bir süre sonra da yine İstanbul'da Petersburg Sefiri Halil Bey başkanlığında ve Münif Paşa'nın önderliğinde Cemiyeti İlmiye Osmaniye adlı ilk Müslüman Türk Derneği kurulmuştur (Gümüşsoy 2007: 175). Dernek kurmak için padişah'tan izin alınması, örfi hukuk bakımından bir kural oluşturmaktadır. Osmanlı hukukunda dernek kurma ile ilgili herhangi bir düzenlemenin bulunmaması STK'lar konusunda Osmanlı'nın yeterli ilgiye sahip olmadığını göstermektedir.

Osmanlı'nın son zamanları, özellikle II. Abdülhamid Dönemi, dernekler bakımından sıkıntılı bir dönem olmuştur. Bu dönemde iki kez derneklere yasaklama getirilmiştir. İkinci Meşrutiyet'in ilanının henüz sonrasında daha cemiyetler kanunu çıkmadan birçok dernek ve parti kurulmuş, faaliyete başlamıştır. Dernekleşme, Meşrutiyet'in ikinci defa yürürlüğe girmesi sonrasında bir toplumsal olgu olarak ortaya çıkmıştır. 1901 tarihli Fransız Dernekler Kanunundan esinlenerek hazırlanan ve 16 Ağustos 1909 tarihinde kabul edilen Cemiyetler Kanunu ile dernekleşme, hukuki bir çerçeveye oturmuştur.

Birinci Dünya Savaşıyla İttihat ve Terakki Partisinin fiili olarak uyguladığı örgütlenme yasağı sebebiyle çok az dernek kuruldu. Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra siyasi otorite boşluğu sebebiyle bu yasak ortadan kalkacak ve dernek sayısında hızlı bir tırmanış yaşanacaktır (Alkan 1998a: 49-59). Osmanlı sivil toplum hayatında, pek çok alanda dernekleşme faaliyetleri gerçekleştirilmiştir ancak konumuz gereği işçi ve esnaf örgütlerinden bahsedeceğiz.

Osmanlıdaki bir diğer STK türü de işçi örgütlenmeleridir. Bu alandaki ilk yasal düzenleme, Tanzimat'ın ilanı sonrasında yapılan Polis Nizamnamesidir. Galata ve Beyoğlu'nda kurulan Polis Örgütünün 1 Temmuz 1800 tarihli bir Fransız kararnamesinden yola çıkarak hayata geçirildiği söylenen Nizamnamesinin 12. maddesinde işçi ve ameli cemiyetlerinin önünün alınacağı ifade edilmiştir (Gülmez 1985: 792).

Osmanlıda bozulan lonca teşkilatının yerine Tanzimat sonrasında esnaf adında bir örgütlenme gündeme gelmiş ve esnaf cemiyetleri, küçük sermaye sahiplerinin örgütü olmuştur. Burada bahsedilen esnaf ise küçük ve bağımsız işleri yürüten kişiler ile küçük sanatkârlardır. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra esnaf kâhyalıklarının tamamı 13 Şubat 1925 tarihli Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi ile kaldırılmıştır. Esnafın her birine ayrı bir ihtiyari cemiyet kurma hakkı verilmiştir. Osmanlıda esnaf cemiyetleri devlet ile esnaf arasında bir vasıta görevi görmekte ayrıca esnafın kendi arasındaki yardımlaşma ve dayanışmasını artırıcı bir işlev üstlenmekteydi (Alkan 1998a: 69). Cumhuriyet'in ilanından sonra ilgili Kanunda yapılan değişikliklerle esnaf cemiyetleri, Ticaret Vekâletine bağlanmış ve esnaf cemiyetlerine üyelik zorunlu olmuştur. Bu yüzden bu dönemle birlikte esnaf cemiyetleri, sivil toplum ürünü olmaya devam etmiş ancak STK olma özelliğini de nispeten yitirmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nde Devletin Toplum Anlayışı ve STK'lar

Yeni Türkiye Devleti'nin siyasi niteliği, Cumhuriyet'in ilanından sonra STK'ları bağlayan yeni düzenlemeleri de beraberinde getirmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde STK'ların yaşamış olduğu sorunlar, Türkiye siyasi tarihinin kısa bir özeti gibidir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile birlikte başlayan süreç, genellikle gelişmekte olan ülkelerde benimsenen milli kimlik ve kalkınma politikaları ile benzerlikler içerir (Tuncel 2011: 43). Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte devletin yönetim sistemi değişmiş ancak uzun süre Osmanlı idaresinde yaşayan halkın alışkanlıklarının ve geleneklerinin değişmesi ve yeni sisteme uyum sağlaması kısa zamanda gerçekleşmemiştir.

Metin Heper Atatürk döneminde, karizmanın siyasi objektif bir modele dönüştüğünü ileri sürer. Atatürk; milli irade, popülizm ve devletçilik değerlerini devletin belirlediği bir eğitim anlayışıyla yetişen aydın bürokratlara emanet ederek onlarla gerçekleştirmeye çalışmıştır (İnalçık 2013).

Ömer Çaha ise patrimonyal devlet geleneğini yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlıdan devraldığını ifade eder. Yeni kurulan Cumhuriyet'in seçkinleri, geleneksel grupların hepsini ortadan kaldırmıştır. Siyasal yaşam içindeki direnç noktalarının etkisizleşmesiyle giderek güçlenen devlet, karşısında zayıf ve cılız bir toplum bulmuştur. Osmanlı toplumunda halkın içinden ortaya çıkan geleneksel sosyal grupların yerini; siyasal iktidara ortak olan asker, bürokrat ve aydın kesim almıştır (Çaha 2012: 189). Diğer taraftan Cumhuriyet'in kuruluşu ile birlikte Türkiye'de devletçi bir ekonomi uygulamaya başlanmıştır. Devletçilik uygulaması ile beraber, girişimci bir sınıf ve ulusal düzeyde sermaye oluşturmak hedeflenmiştir. Bu sınıf, istenildiği hızla oluşturulamasa da Türk toplumu içerisinde yerini almaya başlamıştır. 1924 Anayasası'nın anlayışı ve bu dönemin egemen ideolojisi ise "solidarist korporatizm"dir. Bu zihniyet, sınıfı olmayan daya-

nışmacı bir toplum modelini öngörmekte olup aynı zamanda ülke sınırları içerisinde hâkim olan paradigmayı da belirlemiştir (Tuncel 2011: 44).

Ulus kavramı, Cumhuriyet'in ilk döneminde devletten sonra gelen en önemli unsurdur. Devlet anlayışı, Cumhuriyet'in kurulmasıyla beraber Alman geleneği tesirindeyken ulus anlayışı, Fransız İhtilali ile resmiyet kazanan milli egemenlik anlayışı üzerinden gelişim göstermiştir. Rejime yüklenen bu anlamın getirmiş olduğu retorik, Cumhuriyet rejimini Osmanlıdaki yönetim sisteminden ayıran en önemli özelliktir. Ancak bu anlayış, Türkiye'de alışlageldik biçiminin tam tersi şeklinde uygulanmıştır. Milli egemenliği üstün kılacak, toplumla devleti birbirine bağlayacak kurumların gelişmesi engellenmiş, toplumla devlet arasında köprü görevi gören geleneksel sosyal grupların, siyasal rolü sonlandırılmıştır (Çaha 2012: 189).

Devlet, resmi söyleminde toplumu tek parça bir bütün olarak algılıyor, değişik sosyal sınıfların birbirinden farklı çıkarlarını tanımayı kabul etmiyordu. Rejimi kuranlar, sosyal gruplar arasındaki ilişkilerde meydana gelen her türlü farklılaşmanın bu grupların devlete olan sadakatlerini zayıflattığını düşündüğünden değişime engel oluyordu. Bu algı, devletle yakın ilişki içerisinde olan yükselen burjuvaya yarar sağladı. Ekonomik olarak belli bir güce ulaşan bazı sosyal gruplar, ulusal gelir dağılımındaki eşitsizliği alt sınıftan dile getirenleri etkisiz kılmak için devlete bağlılıklarını en geleneksel biçimde göstermişlerdir (Karpas 2015b: 255).

1926 yılında kabul edilen Medeni Kanun'da, derneklere yönelik özgürlükçü yargılar vardı. Ancak Takriri Sükûn, Hıyaneti Vataniye kanunlarının kısıtlayıcılığı içinde 1938 yılına kadar dernekleşme faaliyetleri, son derece zayıftır. Faşizmin Avrupa'da etkisini gösterdiği 1930'lu yıllarda Türkiye'de sivil toplum kuruluşları sıkı bir şekilde denetleniyordu. Bu dönemde STK'ların sayısı azalmış ve bu durum İkinci Dünya Savaşı bitene kadar devam etmiştir (Tuncel 2011: 45).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de ve dünyada siyasi, sosyal ve ekonomik yönlerden hızlı gelişmeler olmuş, Cumhuriyet'in kurumları ile toplum arasındaki farklılaşma büyük ölçüde kapanmıştır. 1946 yılında çıkarılan Cemiyetler Yasası, böyle bir anlayışı yansıtmaktadır. Çoğulcu bir toplum düzeninden çekinen genç Cumhuriyet'i koruyamama endişesi ve topluma karşı duyulan güvensizlik, iktidarın paylaşılmak istenmemesi gibi anlayışların 1946 seçimleriyle birlikte çok partili yaşama geçiş süreciyle yıkıldığından söz edilebilir. 1947 yılında grev ve siyaset yasağı olmasına rağmen sendikalara kısmen de olsa örgütlenme hakkı tanınmıştır. Bu tarihe kadar sıkı bir denetim altında tutulan siyasal ve sosyal katılma haklarının, 1946 yılında çıkarılan İkinci Cemiyetler Kanunu ile gerçek bir özgürlüğe kavuşturulması hedeflenmiştir (Alkan 1998b: 43).

1950 yılından günümüze kadar gelen dönemde toplumsal hareketliliğin ve uzmanlaşmanın yükseliş göstermesi, siyasal katılımı yaygınlaştırmış böylece dernekleşme hızlanmıştır (Tuncel 2011: 51). Yine bu yıllarda köyden kente doğru yoğun bir göç gerçekleşmiştir. Köyden kente göç, 1960'-

lardan itibaren mahalli düzeyde derneklerin ya da hemşehriciliğin meydana gelmesine imkân vermiştir (Tuncel 2011: 51).

1960 yılında aydınların, bürokrasinin ve ordunun bir tepkisi olarak askeri darbe gerçekleşmiştir. Bu tepki; müteşebbislik sistemine, gelişmekte olan sivil bir düzene ve geleneksel seçkinler düzeninin Adnan Menderes ve Celal Bayar önderliğindeki Demokrat Partinin politikalarıyla yıkılmasına dönüktü (Karpata 2015b: 292). Darbe, sadece hükümetin değişmesini değil, toplumsal temel bazı değişiklikler ortaya çıkarmayı amaçlıyordu (Ahmad 1996: 20). 1961 Anayasası ile Türkiye tarihinde ilk defa halkın siyasete katılmasına izin veren haklar ve özgürlükler sağlandı. 1960'larda ortaya çıkan demokratikleşmenin, özellikle sağ kesim için çok pahalı ve riskli olduğu görülmüştür. Nihat Erim ve askeri yüksek komuta kademesi, liberal anayasanın Türkiye gibi gelişmekte olan ve kapitalist sisteme doğru yönelen bir ülke için toplumun katlanamayacağı bir lüks olduğu sonucuna vardı (Ahmad 2015: 181). 1961 Anayasası'yla birlikte sendikalara grev hakkı tanındı, toplumla ilgili konularda eleştiriler yapılmasına izin verildi ve Sosyalist görüştekilerin siyasi parti kurmalarının önü açıldı. Bu uygulamalar, Türk toplumu için yeni kabul edilebilirdi (Ahmad 1996: 20). 1960 Anayasası'nın getirmiş olduğu özgürlükler neticesinde sınıf bilinci giderek artan işçiler, örgütlü hale gelerek birtakım sendikalar kurdular. 1960'tan 1970'e kadar geçen süre içerisinde bu bağlamda çok ciddi sendikal işçi hareketleri ortaya çıkmıştır.

1960 Darbesi'nden sonra da derneklerin sayısı son derece hızlanmıştır. Bu dönemde hükümet, kurallara uygun bir şekilde hareket etse de parlamentoda ve parlamento dışındaki güçler tarafından, anayasaya aykırı politikalar izlediği söylenerek çalışmaları engellenebiliyordu (Karpata 2015b: 296).

Silahlı Kuvvetler 12 Mart 1971'de, anarşiyi tümüyle yok edip asayiş tam anlamıyla sağladıktan sonra serbest seçimlerin yapılacağını söyleyerek yönetimi devraldı (Karpata 2015b: 296). 1971 Muhtırasıyla, anayasa üzerinde önemli değişikliklere gidilmiştir. Bu değişikliklerle beraber kamu özgürlüklerin önemli ölçüde kısıtlanmış ve devlet, sivil toplum karşısında önemli oranda üstünlük sağlamıştır (Tuncel 2011: 53). 1971 Muhtırasından sonra sivil toplum üzerinde devlet kontrolünü arttırmaya çalışan iktidar, 1630 sayılı Yeni Dernekler Yasasını çıkarmıştır. 1970 sonrasında toplumsal ve ekonomik yapıdaki dönüşümler gerçekleşmiştir. Bunun sonucunda derneklerin tabanının çoğunlukla nispeten yüksek gelirli kişiler ve genç eğitimli bireylerden oluştuğu görülür (Gönel vd 1998: 4).

Askeriyenin destek verdiği rejim 1973 yılında siyasal görevlerinin büyük bir kısmını yerine getirmişti. Anayasa, sivil toplum karşısında devleti tahkim edecek şekilde değiştirildi. Buna göre her türlü muhalefeti hızlı ve amansız biçimde bastırarak özel mahkemeler kuruldu. Üniversiteler öğrenci ve fakültelerde ortaya çıkabilecek radikal akımları engellemek için yeni-

den düzenlendi. Sendikalar etkisiz hale getirildi ve 20 Temmuz 1971'de İşçi Partisi dağıtıldı (Ahmad 2015: 186).

Türkiye siyasi tarihi bakımından 1980 yılı, son derece sarsıcı bir yıldır. Darbeden önceki dönemde asayiş ve huzur ortamı sağlayamayan siyasilere ve koalisyon hükümetlerine duyulan güven sarsılmıştır. Bu süreçte partizanlığa karşı gerçek bir milli birliğe özlem duyulmuştur (Karpat 2015a: 210). Türk toplumu 1980 askeri müdahalesi ile birlikte, apolitik bir sürecin içine itilmiştir. 1980'de darbe yönetimi, siyasal parti ve sendikaları toplumdaki marjinalleşmenin ve siyasallaşmanın sorumlusu olarak gördüğünden faaliyetlerini yasaklamıştır. Öte yandan sivil toplum, basın yayın meslek kuruluşları, üniversiteler ve benzeri örgütlenmeler üzerinde denetimi ve merkezi yönetimin etkinliğini artırıcı bazı düzenlemelere gidilmiştir (Tosun 2001: 301, 307). Devletin sivil toplumun sesini kısımaya dönük faaliyetleri Ömer Çaha'ya göre Türkiye'de 1980'den sonra ortaya çıkan şeriatçı, Alevi, Sünni, Türk, Kürt gibi kimlik ayrışmalarının geri planında devletin uygulamada ciddi biçimde toplumun gerisine düşmüş olmasındandır. Devlet, toplumun gerisinde kalınca bizzat kendi eliyle çatışma alanları ortaya çıkararak toplum üzerindeki hegemonyasını devam ettirmek istemiştir. Ancak hegemonyanın devam ettirilebilmesi, çatışma yoluyla her zaman mümkün olmamıştır. 1990'lı yılların ortalarından itibaren devletin zor kullanarak toplumun bazı kesimlerini sindirme politikasına gittiği görülmektedir. Devlet ve yandaşlarının İslami kesimin aktif olduğu alanlarda geri plana düşmüş olması, 28 Şubat sürecini başlatarak askeri ve bürokratik elitin İslami kesim üzerindeki baskı kurmasının sebebi olmuştur (Çaha 2012: 231).

1982 Anayasasıyla birlikte Mimarlar ve Mühendisler Odası, Tabip Odası, barolar ve benzeri kuruluşlar gibi serbest ve gönüllü kuruluşların dışındaki yarı resmi organlar olan yapılar, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları olarak ifade edilmiştir. Bu durum, bu örgütlerin etki ve fonksiyonlarını da zayıflatmıştır (Tosun 2001: 301, 307). 1982 Anayasası, 1971 Anayasası'ndan daha fazla kısıtlayıcı bir şekil almıştır. Bu dönemde toplum tamamıyla depolitizasyon sürecine sokulmuş, dernek ve benzeri STK'lar üzerinde ciddi anlamda kısıtlayıcılığa gidilmiştir (Buğra 1997: 332). 1982 Anayasası, STK kurulmasını ciddi anlamda bir bürokrasiye bağlayarak STK'lar üzerinde olumsuz etkide bulunmuştur. Öyle ki bir derneğin kurulması ve faaliyete başlayabilmesi için istenilen ayrıntılı bilgilendirmeler ve işlemler, insanları dernek kurmaktan çoğu zaman vazgeçirmiştir. 1982 Anayasası dernek kurma özgürlüğü ile toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına yönelik geniş çaplı sınırlamalar getirmiştir. Bu durum, kanun koyucunun kendinden önceki dönemde ortaya çıkan kargaşaların topluma sağlanan özgürlüklerden doğduğunu düşünmesinden kaynaklanmaktadır (Tosun 2001: 295).

1980'li yıllar Özal iktidarıyla birlikte farklı bir kimliğe dönüşmüştür. Tek parti döneminin hâkim olduğu 1980'li yıllarda siyaset, tek kelimeyle ifade edilecek olursa liberaldir. Özal iktidarının, ekonomi ve düşünce haya-

tına getirdiği en büyük yenilik; mal mülk sahibi olmanın ve ekonomik faaliyetlerin önemini ortaya çıkarmasıdır. Ayrıca bunun modernleşmenin bir şartı olarak görüldüğü açıkça ifade edilmiştir. Böyle bir anlayış, geçmişten beri alışılmış devlet geleneğine ve devlet adamı imajıyla uyum göstermediğinden pek çok kişi Özal'ı devlet geleneklerini bozmakla suçlamıştır (Karpaz 2015a: 220-221). Bu dönemde Bakanlar Kurulunun onayıyla vakıf ve derneklere, kamuya yararlı vakıf ve dernek statüsü kazandırılmıştır. Yine bu tür vakıf ve derneklere birtakım imtiyazlar verilmiştir. Tek parti iktidarının hâkim olduğu bu dönemde, sivil inisiyatif askeri bürokratik elite rağmen siyaset yapabilmıştır (Tuncel 2011: 58).

Çaha 1980 sonrası Türkiye'de sivil toplum unsurlarının tek parti döneminde yürütülen türdeş, tek tipleştirici politikaları aşarak toplumu Kemalist ilkeler ışığında tek tip bir kitle olarak yetiştirmeye yöneldiğini; sivil toplum örgütlerinin, Türkiye'de devlet üzerinde nüfuz sağlama noktasında önemli bir işlev gördüğünü ve merkezîyetçi yapının adem-i merkezîyetçi bir yapıya dönüşmesinde rol oynadığını iddia etmektedir. Ayrıca sivil toplum örgütlerinin devletin sosyal, siyasal ve iktisadi yaşam içinde oluşturduğu tekelleşmeci özelliği esnetmede serbest rekabete dayalı bir toplumsal yaşamın oluşmasına önyak oluşturduğunu ifade eder. (Çaha 2012: 287-290).

1990'larda, güçlü devlet geleneği ile farklılık siyasetinin birbiri ile çatışması temeline dayanan bir siyasal ortam yaşanmıştır. Bu döneme Türkiye'de devlet-toplum ilişkisi, farklılık ve kimlik siyaseti ile devlet geleneğinin mücadelesi damga vurmuştur. Bu yüzden doksanlarda sivil toplum yerine, kimlik sorunları devlet politikasının odak noktası olmuştur. Diğer taraftan devlet, üniter yapısını korumak ve güvenlik gibi konulara ağırlık vermiştir (Keyman 2006: 29). 1995 yılına kadar siyasal sebeplerle örgütlenme hayatını özgürleştirmeye dönük anayasa değişiklikleri gerçekleştirilmemiştir. Doksanlı yıllarda devletçi elitler statükocu refleksler vermiş, bazı iş adamı dernekleri de sivil toplumcu davranışlardan uzaklaşarak devletçi elitin yanında yer almıştır (Çaha 2012: 286).

Siyasal elite karşı üç darbe hayata geçirmiş olan askeri elit, 12 Eylül Darbesi'nin getirmiş olduğu yıpranmışlık sonucunda 28 Şubat'ta yapmış olduğu askeri müdahalede siyasal alanda eskisi kadar etkin biçimde boy gösteremedi (Çaha 2012: 238). 28 Şubat sürecinde de Türkiye'deki STK'lar özgürlükler anlamında olumsuz etkilense de bu durum geçmişte yaşanan darbe süreçleri kadar değildi. Uzun yıllar devam etmesi beklenen 28 Şubat anlayışının beklendiği kadar uzun sürmemesi de bu iddiayı güçlendirmektedir.

2000'li yıllara gelindiğinde sivil toplum kuruluşlarının yapısı, farklı bir boyut almıştır. İletişim teknolojilerinin gelişmesiyle belli bir konu etrafında kamuoyu oluşturma, örgütlenme ve bir araya gelen toplulukların taleplerini ifade etmek daha kolay olmuştur. Teknolojik gelişmeler, tüm dünyada STK'ların yapılanmasını etkilemiştir. Türkiye'de ise STK'ların yapısını bundan farklı olarak AB üyelik süreci daha fazla etkilemiştir. Özellikle 2000'li

yıllarda anayasada, AB'ye giriş süreci çerçevesinde temel hak ve özgürlüklere yönelik gerekli değişikliklerin yapılması yolunda önemli adımlar atılmıştır (Tuncel 2011: 59). Üyelik süreci çerçevesinde AB'nin Türkiye'ye sunmuş olduğu ilerleme raporları da Türkiye'de STK'ların hukuki zemininin oluşmasına olumlu katkı sağlamıştır. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne entegrasyon süreci, Türkiye'de faaliyet gösteren birçok STK'nın uluslararası sistemden güç almasını ve küreselleşme sürecinin STK'lar üzerindeki etkisinin artarak hissedilmesinde etkili olmuştur. Bu durum STK'lar ile ulus devletler arasındaki ilişkiyi, eski dönemlere göre farklı bir boyuta taşımıştır. Türkiye'deki birtakım STK'lar uluslararası alanda tanınır hale gelmiş, yabancı birtakım STK'lar da Türkiye'de yapmış oldukları faaliyetleri artırmıştır. Günümüzde Türkiye'de meydana gelen bir olaya karşı uluslararası sivil toplum hareketine geçebilmekte, aynı şekilde yabancı bir ülkede ortaya çıkan bir gelişmeye de Türkiye sivil toplumu tepkisini gösterebilmektedir. 2000'li yıllarda yaşanan gelişmeler, STK'ların uluslararası alanda kamuoyu oluşturma gücünün eskiye oranla çok daha arttırdığını göstermektedir.

Günümüzde sivil toplum kuruluşlarının gelişimindeki en büyük etkenlerden bir tanesi de STK'ların kamu otoritesiyle geliştirdiği ilişki biçimidir. Dünya genelinde ve Türkiye'de yakın zamanlarda sivil toplum kuruluşlarının kamusal otorite ile kurduğu ilişkilerin değişime uğradığını görmekteyiz. STK'ların ekonomik yönden kamu otoritesi ile kurduğu ilişkilerde takip edeceği üç temel yol bulunmaktadır: 1) STK'lar devletle beraber olarak ona eklenecekler ve bu şekilde mali kaynak bulma noktasında sıkıntıya girmeyeceklerdir. 2) Sivil toplum kuruluşları devletle temas içinde kalacak ancak faaliyetleri ondan bağımsız olacak. Bu durumun demokratik açıdan belli bir seviyeye gelmemiş ülkeler açısından hayata geçme ihtimali düşük görülmektedir. 3) STK'ların devletin karşısında yer alarak devlete savaş ilan etmeleri veya devleti görmezden gelerek hiçbir ilişki kurmadan hayatta kalmaya çalışmalarıdır ki bu durum çoğu zaman son derece zordur (Güneş 2014: 107)

Türkiye'de sivil toplum kuruluşlarının önemli bir kısmı devletçi bir siyasal kültüre sahiptir. Bu bakımdan faaliyetlerinde devletçi kültüre önem verirler. Bu durum STK'ları sahip olması gereken sivil karakterden uzaklaştırmakta ve aynı zamanda sivil toplum kuruluşlarını adeta bir devlet kurumu haline getirmektedir (Arslan 2010: 278).

Sonuç

Sivil toplumun örgütlü halini oluşturan STK'lar, her geçen gün daha çok duymaya başladığımız bir kısaltmaya dönüştüğü günümüz dünyasında sivil toplumu temsil eden her türlü yapıyı içerisine alan genel bir ifade şeklini almıştır. Sivil toplum ve STK kavramının sosyal bilimler alanında neredeyse üstünde en çok tartışılan kavramlar içerisinde yer alması, bu kavramların ülkelerin siyasi, sosyal ve ekonomik yapılarının demokratik gelişmişlik düzeylerinin ölçümü açısından da parametre işlevi görmektedir. Türkiye top-

lumu gerek Osmanlı dönemi gerekse Cumhuriyet'in ilanı sonrasında STK'lar açısından zaman zaman rahat hareket edilebildiği dönemlere tanıklık etse de siyasi tarihin akışı içerisinde yaşanan radikal değişiklikler, STK'lar üzerinde de negatif etkide bulunmuş ve Türk demokrasisi içerisinde STK'ları halkın siyasal alana doğrudan katılımını sağlayan kalıcı siyasal aktörler haline dönüşmesine izin vermemiştir.

Türkiye'de önceki yıllara nispetle STK'lara yönelik üye sayısında ciddi bir artış gözlemlenmiştir. 2014 yılı itibariyle derneklere üye kişi sayısı on milyon civarındadır ve geçmiş son on yıllık süreçte iki kata yakın bir artış sergilenmiştir. Ancak bu rakam hâlâ nüfusun %13'nü teşkil etmektedir. Türkiye'de derneklere üyelik oranı yükselse de Avrupa ülkelerinin sivil topluma katılım oranının hala gerisindedir (www.tusev.org.tr/usrfiles/files/Izleme_Raporu_2013_2014.pdf, sayfa.23). STK'lara üye sayısının artması nicel anlamda olumlu gözükmeyle beraber STK'ları nitelikleri açısından değerli ve faydalı kılabilecek unsur STK'ların siyasal alanda karar alma süreçlerinde doğal ve eşit ortaklar olarak görülmesidir. Türkiye'de maalesef STK'ların siyasal alana katılımının, genelde kamu kurumlarının daveti üzerine tek yönlü olarak gerçekleştiği görülmektedir. Bu tür örneklerde Kamu-STK ilişkileri danışma süreci ile kısıtlı haldedir (www.tusev.org.tr/usrfiles/files/Izleme_Raporu_2013_2014.pdf, sayfa.49). STK'ların devlet vesayetine girmeden objektif bir şekilde karar alma süreçlerine katkı sağlaması, yine devleti yönetenlerin uyguladığı politikalar ve çıkarılan yasalarla doğrudan ilişkilidir. Örneğin Türkiye'de tüzel kişilerin vergi muafiyeti olan vakıflara ve kamu yararı statüsü bulunan derneklere yaptıkları bağışlarda uygulanan vergi indirimi %5'tir. Bu oran AB ülke ortalaması olan %10'un altındadır. Yeni kurulan vakıfların yalnızca %5'i, derneklerin ise %0,04'ü vergi muafiyeti ve kamu yararı statüsüne sahiptir (www.tusev.org.tr/usrfiles/files/Izleme_Raporu_2013_2014.pdf, sayfa.67). STK'lar açısından devlet katkısı, var olmalarının asgari şartı olmamalı, gerçek ve tüzel kişilerin yapacağı yardımların önü açılmalıdır. Devletin sağlayacağı katkının vazgeçilmez hale gelmesi, STK'ları siyasal alanda karar vericilerin vesayetine sokabilir. Bu bağlamda yapılacak yasal düzenlemelerin ortaya çıkacak yozlaşmanın önüne geçmesi gereklidir.

Türkiye'de hükümetlerin, STK'ların siyasi gelişmelerden etkilenmemesi için azami gayreti göstermesi gerekmektedir. Aksi halde STK'lar, sivil toplumun değil; siyasetin uzantısı haline gelir ve daha önceki bölümlerde de bahsettiğimiz gibi siyasi tarih içerisinde güçlenen ve zayıflayan siyasal akımların etkisiyle farklı yönlerde doğru sürüklenirler. Türkiye'nin AB üyelik süreci yakın dönemde STK'ları açısından birtakım fırsatlar getirmiş, AB'nin hazırlamış olduğu sivil toplum ülke stratejileri, üyelik sürecindeki ülkelere bu alanda düzenleme yapması açısından teşvik edici olmuştur. Ancak Türkiye açısından AB üyeliği olumsuz sonuçlansa bile Türkiye'deki liberal temsili demokrasinin meşruiyet kazanması ve çıkarılan yasaların toplumsal tabanda uzlaşma bulması için objektif çalışan STK varlığı kaçınılmazdır.

KAYNAKÇA

- AHMAD Feroz (1996). *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, İstanbul: Hil Yayınları.
- AHMAD Feroz (2015). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- ALKAN Mehmet (1998a). "Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi 1839-1945", *Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da STK'lar*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.
- ALKAN Mehmet (1998b). "Türkiye'de Sivil Toplum Örgütleri Gelişiminin Toplumsal Aşamaları ve Süreci", *Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da STK'lar*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- ARSLAN Seyfettin (2010). "Türkiye'de Sivil Toplum", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Kış, Cilt 9, Sayı 31, s. 260-283.
- BERKES Niyazi (1984). *Osmanlı İmparatorluğu ve Ortodoks Kilisesi Teokrasi ve Laiklik*, İstanbul: Adam Yayıncılık.
- BUĞRA Ayşe (1997). *Devlet ve İşadamları*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÇAHA Ömer (2012). *Aşkın Devletten Sivil Topluma*, Ankara: Orion Yayınevi.
- GÖNEL Aydın - ACILAR Hasan (1998). *Önde Gelen STK'lar*, İstanbul: Türkiye Ekonomik Toplumsal Tarih Vakfı Yayını.
- GÜLMEZ Mesut (1985). "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları 1839-1919", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, İletişim Yayınları, I: 792.
- GÜMÜŞSOY Emine (2007). "Tanzimattan Sonra Halk Eğitimi İçin Kurulan İki Cemiyet: Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık, 8(2), s. 173-192.
- GÜNEŞ Mehmet (2014). "Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşlarının Sarkacı: Devlet Vesayetinden Vesayetçi Demokrasiye", *Siyaset Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları*, Yıl 2, Cilt 2, Sayı 4, s. 107.
- İNALCIK Halil (2013). "Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi", *Osmanlı Modern Türkiye Araştırmalar*, İstanbul: Timaş Yay.
- İNALCIK Halil (2013). *Osmanlı ve Modern Türkiye*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- KARPAT Kemal H. (2015a). *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- KARPAT Kemal H. (2015b). *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, İstanbul: Timaş Yay.
- KEYMAN Fuat (2006). *Türkiye'de Sivil Toplumun Serüveni İmkânsızlıklar İçinde Bir Vaha*, Ankara: Sivil Toplum Geliştirme Merkezi.
- MARDİN Şerif (2015). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ORTAYLI İlber (2014). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yay.
- Sivil Toplum İzleme Raporu. Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı, http://www.tusev.org.tr/userfiles/files/Izleme_Raporu_2013_2014.pdf
- TOSUN Gülgün Erdoğan (2001). *Demokratikleşme Perspektifinden: Devlet-Sivil Toplum İlişkisi*, Ankara: Alfa Yayınları.

- TUNCEL Gökhan (2011). *Sivil Toplum ve Devlet*, İstanbul: Bilsam Yayınları.
- YÜCEKÖK Ahmet (1998). "Türkiye'de Sivil Toplum Örgütleri Gelişiminin Toplumsal Aşamaları ve Süreci", *Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da STK'lar*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- ZÜCKER Eric Jan (2015). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, Tanzimat Dönemi*, İstanbul: İletişim Yay.

TERCAN KAZÂSÎ (1591-1642)

Selçuk DEMİR*
İbrahim Etem ÇAKIR**

ÖZET

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat bölümünde yer alan Tercan, I. Selim döneminde Osmanlı hâkimiyetine dâhil olmuştur. 1535'ten sonra Erzurum Beylerbeyliği'nin paşa sancağına tabi kazâlardan biri olan Tercan; Tercan-ı Ulyâ ve Tercan-ı Süflâ adlı iki nahiyeye ayrılmıştır. Osmanlı idaresine katıldıktan sonra Tercan Kazâsı'nın nüfusu artmış ancak XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bu durum tersi bir hal almıştır. 1642 tarihli avâriz defteri kazâ nüfusundaki azalmayı ortaya koymaktadır. Bu çalışmada 1591-92 tarihli tahrir defteri ile 1642 tarihli avarız defterine göre kazâ'nın idari yapısı ve nüfusu incelenmiştir. Ayrıca kazâdaki derbend ve menzil köyleri hakkında detaylı bilgilere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tercan, Mama Hatun, avarız, kazâ, XVII. yüzyıl.

ABSTRACT

Tercan located in Upper Euphrates Part of Eastern Anatolia Region, fell under the rule of Ottoman Empire in the period of Selim I. Tercan which is one of the townships amenable to paşa sanjak of Erzurum Province (Beylerbeylik) was divided into two boroughs as Tercan-ı Ulya and Tercan-ı Süfla after 1535. Population of Tercan township increased after being involved in rule of Ottoman, but this situation was reversed since late XVI. Century. Avâriz registers of 1642 revealed the decrease in the population of the township. In the study, administrative structure and population of the township was examined according to cadastral record books of 1591-92 and avâriz registers of 1642. Detailed information about pass and communication villages in the township was also given.

Keywords: Tercan, Mama Hatun, avarız, township, 17th century.

* Yrd. Doç. Dr. Selçuk Demir, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, selcuk.demir@atauni.edu.tr

** Yrd.Doç.Dr. İbrahim Etem Çakır, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ietem.cakir@atauni.edu.tr

Tercan, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nde yer almaktadır. Önemli yollar üzerinde bulunması ve zengin su kaynaklarına sahip olması bu bölgenin eski çağlardan itibaren önemli bir yerleşim alanı olmasını sağlamıştır (Yazıcı 1998: 266). Bölgede Şirinkale ve Pekerç gibi pek çok Urartu yerleşim merkezi tespit edilmiştir (Ceylan 2008: 55,265). Tercan ve çevresi Urartulardan sonra Med, Pers, Roma ve Bizans İmparatorluğu'nun egemenliği altına girmiştir. VII. yüzyılın ortalarında Habib bin Mesleme komutasındaki İslam ordularının akınlarına uğrayan Tercan ve çevresi, Türkler tarafından fethedilinceye kadar Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında kalmıştır (Şahin 1985: 59-132), (Konukçu 1998: 34-38).

Malazgirt Savaşı'ndan (1071) sonra Türk idaresine giren Tercan, Saltuklular zamanında oldukça gelişmiştir (Konukçu 1998: 41-43). Saltuklu melikesi Mama Hatun, Tercan'da kervansaray ve türbe yaptırmış ve bölgenin imarına katkıda bulunmuştur (Sümer 1998: 35-36), (Merçil 2000: 282). II. Rükneddin Süleyman Şah'ın 1204 yılında Saltuklu Devleti'ne son vermesini müteakip bölgede Selçuklu hâkimiyeti tesis edilmiştir (Turan 1998: 31-34). Tercan ve çevresi Selçuklular tarafından Darü'l-Eman olarak nitelendirilmiştir (Baykara 2015: 55). Bölge, Köseadağ Savaşı'ndan (1243) sonra Moğolların istilasına maruz kalmıştır (Turan 1999: 431-437).

Moğollardan sonra bölge İlhanlıların hâkimiyeti altına girmiştir. İlhanlı devlet adamlarından Hamdullah Müstevfi, *Nüzhet el-kulub* adlı eserinde Doğu Anadolu'yu Memalik-i Rum olarak adlandırmış ve Tercan'ı bu bölgeye tabi şehirler arasında göstermiştir (Gül 2005: 47). İlhanlılarından sonra Tercan ve çevresi Eretnalılara tabi küçük beyliklerin kontrolüne girmiştir. Bu bağlamda 1348 yılında Ahi Eyne Bey ve 1362 yılında Pir Hüseyin, Tercan'ı hâkimiyeti altına almıştır (Turan 2007: 2, 81). Pir Hüseyin'in 1379 yılında ölmesinden sonra bölge Erzincan hâkimi Mutahharten tarafından ele geçirilmiştir. Eretna Devleti'nde meydana gelen bazı iç hadiseler Mutahharten'in Tercan üzerindeki egemenliğini güçlendirmesine neden olmuştur (Yücel 1971: 665-719).

Mutahharten'den sonra Tercan ve çevresinde Karakoyunlu hâkimiyeti başlamıştır. Karakoyunluların Tercan, Bayburd ve İspir dolaylarını da içine alan Erzincan hâkimi Pir Ömer Bey, 1420 yılında Akkoyunlulara ait Kemah Kalesi'ni kuşatmış ancak ele geçirememiştir. Aynı yıl içerisinde Pir Ömer Bey'in Tercan'a tabi Hevik adlı mevkiye olduğunu haber alan Akkoyunlu beyi Kara Yülük Osman Bey, Pir Ömer Bey'i yakalayarak öldürmüştür (Ebu Bekr-i Tihrani 2001: 35), (Sümer 1992: 101-103). Pir Ömer Bey'e ait toprakları kendi adamları arasında taksim eden Kara Yülük Osman Bey, Bayburd'u yeğeni Kutlu Bey'e, Aşağı ve Yukarı Tercan'ı da Musa Bey'e vermiştir. Tercan ve çevresi, XVI. yüzyılın başlarından itibaren Safevilerin hâkimiyeti altına girmiş ve bu durum bölgede Osmanlı hâkimiyeti tesis edilinceye kadar devam etmiştir. (Konukçu 1998: 69, 84-86), (Sümer 1999: 18).

Osmanlıların Erzincan-Tercan bölgesine yönelik ilgileri I. Bayezid döneminde başlamıştır. Kadı Burhaneddin'in 1398 yılında Akkoyunlu beyi

Kara Yülük Osman tarafından öldürülmesi I. Bayezid'e, Kadı Burhaneddin'in ülkesini ele geçirme fırsatını vermiş, Sivas ve Karahisar-ı Şarki Osmanlı topraklarına katılmıştır. Aynı şekilde Memlük Devleti'ndeki iç karışıklıklardan istifade eden I. Bayezid Malatya, Divriğ ve Darende'yi ele geçirerek Fırat Nehri'ne kadar olan yerleri Osmanlı sınırlarına dâhil etmiştir. I. Bayezid, Mutahharten'den kendisine tabi olmasını istemiş, ancak bu teklif reddedilmiştir. Bu sırada Timur'un 1400 yılında Mutahharten'in daveti üzerine Sivas'a kadar gelmesi Osmanlı fütuhatının durmasına neden olmuştur. Timur'un Anadolu'dan ayrılmasından sonra tekrar harekete geçen I. Bayezid 1401 yılında başta Erzincan ve Kemah olmak üzere Mutahharten'e ait şehirleri ele geçirmiş ancak Kara Yusuf'un tavassutuyla Kemah haricindeki bütün yerleri Mutahharten'e iade etmiştir (Aydın 1998: 27-28).

II. Mehmed 1473 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan üzerine yürüdüğü sırada Tercan tarafından Fırat Nehri'ni geçen Has Murad Paşa komutasındaki Osmanlı öncü birlikleri Akkoyunlu kuvvetlerine yenilmiştir. Osmanlı ve Akkoyunlu ordusu arasında Otlukbeli mevkiinde yapılan savaşta Osmanlılar galip gelmiştir. II. Mehmed, Uzun Hasan Bey'i takip etmeyerek Tercan ve havalisinin Akkoyunlu hâkimiyetinde kalmasına müsaade etmiştir (Uzunçarşılı 2003: 193).

Tercan'ın Osmanlı ülkesine katılması I. Selim döneminde olmuştur. I. Selim, emri altında bulunan kuvvetler ile Temmuz 1514'te Erzincan'a ulaşmıştır. Tercan üzerine gönderilen Ferruhsad Bey, Safevilerin Tercan hâkimi Mir Ahmed Bey'i yenerek esir almış ve böylece Tercan ve havalisi Osmanlı topraklarına katılmıştır (Celâl-zâde Mustafa 1997: 575), (Tansel 1969: 47), (Aydın 1998: 39). Osmanlı hâkimiyetinin ardından Tercan ve çevresinde istikrarlı bir ortam sağlanmış ve bölge ekonomik açıdan gelişmiştir. 1530 tarihli Bayburd Livası Kanunnamesi'nden anlaşıldığına göre Tercan'da pazaryeri vardı ve burada at, katır, deve, sığır ve koyun gibi hayvanların satışı yapılmaktaydı:

"... ve dahi liva-i mezbûrede nefsi-i Bayburd'dan ve İspir'den ve kazâ-i Tercan'dan gayri hariç yerde kasabât ve bâzâr-gâh olmayup, tavâyif-i reaya birbiriyle muamele eyledikleri atdan ve katırdan ve deveden ve sığırdan ve koyundan ve gayrinden, üslûb-ı şehri üzere tamgâ zabitleri teftiş idüb yemin-i örfiyye ile tamga alurlar imiş. Bu hususlar dahi dergâh-ı muallaya arz olundukda, bida-ı marufeden olmağın ber-muceb-i emr-i münif ref olundu"¹ (BOA.TT.d.966: 95).

İdarî Yapı

Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz topraklarının Çaldıran Savaşı sırasında Osmanlı idaresine girmesini müteakip, Erzincan-Bayburd adıyla yeni bir eyâlet kurulmuş ve Bıyıklı Mehmed Bey, Ekim 1514'te beylerbeyi tayin edilmiştir (Miroğlu 1975: 25). 1516-1518 yılları arasında yapılan tahrirde

¹ Bu kanunnâme İsmet Miroğlu tarafından yayınlanmıştır: (Miroğlu 1975: 170).

Erzincan-Bayburd Beylerbeyliği, *Vilâyet-i Erzincan*, *Vilâyet-i Kemah* ve *Vilâyet-i Bayburd* adlı bölgelere ayrılmıştır. Tercan, bu idari yapı içerisinde Erzincan ve Bayburd Sancağı'na bağlanmış ve Tercan-ı Ulyâ ve Tercan-ı Süflâ adlı iki nahiyeye ayrılmıştır (BOA.TT.d 60: 123-140). Tercan-ı Ulyâ yani Yukarı Tercan bölgesi Mama Hatun ve Mans civarlarını kapsarken, Tercan-ı Süflâ yani Aşağı Tercan bölgesi bugünkü Çat ilçesi ve civarını ihtiva etmekteydi (Miroğlu 1975: 25).

Erzincan-Bayburd Beylerbeyliği'nin lağvedilmesi üzerine Bayburd Sancağı önce Diyarbekir Beylerbeyliğine, I. Süleyman dönemi başlarında da Rum Beylerbeyliği'ne bağlanmış (Miroğlu 1990: 18-19), (Kunt 1978: 128). I. Süleyman'ın hükümdarlığının ilk yıllarında hazırlanan TT.d.387 numaralı Karaman ve Rûm defterinde² Tercan, Rum Eyâleti'nin Bayburd Sancağı'na bağlı kazâları arasında gösterilmiştir. Tercan Kazâsı bu tarihte, Tercan-ı Ulyâ ve Tercan-ı Süflâ nahiyelerinden müteşekkildir (BOA.TT.d. 387: 858-866).

I. Süleyman döneminde İrakeyn Seferi (1533-1535) sırasında Erzurum Beylerbeyliği ihdas edilmiş ve Tercan; Erzurum, Bayburd, Kelkid, ve Kemah ile birlikte yeni eyâletin Paşa sancağını oluşturmuştur (Aydın 1998: 2). 1568-1569 tarihli defterde Tercan'ın Erzurum Sancağı'na bağlı bir kazâ olduğu belirtilmiştir (BOA.TT.d. 468: 5). XVI. yüzyılın sonlarına ait defterlerde Tercan'ın aynı statüsünü koruduğu anlaşılmaktadır (TKGM.TADB.TT. d.40: 111-112), (Mehmedov 1997: 112).

1642 tarihli Erzurum Eyâleti mufassal avarız defterinde yer alan bilgilere göre Erzurum Eyâleti'ne tabi kazâlardan biri olan Tercan, idarî olarak Tercan-ı Ulyâ ve Tercan-ı Süflâ adıyla iki nahiyeden oluşmaktaydı (BOA.MAD.d.5152: 2). Katib Çelebi, Kitab-ı Cihannümâ isimli eserinde Tercan'ı orta büyüklükte bir şehir olarak nitelemiş ve bölgenin Tercan-ı Ulyâ ve Tercan-ı Süflâ adlı iki kazâyâ ayrıldığını kaydetmiştir (Katib Çelebi 2009: 422-424). Tercan'ın Erzurum Eyâleti'ne bağlılığı XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir (BOA MAD.d 1145: 4), (Başar 1997: 234-235), (Okcu vd.2000: 58-60).

Arşiv Kaynakları (XVI-XVII. Yüzyıl)

Bu çalışmada ana kaynak olarak tahrir ve avarız defterleri kullanılmıştır. Hicri 1000 / M.1591-92 tarihli tahrir defteri Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşivi Daire Başkanlığı'nda yer almaktadır. Bu defter mufassal olarak hazırlanmış olup Erzincan, Tercan ve Suşehri'ne ait kayıtları ihtiva etmektedir. Defterde Tercan'a ait bölüm iki kısımda *Nahiye-i Tercan'ı*

² TT.d.387 numaralı defterin tarihini Bahaeddin Yediyıldız 1520, Huricihan İslamoğlu 1523 olarak vermiştir: Bahaeddin Yediyıldız-Mehmet Öz-Ünal Üstün, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları III-387 Numaralı Defter-i Karaman ve Rum'un Canik Livası'na Ait Bölümü (1520)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2002, s. XXI; Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1985, s.13; Huricihan İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yay., İstanbul 2010, s.139.

Ulyâ ve Nahiye-i Tercan-ı Süflâ şeklinde kaydedilmiştir (TKGM.TADB.TT.d. 40: 111b-178b). Deftere köy başlığı altında vergi mükellefi nüfus yazılmış, meskûn köylerin yanı sıra meskûn olmayan köyler ve mezralar, çeşitli cemaat ve taifeler deftere kaydedilmiştir. Vergi mükellefi nüfus toplamı nefer olarak verilmiştir.

Bu incelemede kullanılan arşiv kaynaklarından birisi de 1642 tarihli Erzurum Eyâleti mufassal avâriz defteri olup, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Mâliyeden Müdevver Defterler kataloğunda (BOA.MAD.5152) kayıtlıdır. Defterin giriş kısmındaki fihristte Erzurum Kazâsı ile birlikte Bayburd, Erzincan, Tercan, Kemah-Kuruçay-Gercanis, Kelkid, Şiran, Tortum, İspir, Hınıs, Kızucan, Koğanis, Pasin, Kiğı olmak üzere 14 kazânın ismi zikredilmiştir. Defterin ikinci sayfasında; "*Defter-i hânehâ-i eyâlet-i Erzurum ki bemübâşeret hakîr hâlâ müceddedâ tahrîr kerden fer mûde ber muceb-i fermân-ı âlî tahrîr şüd el-vâki' fî evâil-i şehri Cemâziye'l-ülâ sene isna ve hamsîn ve elf*" kaydı yer almaktadır. Tahrir işlemi, Sultan İbrahim'in emriyle 1642 tarihinde Cafer Efendi³ tarafından yapılmıştır (İnbaşı vd. 2014: 1-2). MAD. 5152 numaralı avâriz defteri esas alınarak günümüzde çok sayıda araştırma yapılmıştır.⁴

Osmanlı Devleti'nde avâriz, olağanüstü dönemlerde hükümdarın emri ile halktan toplanan her türlü hizmet, eşya ve para şeklindeki yükümlülüktür. Deftere kaydedilmiş olan nüfus, avâriz hânelerine bölünerek vergi tahsilatı gerçekleştirilmekteydi. Avâriz hânelerinin tespitinde çeşitli kıstaslar göz önünde bulundurulmakta, bölgenin zenginliği, halkın şehirli, köylü, göçebe olup olmadığı, dükkân, ev ve tarla miktarı avâriz hâne sayısını etkilemekteydi. Defterlerde her mahalle ve köyün nüfusu kaydedildikten sonra, bu nüfusun kaç avâriz hânesi addedileceği tespit edilmekteydi (Barkan 2001: 13-15). Ortaçağ'dan beri doğuda ve batıdaki pek çok devletin, olağanüstü ihtiyaçları karşılamak üzere geçici vergilere başvurdukları bilinmektedir (İnalcık 1980: 313,314). Osmanlı Devleti'nde önceleri sadece belli zamanlarda toplanan avâriz, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren ard arda yapılan savaşlar dolayısıyla sürekli alınan bir vergi haline gelmiştir (Sahillioğlu 1991: 109) Merkezî hazineye bağlı bürolar tarafından fevkalâde vergilerin tevziine esas olmak üzere avâriz hânesi tahrirleri yapılmış ve bu doğrultuda avâriz defterleri hazırlanmıştır (Güçer 1964: 70). Bu defterler demografi ve iskân tarihi için oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Klasik tahrir geleneğinin son bulunduğu XVII. yüzyıldaki demografik ve yerle-

³ Cafer Efendi, Erzurum'da cami, itikahâne, medrese, hamam ve çeşmeden meydana gelen bir külliye inşa etmiş ve bu müesseselerin giderleri için vakıf kurmuştur (Kılıç 2009: 173-187).

⁴ Bu çalışmalar: İnbaşı 2001: 9-32; İnbaşı 2007: 89-117; İnbaşı 2008; İnbaşı 2009: 189-214; Pamuk 2006; Gül 2009: 123-141; Çakır 2009: 109-122; Kul 2010: 271-289; Demirci-Saygı 2011: 486-510; Demir 2012: 505-529; Bulut 2012: 21-30; İnbaşı-Çakır-Demir: 2014; Çakır-Demir 2014: 160-179.

şim düzeninde meydana gelen değişimleri ortaya koymak bakımından muassal avâriz defterlerinin önemi büyüktür (Özel 1999: 739-743).⁵

İncelenen 1642 tarihli avâriz defterinde Tercan Kazâsı 438-508. sayfalar arasında yer almaktadır. Defterde *hânehâ-i bazı ehl-i menasib* (BOA.MAD.d.5152: 438), *hânehâ-i bazı müslimanân* (BOA.MAD.d.5152: 438), *hânehâ-i zimmiyân* (BOA.MAD.d.5152: 439) ve *reyâ-yı müslimanân* (BOA.MAD.d.5152: 442), *hânehâ-i erbâb-ı timar* (BOA.MAD.d.5152: 443), *hânehâ-i erbâb-ı menâsib* (BOA.MAD.d.5152: 445), *hânehâ-i sadât-ı kirâm ve bazı erbâb-ı timar* (BOA.MAD.d.5152: 477) gibi başlıklar kullanılarak kazâ nüfusu deftere kaydedilmiştir. Vergiden muaf askerî nüfus; yeniçeri, erbâb-ı timâr, zaim, sipâhi, yeniçeri, seyyid, imam vb. şeklinde yazılmıştır. Vergi mükellefi nüfusun kaç avâriz hânesini oluşturduğu ayrıca belirtilmiştir.

Avâriz defterinde vergi nüfusunun bazı nitelikleri hakkında bilgilere de yer verilmiştir. Pakeric Köyünde sakin zimmilerin aslen nereli oldukları hususu “Hemşinli, Muşlu, Bayburdlu, Kurtdereli, İspirli, Gezli, Humuslu” şeklinde kaydedilmiştir (BOA.MAD.d.5152: 439-441). Mans Köyü’nde sakin zimmilerden bazılarının “Erzincanlı, Gümüshaneli, Kızucanlı” oldukları yazılmıştır (BOA.MAD.d.5152: 469). Bunun gibi kayıtlara defterin çeşitli bölümlerinde rastlamak mümkündür. Bazı köylerin nüfusu kaydedilirken “hane-i ekrad” başlığı altında şahıslara yer verilmiştir. Bu köyler şunlardır: Karaçay, Tecer, Ördek Hacı, Sosumge, Pürk, Hereni, Corcin, Yoğun Pirtek, Ağoşin, Kışlacık, Kömzin, Sarukaya, Çaknos, Ağigi, Parsuvenk, Ömerlü, Kom-sor, Şeyhkendi, İldalı, Çerkis, Honbar, Edebük, Çanakçı, Bıyıkviran, Mirvansi, Mezgeki, Badşin, Sanasa (BOA.MAD.d.5152: 443, 444, 446, 458, 461, 463, 466, 470, 474, 475, 477, 482, 484, 487, 488, 489, 490, 491, 494, 495, 496, 499, 500, 501, 503, 506). Ayrıca Mama Hatun, Zağgari ve Vijan köylerinde, Acem taraflarından göç etmiş şahıslara kaydedilmiştir. Mama Hatun Köyü’nde sakin 10 hâne, Zağgari Köyü’nde 19 hâne, Vijan Köyü’nde 21 hâne “Muhacirin-i Acem” başlığı altında deftere yazılmıştır (BOA.MAD.d.5152: 479, 504-505).

Avâriz vergisinden muaf olanların durumu defterde açıklanmıştır. Muafiyet bazen bütün köy ahâlisi için bazen de hâne bazında olmaktadır. Tacik Menek Köyü yol üzerinde olmasından dolayı avâriz hânesine dâhil edilmemiştir (BOA.MAD.d.5152: 448). Kara Divan Köyü’nden Monla Bekir hakkında “duasından istimdad olunan pîr olmağla hâneye dâhil olmamıştır” (BOA.MAD.d.5152: 449), Tolos-u Süflâ Köyü’nden Ahmed veled-i Kasım için “fakirü’l-hâl olmağla hâne-i avâriza dâhil olmamıştır” (BOA.MAD.d.5152: 451), Semek Köyü’nden Mustafa Abdal hakkında “avâriz kabul ider toprağı olmağla hâneye dâhil değildir” (BOA.MAD.d.5152: 448) şeklinde kayıtlar defterde yer almıştır. Muafiyetle ilgili bu kayıtlara göre avâriz vergisinin mükellefi sayılmak için belirli bir mal varlığına sahip olmak ya da toprak tasarruf etmek ve belirli bir işi yerine getirebilecek yaşın altında olmak gerek-

⁵ Avarız defterleri hakkında ayrıca bakınız: Emecen 1982: 159-170, Ünal 1999: 119-169.

mektedir. Daha önceden yerine getirilen bir işten dolayı tanınan vergi muafiyetinin sonlandırılması mümkündür. Saru Kaya Köyü'nden bazı zimmi şahıslar daha önceden doğancı iken, 1642 tarihli deftere göre bu kişilerin doğancılık görevleri kaldırılmış ve vergi muafiyetleri sonlandırılmıştır (BOA.MAD.d.5152: 483-484).

Tercan Kazâsı Köyleri

İncelenen dönemde Tercan Kazâsı'nın nüfusu 1591-92 tarihli mufassal tahrir defteri ve 1642 tarihli avârız defteri kayıtlarına göre verilmiştir. Ayrıca XVI. yüzyılda kazâ nüfusunda meydana gelen değişimleri ortaya koyabilmek için 1530 tarihli icmal tahrir defterinden de yararlanılmıştır.

Tercan Kazâsı'ndaki köy adlarının bir kısmı Türkçe'dir. Anadolu'da köy adları; köylerin yakınlarında yer alan göl, akarsu, dağ, tepe, bitki örtüsü, toprak gibi fizikî coğrafya unsurları ya da insan, aşiret, soy, çeşitli olaylar gibi beşerî özellikler taşımaktadır (Tuncel, 2000: 26-27). Tercan Kazâsı'ndaki köylerin bazılarının isimleri buldukları bölgenin fizikî özelliklerini yansıtmaktadır. Söğütlüviran, Karaçayır, Göktaş, Elmalu, Depeviran, Sarukaya, Karaçay, Gökdere, Bağlar köylerinin isimleri buldukları bölgenin fizikî yapısından hareketle verilmiştir. Kazâda yer alan köylerin bir kısmının ismi beşerî özellikler taşımaktadır. Mama Hatun, Hacı, Karkın, Uzun Hacı, Çavuş, Hatuncuk, Seydi Ali Baba, Ballu Yakub, Kızıl Hasan, Haydar Hacı, Emrecik, Şeyhkendi, Ömerlü bu köyler arasındadır. Anlaşılabileceği üzere kazâda köy isimleri daha çok beşerî özellikler taşımaktaydı. Bu tasnif Türkçe köy isimlerine göre yapılmıştır. Farklı dillerdeki adlar dikkate alınmamıştır.

Tercan, tarihî yollar üzerinde kurulduğundan dolayı burada çok sayıda menzil bulunmaktaydı (Gül 2011: 117-118). 1534'te Safeviler üzerine düzenlenen sefer sırasında Karkın, Mama Hatun, Hubnar, Penek menzilleri kullanılmıştır (Matrakçı Nasuhü's-Silâhî 2014: 79). Erzincan'dan Erzurum'a devam eden anayol üzerinde bulunan Tercan Kazâsı'na tabi köylerin bir kısmı incelenen dönemde derbend ya da menzil noktası olarak deftere kaydedilmiş ve bu sebeple ahali avârız vergisinden muaf sayılmıştır. Osmanlı Devleti'nde derbendciler; yol ve geçitlerin emniyet ve asayişini sağlar, yolların muhafaza ve tamirini yapar ve ıssız yerlerin şenlendirilmesini temin ederlerdi (Orhonlu 1990: 65). Tacik Menek, Bozkalakviran, Bıyıkviran, Gürebağdı, Kışlacık, Ziyaret-Seydi Ali Baba, Selemor, Cansanca köyleri 1591-92 tarihli deftere derbend köy olarak kaydedilmiştir.

Tercan-Mama Hatun⁶, Erzurum ile Erzincan arasında yol güzergâhında bulunan önemli menzil noktalarından birisi idi. Mama Hatun Kervansarayı,

⁶ Mama Hatun, Saltuklular'dan II. İzzeddin Saltuk'un kızıdır. Uzun süre idareyi elinde bulunduran ağabeyi Nasırüddin Muhammed'in ardından 1191'de Saltuklu Beyliği'nin başına geçti. 1201'de tahttan indirilmiş ve hapsedilmiştir. Mama Hatun Arap kaynaklarında "Erzurum sahibesi" olarak gösterilmektedir (Şeker 2003: 548). Mama Hatun'un türbesi daha önce Anadolu'da ve başka İslâm bölgelerinde eşine rastlanmayan bir plana göre yapılmıştır (Yetkin 1956: 75).

ulaşım ve ticarî yönden önemliydi. Osmanlı ordusunun Safeviler üzerine düzenlediği seferler sırasında burası menzil işlevi görmüştür (Taeschner 2010: II-10-18), (Tuncer 2007: 43, 49, 51, 54, 60, 92). Sultan IV. Murad, Şark (Revan) Seferi sırasında Mama Hatun Menzili'nde konaklamış ve buranın imarı için bir ferman yayınlamıştır. 1642 tarihli avâriz defterinde bu fermanın özeti yer almaktadır. 14 Muharrem 1045/30 Haziran 1635 tarihli bu kayda göre, Mama Hatun yakınındaki köyün ahalisinin buradan göç etmesi menzildeki han ve mescidin harap olmasına neden olmuştur. Sultan Murad, bu köyün yeniden iskân ve ihya edilmesi için emir vermiştir. Köyde sakin olacak reaya, han ve mescide hizmet etmek koşuyla avâriz-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyyeden muaf sayılmıştır. Ayrıca bu menzilde konaklayan devlet görevlilerinin ihtiyaçlarını kendilerinin karşılaması emredilmiştir (BOA.MAD.d.5152: 481). XVII. yüzyılın ortalarına doğru Mama Hatun'u ziyaret eden Evliya Çelebi, burada cami, medrese ve imaretin bulunduğunu ancak imaretin harabe durumda olduğunu yazmıştır (Evliya Çelebi 1999: 193).

Tacik Menek Köyü'nde her on beş hânenin bir adet menzil bargiri beslemesi koşuluyla avâriz vergisinden muaf sayıldığı defterde yer almıştır.⁷ Bu köy, yol üzerinde bulunmasından dolayı ahalisinin avâriz vergisinden muafiyeti 1642 tarihinde de devam etmiştir. Bu husus defterde: "Karye-i mezbur yol üzeri olmağla kadimden haneye dahil olmayub hala dahi haneye dahil değildir" (BOA.MAD.d.5152: 449) şeklinde yer almıştır. Yol üzerinde bulunmasından dolayı vergi muafiyeti tanınan köylerden birisi de Vijan Köyü'dür. 1642 tarihli avâriz defterinde: "karye-i mezbur ayende ve reven-denin güzergâhı olmağla kadimden avâriz hânesine dahil olmamağla yine hâneye dahil olmamışdır" (BOA.MAD.d.5152: 505) şeklinde bu hususa yer verilmiştir.

⁷ "Karye-i mezbure on üç hane olub yol üzerinde vaki' olmağla gelen ulaklar daima karye-i mezbure ahalsin rencide idüb bargirlerin almağla karye-i mezburda olan ulak bargirleri beslemek lazımdır deyu mukaddema Dersaadet'e arz olundukda fi'l-vaki' karye-i mezburede olan bargirler lazım nesne görüb ne mikdar bargir lazım olduğun ve noksanın dahi karib olan kurradan yazub defter eyleyüb ve mühürleyüb arz eylesiz deyu emr-i şerif varid olmağın ehl-i vukûfdan sual olunduk da beş re's bargir bedel için lazım olmağın her on beş hâne bir bargir beslemek üzere yetmiş beş hâne tayin ve defter olunub ber-müceb-i defter zikr olan yetmiş beş hâne avâriz defterinden... olunub min ba'd menzirciler tayin olunmak babında emr-i şerif ricasın Tercan-ı Ulyâ kadısı dergâh-ı muallama arz eylemeğın husus-u mezbur sene elf Rebiülahirinin yigirmi yedinci günü paye-i serir-i a'lâya arz olundukda hala mahall-i mezburda menzil bargiri vaz' olunmuş mahall ise hâneleri defterden ihraç oluna deyu ferman olunmağın yetmiş beş hâne hazine-i amirede olan avâriz defterinde iş'ar olmağın her on beş hânedede bir re's menzil bargiri besleye deyu emr idüb bu babda olan emrim mucebince tahammül idüb madam ki zikr olunan yetmiş beş hânenin ashâb-ı vech-i meşrûh üzere tayin olundukları menzil bargirlerin besleyüb hizmetlerinde nevâ'n kusurları olmaya min ba'd vech-i mezkûr üzere olan hizmetleri mukabelesinde avâriz-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyyeden nesne teklif ittirmeye deyu sene elf Cemaziyelevvelinin dördüncü gününden emr-i şerif virilmeğın ber-müceb-i emr-i 'âli sebt-i defter olundu" (TKGM.TADB.TT.d.40: 114a).

1591-92 tarihli tahrir defterinde Bozkalakviran Köyü ahalisi, köylerinin menzilgâh ve bilhassa kış aylarında yolcuların konakladıkları bir mekân olmasından dolayı vergi muafiyeti talep etmiştir. Şayet vergi muafiyeti sağlanmaz ise topraklarını terk etmek zorunda kalacaklarını da ayrıca belirtmişlerdir. Bu talep üzerine Bozkalakviran Köyü ahalisine tekâlif-i örfiyyeden muafiyet sağlanmıştır. Bu hususta defterde şu kayıt yer almaktadır:

“Karye-i mezbure ziyade memerrü'n-nâs ve menzilgâh olub ve karye-i mezbure kurbunda derbendci tayin olunan Çanad nam karye harab olub ve Eskinca nam karye halkı celây-ı vatan idüb cümle ayende ve revende şitada karyemizi dutub tekâlif-i örfiyye virmeğe iktidarımız kalmayub küllî müzâ-yaka çekerüz eğer karyemiz tekâlif-i örfiyyeden muaf olmaz ise cümlemiz perakende olmak mukarrer deyu bildirdiklerinden hizmetleri mukabelesinde tekâlif-i örfiyyeden muaf olmak üzere berât-ı hümâyûn irâd itmeğin ber-muceb-i berât-ı hümâyûn defter-i cedide kayd olundu” (TKGM.TADB.TT.d.40: 120b).

Kazâya tabi köylerden Çamur, Osmanlı ordusunun Şark seferleri sırasında konakladığı mekânlardan birisi idi. Bu sebeple köy ahalisi avâriz-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyyeden muaf sayılmıştır.⁸ Tolos-u Ulyâ Köyü ahalisi Osmanlıların, Safeviler üzerine düzenlediği seferler sırasında orduya zahire tedarikinde buldukları ve top çektiklerinden dolayı tekâlif-i örfiyyeden muaf kabul edilmiştir. Bu hususta defterde şu bilgiler yer almıştır:

“Karye-i mezbur asâkir-i İslâmın Acem Seferi'ne gidecek yolu üzerinde vaki' olub top çekmekte ve asâkir-i İslâmın zahire lüzumunda ahalisi külli hizmet eylediklerinden gayri ayende ve revendenin menzilgâhı olmağla ayende ve revende hizmetiyle hâne çekmeğe takatları olmamağla hâne tayin olmayub ve tekâlif-i örfiyye ve şakkadan muaf olmak üzere deftere kayd olundu”. (BOA.MAD.d.5152: 452).

Zağgari Köyü ahalisine, muhacirin statüsünde olmaları dolayısıyla vergi ayrıcalığı sağlanmış ve bu husus defterde: “mezkurân muhacirinden olub cüz'i ve külli tekâlif-i örfiyye ve şakkadan muaf olmak üzere ellerine muafnâme-i hümâyûn virilüb bir vecihle teaddi olmamak için evâmir-i şerîfe ibraz eylediklerin deftere kayd olundu” BOA.MAD.d.5152: 504) şeklinde yer almıştır.

Çamur Köyü, burada medfun bulunan Şeyh Kasım Tayyârî hazretlerinin vakfı idi. Köy, Arap ve Acem yolu üzerinde bulunduğundan, ahalisi, yolculara hizmet etmek şartıyla avâriz-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyye, şakka ve

⁸ “Vakf-ı zaviye-i Sultan Şeyh Kasım nevverallahu merkadehu ber-muceb-i defter-i atik haliya müseccel der-tasadduk-u Mustafa bin el-Hac Şeyh bâ-berât-ı sultanî ve karye-i mezbure avâriz defterinde üç hâne olub ziyade memerrü'n-nas olmağla Şark Seferi vaki' ola serdarların ve sâir asâkir-i İslâmın konağı olmağla külli hizmeti sübût idüb mukabelesinde avâriz-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyyeden muaf olmaları babında emr-i şerif irâd itmeğin ber-muceb-i emr-i 'âli vech-i meşrûh üzere defter-i cedide kayd olundu” (TKGM.TADB.TT.d.40: 127b).

salyânededen muaf kabul edilmiştir.⁹ 1642 tarihli defterde Yavi ve Kötür köyleri halkına, ihya ve şenlendirme yapılması şartıyla vergi muafiyeti sağlandığı anlaşılmaktadır. Kötür Köyü hakkında defterde şu kayıt yer almıştır:

“Karye-i mezbur kırk elli seneden berü hali harabe olub muaf olmak şartıyla bir seneden berü ihyasına Mahmud nam zaim mübaşeret idüb ve şenlik idüb cebecisiyle kurbunda vaki’ olub ayende ve revende uğrağı olmağla avâriz-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyyeden kadimden muaf olduğu üzere muafiyeti ibka olunub deftere kayd olundu” (BOA.MAD.d.5152: 507).

XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılın başlarında Tercan ve çevresinde çok sayıda köy hali ve harab olmuştur. Bu durum sadece Tercan kazâsına mahsus olmayıp Erzincan ve Kemah kazâlarında da benzer bir durum söz konusudur (İnbaşı 2009: 205-206), (İnbaşı 2015:749-759). Ancak Erzincan kazâsında; coğrafi yapı ve iklim şartlarının elverişliliği ve sulu tarımın yaygın olmasından dolayı kısa bir süre içinde köylerin yeniden şenlendirildiği görülmektedir (Gül 2013: 70).

Kazâ Nüfusu (Hâne-Nefer)

1530 tarihli icmal tahrir defterine göre Tercan Kazâsı’nda toplam 175 karye, 61 mezra ve 1 vank (BOA.TT.d.387: 858), 1591-92’de ise 174 köy ve 1 mezranın yanı sıra 55 meskun olmayan köy deftere kaydedilmiştir.

Tablo 1. Tercan Kazâsı Köy Sayısı ve Nüfusu (Nefer) (1591-92)

Nahiye Adı	Meskûn Köy- Mezra	Müslim	Askerî	Gayrimüslim	Toplam Nefer
Tercan-ı Ulyâ	90	1389	5	2271	3665
Tercan-ı Süflâ	85	1011	6	1131	2148

Kaynak: TKGM.TADB.TT.d.40.

1591-92’de meskûn durumda olmayan köylerin 17’si Tercân-ı Ulyâ, 38’i Tercan-ı Süflâ’ya tabi idi. Meskûn durumda olmayan köyler şunlardır: Mikdasor, Ahurcukviran, Kenafer, Karakiliseviran, Miyadun, Oslıh, Koş Meşhedviran, Abuşki, Engerdi Dacin, Sivkari, Kurunlar-Bardakçı, Ağcahisar, Ha-

⁹ “Karye-i mezbur evliya-yı izâm ve meşayih-i kiramdan yine karye-i mezburede asude ve medfûn olan Şeyh Kasım Tayyârî kuddise sırruhu’l-azizin vakfı ve meşhiyyeti evladına meşrut olub aziz-i müşarünileyhin intikali âvanından bu ana değin haricden kimesne meşhiyyetine mutasarrıf olmak müyesser olmayub ve karye-i mezburda hâsıl olan mahsul ayende ve revendeye sarf ve harç ve karye-i mezbur Arab ve Acem yolu üzerinde vaki’ olmağla avâriz-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyye ve şakkadan muaf olub ve muaf olanların üzerlerine edâsı lazım gelen hizmetleri edâ iderler ise ve hizmetleri mîriye ve fukaraya nâfi’ ise muafiyetleri ibka olunmak ferman buyrulmağla aziz-i müşarünileyhin evlad-ı zevil ihtiramından zaviyesine şeyh olan Fazlullah zide takvahu salâh-ı hâl ile araste ve pirâste olduğundan gayri mürur ve ubur iden ayende ve revende hizmet ve itamından şükran üzere olub edâ-yı hizmet eylediği ve hizmet-i mîriye ve fukaraya nafi’ olduğu ecilden tekâlif-i örfiyye ve şakka ve avâriz-ı divâniyye ve salyânededen muaf olmak üzere üslûb-u sâbık muccebince muafiyetleri ibka ve deftere kayd olundu” (BOA.MAD.d.5152: 455).

cı, Eneşahvenk, Dakratayı, Ballu Yakub, Eski Aravans, Sahe, Keregi, Sin, Hasan Hüseyin, Ağvis, Kızılca, Elmaluviran, Kışlacık, Unhanegi, Tecer-Mahar, Helhane, Martonik, Kiğvank, Birmud, Kürnik, Saraycık, Kilise, Yağnik, Vank, Kubadi, Gülviran, Arıviran, Attamı, Koğanı, Gülviran, Kilise, Sarukaya, Karamcık, Bük, Vank Semave, Depecik, Cansanca, Kurdulaviran, İnevank, Harosin, Ağcaviran, Akçaviran, Yüklüce ve Hackend.

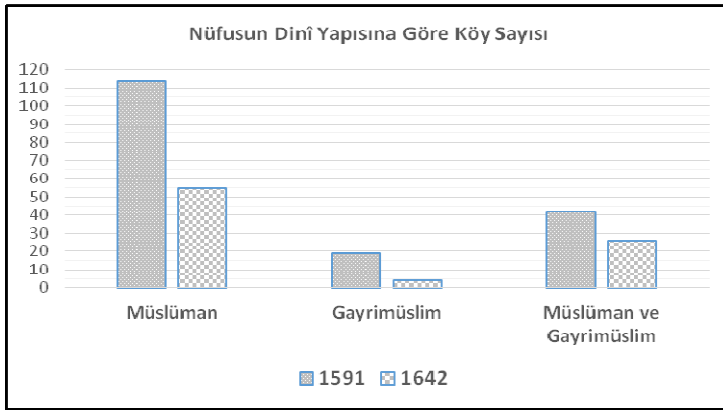
Tablo 2. Tercan Kazası Köy Sayısı ve Nüfusu (Hane) (1642)

Nahiye Adı	Meskûn Köy	Müslim	Askerî	Gayrimüslim	Toplam Nüfus
Tercan-ı Ulyâ	47	413	148	404	965
Tercan-ı Süflâ	38	278	45	197	520

Kaynak: BOA.MAD.d.5152.

1642 tarihinde kazâda 85 meskûn köy bulunmaktaydı. Bu köylerin 47'si Tercan-ı Ulyâ, 38'i Tercan-ı Süflâ nahiyesinde idi. Buna ilave olarak Tercân-ı Ulyâ nahiyesine bağlı Hınzori Köyü'nde nüfus kaydı yapılmamıştır.

Grafik 1. Tercan Kazası'nda Nüfusun Dinî Yapısına Göre Köy Sayısı

Kaynak: TKGM.TADB.TT.d.40; BOA.MAD.d.5152.

1591-92 tarihinde Tercan Kazası'nda 114 köyde sadece Müslümanlar, 19 köyde ise sadece gayrimüslimler sakindi. Müslümanların ve gayrimüslimlerin beraber yaşadığı köy sayısı 42 idi. 1642 tarihinde kazâyâ tabi köylerin 55'inde Müslümanlar, 4'ünde gayrimüslimler sakin iken 26 köyde ise Müslim ve gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydı.

1530 tarihli icmal tahrir defterinde kazâda 412 askerînin yanı sıra Müslümanlar 854 hâne ve 220 mücerred, gayrimüslimler ise 921 hâne ve 381 mücerred olarak kaydedilmiştir. Ayrıca kazâda avârız vergisinden muaf olanların sayısı; Müslüman hâne 208, Müslüman mücerred 112 ve gayrimüslim hâne 2 idi (BOA.TT.d.387: 858). 1591-92 tarihinde 2400 Müslüman nefer, 11 askerî ve 3402 gayrimüslim nefer defterde yer almaktadır. Nahi-

yelere göre dağılımı: Tercan-ı Ulyâ nahiyesinde 1389 Müslüman nefer, 5 askerî, 2271 gayrimüslim nefer; Tercan-ı Süflâ nahiyesinde 1011 Müslüman nefer, 6 askerî, 1131 gayrimüslim nefer şeklindedir. İki defterin verileri kıyaslandığında 1530 tarihinde Tercan Kazâsı'nda nefer olarak 412 askerî, 1394 Müslüman ve 1304 gayrimüslim deftere kaydedilmiştir. 1591-92'de ise nefer olarak; 11 askerî, 2400 Müslüman ve 3402 gayrimüslim deftere kayıtlıdır.

1642 yılına ait avâriz defterinde kazâda 691 Müslüman hâne, 193 askerî ve 601 gayrimüslim hâne sakindi. Tercan-ı Ulyâ nahiyesinde 413 Müslüman hâne, 148 askerî, 404 gayrimüslim hâne; Tercan-ı Süflâ nahiyesinde ise 278 Müslüman hâne, 45 askerî ve 197 gayrimüslim hâne kaydedilmiştir.

1591-92'de Tercan Kazâsı'nda en fazla nefer sayısına sahip köy 236 nefer ile Pekeric idi. Piriz Köyü'nde ise 208 nefer kaydedilmiştir. Nefer sayısı yüzden fazla olan diğer köyler ve nefer sayıları şu şekilde sıralanabilir: Vartik (171 nefer), Kötür (158), Mans (142), Pürk (134), Hubyar (134), Tacik Menek (124), Tivnik (114), Esbeverk (109), Sarukaya (109), Hoğik (107), Yülger (107), Çinos (104). 1642 tarihinde hâne olarak en kalabalık köy Pekeric Köyü'dür. Pekeric'de 28 Müslüman hâne, 17 askerî ve 98 gayrimüslim hâne deftere kaydedilmiştir. Elliden fazla hâneye sahip diğer köyler; Mans (78), Püroz (58), Mama Hatun (58), Çamur (55), Sarukaya (54) şeklinde sıralanmaktadır.

Kazâ nüfusunun XVI. ve XVII. yüzyıldaki gelişimine bakıldığında 1530-1591/1592 arasında kazâ nüfusu artmıştır. Bunun en önemli sebebi Osmanlı hâkimiyetinin bölgede tesisinin ardından burada istikrarlı bir ortamın sağlanmış olmasıdır. XVI. yüzyılda Anadolu'da birçok yerleşim biriminde nüfus artmış olmasına karşılık, XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılın başlarında nüfus önemli ölçüde azalmıştır. Nüfusun azalmasının muhtemel sebepler arasında; göç, kıtlık, salgın hastalıklar ve sayımdan kaçma ileri sürülmektedir (Öz, 1999: 792), Özel, 1999: 741-743). Celâlî isyanları Erzurum ve Erzincan çevresinde halkı olumsuz etkilemiştir. Bundan dolayı halkın bir bölümü Anadolu'nun iç kesimlerine göç etmek zorunda kalmıştır. Celali saldırılarının yanı sıra Erzurum Eyâleti'nde meydana gelen salgın hastalıklar nüfusun azalmasına neden olmuştur (Gül 2011: 219-220). XVII. yüzyılın ilk yarısında aralıklarla devam eden Osmanlı-Safevi savaşları Tercân ve çevresini olumsuz etkilemiştir. Osmanlı ordusunun geçiş güzergâhında olan köylerin bir kısmı savaşlar dolayısıyla boşalmış, diğer köylerin nüfusunda ise azalma meydana gelmiştir. 1642 tarihli Erzurum Eyâleti'ne ait avâriz defteri de nüfus azalmasının hangi düzeyde olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir.

Kazâ Nüfusunun Dinî Yönden Dağılımı

Nüfusun dinî yönden dağılımı şu şekildedir: 1530'da nefer olarak; 1806 Müslüman ve 1304 gayrimüslim (BOA.TT.d.387: 858), 1591-92'de nefer

olarak; 2411 Müslüman ve 3402 gayrimüslim deftere kayıtlıdır. 1642'de ise hâne olarak 884 Müslim ve 601 gayrimüslim defterde yer almıştır.

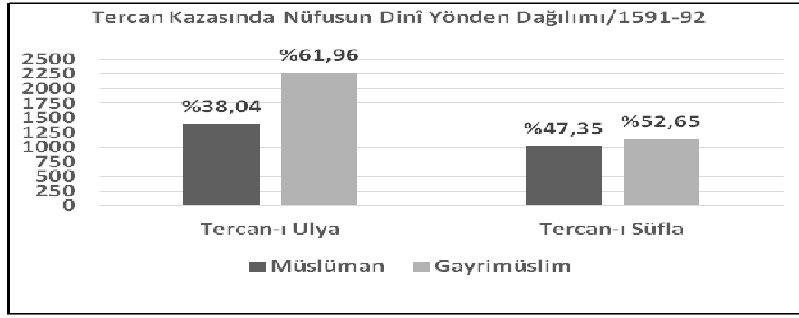
1530'da Tercan Kazâsı'nda Müslümanların toplam nüfus içindeki oranı %58,07, gayrimüslimlerin oranı ise %41,93 idi. 1591-92'de kazâ nüfusunun %41'i Müslüman %59'u gayrimüslimlerden meydana gelmekteydi. Buna göre bahsedilen tarih aralığında toplam nüfus içerisinde gayrimüslim nüfusun oranı artarken, Müslüman nüfusun oranı ise azalmıştır.

1591-92 tarihinden 1642 tarihine kadar ki süreçte gayrimüslim nüfusun oranı azalmıştır. 1591-92 ve 1642 tarihlerine ait kayıtların düzenlenme formu farklılık arz etmesinden dolayı miktar bazında nüfusun artış ve azalışını tespit etmek mümkün değildir. Zira tahrir defterlerine nüfus nefer olarak yazılmış ve mücerredler nefer toplamına dâhil edilmiştir. Avârız defterlerinde ise nüfus hane bazında kaydedilmiştir. 1642 tarihinde kazâ nüfusu içinde Müslümanların oranı %60'a ulaşırken, gayrimüslim nüfusun oranı ise %40'a düşmüştür. 1591-92'den 1642 tarihine kadar ki süreçte kazânın hem köy sayısı hem de nüfusu azalmıştır. Ancak gayrimüslim nüfustaki azalma Müslüman nüfusa göre daha fazladır. Sadece gayrimüslimlerin yaşadığı köy sayısı 1591-92'de 19 iken, 1642'de bu sayı 4'e düşmüştür. Aynı tarihlerde sadece Müslümanların sakin olduğu köy sayısı 115'den 55'e, Müslim ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadığı köy sayısı ise 41'den 26'a azalmıştır. Sakinlerinin tamamı gayrimüslim olan köy sayısındaki azalmanın pek çok sebebi olabilir. Gayrimüslimlerin, daha güvenli buldukları yerlere ya da Müslümanların yaşadığı köylere göç etmiş olması ihtimal dâhilindedir. Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadığı köy sayısındaki azalışın daha düşük miktarda gerçekleşmesi de bu hususu teyit etmektedir.

Kazâ nüfusu içinde baba adı Abdullah olanların sayısı 1591-92'de 39, 1642'de ise 59 olarak tespit edilmiştir. Deftere kayıtlı vergi nüfusu içinde veled-i Abdullah oranının 1642'de arttığı anlaşılmaktadır. Toplam vergi nüfusu içinde veled-i Abdullah oranı 1591-92'de %0,67 iken 1642'de %3,97'dir. Bu verilere göre kesin olmamakla beraber 1591-92'den 1642 tarihine kadar ki süreçte gayrimüslimlerin bir kısmının ihtida etmiş olabileceği anlaşılmaktadır. Baba adı Abdullah olanların bir kısmının sonradan Müslüman olan kişiler olabileceği kabul edilmektedir Ancak bütün veled-i Abdullah şeklinde deftere kaydedilenlerin de ihtida ettiğini düşünmek mümkün değildir (Kurt: 1991: 184), (Kurt 1996: 55).

Kazâ nüfusu nahiye bazında incelendiğinde 1591-92'de Tercan-ı Ulyâ'da gayrimüslimlerin oranı %61,96 iken 1642'de bu oran %41,87'ye gerilemiştir. Tercan-ı Süflâ nahiyesinde ise gayrimüslimlerin oranı 1591-92'de %52,65 iken 1642'de %37,88'e düşmüştür. Her iki nahiyede gayrimüslim nüfusun azalmasının muhtemel sebepleri olarak; göçler, Celalî isyanları ve salgın hastalıklar sıralanabilir. Ayrıca gayrimüslim nüfusun azalmasında din değiştirme (ihtida) olgusunun da bir etkisinin olabileceği ileri sürülebilir.

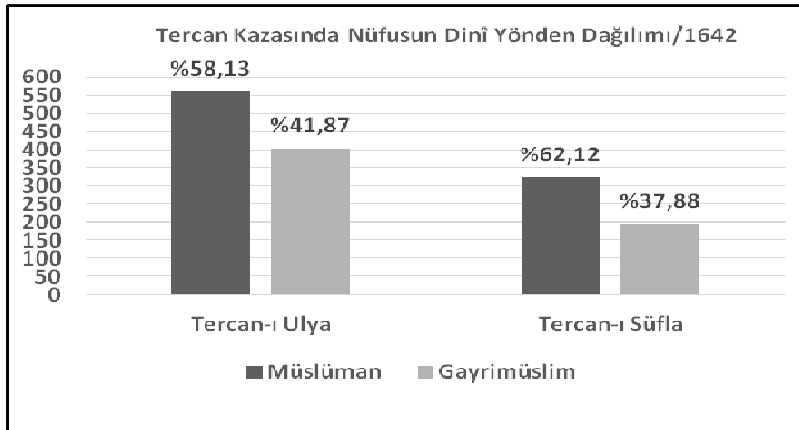
Grafik 2. Nüfusun Dinî Yönden Dağılımı (1591-92)

Kaynak: TKGM.TADB.TT.d.40.

1591-92 tarihinde Tercan-ı Ulyâ nahiyesinde 1394 nefer Müslüman, 2271 nefer gayrimüslim deftere kaydedilmiştir. Bu verilere göre nahiye nüfusunun %38,04'ü Müslüman, %61,96'sı gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Tercan-ı Süflâ nahiyesinde 1017 müslüman 1131 nefer olmak üzere toplam 2148 nefer defterde kayıtlıdır. Tercan-ı Süflâ nahiyesinde ise Müslümanlarla gayrimüslimlerin nahiye toplam nüfusu içindeki oranları birbirine yakındır. Buna göre Müslümanların oranı %47,35, gayrimüslimlerin oranı ise %52,65 idi.

Grafik 3. Nüfusun Dinî Yönden Dağılımı (1642)

Kaynak: BOA.MAD.d.5152.

1642 tarihinde Tercan-ı Ulyâ nahiyesinde 561 Müslüman hâne, 404 gayrimüslim hâne, Tercan-ı Süflâ'da ise 323 Müslüman hâne, 197 gayrimüslim hâne avârız defterine kaydedilmiştir. Bu verilere göre Tercan-ı Ulyâ nahiyesinde nüfusunun %58,13'ü Müslüman, %41,87'si gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Tercan-ı Süflâ'da ise deftere kayıtlı hânelerin %62,12'si Müslüman, %37,88'i gayrimüslim hânelere meydana gelmekteydi.

Kazânın Nitelikli Nüfusu

İncelenen dönemde kazâ nüfusunun bir kısmı deftere askerî ve muaf kategoride kaydedilmiştir. 1591-92 tarihli mufassal tahrir defterinde askerî nüfusa çok az yer verilmiştir. Buna göre Egrek Köyü'nde 1 sipahizâde, Mans'da 1 seyyid, Çamur'da 1 zaviyedâr, Oslîh'de 1 sipahizâde, Sarkışlak'da 1 zaviyedâr, Sahe'de 1 imam, Kızılhasan'da 1 sipahizâde, Kasdak'da, 3 sipahizâde, Emrecik'de 1 askerî kategoride nefer kaydedilmiştir. 1642 tarihinde deftere kayıtlı askerî nüfus tabloda yer almaktadır.

Tablo 3. Tercan Kazâsı Nitelikli Nüfusu (Askerî ve Muaf) (1642)

	Zaim	Erbâb-î timâr	Çavuş	Sipâhî	Gılman	Seyyid	Şeyh	İmam-Hatip	Fakir	Diğer
Tercân-ı Ulyâ										
Pekeric		11		1	1			1		3
Ziyaret										1
Cayrom		3		1						
Hozbirik		1								
Karaçay		3		1						
Dingik		1								
Tecer		1								
Aravans		1	1	1						
Ördek Hacı		7								
Tacik Menek		10		1						
Kara Divan		2	1		1					3
Tolos-u Süflâ		2	1	3					2	1
Tolos-u Ulyâ		2							3	
Esber Değşür			1							
Gözlüce		3	1							
Çamur		1					3			1
Semek		1								1
Sosumge		7							1	
Esbeverk		1	2							1
Pürk		1								
Heregeni		2		1						
Egrek		5		2				1	1	2
Corcin		1		1	1					
Sivkar		1								
Mans	1	2							1	12
Hoğik	1									
Ağosin		2		1				1		1
Kışlacık		1								
Niğde		1								
Gümzin		2				2				
Gelmüzi		1								
Mama Hatun		2		1				1		1

Tercân-ı Süflâ										
Saru Kaya		3							1	1
Çaknos		1								
Sivgi		2								
Hepaksor		1								
Ağigi		1						1		
Parsuvunk		1		1						
Ömerlü-Şirni		1							1	
Kumsor				1						2
Başpardı				1						
Çerkis		2								
Çanakçı		1						1		
Kışlak		2								
Astih		1								
Taro		2		1						
Bıyıkviran						2				
Kırıncah		2								
Mezegki		1								
Mazan		1		1						
Göktaş		1								
Badşin	1	1								1
Sos		1								
Yavi		1						1		
Kötür	2									

1642 tarihli avâruz defterinde ise nitelikli nüfusa daha fazla yer verilmiştir. Tercan-ı Ulyâ nahiyesinde 148, Tercan-ı Süflâ'da 45 olmak üzere deftere 193 askerî ve muaf kaydedilmiştir. Askerî nüfusun büyük çoğunluğu (104 nefer) erbâb-ı timârdır. Geri kalan askerîler ise sipahi, zaim, imam, seyid vs. idi. Muaf kategoride ise (fakir, yaşlı ve işsiz) 10 hâne yazılmıştır. Askerî nüfusun en fazla kaydedildiği köyler arasında Pekeric, Tacik Menek, Egrek, Mans yer almaktadır. Bunun yanı sıra Badşin Köyü'nde sabık sancakbeyi, Mans Köyü'nde ise alaybeyi kayıtlıdır.

Sonuç

I. Selim döneminde Osmanlı topraklarına katılan Tercan, I. Süleyman zamanında kazâ statüsünde Bayburd Sancağı'na bağlanmıştır. 1535'den sonra Erzurum Beylerbeyliği'nin paşa sancağına tabi kazâları arasında yer almış ve bu statüsünü uzun süre muhafaza etmiştir. Tercan Kazâsı'nda 1591-92'de meskûn durumda 174 köy ve 1 mezra, 1642 tarihinde ise 85 meskûn köy bulunmaktaydı. Deftere kayıtlı nüfusun dağılımı şu şekildedir: 1530'da nefer olarak; 1806 Müslüman ve 1304 gayrimüslim, 1591-92'de nefer olarak; 2411 Müslüman ve 3402 gayrimüslim deftere kayıtlıdır. 1642'de ise hâne olarak 884 Müslim ve 601 gayrimüslim defterde yer almıştır. Kazâ nüfusu genel olarak XVI. yüzyıl boyunca bir artmıştır. Bunun en önemli se-

bebi Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte burada istikrarlı bir ortamın sağlanmış olmasıdır. Ancak, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren kazâ nüfusu önemli ölçüde azalmıştır. Bu durumun oluşmasında; Celâlî ayaklanmalarının olumsuz etkileri, göç, kıtlık, salgın hastalıklar ve sayımdan kaçma gibi sebepler ileri sürülebilir.

1530-1591 arasında toplam nüfus içerisinde gayrimüslim nüfusun oranı artarken, Müslüman nüfusun oranı azalmıştır. 1591-92 tarihinden 1642'e kadar ki süreçte ise toplam nüfus içerisindeki Müslüman nüfusun oranı artmış, gayrimüslim nüfusun oranı azalmıştır.

Tercan, tarihî yollar üzerinde kurulduğundan dolayı burada çok sayıda menzil bulunmaktaydı. Tercan Kazâsı'na tabi köylerin bir kısmı derbend ya da menzil olarak kaydedilmiş ve bu köylerin ahâlisine avârız vergisinden muaf sayılmıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)-İstanbul

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d)

1145, 5152.

Tahrir Defterleri (TT.d)

60, 387, 468, 966.

Tapu Kadastro Genel Müd. Tapu Arşivi Daire Başk. (TKGM.TADB)-Ankara

Tapu-Tahrir Defterleri (TT.d)

40.

2. Kaynak Eserler

Celâl-zâde Mustafa (1997), *Selim-nâme*, Haz: Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Ebu Bekr-i Tihrani (2001), *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev: Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Evliya Çelebi (1999), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, II, (Haz. Z.Kurşun-S.A.Kahraman-Y.Dağlı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kâtib Çelebi (2009), *Kitâb-ı Cihânnümâ*, I, Haz: Fikret Sarıcaoğlu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Nasuhü's-Silahî Matrakçı (2014), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, 2. Baskı (Haz. Hüseyin G. Yurdaydın), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

3. Araştırma, İnceleme Eserleri

AYDIN Dünder (1998), *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri 1535-1566*, Ankara: Türk Tarih Kurum Yayınları.

BARKAN Ömer Lütfi (2001), "Avarız", *İA*, II: 13-19.

- BAŞAR Fahmeddin (1997), *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, Ankara: Türk Tarih Kurum Yayınları.
- BAYKARA Tuncer (2015), *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- BULUT Hüseyin (2012), "1643 Tarihli Avarız Defterine Göre Erzincan Şehri'nin Mahalleleri", *History Studies, Prof.Dr. Enver Konukçu Armağanı*, Nisan 2012: 21-30.
- CEYLAN Alpaslan (2008), *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-İğdir (1998-2008)*, Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları.
- ÇAKIR İbrahim Etem (2009), "1642 Tarihli Avarız Defterine Göre İspir Sancağı", *The Journal of International Social Research*, II/8: 109-122.
- ÇAKIR İbrahim Etem-Selçuk Demir (2014), "XVII. Yüzyılın Ortalarına Doğru Kelkid Kazâsı", *Karadeniz Araştırmaları-Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, 41: 160-179.
- DEMİR Alpaslan (2012), "1642 Tarihli Avâız Defterine Göre Koğans Kazâsı", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2): 505-529.
- DEMİRCİ Süleyman- C. Ebru Saygı (2011), "XVII. Yüzyıl Ortalarına Doğru Erzincan Kazâsında İskân ve Toplumsal Yapı", *CIEPO-Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Bildirileri Kitabı* (Uşak / 14-16 Nisan 2011), I, İzmir: 486-510.
- EMECEN Feridun (1982), "Kayacık Kazâsının Avarız Defteri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII, 1981-1982: 159-170.
- GÜÇER Lütfi (1964), *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- GÜL Abdulkadir (2009), "1642-1643 Tarihli Avâız Defterlerine Göre Erzincan Şehri", *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fak. Dergisi*, XI/1: 123-141.
- GÜL Abdulkadir (2011), "Osmanlı Döneminde Erzincan Kazâsında Ulaşım ve Haberleşme", *History Studies*, III/1: 113-129.
- GÜL Abdulkadir (2011), *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzincan Kazası)*, Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.
- GÜL Abdulkadir (2013), "Erzincan Kazasının Yerleşme Özellikleri (XVI-XX Yüzyıllar Arası)", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VI/1: 57-94.
- GÜL Muammer (2005), *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İNALCIK Halil (1980), "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700" *Archivum Ottomanicum*, VI: 283-337.
- İNBAŞI Mehmet (2001), "1642 Tarihli Avâız Defterine Göre Erzurum Şehri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, IV: 9-32.
- İNBAŞI Mehmet (2007), "Bayburd Sancağı (1642 Tarihli Avâız Defterine Göre)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bil. Enstitüsü Dergisi*, X/2: 89-117.
- İNBAŞI Mehmet (2008), *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

- İNBAŞI Mehmet (2009), "Erzincan Kazâsı (1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41: 189-214.
- İNBAŞI Mehmet-İbrahim Etem Çakır-Selçuk Demir (2014), *1642 Tarihli Erzurum Eyâleti Mufassal Avâriz Defteri I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İNBAŞI Mehmet (2015), "1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Kemah Kazâsı", *XVI. Türk Tarih Kongresi 20-24 Eylül 2010 Ankara Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: IV-2: 739-759.
- İSLAMOĞLU Huricihan (2010), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- KILIÇ Ümit (2009), "Erzurum'da Cafer Efendi Vakfı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41: 173-187.
- KONUĞU Enver (1998), "Tercan Tarihi", *Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan*, Ankara: 25-214.
- KUL Eyüp (2010), 1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Şirân Kazâsı ve Köyle-ri, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 44: 271-289.
- KUNT İ. Metin (1978), *Sancaktan Eyâlete 1550-1650 Arasında Osmanlı Üme-rası ve İl İdaresi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- KURT Yılmaz (1991), "Adana Sancağında Kişi Adları", *DTCF Tarih Araştır-maları Dergisi*, XV/26: 169-252.
- KURT Yılmaz (1996), "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Onomastik Değerlen-dirilmesinde Uygulanacak Metod", *Osmanlı Araştırmaları*, XVI: 45-59.
- MEHMEDOV (KARAMANLI) Hüsamet (1997) "H. 989/1581 Tarihli Def-ter-i Menâsib-i Vilâyet-i Erzurum", *Osmanlı Araştırmaları*, XVII: 99-117.
- MERÇİL Erdoğan (2000), *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- MİROĞLU İsmet (1975), *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul: Anadolu Yakası Bayburt Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları.
- MİROĞLU İsmet (1990), *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazâsı (1520-1566)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- OKCU Naci-Hasan Akdağ (2000), *Salname-i Vilayet-i Erzurum (1287/1870-1288/1871-1289/1872-1290/1873): Erzurum İl Yılığ*, Erzurum: Ata-türk Üniversitesi Yayınları.
- ORHONLU Cengiz (1990), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul: Eren Yayınları.
- Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VII-Karahisar-ı Şarkî Sancağı Mufassal Avâriz Defteri (1642-1643 Tarihli)*, (Haz. Mehmet Öz-Fatma Acun), 2008, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZEL Oktay (1999), "17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avarız Defteri", *XII. Türk Tarihi Kongresi*

- (Ankara, 12-16 Eylül 1994), *Kongreye Sunulan Bildiriler III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: 735-743.
- SAHİLLİOĞLU Halil (1991), "Avârız", *DİA*, IV: 108-109.
- ŞEKER Dursun Ali (2003), "Mama Hatun", *DİA*, XVII: 548.
- SÜMER Faruk (1992), *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SÜMER Faruk (1998), *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SÜMER Faruk (1999), *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ŞAHİN, Tahir Erdoğan (1985), *Anadolu'nun Tarihi Akışı İçerisinde (Siyasi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Açıdan) Erzincan Tarihi*, I-II, Erzincan: Erdav Kitabevi.
- TAESCHNER Franz (2010), *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, I-II, (Çev. Nilüfer Epçeli), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- TANSEL Selâhattin (1969), *Yavuz Sultan Selim*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- TUNCEL Harun (2000), "Türkiye'de İsmi Değiştirilen Köyler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X/2: 23-34.
- TUNCER Orhan Cezmi (2007), *Anadolu Kervan Yolları*, Ankara.
- TURAN Osman (1999), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- TURAN Osman (2007), *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TURAN Osman (1998), *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı (2003), *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÜNAL Mehmet Ali (1999), "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Isparta: 119-169.
- YAZICI Hakkı (1998), "Tercan Coğrafya", *Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan*, Ankara: 265-310.
- YEDIYILDIZ Bahaeddin-Mehmet Öz-Ünal Üstün (2002), *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları III-387 Numaralı Defter-i Karaman ve Rum'un Canik Livası'na Ait Bölümü (1520)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YEDIYILDIZ Bahaeddin (1985), *Ordu Kazâsı Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- YETKİN Suut Kemal (1956), "Mama Hatun Türbesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, I: 75-92.
- YÜCEL Yaşar (1971), "XIV-XV. Yüzyıllar Türkiye Tarihi hakkında Araştırmalar I Mutahharten ve Erzincan Emirliği", *Belleten*, XXXV (137-140): 665-719.

EK 1.Tablo 4. Tercan Kazası Köyleri ve Nüfusu (Nefer) (1591-92)

Tercân-ı Ulyâ	M	AS	GM	Tercân-ı Ulyâ	M	AS	GM
Tacik Menek			124	Hoğık	9		98
Dacire	15		7	Kara Divan	13		23
Kelmizi	13			Kışlacık	5		28
Esber Değşür	47			Söğütlüviran	18		
Vank	16			Başkend	40		
Şebge	4		78	Semek			39
Eskince	26			Sarkışlak		1	15
Vartik	10		161	Miğikar			94
Pulur			69	Armudi	4		
Hınzori	39			Miskih	7		
Ekrek	21	1		Hozbirik	2		12
Encüne-i İslamiye	12			Piriz			20
Encüne-i Aramiyye			43	Yoğon Pertek	8		
Tolos-u Süflâ	56			Gelin Pertek			65
Kesmesor	24			Çinos			10
Şeşence-i Süflâ	6			Gelengec	10		
Engecdi	12			Bırasvank	23		
Bozkalakviran	3		40	Niğdere	24		
Bıyıkviran	28			Karacaviran	13		22
Kömge			13	Ağoşin-i Ulyâ	36		
Delüler	11			Gecasor	20		
Mans	45		97	Almayık	5		
Tekesor	18			Kömsin			14
Kötür-ü Ulyâ	18			Dingik	3		
Sösünge	34			Cabrım	9		
Ağoşin-i Süflâ	15			Mama Hatun	24		
Corcin	58			Hınzori	6		
Ahcun-Eşkenon	15			Karaçayır	10		
Pekeric	21		215	Çavuş	8	1	
Pürk	3		131	Dolahacı	22		
Çamur	43	1		Hatuncuk	34		
Esbeverk			109	Kötür	22		13
Dinge	14			Garesi	18		
Heyreni	3		77	Çerkis	11		
Sosumge	5		57	Ziyaret-	6		
Akdoğan	22	1		Tolos-u Ulyâ	77		
Ağamçağam	6			Virantecer	7		
Gözlüce	31			Kağışnaviran	8		
Karkın	14		15	Körkışlak	13		
Körkışlak-ı Süflâ	10			Mizhegi	7		34
Harşın	14			Tuhlistan	18		
Aravans	22			Ağunsor	6		11
Uzun Hacı	26			Ağvas	5		
Ördekviran-Ördek Hacı	18		17	Beglesün	24		24
Gürebağdı	4		91	Eskince	12		

Tercân-ı Süflâ	M	AS	GM	Tercân-ı Süflâ	M	AS	GM
Tivnik			114	Vijan	6		8
Mantara-i Süflâ	15			Kızılca	19		10
Mantara-i Ulyâ	17			İlaldı	43		
Garsad	4			Barlonik?	18		
Encika-i Aramiyye	1		87	Ağatır	29		
Gökçeşeyhkendi	22			Löbker-	20		
Sahe	3	1		Ağcaviran	16		
Hubyar	11		123	Mirvans			10
Encika-i İslamiyye	22		6	Güllüce	3		
Çatviran	24			Haydar Hacı	6		
Viran			45	Yülger	2		10
Cegerlek?	20			Emrecik	16	1	6
Alaca-i Cedid/Atik ve	25			Sos	6		9
Norşin-Bersine	4		34	Pardı	10		
Göktaş			48	Güllüce	5		
Alurik	2		53	Kudviran	7		
Bağluca Mezrası	10			Elmalu	7		
Çıkıcı	24			Taru	6		5
Abrank			68	Kılıçkendi	12		
Çerme	25			Çinkalud	3		
Apahsur			43	Tuzluca	10		
Komhor-Kermesor	2		37	Gahnik	1		37
Hereni-i Küçük	7		24	Bulanık	6		
Elmalu ¹⁰	19			Akviran	27		
Selemor	21		4	Menane	4		
Demürkapu	4			Sarukaya	7		10
Kışlacık	3		16	Zağgeri	27		16
Hackend			71	Mezgeki-Devköy	39		
Kızılca	10			Sirveli	6		
Parsuvenk	12		13	Şeyhkendi	6		
Güllüce	10			Kelhüsnik	6		
Edebük	78			Geçivan	15		
Şebge	1		21	Akyar	7		
Poğnik	14			Karayar	5		
Kızıl Hasan-Boskesviran	9	1		Depeviran	5		
Kurucakol	17			Kükürdlük ve	8		
Sengüdek	9			Saydiviran	10		
Üçtam	7			Yıkviranı	3		
Parmaklu	5			Kalacık ve Elcükviranı	25		
Kasdak?	14	3		Ağigi	25		
Yavi	15			Kanluca	7		
Badğan	35			Kilise	7		
				Karingis			16

M:Müslim, **GM:** Gayrimüslim, **AS:** Askerî.

¹⁰ Bu köy ile birlikte yazılan diğer köyler: Kalacık-Kilisecik, Bölük, Diğer Kilisecik, Meşhed, Hızır Bulak.

Tablo 5. Tercan Kazası Köyleri ve Nüfusu (Hane) (1642)

Tercân-ı Ulyâ	M	AS	GM	Tercân-ı Süflâ	M	AS	GM
Pekeric	28	17	98	Tivnik	1		10
Ziyaret	1	1		Sarukaya	18	5	31
Cabrum	8	4		Çaknos	6	1	26
Hozbirik	8	1		Sivgi	1	2	7
Karaçay	6	4		Hepaksor	5	1	29
Kağışna	5			Ağığı	14	2	
Dingik	4	1		Parsuvenk	7	2	
Tecer	6	1		Ömerlü-Şirni	6	2	2
Ağamçağam	12			Komsor	15	3	12
Aravans	16	3		Pulugöz			19
Ördek Hacı	11	7		Şeyhkendi	4		
Delüler	6			Encine-i Aramiyye	9		
Tacik Menek	9	11	19	Başpardı	5	1	
Kara Divan	16	7		Kut	2		
Kesmesor			7	Haçkend			15
Tolos-ı Süflâ	14	9		İlaldı	21		
Tolos-ı Ulyâ	5	5		Çerkis	8	2	
Gelengec	3			Honbar	11		
Esber Değşür?	8	1		Edebük	8		
Gözlüce	4	4		Çanakcı	13	2	
Eskenöz	3			Kışlak	3	2	
Çamur	27	5	23	Astih	7	1	
Ağisor	6		5	Taro	2	3	
Başköy	2		8	Bıyıkviran	4	2	
Semek	4	2		Mirvansi	8		
Sosumge	6	8		Hereni-i Köçek	2		
Hınzori				Kırıncah	3	2	
Esbeverk	9	4	13	Mezgeki	8	1	
Pürk	8	1	25	Mazan	8	2	
Şebge	5		20	Göktaş	3	1	19
Hereni	5	3	10	Badşin	3	3	
Pulur	4		20	Sos	2	1	
Ekrek	11	11	8	Zağgari	19		
Corcin	18	3	7	Vijan	21		2
Sivkar	2	1		Sanasa	23		
Mans	24	16	38	Bağlar-Solomir	3		
Yoğun Pirtek	21			Yavi	3	2	
Püroz	6		52	Kötür	2	2	25
Hoğik		1	11				
Gelin Pirtek			15				
Ağoşin	11	5					
Kışlacık	16	1					
Niğde	6	1					
Gökdere	5						
Kömzin	10	4					
Kelmüzi	4	1					
Tuhlistan	2						
Mama Hatun	28	5	25				

ZİYARET FENOMENİ BAĞLAMINDA YEDİ BUCAK AVŞARLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Seyit GEZER*

ÖZET

Çalışmada, alan araştırması yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın konusu ise Kayseri'nin Sarioğlan ilçesine bağlı; Karpınar, İğdeli, Yerlikuyu, Kaleköy, Burunören köylerinde yaşayan ve Alevi kimlikleri ile bilinen Yedi Bucak Avşarları arasında derlenen ziyaret olgusu ile ilgili bilgilerin incelenmesinden oluşmaktadır. Ürünlerin derlenmesi aşamasında gözlem ve görüşme teknikleri kullanılmıştır. Giriş kısmında Yedi Bucak Avşarları kısaca tanıtılmış, bir sonraki başlık altında ise ziyaret terimi hakkında bilgi verilmiştir. Ziyaretin bir terime dönüşmesinin temelinde halk dindarlığı olduğu tezi, Yedi Bucak Avşarları örneği ile açıklanmıştır. Çalışmada kutsal ve kutsal yerler tanıtıldığı gibi, bu yerler çerçevesinde oluşmuş inanç uygulamaları da incelenmiştir. Ziyaret yerleri yöredeki ve yöre dışındaki şekillerde iki kısım hâlinde verilmiştir. Yöredeki ziyaret yerleri; Tekke Ören, Himmet Dede, Ziyaret Kayası, Ziyaretin Dere, Mamad'ın Pınarı, Üç Taş ve Tekke şeklinde alt başlıklara ayrılmıştır. Yöre dışındaki ziyaret yerlerinin ise isimleri sıralanmıştır. Ziyaret fenomeni ise; ziyaret yerlerinin oluşumu, ziyaret yerleri etrafından oluşmuş efsaneler ve memoratlar, ziyaret zamanları ve ziyaret mekânları, ziyaret tipolojisi, uygulamalar ve ziyaretin amacı şeklinde sınıflandırılmıştır. Sınıflandırılan unsurlar ayrıntılı şekilde tahlil edilirken, Türk kültür tarihi ve halk bilimi açısından taşıdığı öneme vurgu yapılmıştır. Çalışmanın son kısmında ise elde edilen bilgilerden yola çıkılarak sonuca gidilmiş ve çıkarımlarda bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Alevi Avşarlar, Halk Dindarlığı, Ritüel, Kutsal Yer, Ziyaret Fenomeni, Evliya Kültü.

ABSTRACT

In the study the fieldwork research method are used. The subject of research is analyzing the information related to visiting phenomenon common among Yedi Bucak Avsars, known for their Alawite identity who live in Karpınar, İğdeli, Yerlikuyu, Kaleköy, Burunören villages that are part of Sarioğlan District in Kayseri. In the period of recovery of

* Dr., gezerseyit@hotmail.com

the products observation and interview techniques were used. In introduction part, Yedi Bucak Avşars were introduced briefly and the term visit was explained in the next chapter. The thesis of visiting resulted from the religious approach of the community was explained with the sample of Yedi Bucak Avşars. In this study not only the sacred places were introduced but also the belief practices were analysed which were formed on the basic of these places. Visit places were examined as two groups: the ones in the area and the ones outside the area. Visit places in the area are sub-classified as Tekke Ören, Himmət Dede, Ziyaret Kayası, Ziyaretin Dere, Mamad'ın Pınarı, Üç Taş and Tekke. Visit places outside are mentioned successively with their names. The phenomenon of visiting was classified as the formation of visit places, legends and memorat about them, visiting times and places, typology of visiting applied practises and the aim of visiting. While classified issues were analysed in a detailed way, this topic was also emphasized in means of Turkish culture history and folk science. In the last part of the study, with the gathered information, a conclusion was succeeded and some assumptions were mentioned.

Keywords: Alevi Avşars, Public Piety, Ritual, Sacred Places, Visit Phenomenon, Cult of Saint.

Araştırmanın konusu; Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sırasında idam edilecekleri korkusuyla Halep'ten kaçarak farklı yerlerde konakladıktan sonra, 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren kabileler hâlinde Kayseri'nin Sarioğlan ilçesine yerleşen (K.K.4, K.K.14) Yedi Bucak Avşarları'nın ziyaret olgusunun incelenmesidir. Yedi Bucak Avşarları Kayseri'nin Sarioğlan ilçesine bağlı Yerlikuyu, Karpınar, İğdeli, Kaleköy ve Burunören köylerinde yaşamaktadırlar. Alevi bir topluluk olarak tanınan Yedi Bucak Avşarları arasında, ziyaret olgusu etrafında meydana getirilmiş inançlar ve bu inançlara bağlı uygulamalar vardır. Makalede, gözlem ve görüşmeler sonucu elde edilen bilgilerden harekete edilerek tahlil işlemi yapılmıştır.

Ziyaret, Arapça zevr kökünden türeyen bir kelime olup "*ziyaret etmek, görmeye gitmek*" anlamına gelmektedir (Kanar 2009: 1021). Terim olarak; kutsal olarak bilinen/kabul edilen açık ve kapalı mekânları, belli dönemlerde ya da bir olayın ardından, bireysel olarak veya topluluk şeklinde ziyaret ederek; orada dua etmek, uyumak, yıkanmak, kurban kesmek, toprağına, duvarına, taşına yüz sürmek, ağacına çaput bağlamak gibi pratikler icra edip; orada yattığına inanılan kişi veya kişilerdeki olağanüstü güç vasıtasıyla, Tanrı'dan istekte bulunmak maksatlı uygulamalara verilen isimdir.¹

¹ Ziyaret tanımı daha önce yapılan okumalar neticesinde tarafımızca yapılmıştır: Eliade 1991; Tanyu 2007; Günay vd. 2015; Güngör vd. 2015.

Ziyaretin bir terime dönüşmesinin temelinde *halk dindarlığı* vardır. Halk dindarlığının ziyaret olgusu çerçevesinde önem kazanmasında ise iki önemli etken bulunmaktadır. Bunlardan birisi efsaneleşmiş ve menkıbevi kimliğe bürünmüş “*şehitler*”, “*veliler*”, “*babalar*”, “*dedeler*”; diğeri ise “*su*”, “*ağaç*”, “*taş*” ve “*tepe*” gibi kült hâline gelmiş unsurlardır. Bu iki etkenin ortaya çıkardığı ziyaret inancının kökleri, geleneksel Türk dinine kadar uzanmaktadır. Geleneksel Türk dininden alınan öğretiler, Türklerin tarih boyunca içinde buldukları çeşitli dinî ve kültürel unsurlarla birleştirilmiştir. Bunlarla birlikte, Anadolu’daki mevcut farklı inanışların dinî-tasavvufi bakışla anlamlandırılması sonucu ziyaret fenomeni² oluşturulmuştur (Keskin 2004: 91). Bu fenomenin ortaya çıkmasında kutsallık ön plandadır. Çünkü ziyaret yerinin kutsallığı, Tanrı’nın kutsallığı ile eş değerdir. Gökyüzü ile yeryüzü arasındaki Tanrıların kapıları olan tapınaklar vardır. Bu tapınaklar için Tanrı’nın ya da kutsalın zuhuru gerekmez. Ufacık bir işaret o yerin kutsallığına inanmayı gerekli kılmaktadır (Eliade 1991: 7). Kutsal olduğuna inanılan ziyaret yerleri, Yedi Bucak Avşarları arasında aynı zamanda *adak yeri* olarak kabul edilmektedir.

1. Ziyaret Yerleri

1.1. Yöredeki Ziyaret Yerleri

Yedi Bucak Avşarları’nın yaşadıkları yöredeki ziyaret yerleri; Tekke Ören, Himmet Dede, Ziyaret Kayası, Ziyaretin Dere, Mamad’ın Pınarı, Üç Taş ve Tekke olarak isimlendirilmektedir.

1.1.1 Tekke Ören

Tekke Ören, Karpınar köyünün yaklaşık iki yüz metre kadar aşağısında bulunan, su ve ağaçlarla çevrili bir bölgedir. Yedi Bucak Avşarları, Tekke Ören’in ulemadan kaldığına inanmaktadırlar. Bu bölgenin daha önce orada yaşayan Ermenilerden kaldığına; hatta Tekke Ören’in, eski bir Ermeni köyünün kalıntıları olduğuna dair rivayetler de vardır. Yörede sadece Yedi Bucak Avşarları değil, Sünni köylerde [Kızılpınar] yaşayanlar da Tekke Ören’i ziyaret etmektedirler. Adak kurbanının burada kesilmesiyle istenilen emele ulaşılacağına dair bir inanç vardır. Bölgede şu anda az olmasına karşın, geçmiş dönemlerde daha fazla oranda bulunan suyun içerisine para atılmaktadır. Tekke Ören’den getirilen suyun içerisine atılan metal maddelerin paslanıp paslanmaması, herhangi bir işin hayırla neticelenmesine dair de tahmin yapılmasına sebep olmaktadır. Kaynak kişi, Tekke Ören’den alınan suların kaplarla köylerine [İğdeli] getirildiğini ve içerisine iğne atıldığını ifade etmektedir: “*Tekke Ören’den su getirirler, içine mesela iğne atarlar. İğne paslanırsa işinin olacağına olmayacağına yorarlardı. Öyle aklımda kaldı*” (K.K.1).

² Fenomen, hakikati aramaktır. Ziyaret fenomeni ise insanların sonsuz değer verdikleri kutsal olana karşı anlayış, davranış ve sembolleri tasvir edebilmektir. Fenomen konusu için ayrıca bkz. Douglas 1996.

Karpınar köyü muhtarlığı tarafından Tekke Ören'in bulunduğu yere odalar yapılmıştır. Böylelikle suyun aktığı yer kapatılarak gelen ziyaretçilerin rahat bir şekilde yıkanmalarına imkân sağlanmıştır. Çünkü gelen ziyaretçiler, oradaki suyla yıkanınca şifa bulacaklarına inanmaktadırlar.

1.1.2. Himmet Dede

Himmet Dede ziyareti, Karpınar köyünün yaklaşık üç yüz metre doğusunda bulunan tepelik bölgededir. Köylerde dede olduğu zamanlarda yağmur dualarının burada yapıldığı anlatılmaktadır: “*Evveli yağmur yağmadığı zaman oraya çıkardık, eserini de gördük*” (K.K.2); “*Duaya çıkarlardı. Himmet Dede'ye giderlerdi. Yağmur duası için mezarlıktan ağaç alır atarlardı*” (K.K.3).

Bölgede daha önceki dönemlerde yaşayan Ermenilerin ve Rumların, buralardan göçtükleri zaman ziynet eşyalarını Himmet Dede mevkisine gömdükleri rivayet edilmiştir. Bu nedenle altın arayıcıları burada yasak altın arama işine girişmişlerdir. Yöre halkı, Himmet Dede mevkisinde yapılan yasak kazı çalışmaları nedeniyle muzdarip durumdadır: “*Kış gelince millet hep Avrupalı, köylerde millet az kalınca oraları hep eşiyorlar. Eşip çıkarıyorlar, [bu yüzden yatanların] kafası, kıcı [ortalara dökülmüş]*” (K.K.5). Başka bir kaynak kişi ise Himmet Dede'nin bulunduğu bölgedeki tarlada ekim yapmak isteyen birinin öldüğünü, şu şekilde rivayet etmektedir: “*Himmet Dede'yi çok kazdılar. Himmet Dede eteğini [yanındaki tarlayı] sürenlerin rüyasına girmiş. Beni bozdun, Allah da seni bozsun demiş ve adam da öldü*” (K.K.4). Himmet Dede'nin yörede yaşayanların rüyalarına girdiğine dair memoratlar³ da anlatılmaktadır: “*Annemin dört kızı olmuş, oğlu olmamış. Babam başkalarının, amcalarımın erkek çocuklarını çok severmiş. Rüyasına gelmiş Himmet Dede, 'bırak başkalarının çocuklarını sevmeyi Allah sana da erkek çocuk verecek' demiş... Sonra annem bana hamile kalmış ve ben dünyaya gelmişim, ismini de Himmet koymuşlar*” (K.K.6).

Bu memorat, gelecekte haber verme motifini içinde barındırması açısından önemlidir. Ayrıca, yörede çok kişi tarafından dile getirildiği için yöre insanının inanmışlığını göstermesi bakımından da dikkate değerdir.

1.1.3. Ziyaret Kayası

Ziyaret Kayası, Yerlikuyu köyünün yaklaşık üç yüz metre kadar üst tarafında, eski Yerliburun köyü adı verilen bölgenin girişinde, eski köy mezarlığının da bitişiğindedir. Söğüt ağaçları altında büyük bir kayanın olduğu bu

³ Memorat, tabiatüstü ferdi bir tecrübenin, yaşayan veya ondan dinlemiş birisi tarafından anlatıldığı şahsa bağlı hikâyelere denir. Memoratlar, önceleri efsanelerin alt kadrosu içerisinde ele alınmıştır. Ancak, karakteristik ve gelenek yapısı yanında şahsi bir hayat tecrübesini içermesi nedeniyle efsanelerden ayrı bir tür olarak kabul edilmektedir (Çobanoğlu 2003: 21). Gürol Pehlivan (2009: 91) efsane ile memoratı ayırırken iki türün, kutsal kişiler söz konusu olduğunda benzeştiğinden; fakat tecrübeyi yaşayan kişilere göre farklılaştığından bahsetmektedir. Yani efsanede daha uzak zamandan bahsedilir, memoratta ise tecrübeyi nakleden aktarıcı zinciri beş-altı kişi ile sınırlıdır.

bölge, yöre halkı tarafından kutsal kabul edilmektedir. Araştırma sırasında o bölgeye gidilmesine yardımcı olan kaynak kişinin (K.K.7) taşın önünde dua ettikten sonra eğilerek taşı öptüğü tarafımızca tespit edilmiştir. Köylüler, taşın oraya ne zaman veya kim tarafından getirildiğini bilmemektedirler. Özellikle adak kurbanı olanlar kurbanı burada kesmektedir. Kaya ile ilgili olarak bir olay anlatılmaktadır: “Üsülü’nün İbrahim bu kayayı kırmış, [kırdıktan sonra] kabilesinin kendi arasında kavga çıkmış. [Kavgada] İbrahim’in kafası yarılmış. Yara azınca adam ölmüş... Taşı kırdığı için kavga çıkmış derlerdi” (K.K.3).

Ziyaret Kayası’nın bulunduğu alana yaptığımız gözlem gezisinde kaynak kişilerin, kaya dibine bırakılmış bira tenekelerini görünce tepki gösterdikleri de tespit edilmiştir. Kaynak kişiler, orada içki içilmesinden şikâyet etmektedirler. Bu konuda yöre insanının duyarsız davrandığını da dile getirmektedirler.

1.1.4. Ziyaretin Dere

Bu bölgede herhangi bir yapı ya da ağaç bulunmamaktadır. Burunören köyünden Sarıoğlan ilçe merkezine doğru gidilirken Yahyalı köyünü geçtikten yaklaşık iki yüz metre sonra, yolun sol tarafında kalan bölgeye Ziyaretin Dere adı verilmektedir. Bu bölgede her sene bir kaza olduğuna dair inanç vardır: “İnanışa göre bu mevkide her yıl bir kaza yaşanmaktadır. Bu nedenle özellikle geceleri oradan yalnız geçilmemesi, büyükler tarafından önceleri söylenirdi” (K.K.8). Anılan bölge günümüzde pancar ekili tarım arazisi olarak kullanılmaktadır.

1.1.5. Mamad’ın Pınarı

İğdeli köyünün yaklaşık beş yüz metre kadar üst tarafında olan Mamad’ın Pınarı bölgesinde şu anda su bulunmamaktadır. Yapılan araştırma gezisinde, daha önce altında su bulunduğu söylenen ağacın dallarına çaputlar bağlandığı tespit edilmiştir. Kaynak kişiler tarafından Mamad’ın Pınarı ile alakalı bir efsane, bir de memorat anlatılmaktadır:

“Yukarı köylerden bir kadının [Taşlık] gözü ağrıyor, geçmemiş. Yüzünü yıkamış, su içmek istemiş. Eskiden, Şahruh’tan başka köprü yoktu. O yüzden Toramanlılardı, Taşlıklılardı buradan geçiyorlardı. İstasyona kadar hayvanla gidiyorlar, [O yüzden] hasta bir kişiye iki kişi gidiyorlar, biri bindikleri eşekleri köye getiriyordu. Dönüşte doktorda, muayeneden sonra almışlar. Eşekle geçerken kadın şurada bir su içeyim [demiş]. İçinden gelmiş yani orada su içmiş, elini yüzünü yıkamış, [yıkayınca gözü açılmış/gözünün ağrısı geçmiş]. Ondan sonra böyle gözü ağrıyan, gidip orada yüzünü yıkıyordu” (K.K.1);

“Benim emmimin kızı vardı, Nuriye derler. Babamın harmanı vardı köy yukarıdaydı. Anahım Arap kızıydı babam [Mehmet Koç] Yemen’den Yedinci Ordu’da Atatürk’ün Alayı’nda askermiş. Babamın avradı vardı, Arap kızı [Seydi]. ‘Git’ diyor emmine ‘yemeği ver de gel’ diyor. Kadın biraz safça, on üç on dört yaşlarında yemeği sırtına sarıyor. Geç vakitte, saat yani bir iki aralarında oraya Mamad’ın Pınarı çıkarsın ya. Bakıyor ki orada bir göl vardı, ha-

vuzun içinde iki tane kanatlı kanatlı aynı turna gibi bir şeyler banyo yapıyor, yıkıyor. Yanlarına varıyor bakıyor ki biri kadın, biri erkek. Bunu görünce çırpınıyorlar, çırpınca kuş oluyor haydi oradan gidiyorlar. Bu da o vaziyeti görünce bayılıp düşüyor... Bunu [Nuriye'yi] okuyup kurtarıyorlar... Ben de beş on sene önce bir rüya gördüm. Bir kumandan binbaşı, bir manga askere eğitim yaptırıyor. Ben de oradan geçermişim, askerliğim aklıma geliyor. Bir selam çakıyorum. 'Komutan bu nedir diyorum' o da 'oğlum diyor, senin aklın yetmez' diyor. Buraları temiz tutun diyor. Evliyalara gelip buraya, ziyaret edip gidiyor diyor..." (K.K.9).

Himmet Dede ziyaretinde olduğu gibi, Mamad'ın Pınarı'ndan getirilen suyun içine de metal eşyalar atıldığı ifade edilmektedir: "Suyun içine iğne atarlardı, bozuk para atarlardı" (K.K.10).

Mamad'ın Pınarı'nın sadece suyunun değil, aynı zamanda su birikintisinin çevresinde oluşan çamurunun da şifalı olduğuna inanılmaktadır: "Sadece suyu değil, çamurunu da sürerlerdi" (K.K.11). Ayrıca suyun bulunduğu yerin, adak kurbanı kesmek için kutsal mekân kabul edildiği de ifade edilmektedir: "Bez falan bağlarlar. Dileği olan gelip burada kan akıtır" (K.K.12).

Dilekte bulunan insanların Mamad'ın Pınarı'na gelerek kan akıtmaları bir şükran vesilesidir. Ancak araştırma sırasında burada kurban kesildiği tespit edilememiştir. Adak kurbanlarının, Mamad'ın Pınarı yerine artık İğdeli Pir Sultan Abdal Kültür ve Cemevi'nin önünde kesildiği görülmüştür. Önceden var olduğu söylenen su gözünün hemen başındaki ağaçta da çaputlar bağlıdır. Bu çaputların, yaz aylarında köylere gelen kişiler tarafından bağlandığı rivayet edilmektedir. Ayrıca, suyun bulunduğu yerin yaklaşık yüz metre aşağısındaki bir ağaca daha çaputlar bağlandığı görülmüştür.

1.1.6. Üç Taş

İğdeli köyünde, eski köy adı verilen Tayfur mevkisinin üst tarafında, üç adet taş bulunduğu anlatılmaktadır. Taşların kutsal olduğuna dair inanç vardır. Geçmiş dönemlerdeki kurban bayramlarında kurbanların bu taşların başında kesildiği rivayet edilmektedir. Ayrıca Mamad'ın Pınarı gibi orada da adak kurbanı kesildiği ve yağmur duası yapıldığı anlatılmaktadır: "Büyük dedelerimiz, babalarımız yağmur yağmadı zaman iki üç tane koyun getirirlerdi. Yağmur duasına çıkarlardı. Dedemiz gelirdi, Dede orada dua okurdu, iki rekât namaz kılarlardı" (K.K.9). Kaynak kişiler üç taş olduğunu söylese de günümüzde bu taşların nerede olduğu bilinmemektedir. Araştırma sırasında, bölgeye yapılan gezide yerleri tespit edilememiştir.

1.1.7. Tekke

Kaleköy köyü içerisinde şu anda binası olmayan bir yerdir. Daha önceki dönemlerde yağmur dualarının burada yapıldığı ve adak kurbanlarının burada kesildiği söylenmektedir. Tekke'ye ait tek bulgu ise bir kaynak kişinin evinde bulunan mermerdir. Bu mermerin şifalı olduğuna ve sırt ağrısı çekenlerin, mermere yaslanması suretiyle ağrılarının geçtiğine inanılmaktadır. Köyde yaşayan bir kaynak kişi Tekke bölgesinin ve orada bulunan

taşın efsanesini şu şekilde nakletmektedir: “*Hacı Bektaş’tan dede gelirken orada atıyla dinlenmiş. Orada taşlık bir yerde oturmuşlar. [Bunu anlatırken, eskiden çok gericilik vardı bizim Alevilerde diye eklemektedir]. Dede oraya oturduğu için herkes bir taş atmış, ziyaret öyle oluşmuş*” (K.K.13).

İsimleri bilinen ziyaret yerleri ya da kutsal mekânlar dışında, Yerlikuyu köyünde bir evin arsasında yatır olduğu halk arasında rivayet edilmektedir. Bu arsanın eski sahibinin geceleri uykuda rahatsız edildiği için ev yerini sattığı, yeni alan kişinin de ev yapmayı düşündüğü yer ile ilgili rüyasında gördüklerinden etkilenerik, buraya ev yapmaktan vazgeçtiği anlatılmaktadır. Bu durum Anadolu’da yaygın bir inançtır. Ziyaret yerinde yattığına inanılan kişinin hoşlanmadığı ya da istemediği şeyler yapılırsa bu fiilleri işleyenlere zarar vereceğine inanılmaktadır (Günay vd. 2015: 144). Bu bağlamda bizim örneğimizde de orada yattığı söylenen kişinin ev yapılmasına karşı çıktığına inanılmaktadır. Ev yapmak isteyenler de daha sonra kendilerine zarar gelmemesi için bu karardan vazgeçmişlerdir.

Burunören köyünde, köyün batı taraf çıkışında önceki dönemlerde kurban kesilen bir alan tespit edilmiştir. Niçin özellikle burada kurban kesildiğini bilen yoktur. Ama hem günümüzde hem de geçmiş yıllarda -cem töreninin yapıldığı dönemlerde-⁴ kurban kesmek isteyenlerin, dedelerle birlikte buraya gelip kurban kestikleri ve dua ettikleri anlatılmaktadır. Bu bölgeye verilen özel bir isim bulunmamaktadır. Burunören köylüleri tarafından köyün çıkışı diye anılan bölgede kurban kesimi haricinde bir ritüel⁵ gerçekleştirilmemektedir.

1.2. Yöre Dışındaki Ziyaret Yerleri

Şarkışla’nın Saraç köyü içindeki Şeme isminde bir yatır, Yedi Bucak Avşarlarınca kutsal kabul edilip ziyaret edilmektedir. Şeme’nin orada yattığına inanılan zat olduğu düşünülmektedir. Yedi Bucak Avşarları arasında, yöre dışında; Ağırnas [Kayseri], Hacı Bektaş [Nevşehir-Hacı Bektaş], Hasan Dede [Kırıkkale-Hasandede], Abdal Musa [Antalya-Elmalı], Pirim Baba [A-masya-Merzifon], Göğlü Baba [Adana], Ashabı Kehf [Tarsus]; Türkiye dışında ise Gül Baba [Makedonya], ziyaret yerleri olarak bilinmektedir.

2. Ziyaret Yerleri İle İlgili İnançların Tahlili

Daha önce de değinildiği gibi ziyaret konusu, insanların zihninde yarattığı İslam merkezli halk dindarlığının bir getirisidir. Bu nedenle ziyaret yerlerini

⁴ Yedi Bucak Avşarları arasında yaklaşık elli yıl cem töreni yapılmamıştır. 2013 yılında Pir Sultan Abdal Kültür ve Cemevi’nin açılmasından sonra tekrar cem töreni icra edilmeye başlanmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: (Gezer 2016: 90).

⁵ Terim olarak ritüel, çeşitli disiplinler bağlamında kullanılmaktadır. Bu nedenle ritüel teriminin anlamı, disiplinlerin teorik varsayımlarına göre değişir. Bir sosyolog için ritüel; bireyin kendisi ya da toplulukla alakalı bazı değerlerin, öngörülen zamanlarda, sembolize olmuş şekilde, değişmeyen ve devamlı davranış olarak tekrarlanmasıdır (Honko 1979: 372). Halk biliminde ise ritüel en kısa tarifile geleneğin icra şeklidir.

ve bu yerlerdeki uygulamaları ayrıntılı bir şekilde incelemek, ziyaretin fenomenine dönüşümünün anahtarı olacak tespitleri içermektedir.

2.1. Ziyaret Yerlerinin Oluşumu

Ziyaret yerleri ile ilgili anlatılan rivayetlerden yola çıkılarak, ziyaret fenomeninin ne şekilde oluştuğunu tespit etmek mümkündür. Tekke Ören ve Himmet Dede ziyaret yerlerinin, orada yatan velilerden kalma olduğuna inanılmaktadır. Bu açıdan incelendiğinde veli kültürüyle ilişkilendirilebilir. Veli kültürü, üstün kuvvet ve kudretle donanmış, Tanrı'ya yakın kabul edilen bir şahsiyetin, herhangi bir konuda sağ veya ölü iken yararının dokunacağı inancına bağlı ritüeller uygulanmasıdır. Veliler; toplumsal, dinî ve ahlaki değerleri yansıtır (Ocak 1992: 6-7). Bu nedenle İslam dini ile Türk cemiyetinin, yüce değerlerini temsil eden kişiler olarak kabul edilirler (Kaplan 2001: 131). Tekke Ören ve Himmet Dede ziyaretlerinde bu durum söz konusudur. Orada yattığına inanılan velilerden yardım istenilmektedir. Yerlikuyu köyünde bulunan Ziyaret Kayası, Kaleköy köyünde bulunan Tekke ve İğdeli köyünde bulunan Üç Taş ise orada bulunan kaya, mermer ve taşların kutsallığı ile ilişkilendirilmektedir. Türklerde, taşlarla ilgili inançlar İslamiyet öncesi döneme uzanmaktadır. Bu inançlar, İslamiyet'le birlikte etki alanı daralmış olmasına rağmen devam etmiştir. İlaç, şifa, çocuk doğurmak, sihir, uğur, dilek ve adak için taşlara müracaat edilmiştir (Tanyu 1968: 34). Anadolu'nun diğer yerlerinde görülen taşla ilgili uygulamalar Yedi Bucak Avşarları arasında da vardır. Bu inançlar, ziyaret olgusunun da içine girmiştir. Bu nedenle taş, kaya ve mermer kutsal sayılarak ziyaret özelliği kazanmıştır. Ziyaret yerlerinin oluşumundaki diğer bir etken su kültürüdür. Çünkü Tekke Ören ve Mamad'ın Pınarı, ziyaret yeri olarak su ile ilişkilendirilmektedir. Su, evrenin yaratılışında bulunan temel madde olarak değer kazanmıştır. Bu nedenle suların bulunduğu yere önem verilir ve bazı sulara, pınarlara, akarsulara da kutsallık atfedilir. Kutsallık atfedilmesi suyun güç, hayat, yenilenme, devam etme ifadesi olması; canlılık, hareketlilik getirip iyileştirme ve rehberlik etme yetisi ile açıklanabilir (Eliade 2005: 225-227). Tekke Ören'de insanların yıkanması, Mamad'ın Pınarı'nın suyunun bir hastaya şifalı geldiğine inanılması, suyun güç ve yaşam kaynağı olarak iyileştirme yetisi ile açıklanabilir. Bu rivayetler, mukaddes kabul edilen suların etrafında bir ziyaret kültürünün oluşmasına sebep olmuştur. Burunören yakınlarındaki Ziyaretin Dere isimli ziyaretin de kutsallığının suyla ilişkili olduğu düşünülebilir. Ancak günümüzde o bölgede herhangi bir su, ağaç ya da mekân bulunmamaktadır. Ziyaretin Dere ismini nasıl aldığı ve daha önce Ziyaretin Dere kutsalı bağlamında ne tür ritüellerin icra edildiği ise bilinmemektedir. Ziyaret yerlerinin oluşumundaki diğer bir unsur ise ağaçlardır. Ağaç kültürüyle ilişkili olan bu uygulama; yaratıcı, esirgeyici, eşsiz ve tek olan Tanrı'ya şükran duygularını dile getirmenin bir yoludur. Geleneksel Türk dininden günümüze devam edegelmiştir (Ergun 2004: 374). Yer altı, yer ve yer üstü şeklinde üç kozmik bölge kültürüne sahip olan toplumlarda, bölgeler arası

iletişimin kozmik ağaç/hayat ağacı yoluyla sağlandığına inanılmıştır (Bekki 2003: 183-184). Yedi Bucak Avşarları'nın yaşadıkları bölgedeki ziyaret yerlerinde ağaç olduğu gibi, Mamad'ın Pınarı'nda bulunan iki ağaca da çaputlar bağlanmaktadır. Bu durum ağaç kültürünün göstergeleridir.

2.2. Ziyaret Yerleri Etrafında Oluşmuş Efsaneler ve Memoratlar

Himmet Dede ve Mamad'ın Pınarı etrafında oluşmuş efsaneler ve memoratlar vardır. Himmet Dede ziyaretinde yatan zatın, erkek çocuğu olmayan bir kişinin rüyasına girdiği anlatılmaktadır. Bu zatı rüyasında gören kişinin oğlu olmuş ve ismini de Himmet koymuştur. Ayrıca Himmet Dede'nin bulunduğu bölgede tarla eken bir kişinin Himmet Dede'yi rüyasında görmesi, ancak onun söylediklerine kulak asmayarak tarlayı ekmeye devam etmesinin sonunda ölmesi, kutsala saygısızlığın cezalandırılması örneği olarak ele alınabilir.

Mamad'ın Pınarı ile ilgili bir efsane, bir de memorat tespit edilebilmiştir. Memoratta, o suda yıkanan bir kadınla bir erkeğin kuş olup uçmaları motifi vardır. Efsanede ise Mamad'ın Pınarı'nda akan su ile yüzünü yıkayan kadının göz ağrısının iyileştiği belirtilmektedir. Bu tür efsanelerde (veya memoratlarda) kutsallık, doğrudan o kabirde yatan şahsın manevi derecesi ile ilgilidir. Bu nedenle kabir ve/veya makamlar anlatının ana unsuru olur. Çünkü veliler öldükten sonra da o makamın koruyucusu olarak görülürler (Görkem 2006: 84). Özellikle velilerin yattıkları yerlerin koruyucusu olarak bilinmesi, Mamad'ın Pınarı memoratındaki asker motifiyle örtüşmektedir. Bu bağlamda veliler; olağanüstü olanı başarma, gelecekte haber verme ve koruma-gözetme vasıfları ile halkın muhayyilesinde yer etmişlerdir.

2.3. Ziyaret Zamanları ve Ziyaret Mekânları

Yedi Bucak Avşarları arasında ziyaret yerlerine gitmek için belirli bir zaman yoktur. Geçmiş dönemlerde yağmur duası yapmak ve kurban kesmek için gidilen ziyaret yerlerine, günümüzde özellikle gidilen bir zaman dilimi tespit edilememiştir. Araştırma dönemi boyunca Tekke Ören, Ziyaret Kayası ve Mamad'ın Pınarı dışında kalan ziyaret yerlerine gidildiği de görülmemiştir. Ziyaret yerlerinin hepsi de açık mekândadır. Sadece Tekke Ören'de, gelen ziyaretçilerin yıkanabilmeleri için sonradan yaptırılmış odalar vardır. Onun dışında kalan ziyaret yerleri ise açık mekân özelliği taşımaktadır.

2.4. Ziyaret Yerlerinin Tipolojisi

Yedi Bucak Avşarları'nın yaşadıkları yöredeki ziyaret yerlerinde yattığına inanılan velilerin, anonim tip olma özellikleri vardır. Sadece o yöre halkı tarafından ziyaret edildikleri için de mahalli tipler olarak bilinmektedirler. Tezahür biçimi açısından ise ağaç, su ve tepe gibi tabiat varlıklarında tezahür eden tipler olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

2.5. Ziyaret Esnasında Yapılan Uygulamalar

Bahsedilen ziyaret yerleri arasında, Tekke Ören'e gelen ziyaretçilerin orada bulunan su ile yıkandıkları gözlemlenmiştir. Ayrıca suyun bir kap içerisine

konularak evlere götürüldüğü ve suyun içine metal eşyalar (madeni para, iğne) atıldığı, kaynak kişiler tarafından anlatılmaktadır. Ziyaret Kayası'na gidenlerin eğilerek kayayı öpüp niyaz ettiklerine şahit olunmuştur. Mamad'ın Pınarı'nda ve Burunören köyünde bir alanda kurban kesildiği ise kaynak kişilerin söylediklerinden anlaşılmıştır. Bunun dışında, Mamad'ın Pınarı'nda bulunan iki ağaca çaput bağlandığı bizzat görülmüştür. Çaput asma geleneği, geleneksel Türk dininden gelmez ve kansız kurban olarak kabul edilmektedir⁶. Eski Türklerdeki inanca göre ayinlerde, yapılan duaların yanı sıra saç adı verilen sungular, *yalama* adı verilen ağaçlara asılmıştır. Para atma geleneği de çaput asmanın başka bir ifade şeklidir. Çünkü tüccar kavimlerde saç geleneği, para saçmak şekline dönüşmüştür (Güngör vd. 2015: 78). Yedi Bucak Avşarları arasında icra edilen uygulamalar, geleneksel Türk dininden günümüze taşınmış ve inanç olarak kabul edilmiş ritüellerdir. Ancak inanmışlık anlamında yeni anlamlar yüklenmiş ve işlevsel açıdan çok daha fonksiyonlu bir yapıya bürünmüştür. Geçmiş dönemlerde yağmur yağdırma törenlerinin de ziyaret yerlerinde yapıldığı anlatılmaktadır. Günümüzde köylerde yaşayan insan sayısı bir hayli azaldığı için araştırma sırasında yağmur yağdırma ritüelinin icra edilmediği tespit edilmiştir.

2.6. Ziyaretin Amacı

Ziyaretler bir amaç doğrultusunda incelendiği zaman, kendisinden bereket ve keramet fişkiran kaynaklar olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle ona temas ederek kutsalın gücünü elde etme veya onun gücünden istifade etme isteği vardır. Hastalıklardan şifa bulmak, çocuk sahibi olmak, çocuğun yaşamasını sağlamak, yağmur duası yapmak, dilek tutmak, adak adamak, ev, araba gibi mülkiyetlere sahip olmak, kazalardan belalardan uzak durmak gibi pek çok istek ziyaretin sebebini oluşturabilmektedir (Günay vd. 2015: 145-146). Yedi Bucak Avşarları arasında uygulanan pratikler açısından incelendiğinde, ziyaretlerin farklı amaçlarla yapıldığı görülmüştür. Günümüzde çok yaygın olmamakla birlikte hâlen icra edilen ziyaretlerde, şifa isteme ve dilekte bulunma başlıca amaçlar olarak göze çarpmaktadır. Tekke Ören ve Mamad'ın Pınarı sularının şifalı olduğuna dair inanç günümüzde de vardır. Bu nedenle Tekke Ören'e gelenler orada yıkanmaktadırlar. Bu ritüel, hastalıktan kurtulmuş yeni bir vücuda kavuşmanın isteğidir. Temelinde, orada yattığına inanılan kişinin gücünün su teması ile hastanın vücuduna geçeceği inancı vardır. Ayrıca orada bulunan sular, bir kap içerisinde evlere getirilip içine metal eşya atılmaktadır. Dileğin kabul olup olmayacağını

⁶ Türk kültürünün en önemli taşıyıcı eseri kabul edilen Divanü Lügati't Türk'te kurban terimi için *idhuk* ve *yağış* kelimeleri kullanılmaktadır. *Idhuk* için "*Kutlu ve mübarek olan her nesne. Bırakılan her hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırılmaz, sahibinin yaptığı adak için saklanır*" (Atalay 1992 C I: 65) denilmektedir. Yağış ise "*İslam'dan evvel Türklerin adak için yahut Tanrılara yakınlık elde etmek için putlara kestikleri kurban*" (Atalay 1992 C III: 10) şeklinde açıklanmaktadır. Kurban kelimesini karşılamak için tarihî dönemlerde, yağış ve *iduk* kelimeleri dışında; *kereh*, *kergek*, *kudayı*, *Allahlık*, *ıtık*, *ıyuk*, ve *tapıç* isimleri de kullanılmıştır (Güngör 2007: 535).

metallerin paslanması ile yorumlanması da amaçlardan biridir. Bu durum, ziyaret yerlerinin İslami zeminine ters düşmektedir. Ancak ziyaret yerlerinin, İslami zemin dışında kült ve inançlar çerçevesinde şekillendiği bir gerçektir. Kutsal kabul edilen mekânlardan getirilen sular üzerinden geleceği belirleme, Hikmet Tanyu'nun (2007: 301) yaptığı tasnife göre⁷ fallı ilgili husus olarak değerlendirilebilir. Daha önce de bahsedildiği gibi, ziyaret yerlerinde adak kurbanları da kesilmektedir. Kanlı kurban dışında, Mamad'ın Pınarı'nın hemen yanında bulunan ağaca ve yaklaşık yüz metre aşağısında bulunan başka bir ağaca çaput bağlanmaktadır. Eski Türkler döneminde, giden Tanrı kutunu geri getirmek için ağaç altında törenler yapıldığı gibi, ağaçlara bez bağlanarak Tanrı'ya niyazda bulunulmuştur. Günümüzde de kutsal kabul edilen ağaçlar, Tanrı'ya dileklerin iletildiği yerlerin başında gelmektedir (Ergun 2004: 374-387). Bu inanç, Şamanizm kalıntısı olarak değerlendirilebilir. Çünkü mezarlara ve ağaçlara nezir olarak paçavra bağlamak Şamanizm uygulamalarındandır. Daha sonraki süreçte Müslüman Türkler arasında da dinî bir vazife gibi görülmüştür. Şamanistler bu adakları; yer-su, dağ, ağaç, orman ruhlarına ve Yer-Su adını verdikleri Tanrı'ya bağışlardı. Yer-Su Tanrılarının bununla kanaat ettiklerine inanılırdı. Müslüman Türklerde ise bu inanç, paçavraları velilerin makamlarına ve kutsal bilinen yerlere bağlayarak, orada yattığı düşünülen kimseden yardım bekleme şekline dönüşmüştür (İnan 1987: 472). Bu nedenle ağaçlar vasıtasıyla dileklerde bulunulması ve ağaçlara kansız kurban olarak çaputlar bağlanması, dileğin gerçekleşmesi isteğinin tezahürüdür. Kanlı kurbanların özellikle ziyaret yerlerinde kesilmesinin amacı ise kişinin yaptırdığı evde güle güle oturması, aldığı arabaya kaza bela gelmemesi ya da başına gelebilecek kötülüklerden korunması isteğidir. Kurbanın kanının çocuğun alnına sürülmesi de sihrî bir uygulamadır. Çocukların alnına kan sürülmesi, kurban kanının sıçratılması ya da evin temelinde kan akıtılması, Sami dinlerdeki geleneğin bir devamı olarak görülebilir. Kurbanın kanının herhangi bir nesneye değdirilmesiyle o nesne simgesel olarak kurban edilmektedir (Selçuk 2008: 159-162). Geçmiş dönemlerde icra edilen yağmur yağdırma törenleri de kutsal olduğuna inanılan yerlerde yapılmıştır. Bu törenlere, Sarısmailoğlu soyundan Hanifi Dede ile Hüseyin Dede'nin amcasının hanımı, Emlek yöresinden bir dedenin kızı olan Fatigül Ana'nın öncülük ettiği anlatılmaktadır:

"Himmat Dede ile Tekke Ören'de yapılırdı. Yağmursuzluktan ekinler o sene yandı. Para toplandı üç kuruş, beş kuruş; olamayanların bulguru, unu, hiçbir şey olmayandan tavuğu, yani mutlaka bir şey katsın, duamız kabul olsun dediler. [Önce] mezara gittiler, mezardaki ölülere dua ettiler. Sonra

⁷ Hikmet Tanyu (2007: 325), ziyaret yerlerinde görülen ve eski inançların kalıntısı olan inanmaları: animizm, mahalli ilahlar, atalara tapınma, ölüler kültü, ağaç kültü, su kültü, dağ kültü, ateş kültü, kurban kültü, büyü, fallı ilgili hususlar, taş-kaya kültü ve hayvanlarla ilgili inançlar şeklinde tasnif etmektedir.

Himmet Dede'de kazanlar kaynattılar. Orada dua edildi. Fatigül Ana önde. O, 'Ya Allah, Ya Muhammed, Ya Ali' dediğinde biz 'Âmin' diyorduk. 'Ya Hızır' diyordu, ulu evliyalari sayıyordu. Şunu çok iyi bilirim, bir bulut yükseldi, [gelene kadar] sele kapıldık" (K.K.14).

Yağmur duası, kuraklığı dolayısıyla kıtlığı önlemek için doğaüstü güçlerle doğrudan ya da doğaüstü güçlere yakın olduğuna inanılan güçler aracılığıyla dolaylı olarak ilişki kurup, onlardan yağmur yağdırmalarını isteme amacıyla yapılan törenlere verilen genel isimdir. Anadolu'da yağmur yağdırma işlemlerinde dinî uygulamalar ile büyüye bağlı uygulamalar iç içe geçmiştir. Bu durum Anadolu'nun farklı yerlerinde, farklı inançlar şeklinde uygulanmaktadır (Erginer 1997: 211-215). Yedi Bucak Avşarları arasında da yağmur duası, hem dinsel hem de büyüsel gelenek olarak iç içe geçmiş durumdadır. Bu bağlamda geçmiş dönemlerde icra edilmiş yağmur yağdırma ritüellerinde teslimiyet duygusu çok açıktır. Yapılan uygulamalar ise bu teslimiyetin tezahürleridir. Uygulamalar arasında ilk dikkat çeken unsur, kanlı ve kansız kurbanların olmasıdır. Kansız kurban olarak para ve bulgur karşımıza çıkmaktadır. Bulgur, Türk kültüründe bereketin sembolü olarak bilinmektedir. İlk duanın yapıldığı yer ise mezarlıktır. Bu durum bizi atalar kültürüne götürmektedir. Ataları tazim etmek, onların gönlünü hoş tutmak buradaki temel ilkedir. Çünkü yağmur yağması için atalardan ve duanın yapıldığı kutsal mekânda metfun olduğuna inanılan evliyalardan aracılık istenmektedir. Hak, Muhammed, Ali üçlemesi, Alevi bir toplum olan Yedi Bucak Avşarları arasında, hayatın her döneminde başvuru dinî bir sembol olarak görülebilir. Hızır ise zor durumda kalanlara yardımcı olan mitolojik ve/veya dinî bir kahramandır. Burada Hızır'dan da yardım istenmektedir. Hızır kültü dışında, başka evliyaların isimlerinin sayılması da evliya kültürünün geleneğinin içinde olmasıyla açıklanabilir. Dinî lider olarak Yedi Bucak Avşarları'nın dedesi Hanifi Dede ile yine aynı evden Fatigül Ana'nın bulunması onlara olan inanmışlık duygusuyla ilişkilendirilebilir. Zaten kaynak kişiler, hemen yağmur yağmasında onların *kerameti* olduğuna inanmaktadırlar.

Sonuç

Bu çalışmada, Kayseri'nin Sarioğlan ilçesine bağlı beş köyde yaşayan Yedi Bucak Avşarları'nın ziyaret yerleri ve bu yerlerdeki inanca bağlı uygulamalarla ilgili bilgiler aktarılmıştır. Yedi Bucak Avşarları'nın yaşamlarında geleneksel halk dindarlığı anlayışı göze çarpmakta ve bu durum ziyaret ritüellerinde de kendini hissettirmektedir. Yedi Bucak Avşarları'nca kutsal kabul edilen yerler yöre ve yöre dışında olmak üzere iki başlık hâlinde sınıflandırılmıştır. Bölgedeki ziyaret yerleri ise kendi içinde alt başlıklar şeklinde verilmiştir. Ziyaret yerlerinin oluşumu ve ziyaret yerleri etrafından anlatılan efsaneler ve memoralar derlenerek tahlil edilmiştir. Ziyaret yerlerinin oluşumunda veli kültü inancının etkisi görülmekte, bu durum genel anlamda icra edilen uygulamaları etkilemektedir. Ziyaret zamanı olarak bilinen

belirli bir zaman olmamakla birlikte geçmiş dönemlere göre de farklılıklar göze çarpmaktadır. Ziyaret yerlerinin hepsi de açık mekân özelliği taşımaktadır. Ziyaret olgusu tipolojik olarak incelendiğinde ise orada yattığına inanılan velilerin anonim, mahalli ve tabiat varlıklarında tezahür etmiş tipler olduğu fark edilmektedir. Ziyaret yerlerinde ortaya konulan uygulamalar da ilgi çekicidir. Su içine para ve iğne atma, ağaçlara çaput bağlama gibi uygulamalar geleneksel Türk dininin günümüze yansımaları olarak karşımıza çıkmaktadır. İcra edilen uygulamalar hiç şüphesiz belli amaçlarla paralel olarak yürütülmektedir. Bu bağlamda; çocuk sahibi olmak ve çocuğun yaşamasını sağlamak, hastalıklardan korunmak ya da şifa bulmak, yağmur yağdırmak, dileğin gerçekleşmesini istemek, adak adamak, ev, araba gibi mülkiyetlere sahip olmak, kazalardan belalardan uzak durmak gibi pek çok istek ziyaretin sebebini oluşturabilmektedir.

KAYNAKÇA

1. Yazılı Kaynaklar

- ATALAY Besim (çev.) (1992). *Divanü Lûgat-it- Türk Tercümesi C I, III*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BEKKİ Salahaddin (2003). "Merkez Simgeçiliği ve At Çakı", *Folklor/Edebiyat Dergisi*, S. 35 (2003/3), s. 181-184.
- ÇOBANOĞLU Özkul (2003). *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Türk Halk İnançları*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- DOUGLAS Allen (1996). "Din Fenomenolojisi", çev. Mehmet Katar, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C XXXV/1, s. 437-465.
- ELIADE Mircea (1991). *Kutsal ve Dindışı*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Gece Yayınları.
- ELIADE Mircea (2005). *Dinler Tarihi -İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi-*, çev. Mustafa Ünal, Konya: Serhat Kitabevi Yayınları.
- ERGİNER Gürbüz (1997). *Kurban, Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ERGUN Pervin (2004). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- GEZER Seyit (2016). *Yedi Bucak Avşarları Üzerine Sözlü Kültür İncelemesi*, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- GÖRKEM İsmail (2006). *Elazığ Efsaneleri*, Elazığ: Manas Yayıncılık.
- GÜNGÖR Harun (2007). "Eski Türk Dini", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 529-539.
- GÜNGÖR Harun vd. (2015). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınları.
- GÜNAY Ünver vd. (2015). *Kutsallık ve Ziyaret Fenomeni -Disiplinler Arası Bir Yaklaşım-*, Antalya: Otorite Kitap Yayınları.

- HONKO Lauri (1979). "Theories Concerning The Ritual Process: An Orientation", *Science Of Religion. Studies In Methodology*, ed. Lauri Honko, Newyork: Mouton Publishers, Paris, pp. 369-389.
- İNAN Abdülkadir (1987). *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KANAR Mehmet (2009). *Arapça Türkçe Sözlük*, İstanbul: Say Yayınları.
- KAPLAN Mehmet (2001). *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3 Tip Tahlilleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KESKİN Y. Mustafa (2004). "Gelenek ve Modernlik İlişkisi Bağlamında Türkiye'de Ziyaret Olgusuna Bir Bakış (Keçeci Baba Örneği)" *Dini Araştırmalar Dergisi*, C VI, S 18, s. 89-101.
- OCAK Ahmet Yaşar (1992). *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıpnameler (Metodolojik Bir Yaklaşım)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- PEHLİVAN Gürol (2009). "Dinî Şahsiyetler Hakkında Oluşan Anlatılar", *Millî Folklor Dergisi*, S 83, s. 88-96.
- SELÇUK Ali (2008). *Ağaçeri Türkmenleri Tahtacılar*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları.
- TANYU Hikmet (1968). *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- TANYU Hikmet (2007). *Türkiye'de Adak ve Adak Yerleri*, Ankara: Elips Kitap Yayınları.

2. Sözlü Kaynaklar

- (K.K.1) Ahmet Şahin, 1942 doğumlu, ortaokul mezunu, emekli, İğdeli köyü; (K.K.2) Anşa Tatar, 1939 doğumlu, öğretmen okulu mezunu, emekli öğretmen, İğdeli köyü; (K.K.3) İsmail Uğur, 1946 doğumlu, ortaokul mezunu, emekli, Yerlikuyu köyü; (K.K.4) Şahin Tatar, 1939 doğumlu, öğretmen okulu mezunu, emekli öğretmen, İğdeli köyü; (K.K.5) Mustafa Yıldırım, 1933 doğumlu, ilkokul mezunu, emekli, Karpınar köyü; (K.K.6) Himmet Ekici, 1965 doğumlu, ilkokul mezunu, emekli, İğdeli köyü; (K.K.7) Ali Yalçın, 1939 doğumlu, ilkokul mezunu, emekli, Yerlikuyu köyü; (K.K.8) Haydar Erdoğan, 1960 doğumlu, lise mezunu, emekli, Burunören köyü; (K.K.9) Veli Koç, 1929 doğumlu, okuma yazma biliyor, emekli, İğdeli köyü; (K.K.10) Duran Yalçın, 1972 doğumlu, ilkokul mezunu, köy bekçisi, Yerlikuyu köyü; (K.K.11) Safiye Ceylan, 1965 doğumlu, lise mezunu, ev hanımı, İğdeli köyü; (K.K.12) Ali Duman, 1934 doğumlu, ilkokul mezunu, emekli, İğdeli köyü; (K.K.13) Süleyman Başkaya, 1941 doğumlu, lise mezunu, emekli astsubay, Kaleköy köyü; (K.K.14) Duran Özaydın, 1932 doğumlu, lise mezunu, emekli, Karpınar köyü.

GEOMORPHOLOGIC FEATURES AND TOURISM POTENTIAL OF THE VALLA CANYON- KASTAMONU/TURKEY

Canan TANRISEVER*
Bilgin ÜNAL İBRET**
Duran AYDINÖZÜ***
Emin CANSIZ****

ABSTRACT

The Valla Canyon has a karstic structure and is located in northern Turkey in the Pınarbaşı District of the historical Kastamonu city. It is one of the biggest canyons in Turkey and was composed by merging the Devrekani and Kanlı Streams. The length of the canyon is 12 km and the depth is 1000-1200 m. Access to the canyon is located in Kure Mountains National Park (The only PAN Park in Turkey) and it is possible to access it via paths. Few people know and visit the canyon because of the lack of advertisement. The aim of this research is to determine geomorphological features of the canyon and to reveal tourism potential. Geological, topographical, and tectonic features were mapped and tourism potential was determined by analyzing SWOT as a method. Flora diversity, magnitude of the canyon, climate, humidity level of the mountains, its being close to water production sources, its huge karstic features, and its numbers of caves and waterfalls are strengths of the canyon. As a result, Valla Canyon has a huge tourism potential with natural beauties, attractions and it is proper for nature sports like rock climbing, canyoneering and trekking. Because of the high difficulty level, it will be a unique example for international climbers and canyoneers.

Keywords: Valla, Canyon, Canyoneering, Climbing, Tourism, Kastamonu, Turkey

ÖZET

Valla kanyonu, aşınımına bağlı olarak temelin birçok yerde yüzeye çıkması nedeniyle karstik bir vadi yapısı özelliği

* Ph.D, Kastamonu University Tourism Faculty, *Head of Tourism Guidance Department*, Kastamonu, ctanrisever@kastamonu.edu.tr

** Ph.D, Kastamonu Uni., Faculty of Education, *Dean*, Kastamonu, bibret@kastamonu.edu.tr

*** Ph.D, Kastamonu Uni., Faculty of Education, Kastamonu, daydinozu@kastamonu.edu.tr

**** Student, Kastamonu Uni., Faculty of Education, Kastamonu, emincansiz@hotmail.com

göstermektedir. Tarihi Kastamonu şehrinin Pınarbaşı ilçesinde 26 km. uzaklığında bulunan kanyon Devrekani Çayı ve Kanlıçayı'nın birleşmesiyle oluşmuş Türkiye'nin en büyük kanyonudur. Kanyon, Pınarbaşı ilçesinin Muratbaşı Köyü, Varla (Valla) Mahallesi sınırları içinde başlayıp Cide'in Hamitli köyünde son bulmakta, kanyonun uzunluğu 12 km ve derinliği yer yer 1000- 1200 m'yi bulmaktadır. Küre Dağları Milli Parkı sınırları içinde bulunan kanyonun ulaşımı bazı patika yollarla sağlanabilmekte ve kanyonun tanıtım yetersizliği nedeniyle pek az insan bilmektedir. Çalışmanın amacı kanyonun jeomorfolojik özelliklerini belirleyip turizm potansiyelini ortaya çıkarmaktır. Jeolojik, tektonik ve topografik özellikler haritalanmış turizm potansiyelini ortaya çıkarmak için de SWOT analizi uygulanmıştır. Doğal güzellikleri ve çekici özellikleri ile bölge turizmine katkı sağlayacak olan bu kanyon yüksek zorluk derecesi ile de uluslararası boyutta dağcı, kaya tırmanışçıları ve yürüyüş sporu ile ilgilenenler için uygun bir özellik göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Valla, Kanyon, Turizm, Kastamonu

Valla Canyon is located in the northwest of Kastamonu, between Cide, Azdavay, Pınarbaşı and on the city border of Bartın (Figure 1). The Canyon begins with the border of Muratbasi Village, through Hamitli Village in Cide and finishes in Gomeran Town. The canyon has been protected until now because of bad road conditions like the stabilized road to the Muratbasi village and 1.5 km pathways inside the canyon.

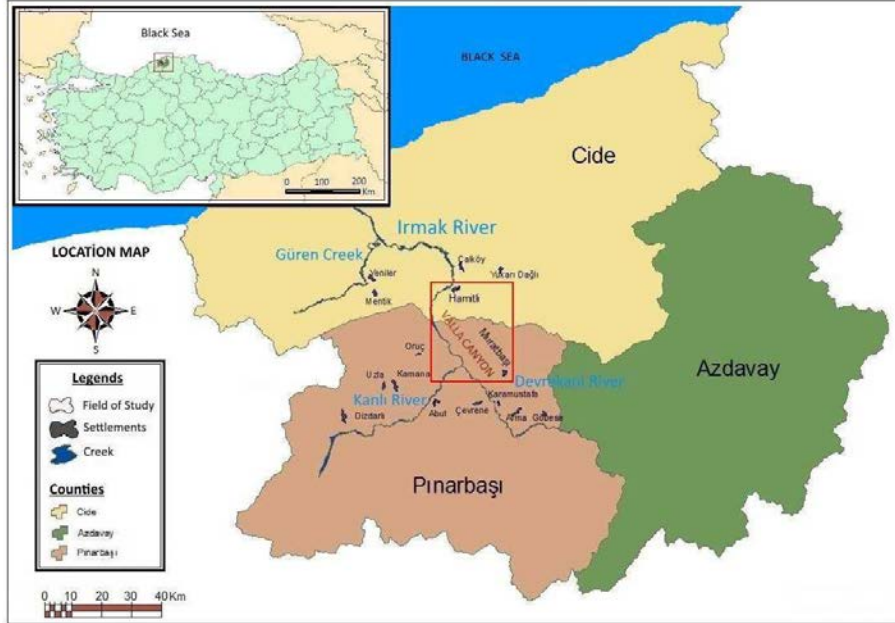
The joining of Devrekani and Kanlıca is the starting point of Valla Canyon. The canyon through Kure Mountains National Park (First PAN Park in Turkey) is 12 km in length. There are 800-1300 meter cliffs at both sides of the Canyon (*PAN Parks (Protected Area Network), an independent non-governmental organization founded by the WWF and Molecaten, is in collaboration with the local and international businesses on local and Europe-wide protected area management, KMNP-2015*).

Geographers, like many other researchers, have been most interested in relationships between landscape and tourism. It is logical for sustainable development especially in the field of tourism which is growing day by day (Butler, 2007). This research is a combination with geography and tourism.

Tourism is limited with a few tourists in the region. The reason is that there are not suitable transportation and accommodation possibilities. This negative situation keeps the natural beauties undisturbed. Valla Canyon has endemic flora, wildlife and landscape diversity for nature lovers. UNDP (United Nations Development Program) determined 48 mammals from 15 families live in the canyon. Besides birds and mammals in national park, endangered species like bats, bobcats, foxes, sea otters and deer are also started to be protected in an international scale (Vurdu et.al, 2004).

In this research, geomorphological, tectonic and topographical mapping and SWOT analysis were used as a method to reveal tourism potential of the region.

Figure1: Location Map

GEOMORPHOLOGICAL FEATURES AND FORMATIONS OF VALLA CANYON

Diffractions that happen in limestone depend on fault systems because of intense tectonism. Diffraction and crack systems expand because water movements (Surface water + underground water) in these diffractions melt carbonates. So, karstification increase and a lot of karstic forms have occurred in this region. Canyons consisting of these karstic formations located in Kure Mountains National Park are natural beauties – and they occur as the result of the fact that streams corroded deep and narrow valleys depending on the directions of faults in Inalti limestones especially while passing through water basins.

The Southwest/Northeast Azdavay-Pınarbaşı zone is lower and the Devrekani, Senpazar, and Pınarbaşı streams settled down onto it. After that, the Devrekani and Senpazar streams settled down into the Northwest/South-east secondary fault systems. This also means they began to flow to the sea. Thus the formations of Valla and Aydos Canyons started to occur. That limestone zone has an interesting characteristic with deep canyons, especially ones occurring in the direction of horizontal caves and very old forests on plateau. Coastlines involving upper Miocene island dunes are the

last morphotectonic forms and occur through very old faults. This situation shows us the tectonic along the Black Sea Coast is still active (Tuzcu, 2005).

Figure 2: The Valla Canyon Geology Map

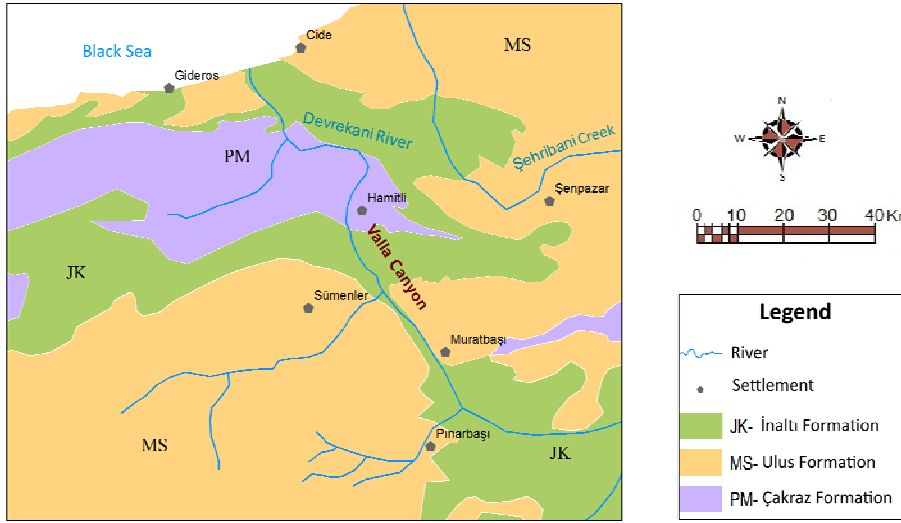
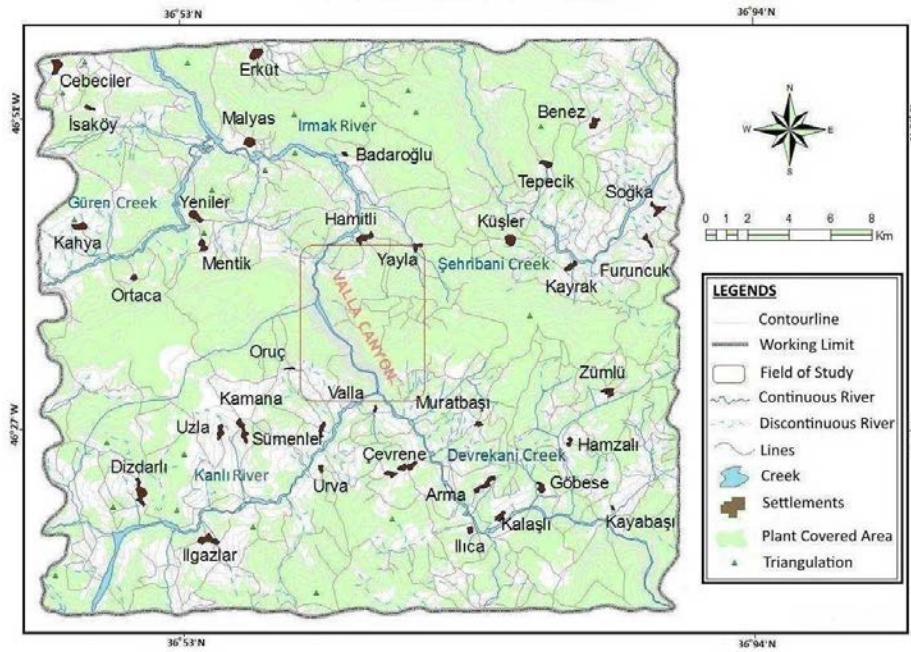
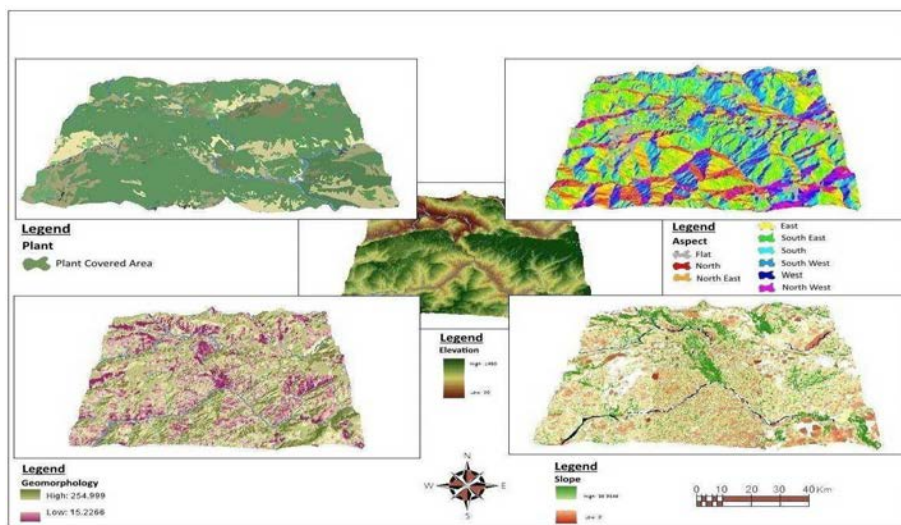

Figure 3: Topographical Map of Research Area and its Environs

Ballidag heights (1746 meters) south of Azdavay, one of structural strips we mentioned, consist of abrasion resistant crystal basement rocks. The second strip is Azdavay, Pinarbasi, Ulus plateau strip (600-800 m), which consists of abrasion sensitive Mesozoic old clastic rocks. The third strip consists of more abrasion resistant Inalti limestones. Fourth, the Cide-Kurucasile strip consists of both abrasion sensitive and resistant Mesozoic old formations. Tersier formations, covering all those forms, surround research area from the south and the west. Research area (?) creates territorial abrasion on Tersier and Kuater. Those structural strips mentioned above are the results of separation into the segments of the field with the Southwest/Northeast direction main fault systems [by the reason of neo tectonic movements started after medium-low Myosin when spread erosion surface occurred (Kirmizitas, 2010).

Figure 4: 3D Map

When we look at Paleozoic old rocks, we see that at the end of Paleozoic era the region passed to shallow and marshy land firstly and then it passed territorial land completely. Rocks consisting of coarsened material show that wide materials were wafted from the land to the basin. In this era, quite thick Cakraz formation that consists of red terrestrial sediments was formed. In Jura, transgression from the north developed incrementally. In those times, Hersinien foundation met the Jura Sea like a barrier and prevented the sea from proceeding and made it slow down. When progression went on during all the time in Kretase, some Pontids got under water slowly and grabenization started. Huge breaks throughout Northeast/Southwest lines were become in west Pontids.

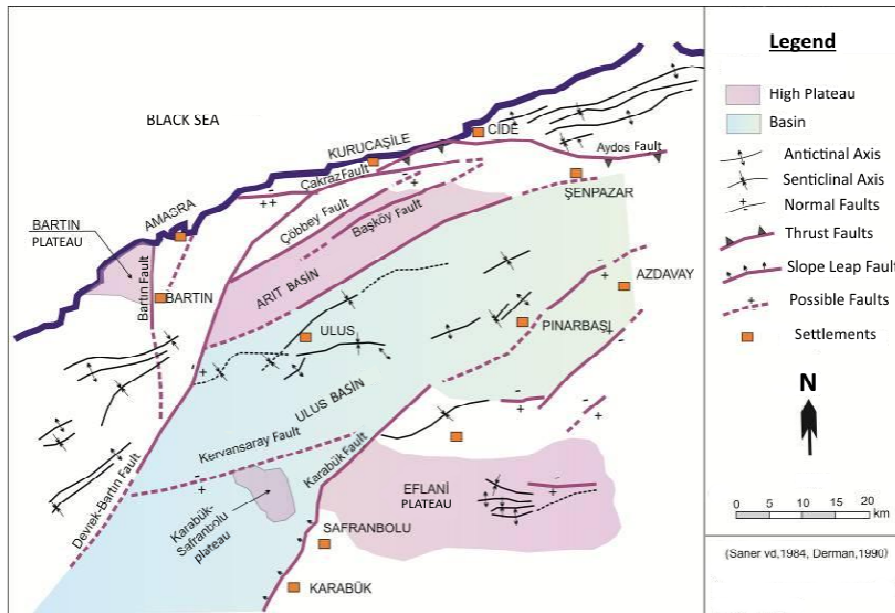
East-west direction horsts and grabens started to be constructed because of tectonic events. Basins started to collapse slowly then fast depend-

ing on this collapse basin started to fill with clastic materials. As a result of clash of the continents in Paleojen, repression from south to north occurred Aydos fault was formed. Curves and breaks happened during that tectonic pressure and helped to make today's morphological shape occur.

The region is still an abrasion phase and in active earthquake zone. (Region developed by strain tectonics control and a lot of anticlinal and synclinal forms were formed.

Faults are generally in the East/West or Northeast/Southwest directions. Inalti limestones formed steep slopes resulting in these faults. These faults were formed as the result of pressure and strains on the Northwest/Southeast directions. Faults developed parallel to each other and the Aydos opposite fault was formed by pressure tectonics. It is more suitable to accept Aydos fault as a fault zone because the Aydos fault zone occurs with a lot of faults in a 3-4 km area. Throughout the fault zone there are breaks, curves and crushes (Tuzcu, 2005).

Figure 5: Tectonic Map

Winters are cold and summers are relatively warm in the region. The interior region is colder. Rain is wide in coastal sides, but is not wide in the interior. Average rain is 438 mm in the interior region. It is below the average of Turkey (which averages at 643,3mm). The average annual rain is 1041, 1mm/year according to Bartın (neighbor city of Kastamonu) rainfall station (Bartın Environment Impact Assessment, 2006).

There is special flora because of the climate. The West Black Sea Karst Zone is on (in?) the passing zone from the ocean climate type to the Mediterranean climate type. The Terrestrial rainfall regime in the Kastamonu and Daday rainfall stations turns into the Mediterranean rainfall regime in Azdavay. The half-terrestrial rainfall regime in the south and more humid oceanic rainfall regime can be seen in Cide north of Kastamonu. So in all, Europe-Siberian types in the north, Mediterranean oriented types in the interior and coastal sides, and Iran-Turan oriented types in the south, can be found. However, there is lack of information about fauna because of inadequate research. UNDP (United Nations Development Program) determined that 48 mammals from 15 families exist in their research. Besides birds and mammals in the national park, endangered species like bats, bobcats, foxes, sea otters and deer are also started to be protected on an international scale (Vurdu et.al, 2004).

All the streams inside the research area flow to the Black Sea. There are two important streams named the Sehiban Streams which are the starting points of the Devrekani and Aydos streams. Tectonic lines direct them to the stream network. Geological structures have a huge effect on the features of the stream network. Valley systems and stream basins create water production areas after the Stream abrasions and fluvial process. Parts protecting water and moistness on the mountainside come into prominence with natural beauties.

The most important stream in the Kure Mountains National Park is the Devrekani Stream. It rises from Devrekani Town and flows to the north of Ballidag in an East-West direction. The stream, coming from Azdavay including the Pinarbasi stream, turns its direction northwest by adjusting according to the Valla Canyon fault. The stream's valley gets deeper in the west. The Devrakani stream, which created the Valla Canyon, reaches to the sea. The main line of the Devrekani stream is 146,7 km. 95,7 km of the main line is outside the border of the Kure Mountains National Park; 51,0 km is inside the park (Bartın Environment Impact Assessment, 2006).

The other stream in the region is the Aydos (Sehiban) Stream. While it flows in an East/West direction, it is curled near the Dagli Village and goes into the Southeast/Northwest fault zone. It reaches to the sea by creating the Aydos Canyon. However, some of the observation data is discrete, gathered between 1971 and 1991 constantly. When we look at this data, the annual average flow is 9,45 m³/s. It was high at about 15 m³/s in 1987 but it was 4,75 m³/s in other years (Bartın Environment Impact Assessment, 2006).

TOURISM POTENTIAL AND PLANNING OF THE FIELD

People need to work harder and harder to have higher life standards. This is a huge pressure on human physiology. People want to have different alternatives to relax close to city centers. This results in recreation areas and

varieties increasing day by day (Sengun and Tombul, 2005). People started to prefer to spend more time in quiet, natural protected, wildlife areas with their families. So wilderness areas have become attraction centers for humankind (Ozdemir, 2004).

Kastamonu has many beauties because of large geographic boundaries. Kastamonu has many opportunities for tourism activities with mountain ecosystems, landscape, wildlife, flora and fauna diversity, interesting geomorphological forms, plateaus, canyons, waterfalls, rural architecture, cultural beauties, healthy climate. The Kure Mountains National Park is the first and only PAN Parks (Protected Areas Network) in Turkey. PAN Park certification is given to only the best parks in Europe. Even just because of this, this area has a huge tourism potential. Moreover, the Valla Canyon and its environs were selected as a model project area by Ministry of Forestry and Water Affairs, United Nations Development Program and FAO (Food and Agriculture Organization).

Geo-tourism, as a new tourism trend, is an activity to see rare geological forms which have natural beauties. The Valla Canyon has huge tourism potential because of its natural geography. Geomorphological landscapes, monumental forms, lakes, geothermal sources, ancient caves and biological richness all are important to Geo-tourism (Ozdemir and Senkul, 2008). Research and inventories should be done to create a new and alternative tourism type because of geo-tourism potential.

Valla Canyon is a wonderful place to experience alternative tourism activities like trekking, wildlife and bird watching, taking panoramic photographs, rafting and canyoneering. Canyoneering is a very popular type of international sport now in Turkey. Three to four people can complete the canyon in 4-5 days. Before going inside the canyon, it is very crucial to be aware of the forecast (Ozturk, 2005). Although there is not enough information about wildlife because of insufficient research, 48 mammals from 15 families in the Kure Mountains National Parks and its environs were determined by United Nations Development Program (UNDP). Besides birds and mammals in the national park, endangered species like bats, bobcats, foxes, sea otters and deer are also started to be protected in an international scale.

Sumenler-Kayabasi Village, 27 km north of Pınarbasi, is one of most beautiful bird's eye views to see the canyon. The entrance of the canyon and opposite villages can be seen from wooden platforms that were made by the Kastamonu Governership on Bakacak Hill in Muratbasi Village. Pınarbaşı-Gereköy, Hamitli-Cide, is a forest road on which tourists can take photographs with traditionally dressed villagers while on safari trip. Also, Horma Canyon, Ilgarini Cave, and Ilıca Waterfall are fascinating tourist destinations close to Valla Canyon. They are just 8 km far from Pınarbasi.

There are no systematic visitor registers for the entrance of the canyon and its environs. Registers in Kastamonu-Bartın Kure Mountains National Park between 2002 and 2003 can be found. According to the registrations,

there are no visitors in winter (December, January and February), and a few visitors come to the national park in October, November, March and April. Tourists prefer to visit to the national park in summer because of harsh winter and transportation problems during the winter (Bastemur and Gul, 2013). The number of tourists visiting the region has been increasing day by day based on our observations and interviews of local people. The result of effective advertisement of national parks and canyons increases the number of hotels and hotel alternatives. Package tours to the region from different cities have also begun. Recreational values have started to be used effectively in hospitality management.

Visitors mostly prefer to stay in traditional village houses. These style wooden accommodations are consistent with traditional architecture. They are not luxurious and tourists can be alone in nature. Besides these places, tourists can also stay in other places close to the national park like Kastamonu City Center, Ilgaz, Amasra, Kurucasile and Cide.

SWOT analyses are prepared regarding master plan of Forest and Water Affairs in 2013.

1. Strength points of the canyon are:

- The Valla Canyon is very large and high; it has huge tourism and marketing potential.
- The canyon is located in the national park and is suitable for tourism activities and planning.
- The canyon has many caves and the access to some of the caves is open.
- The visual extent of the karstic forms are high quality.
- Many places in the canyon has been mapped.
- The region is supported by local authorities.
- New advertisements for the region are planned to attract the tourists.

2. Weak points of the canyon are:

- The Valla Canyon has safety risks because there have been a few injuries and deaths.
- There is no mountain and cave search or rescue team in the region even though it is necessary.
- Unrefined water from Devrekani Stream enters the Valla Canyon.
- There are some issues protecting the historical caves.
- Caves in the canyon are on scattered and hardly accessible. It makes the protection of the caves almost impossible.
- The lack of professionals is a problem for expeditions of the canyon.
- Canyoneering still is not very common in people's mind.
- There is destruction of geological features because of treasure hunters.
- Legal opportunities are limited to make a tourism investment because karstic forms that have no status.

- There are not accommodation opportunities close to the region.

3. Opportunities of the canyon are:

- Fluvial erosions, valley systems and river basins have created water production areas.
- There is a large variety of flora in the region.
- Summers are warm but not too hot.
- Humidity can be limited to the mountains.

4. Threats of the canyon are:

- The region is on erosion phase end and is located on a seismic belt.
- Cliffs between 800-1300 m. are located on both sides of the canyon.
- The scientific research of the fauna is not sufficient about the region
- All of the siphon points are not available on the map.

SWOT analyses chart without details is prepared to have a general point of view. (Table 1)

Table 1: SWOT chart

STRENGTHS	WEAKNESSES	OPPORTUNITIES	THREATS
Magnitude of the canyon	Dangerous parts	Water production areas	Active seismic belt
Difficulty level for climbers	Lack of search and rescue team	Flora diversity	200-1300 m cliffs
Location in National Park	Water purification problems	Climate	Lack of scientific fauna research
Numbers of caves and waterfalls	Cave protection problems	Transportation problems	Siphon points
Huge karstic features	Educated staff	Humidity in mountains	X
Mapping	Treasure hunting	X	X
Local Managements Supports	Legal limitations	X	X

RESULTS

The canyon and its environs have huge tourism potential. The evaluation of the value of this region is very important for 2023 tourism strategy of Turkey. Therefore, leaflets with other languages should be prepared and distributed to travel agencies and advertisements on local and national television or radios should be given a priority (Imat et.al, 2012). Because the Kastamonu region was exposed to karstification intensively, it became a geological wonder and a touristic attraction. This region has a major importance with regard to geomorphological landscape - just like the Grand Canyon in the USA. In this region, many canyons were formed like Valla, Karacehennem, Evsizlerdere Canyons. These canyons are the most beautiful canyons in Turkey because they are located in 10 hotspots in the world. Because of the protection this region, it is suitable for nature tourism, alpin-

ism and canyoneering. The Valla Canyon is close to portable water sources and has a high difficulty level for climbing. So these factors are very suitable for climbers and canyoneers. The biggest threat is siphons for climbers. There are dangerous siphon points in the canyon. *'Siphon is used to transfer fluids from one container to another by means of atmospheric pressure'* (Merriam-Webster Dictionary, 2015). Some of these points were mapped - but all should be mapped eventually. After mapping, a search and rescue team should share their experiences with new climbers and canyoneers. Warm summers are advantageous for tourists who want to partake in natural sports. Summer months are suitable for climbing and trekking in contrast to the very hot Mediterranean Region located in southern Turkey. Because water limits the humidity to the mountains, flora diversity has a huge natural attraction power.

Tourism strategies are developed by analyzing strengths, weaknesses, threats and opportunities.

- Canyons are very important for marketing of Kastamonu as a tourism attraction and its karstic forms.

- Valla and other canyons are high in number and attraction so the location of them (like Azdavay, Senpazar and Cide known as Canyons Region located in the Northern West Kastamonu Region) are very important for tourism potential.

- Preparing detailed trekking routes and maps, completing marking trekking routes are necessary.

- Other natural and cultural tourism destinations need to be well planned by this region and taken into consideration.

- City Culture and Tourism Managements should be encouraged to the investors for accommodation to support the destination.

- It is necessary to educate the professionals for different skills like, canyoning, flora fauna guiding and so on for the region.

- Mountain, canyon and cave search and rescue teams should be organized and educated by AFAD (Emergency and disaster management agency) because of life security.

- Kastamonu is a very important place for cave tourism. After completing preparations, caves should be advertised on an international scale.

- It should be given a priority to openly map aesthetical caves which are also undestroyed in terms of wild life and ecosystem for cave tourism.

- It is needed to take mechanical precautions to avoid destructions in the caves.

- Because dirty water flows to the canyons, rafting cannot be experienced. Waste water treatment facility should be built by Cityhall and Special Provincial Directorate of Administration. Environment and Town Planning City Management needs to control the facilities.

This region will be well known in an international scale with this article. This is the first tourism geography research about this region.

REFERENCES

- Anonymous, 2003. Kastamonu-Bartın Kure Mountains National Park Management, Visitor Registers, Kastamonu
- Bastemur, C. Gunes, G. (2013) Rural Tourism in Protected Areas; A Case Study From Kure Mountains National Park-Turkey, "*Skopje Ukim Forestry Journal*"
- Butler, R. (2007). Sustainable Tourism a State of the Art-Review, "*Tourism Geographies*", UK
- İmat, F, B. Ü. İbret, Aydınözü, D., 2012, Karst Topografyası Açısından Değerlendirilmesi Gereken Bir Yöre: Ilgarini Mağarası (Pınarbaşı-Kastamonu). Kastamonu Üniversitesi, Su Ürünleri Fakültesi, Kastamonu'nun Doğal Zenginlikleri Sempozyumu", 16-17 Ekim, Kastamonu.
- KMNP, (2015). Kure Mountains National Park. Access link: http://www.kdmp.gov.tr/alt_detay_2-en.asp?id=11&alt_id=21, 03.05.2015
- Kırmızıtaş H., 2010, Hidroloji ve Hidrojeoloji Raporu (Küre Dağları Milli Parkı), WWF-Türkiye. 55 s.
- Merriam-Webster Dictionary (2015). <http://www.merriam-webster.com/dictionary/siphon>, access date: 02.05.2015
- Orman ve Su İşleri Bakanlığı 10. Bölge Müdürlüğü, Kastamonu Doğa Turizm Master Planı, 2013.
- Özdemir, Ü. Zaman, S. Sever, R., (2004), "Rekreasyonel Açından Ulukaya Şelalesi", Doğu Coğrafya Dergisi, 12, sa:211-221, Erzurum.
- Özdemir, M. A., Şenkul, Ç. 2008. İncehisar Havzası'nda (Afyonkarahisar) Jeomorfolojik Anıt Şekillerin Jeoturizm Potansiyeli. Ulusal Jeomorfoloji Sempozyumu, Çanakkale
- Öztürk, S. (2005). Kastamonu-Bartın Küre Dağları Milli Parkı'nın Rekreasyonel Kaynak Değerlerinin İrdelenmesi, Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, (2), 138-148.
- Şengün, T., Tombul, S., (2005), Ölbe Kanyonu ile Deve Mağarası'nın (Harput-Elazığ) Jeomorfolojik Özellikleri, Oluşumu ve Turistik Potansiyeli, Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları, Elazığ.
- TC. Bartın Valiliği İl Çevre ve Orman Müdürlüğü. Bartın İli Çevre Durum Raporu, (Haziran 2006).
- Tuzcu, G. vd., (2005) Küre Dağları Milli Parkı ve Civarı Jeoloji ve Jeomorfoloji Raporu.
- Vurdu, H., Uslu, N., Güney, K., Ünal, S., Ayan, S., Sıvacıoğlu, A., Gürel, N., Küçük, Ö., Ulsan, D., Öztürk, S., Türkyılmaz, E., (2004). Küre Dağı Milli Parkı'nın Floristik Zenginliği ve Habitat Alanlarının Belirlenmesi Projesi Sonuç Raporu, G.Ü. Kastamonu Orman Fakültesi Kütüphanesi, Kastamonu.

HEMŞİN YÖRESİ BAŞ BAĞLAMASI

Saliha AĞAÇ*
Meral BÜYÜKYAZICI**

ÖZET

Kültürel değerlerin yüzlerce göstergesi vardır. Bunların en önde gelenlerinden birisi giyim-kuşamdır. Bir kültürün şekillendirdiği giyim kuşamı etkileyen olgular aynı zamanda o toplumun yaşam biçiminin, inançlarının ve coğrafyasının da yansımasıdır. Tarih boyunca milletlerin ve insan topluluklarının yaşadıkları coğrafi bölgeler, inançları, yaşam biçimleri, örf ve adetleri, ekonomik durumları farklılık gösterdiğinden, giyim-kuşam şekilleri de çeşitlilik göstermiştir. Türkiye’de de giyim-kuşamda bölgelere, yörelere, köylere ve hatta mahallelere göre değişen farklılıklar gözlenmektedir. Türk kadınının giyim kuşamındaki en önemli unsurlardan biri kullandığı başlıklar olmuştur. Kadın başlıkları çok çeşitlilik göstermekte, zamanla değişikliklere uğrasa da kültürel yapı içerisinde, gelenekselliğini de koruyarak geçmişten günümüze kadar hala varlığını sürdürmektedir. Günümüzde kadın başlıkları ve başörtüleri eski kullanım yoğunluğunu yitirse de, bazı yörelerimizde hala kullanılmaktadır. Araştırmanın amacı, halen Rize ilinde kullanılan Hemşin usulü baş bağlama şeklinin, malzeme, model, teknik, renk ve yöresel özelliklerinin belgelenecek raporlaştırılması ve arşiv niteliğinde doküman oluşturulmasıdır. Halen kullanılan baş bağlama şeklinin raporlaştırılması gelecek nesiller için belge oluşturmak ve tanıtmak, geleneksel değerleri korumak açılarından önem taşımaktadır. Araştırmada belgesel tarama yöntem olarak seçilmiştir. Konuyla ilgili yazılı ve basılı kaynaklar incelenmiştir. Ayrıca alana gidilmiş konuya ilişkin görseller belirlenmiş ve Hemşin yöresi baş bağlaması incelenmiştir. Kullanılan malzemeler, malzemelerdeki süsleme özellikleri, bağlama yöntemi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hemşin, Baş bağlama, Şay bağlama, Şar bağlama, Puşi bağlama.

ABSTRACT

There are hundreds of indicators of cultural values. One of the outstanding of those is clothes. The features affecting

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi, agacsaliha@gmail.com

** Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi,
emeral@gazi.edu.tr mbuyukyazici@gmail.com

clothes formed by a culture are also reflection of life styles, beliefs and geography of that society at the same time. As geographical regions they live in, beliefs, life styles, traditions and customs, economic situations of nations and human communities throughout the history differ from, their forms of clothes also vary from. Differences in clothes changing from regions, districts, villages and even neighborhoods have been observed in Turkey. One of the most significant elements that Turkish women used in clothes have become the headdresses they use. Headdresses have become one of the most important components in clothing of Turkish women. Women headdresses vary and still continue its existence from past to present protecting its traditionalism within cultural structure even though those undergone some changes in time. Even women' headdresses and head scarfs lost their usage density in our day; it is observed that they continue their existence in some of our regions. The purpose of the research is reporting and documentation in the quality of archive of Hemşin way of head scarfing still used in the province of Rize by documenting its materials, model, techniques, color and local colors of it. Reporting of head scarfing method still used has a place in for the future generations in terms of document creating and introducing and protecting traditional values. Documentary scanning was selected as method in the research. Written and pressed sources related to the issue were investigated. Furthermore, the field was gone and the visuals regarding the issue were determined and Hemşin region method of head scarfing was analyzed. The materials used and the features of orientations in the materials were tried to be revealed.

Keywords: Hemşin, Head scarfing, Şay scarfing, Şar scarfing, Puşi scarfing.

Milletler dilleri, kültürleri, inançları, gelenekleri, sanatları ve geriye bıraktıkları sanat ürünleriyle yaşarlar. Türklerin yaşam sürdüğü yerler coğrafi olarak da kültürel olarak da homojen değildir. Kültürel manzarasının çeşitliliği birbirine yakın bölgelerde bile kullandıkları giyim-kuşamlardaki farklılık ve çeşitlilikten anlaşılmaktadır. Türk insanı zevkini, estetik anlayışını, hoşgörüsünü, duygularını ve düşüncelerini giyim kuşamlarına aktararak bunları bir ürün olmaktan çıkarıp anlam yüklemiştir

Türkler Orta Asya'dan batıya gelip İslam kültürü ve batı kültürü ile yakın ilişkiler kurdukları yeni bölgelerine has giyim kültürünü, eski gelenekleriyle sentezlemek yoluyla (Ögel, 1978: 3; Süslü, 1989: 211) yeni bir giyim kuşam kültürü yaratmışlardır.

Anadolu'nun tarih boyunca çok zengin bir kıyafet geçmişine sahip olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Bu topraklarda yaşamış çeşitli ulusların ve

uygarlıkların kendilerine özgü kıyafetleri bulunmakta; ayrıca aynı dönemde bile giysilerde yöresel farklılıklar gözlenmektedir. Geleneksel giyim günümüz giyiminden farklı olarak kültür, sosyal kabul ve yaşam tarzı çerçevesinde kendi kurallarını oluşturarak biçim kazanmıştır. Yöresel giysi ifadesi, bir ülkenin tüm giysi tarzının tek bir çizgide özetlenemeyeceğinin ispatıdır. Yine de tüm yöresel giyimlerin belli bir tarzı paylaştıkları; kentlerde batılı giyim tarzı benimsenmesine rağmen, kırsal bölgelerde geleneksel giyim hala kullanıldığı görülmektedir.

Türk tarihinde toplumsal yaşam ve özellikle de giyimleriyle ilgili belgeye çok az rastlanmaktadır. İslamıktan önce yaşayan Türk'lerle ilgili belge bulmak, bulunanları ise sınıflamak güçtür. Türkler, yüzyıllar boyunca tarihi şekillendiren bir millet olmasına rağmen, tarih yazan bir millet olamamıştır. Askeri sır saklama geleneği nedeniyle tarihi belgeler yok edilmiştir (Komşuoğlu vd. 1986: 212).

Geleneksel Türk giysilerinin başlıca unsurları şalvar, gömlek, cepken ve başlıktır. Bu giysiler cinsiyete, yaşa, etnik ve yöresel özelliklere göre değişebilmektedir. Temel geleneksel Türk giysileri unsurlarından başlık yöreden yöreye çok büyük değişiklikler göstermektedir.

Tarihsel süreçte kadınlar, evden dışarı çıkarken başlarına bir örtü alırlar, ayrıca başörtüsü ve yaşmak kullanırlardı. Divan-i Lugatut Türk'de "Uragut saraguçlandı", yani "kadın başörtüsünü örtündü" deniyordu. Hunlarda, baştan sırtta doğru sarkan başörtüleri vardı. Başörtüsü, yaşmak adıyla kullanılmış ve bazen altına bir takke giyilmiştir (Türkoğlu, 2002:147).

Günümüzde hızlı şehirleşme ve kültürel değişmeye rağmen bazı yörelerde geleneksel kıyafetler ve bu kıyafetlerin bazı parçaları hâlâ kullanılmaktadır. Bu yörelerden birisi de kendine has baş bağlama stiline halen kullanıldığı Karadeniz bölgesi Rize ili Hemşin yöresidir.

Karadeniz bölgesinde kadın hem iş ve aile yaşamının temel direği, hem de toplumsal yaşam içerisinde önemli rol oynamaktadır. Zorlu doğa koşulları nedeniyle dışarıyla fazla bağlantısı olmayan bölge insanları edilgen, durağan ve geleneğe bağımlı bir görünüm arz etmektedir. Bu görünüm geleneksel giyim korunması ve yaşatılmasında etkili olmuştur. Yöreye ait geleneksel giyim parçalarından çorap ve kuşak kısmen kullanılmakta iken, baş bağlama halen kullanılmaya devam edilmektedir.

Hemşin kültürünün özelliklerinden Hemşin kadınına özgü baş bağlama tarzı, son yıllarda sadece Ayder ve Kaçkar Dağları'nın değil, Doğu Karadeniz bölgesi geneline yönelik turizm amaçlı tanıtım faaliyetinin vazgeçilmeyen bir folklorik unsuru haline gelmiştir (Biryol, 2007: 13).

Yapılan bu çalışmada, sürekli güncellenme içinde bulunan giyim-kuşam elemanlarından Hemşin baş bağlamasını gelenekselliği bozulmadan, tamamen kaybolmadan, kullanımdan kalkmadan tespit etmek, fotoğraflar ile kayda geçirmek çıkış noktası olmuştur. Giyim-kuşam elemanlarının yerinde ve hâlâ kullanım halinde tespit edilmesi sadece Türk giyim kültürü için değil, aynı zamanda Türk kültür tarihi açısından da büyük önem taşı-

maktadır. Çalışma Hemşin yöresi ve civar illerde de halen kullanıldığı tespit edilen Hemşin baş bağlamasında kullanılan malzeme ve bağlama yöntemini dokümanete etmek amacıyla planlanıp yürütülmüştür.

Rize İli Hemşin İlçesi Tarihi-Coğrafyası

Mitolojik dönemlerde Hemşin coğrafyasının ismi Dambur olup merkezi şimdiki Hala Köyü civarındır. Fetih öncesi Hemşin tarihi hakkında doğrudan belge yoktur. M.S. 620 yılında Hamam Bey'in önderliğinde Hemşinlilerin ataları olarak gösterilen Amad-Unilerin (Hamedanlı) göçü gerçekleşmiştir. Hamam Beg ve kabilesinin bu göçünü anlatan temel kaynaklar Mamikonyan, Asoghik ve Ghewond'un eserleridir. Birçok araştırmacı ve tarihçi Hemşin adının, bahsi geçen göç olayının önderi olan Prens Hamam'dan türediği konusunda hemfikirdirler. Yöreye "Hamam'ın şenlendirdiği yer" anlamında "Hamam-Şen" denmiş ve bu kelime günümüze kadar Hemşin şeklinde gelmiştir. Yine de bu teoriye itimat etmeyip, Hemşin adının Farsça kökenli "Hem" birleştirici edatı ile "oturulan yer, şenlik olan yer" anlamındaki "Nişin" sözcüğünün kaynaşmasından oluştuğunu belirten yerli tarihçiler de mevcuttur (Gündüz, 2002: 49-50).

1400'lü yılların ortalarına kadar tüm Doğu Karadeniz yöresine olduğu gibi Hemşin coğrafyasına da Kıpçak ve Kuman Türklerinin yerleştirildiği bilinmektedir. Bu Türk kökenli insanlar Roma İmparatorluğu zamanında Hıristiyanlığı benimsemiş, güneydeki Ermenilerle olan sıkı ilişkilerden ötürü kısa zamanda Gregoryen mezhebine geçmişlerdir. Trabzon Rum İmparatorluğu döneminde Hemşin yöresi, güneydeki Erzurum-İspir dolaylarına hâkim olan Akkoyunlu Türkmenleri ile ticari ve kültürel ilişkiler geliştirip zamanla Müslümanlaşmaya ve yeniden Türkleşmeye başlamıştır.

1461 yılında Osmanlı Devletinin Trabzon Rum İmparatorluğunu fetihmesi ile birlikte Hemşin bölgesi de Osmanlı'ya dâhil olmuştur. 1876 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre Hemşin'in 43 köyü bulunmakta, bunların sadece 9'u bugün ki Hemşin sınırları dâhilindedir. 1924 yılında Hemşin bucak statüsünde Pazar'a bağlandı. 1990 yılında ise yeniden ilçe konumuna yükseltildi (<http://www.hemsinliyiz.biz/index.php/Board/18-Tarihimiz/>).

Rize'nin diğer bir ilçesi ve Hemşin'e komşu Çamlıhemşinlilerde de benzer coğrafya yapısı gözlenmektedir. Bu yörelerde Türklüğe özgü halen gözlenebilen tipik ve belli başlı özellikler yaylacılık, sağlam aile geleneği, tandır, tulum ve kaval, horon, türkü ve ağıt söyleme, kadınlarda şar ve kuşak bağlama, erkeklerde körüklü şalvar-zıpka, hoşmer adlı yayla göçer yemeği ile aşure ve türevleridir (<http://www.camlihemsin.bel.tr/sayfa/camlihemsin-hakkinda/94>).

Hemşin Yöresi Giyim Kuşamı

Hemşin yöresi geleneksel giyim kuşamını içinde bulunulan dağlık arazi ve nemli, yağışlı iklimin şekillendirdiği görülmektedir. Kadınların üste daha

çok kadifeden olan, koyu yeşil, bordo, lacivert ve kahverengi renklerin tercih edildiği, etek, kol ve yaka ağzı su taşı, dantel yada fırfırlı **Köynek**; köynek üzerine kalçaya kadar uzunlukta robadan büzgülü, yuvarlak yakalı ve düğmeli **İçlik**; İçliğin üzerine renkli ipekli kumaşlardan 30 cm eninde 40 cm boyunda kumaştan dikilen, bel ve koyuna bantlarla bağlanan **Göğüslük**; Bele üçgen şeklinde katlanarak sarılan yünden el dokuması **Kuşak**; kadife kumaştan dikilen üzeri su taşlarıyla süslü gümüş düğmeli bir çeşit ceket olan **Çuha**; kuşağın üzerine ön tarafa gelecek şekilde takılan siyah ketenden dikilmiş önlük **Kokneç** giydikleri; bellerine **gümüş kemer** veya renkli ipekten üzerine bezden iğnelik, para kesesi ve çakılık takılı olan püsküllü kemer **Tor** kuşandıkları; ayaklarına yün çorap ve çarık giydikleri; başlarına ise kenarları çeşitli el oyalarıyla veya boncuk ve pullarla süslü siyah ince bir yemeni olan **Çember** (Pullu olanına cimpuli yada titiriba denir), bunun üzerine de karışık desenli olduğu gibi turuncu, mor, kırmızı gibi parlak renklerde olan yemeninin üzerine ince şerit şeklinde sarılan uzun ipek eşarbin alnın orta yerinde düğüm yapılarak şişirip, uzun kalan kısımlar arkadan sarkıtıldığı **şar/şay/puşi** bağladıkları görülmektedir.

Günümüzde baş bağlama şekilleri ve ayağa giyilen çoraplarda hiçbir değişiklik görünmemektedir. Üste giyilenlere ise farklı modeller, renkler ve etek, bluz eklenmiş durumdadır. Bele bağlanan el dokuması kuşak, sadece yaşlılar tarafından giyilmektedir. Ayağa giyilen çarık, zor dikilmesi nedeniyle zamanla yerini lastik ayakkabıya terk etmiştir.

Kadın kıyafetlerinin kısmen özelliklerini koruması, yörenin hava şartlarına bağlıdır. Yöreye birçok yabancı ve yerli turist geldiği halde halk kendi giyimini benimsemektedir. Ayrıca büyük şehre gidip gelen ve okuyan gençler yöre giysilerinin önemini anladıkları için köylerine döndüklerinde sandıklardan eski giysileri çıkararak giymektedirler (<http://www.camlihemsin.bel.tr/sayfa/camlihemsin-hakkinda/94>).

Yöntem

Halen Rize ilinde kullanılan Hemşin usulü baş bağlama şeklinin malzeme, model, teknik, renk ve yöresel özelliklerinin belgelenecek raporlaştırılması ve arşiv niteliğinde doküman oluşturulmasını amaçlayan çalışmada, Hemşin usulü baş bağlama stili fotoğraf, dergi, kitap ve web sayfaları gibi dokümanların görsel olarak incelenmesini kapsayan “görsel analiz yöntemi” kullanılmıştır. Görsel analiz yöntemi film, video, fotoğraf gibi dokümanların görsel olarak incelenmesini kapsamaktadır (Çileroğlu ve Kıvılcımlar, 2014; Ağaç ve Sakarya, 2015).

Ayrıca literatürde konuyla ilgili güvenilir ve yeterli sayıda bilgiye ulaşamadığı için malzemenin sahadan derlenmesi esnasında alan araştırması tekniği de kullanılmıştır. Alan araştırmasında serbest görüşme tekniği ile konuya ilişkin görseller belirlenmiş ve Hemşin yöresi baş bağlama stili incelenmiştir. Alan araştırmasında kaynak kişilerin fotoğraf çektirmek istememeleri, konuşmaya zaman ayırmak istememeleri, kimlik bilgilerini vermek

istememeleri sorunlarıyla karşılaşmıştır. Kullanılan malzemeler, malzeme-lerdeki süsleme özellikleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Çalışmada görsel analiz çözümlemesi iki aşamada yapılmıştır. Birinci aşamada; çalışmayı yönlendiren kuramsal bilgiler toplanmıştır; ikinci aşamada ise ulaşılan fotoğraflar, resimler belirlenen kriterler açısından değerlendirilmiştir. Çalışmada gazete, dergi, web siteleri, alanda çekilen resimlerdeki Hemşin usulü baş bağlaması görsel analiz yöntemiyle malzeme, renk ve baş bağlama açılarından incelenmiştir.

Bulgular

Kadınların, İslami kurallar nedeniyle baş örtmeleri, aynı bölgelerde yaşayan Hıristiyan kadınların baş örtme geleneklerinden çok farklı olmamıştır. Hatta Hitit, Frigo ve Urartu geleneklerinin devam ettiği bile söylenebilir. Müslüman kadınlarda fark, sadece örtülerin, özellikle boyun ve gerdanı kapatacak biçimde kullanılmasıdır. Bunun da Kur'an'daki konuyla ilgili ayetlerin yorumundan kaynaklandığı anlaşılmaktadır (Türkoğlu, 2002:148).

Tarihsel süreçte başın örtülmesinde kadınların baş tuvaletlerinde Geysubend olarak da adlandırılan alın çatkısı kullanıldığı bilinmektedir. Alın çatkısından biraz daha geniş olanına ve kaşların üzerinden alın bölgesine sım sıkı bağlanan tülbent, çember veya herhangi bir beze Kaşbastı denilirdi. Kaşbastılar başı ağrıyan kadınlar tarafından alınlarını sıktırmak için kullanılırdı (Koçu, 1996: 11-12). Çember boyun veya alna bağlanırdı, kaşbastıya benzerdi. Çemberler hem üzerine bağlanan örtü veya başlığı sabit tutar, hem de başta oluşan terin yüze akmasına engel olurdu (Koçu, 1996: 70). Artvin ili Şavşat ilçesinde ise benzer amaçlı beyaz veya siyah renkli, başa örtülen örtüyü sabitleyen, alına gelecek yerine mahmudiye takısı bağlanarak alın üzerinden başa bağlanan "çıt" adı verilen çatkı kullanıldığı görülmektedir (Ural, 1998: 24). Yine Karadeniz bölgesinde Trabzon ili Beşikdüzü ilçesinde, bağlanışı farklılık göstermekle birlikte "çember üzerine çember sararak" baş bağlama yapıldığı görülmektedir (Karataş, 2010: 90-91).

Kadınların başlarına örttükleri başörtüleri, hemen hemen dünyanın her yerinde, ufak değişikliklerle birbirine benzerler. Buna, kadınların kendi zevklerini de eklemek lazımdır. Ayrıca yine örtme ve bağlama değişiklikleri ile kadın başörtülerinin, ayrı adlar alabileceği ihtimali unutulmamalıdır (Ögel, 2000: 191).

Araştırmanın konusunu oluşturan Hemşin baş bağlamada kullanılan alın çatkısı veya çember günümüzde yörede 'Puşi' olarak adlandırılmaktadır. Koçu'ya (1996:195) göre "Puşu/Puşi eskiden askerlerin başlarına sarıdıkları hafif sarık; topçularla tersane kalyoncularının giydiği serpuşa verilen isimdi. Puşu külâh, kavuk etrafına sarılmaz; doğrudan çıplak başa sarılırdı". Türk Dil Kurumu'nda Puşu/Puşi kelimelerinin tanımı bulunmamakta; poşu kelimesi ise "kenarları saçaklı ipek, pamuk, yün vb.nden yapılmış bir tür başörtüsü; vaktiyle omuzlara atılan, başa sarılan kenarları saçaklı ipek

örtü” olarak açıklanmaktadır (TD, 2015). Puşi Uzakdoğu Asya'dan Avrupa'ya kadar birçok bölgede farklı şekillerde kullanılan bir aksesuardır. Türk dünyasında Yörük ve Türkmenlerin bilinen tarihinden beri Puşi kullanılmaktadır. Puşi kullanımı Anadolu'da Türklere has olmadığı gibi Ermeni, Süryani ve Kürtler tarafından da kullanılmaktadır.

Yörede yapılan alan incelemesinde bölgede yaşayanlar eskiden bu örtüye “şay veya şar” dediklerini belirtmişlerdir. Yapılan taramalarda Doğu Karadeniz Bölgesi'nde iki veya daha çok kişi arasında 7'li hece ölçüsüne göre irticalen söylenen halk şiiri tarzı olan atma türkünde ‘şay’ kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.

Başına İran şayı
Şişir alnını şişir
Gördüğümüz kızlar
Bu köydemi yetişir

Başına İran şayı
Bezdin daha bağlama
Gelipte buralara
Yüreğimi dağlama

Başına İran şayı
Kırılısın dört bir yanı
Kırılısada bırakmam
Ben bir tuttuğum dalı

(Kaynak: <http://www.suleymangulas.8m.com/turku.html>)

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yörelere göre kesme türkü, karşı-beri, karşılama ve kovalama gibi adlarla da bilinen atma türküler özellikle düğün, yedi (düğün ertesi), ternek / vartivor (yayla eğlenceleri), bayramlar, şenlikler, imeceler veya uzun yayla yolculukları sırasında söylenirler (<http://www.turkuler.com/thm/turkuler2.asp>).

Gündüz'ün (2002:84) Hemşinlilerin Dil-Tarih-Kültürü hakkında yazdığı kitabın bir bölümünde hazırladığı Batı Hemşinlilerin kullandığı kelimelere ilişkin sözlükte **Şar** “başörtüsü, poşu (Risvan, Cihanbeyli) (DS. Cilt: X, Sh:3574)” olarak; **Şay** ise “ipekten büyük örtü, İran şayı, sor (Maraş, Elbistan), şar (Konya) (DS. 3748a)” olarak tanımlanmaktadır.

Hemşin kadınının geleneksel kıyafeti olan şar/şay/puşi; canlı, renkli, ipek örtü altında kenarları oyalı, özel bir bağlanma şekliyle kullanılır. Hemşin tarihi kadar eski olan bu geleneksel kıyafetin, ne zamandan beri kullanıldığı konusunda sağlıklı bir bilgi yoktur. Ancak Hemşinlilerin Karadeniz Bölgesine gelişleri daha çok efsanelere ve seyyahların anlattıklarına dayanmaktadır. Hemşinlilerin Orta Asya'dan gelen Türkmen halkı olduğu ve Doğu Anadolu'ya (Kars-Erzurum) yerleştikleri ve oradan da Hemşinlilerin anlattıklarına göre Erzurum-Kars bölgesinden Hemşin bölgesine geldikleri söylenmektedir (http://www.hemsin.gov.tr/default_b0.aspx?content=186).

Hemşin yöresi kadın giysileri, zamanla içerisinde farklı çizgiler kazanmış olmakla birlikte temel özelliklerini yakın yıllara kadar korumuştur. Geleneksel giyim artık neredeyse terk edilmiş ve sadece “baş bağlama” değişmeden günümüze ulaşılabilmektedir. Araştırmada alanında aslında değişen zaman ve kent kültürünün yaygınlaşması yöresel giyimin yerini almıştır. Ancak Hemşin halkında en özgün ss donanımı kadınların başlarında görülen “şay/şar/puşı” adı verilen ipek şaldır. Bu şallar İnan kökenli bir örtüdür ve siyah zemin üzerine sarı ya da kırmızı benekli bir deseni vardır. Bu baş donanımı Hemşin kökenli kadınların iş zamanı dışında kullandığı bir donanımdır.

Yrk ve Türkmenlerin bilinen tarihinden beri kullanılan bu kıyafet, Uzak Doğu Asya’dan Avrupa’ya kadar birçok bölgede farklı olarak kullanılmıştır. Neticede Hemşinliler bu bölgeye isimleri ile birlikte geldiğinden beri geleneklerini de bırakmamışlardır.

Resim 1. Günümüzde Geleneksel Giyim

Hemşin halkının yaşlı insanlarından ve bilirkişilerinden alınan bilgilere göre Meşrutiyet döneminden Cumhuriyet döneminin 1920-1930 yıllarına kadar Hemşinliler, tarlalarında ektikleri kendir bitkisinden elde ettikleri iplikten her evde bulunan keten örme atölyelerinde başlarına taktıkları şay/şar/puşileri dokumaktaydılar. 1940 yıllarından itibaren dokuma sana-

yinin gelişmesi ile Hemşin şay/şar/puşileri Bursa'da üretilerek örülen ipek malzemesinden temin edilmeye başlandı ve 1960 yılına kadar devam etti. Sonrasında ipek kumaşından elde edilen şay/şar/puşiler İran'dan gelmeye başladı. Hemşin'de "İran Şarı" çok kıymetli idi. 'Puşi' adının da İran'dan getirilen ipek kumaşla birlikte geldiği düşünülmektedir.

Günümüzde kısmen kullanılan Hemşin Çorabı ile bel kuşağı önemini kaybetmesine rağmen, Hemşin şay/şar/puşisi hala geleneksel yapısını korumaktadır (Resim 1). Bu baş bağlama tarzı tüm orijinalliğini koruyarak devam ettirilmektedir. Bu baş donanımı, Hemşinlilerin milli kıyafeti denilecek derecede özel bir tarzdır ve önemlidir. Hemşin kültürü denilebilecek endemik nitelikleri fazla olan kültürün bugüne kadar korunarak değişime uğramayarak gelmesinde Hemşin coğrafyasının haşinliği ve ulaşılamazlığı etkili olmuştur (Gündüz, 2002: 99).

Şay/Şar/Puşi Bağlama

Hemşin kadınının geleneksel kıyafeti ve simgesi olan şay/şar/puşi, Hemşin'in tarihi kadar eskidir. Ulaşılabilen eski resimlerde farklı bağlamalar olduğu görülmektedir (Resim 2-3-4).

Resim 2. Eski resimlerde şar/şay/puşi bağlama
(Kaynak:<https://hemsinturk.wordpress.com/2011/10/14/pusi-kulturumuz/>)

Resim 3. Samista'da genç kızlar Resim 4. Şar'larını bağlamış Çelina köyü kadınları
(Kaynak: Biryol, 2007: 169 - 45)

Şay/Şar/Puşi, yemeninin üzerine ince Şerit Şeklinde sarılan uzun bir eŐarptır. Ebatları yaklaşık 140x148cm`dir. Bu örtünün bağlama tarzı tamamen yöreye özeldir. Alnın orta yerinde düğüm yapılarak ŐiŐirilir. Uzun kalan kısımları arkadan sarkıtılır. Karışık desenli olduğu gibi turuncu, mor, kırmızı gibi parlak renklerde olanlar da vardır. Genelde yöre sakinleri puŐisiz dışarıya çıkmazlar (Resim 5).

Resim 5. Günümüzde Şar/Şay/puşi bağlama

Hemşin bölgesi baş bağlamada yaşlılar Şay`ı daha mütevazi bağlarken, evli bayanlar çift burgu ile, genç kızlar ise tek burgu ve canlı renk Őemeleri ile bekar olduklarını simgelemiŐlerdir.

Ucuna titiriba denilen madeni pullarla iŐlenen ebatları yaklaşık 80x80 cm olan Şifon ile birlikte bağlanan Şay/Şar/puşi, Hemşin geleneksel kıyafetini tamamlayıcı bir aksesuardır. PuŐilerin göz alıcılığı kadar Őifonların boncukları da dikkat çeker (Resim 6).

Resim 6. Titiriba

Yöredeki bayanlar titiribayı değişik şekillerde işlemişlerdir (demir pul, renkli boncuk, oya vb.). Üretkenliklerini ve zevklerini kullanan hanımlar şifonda kullandıkları boncuklara üzüm şekli, kiraz şekli vererek yeni görünümler ortaya çıkartmışlardır. Bunları işlerken beraberinde bağlayacakları şay/şar/puşinin renklerini de dikkate almışlardır (Resim 7).

Resim 7. Oyaly Titiribalar

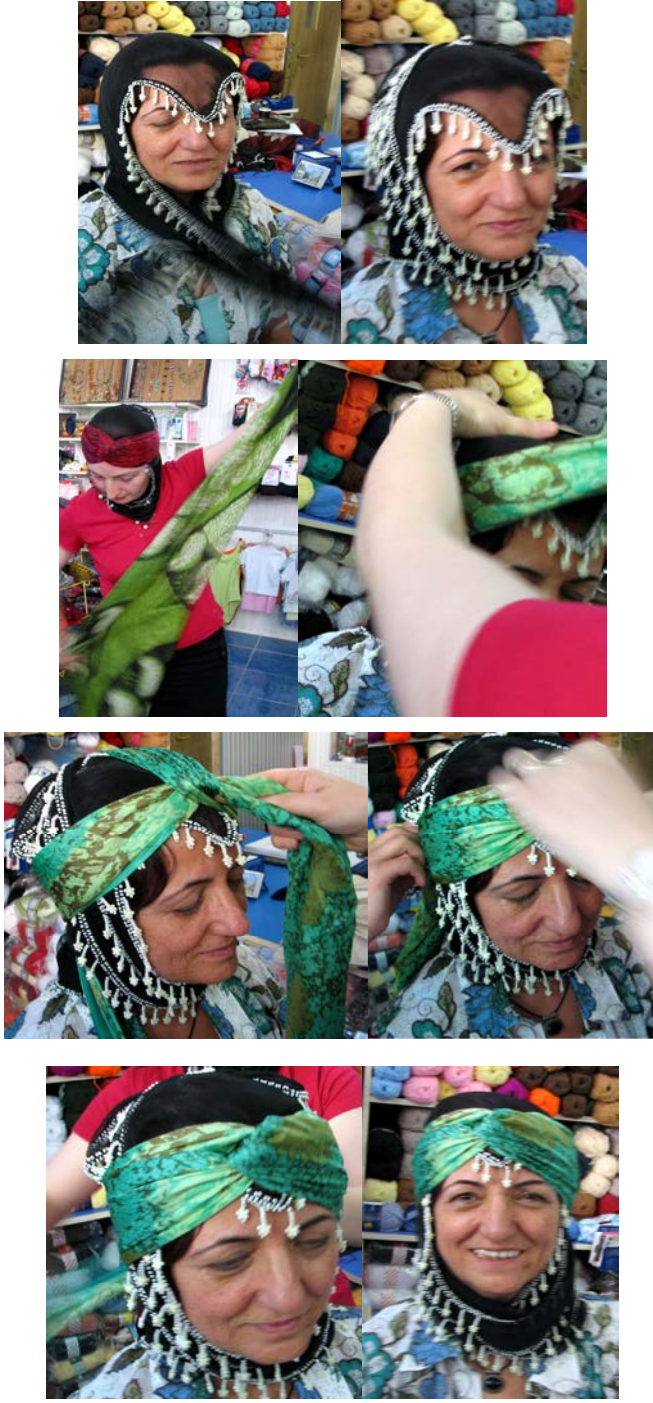
Genç kızlar daha canlı göz alıcı renkte puşileri tercih ederken, yaşlılar daha ağır, koyu renkli şay/şar/puşileri ve sade şifonları kullanmaktadırlar (Gündüz, 2002: 99) (Resim 8). Özel günler için sakladıkları şay/şar/puşilerini günlük kullanmazlar, sadece düğün bayram ve göç günlerinde sararlar.

Resim 8. Şay/Şar/Puşi Örnekleri

“Çember, pullu yemeni” üzerinde hiçbir motif olmayan örtüye; yemeni üzerinde küçük motifler olana da “yazma” denir. Kare biçiminde olan yemeninin herhangi bir kenar ortası başın üzerine örtüldükten sonra, iki ucu çene altında birleştirilir. Arkada kalan diğer iki uçtan bir tanesi on tarafa getirilerek çene altından dolandırılıp başın üstüne konulur.

Çember bağlama olarak bilinen bu baş bağlamasına Türkiye'nin her yerinde rastlamak mümkündür. Uçlarında bulunan iri metal pullar çember bağlama yapıldığında yüzün etrafı çevrelenmiş olur.

Resim 9. Şay/Şar/Puşı Bağlama Aşamaları

Karadeniz Hemşin bölgesinde kadın başı iki ayrı örtüden oluşmaktadır. Alta şifon adı verilen mavi ve siyah renklerde bir örtü veya boncuklu ya da oyali ince bir yazma, bunun üstüne ise şar/şay/puşı adı verilen daha kalın ve renkli bir eşarp bağlanır.

Hemşin yöresinde de 'titiriba' adı verilen şifondan pullu örtü bir ucu alından üçgen formda sarkacak şekilde başa örtülür. İki ucu çene altından çok fazla sıkmadan ve pullar veya oylar estetik bir konumda duracak şekilde kulakların üzerinden geçirilerek başın üstünde bağlanır.

Şay/Şar/Puşı çapraz uçlarından birleştirilerek başın arkasından getirilerek alın bölgesinde burğu olacak şekilde birleştirilir. Burgunun şekli kadının yaşlı, evli veya bekâr olmasına göre değişiklik gösterir. Evlilerde çift burğu, bekârlarda ise tek burğu medeni durumu belirler. Burğu yapılan Şay/Şar/Puşı başın arka tarafına bağlanır (Resim 9).

Sonuç

Gelişen teknoloji ve yaşam koşulları geleneksel giyimi etkilemiştir. Merkeze yakın bölgelerde bu durum daha çok etkisini gösterirken, dağ bölgelerinde daha az etkili olduğu ve gelenekselliğe daha yakın oldukları görülmektedir. Geleneksel kıyafetler genel olarak sadece halk oyunlarında kullanılmaktadır. Geleneksel giyime en yakın giyinilenlerin yaşlılar olduğu görülmektedir.

Araştırma süresince özellikle Anadolu'daki giysiler ile ilgili araştırma yapmanın zor olduğu görülmüştür. Ülkemizde geleneksel giyimle ilgili az sayıda yazılı kaynak ve müze mevcuttur. Özellikle müzelerdeki parçaların künye bilgileri yetersiz kalmakta ve çoğunlukla bu parçaların başka bir müzeden nakil olması nedeniyle yöreye özgü giyim-kuşam saptaması yapmak güçleşmektedir.

Başlık, Türk kadınının giyimindeki en önemli unsurlardan biri olmuştur. Kadın başlıkları çok çeşitlilik göstermekte, zamanla değişikliklere uğrasa da kültürel yapı içerisinde, gelenekselliğini de koruyarak geçmişten günümüze kadar hala varlığını sürdürmektedir.

Kadın giyim ve süslenmesi, kadının konumuna göre çeşitlilik göstermektedir. Farklı giyinme, farklı takma, farklı bağlama, farklı motif, farklı renk ile bir tür iletişim kurmaktadır. Anadolu kadını eskiden beri başlıklar ile ayırt edilmeyi ortaya çıkarmıştır. Çocuk, genç kız, nişanlı kız, gelin, evli kadın, dul kadın, kaç çocuğu olduğu gibi işaretleri başa takılanlarla yansıtmaktadır.

Eski gelenek ve göreneklerin öğrenilmesinde amaç tekrar onlara dönüp eskisi gibi yaşamak değil, günümüz kültürünü bize ait öğelerle zenginleştirmek ve geliştirmek olmalıdır. Çünkü bir milletin kültürel zenginliği sadece geçmişten aldığı zengin miras ile değil onu nasıl koruduğu ve yaşattığı ile de ölçülür. Bu bağlamda yapılan çalışma kapsamında değerlendirilen Hemşin baş bağlamasının yöre halkı tarafından hala kullanılmasıyla bu mirasa sahip çıktıkları ve hayatın içinde kendi zevkleriyle onu harmanlayıp kullandıkları ve yaşattıkları belirlenmiştir.

KAYNAKLAR

- AĞAÇ Saliha - SAKARYA Menekşe (2015). "Optik Sanat ve Moda Sektörü Uygulamaları", *2.Sanat ve Tasarım Eğitimi Sempozyumu*. Başkent Üniversitesi. Ankara.
- BİRYOL Uğur (2007). *Hemşinliler Göç ve Pastacılık Gurbet Pastası*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÇİLEROĞLU Birsen - KIVILCIMLAR İnci Seda (2014). Fast Fashion Koleksiyonlarında Yer Alan Spor-Casual Giysilerin Tasarım Özelliklerinin Belirlenmesi. *International Journal of Science Culture and Sport*, Special Issue on the Proceedings of the 3rd ISCS Conference SI(1): 623-633.
- GÜLER Mediha - AKPINARLI H. Feriha - ORTAÇ H.Serpil - BÜYÜKYAZICI Meral - ERKAPLAN Emel - KURT, Gülten (2010). *Hemşin Çamlıhemşin El Örgüsü Çoraplar*, Hazar Reklam Matbaacılık. Ankara.
- GÜNDÜZ Ali (2002). *Hemşinliler Dil- Tarih Kültür*, Ardanuç Kültür Yardımlaşma Derneği Yayın No:2, Yeni Gözde Matbaası, Ankara.
- KARATAŞ Hicran (2010). Trabzon İli Geleneksel Giyim Kuşam Kültürü Üzerine Bir İnceleme, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon.
- KOÇU Reşat Ekrem (1996). *Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü*, 2. Basım, İstanbul: Güncel Yayıncılık.
- KOMŞUOĞLU Şükran – İMER Arsal – SEÇKİNOZ Mine – ALPASLAN Sabiha – ETİKE Serap (1986). *Moda Resmi ve Giyim Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ÖGEL Bahattin (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt 5, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- ÖGEL Bahattin (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- SÜSLÜ Özden (1989). *Tasvirilere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, Ankara: AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Türk Dil Kurumu (TDK),
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.55a19afc3a8ba8.84910624 Erişim Tarihi: 11.07.2015
- TÜRKOĞLU, Sabahattin (2002). *Tarih Boyunca Anadolu'da Giyim Kuşam*, Atılım Kağıt Ürünleri ve Basım San. A.Ş., İstanbul.
- URAL Uğur (1998). Artvin –Şavşat İlçesi Kadın Giysilerinin İncelenmesi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
<http://www.camlihemsin.bel.tr/sayfa/camlihemsin-hakkinda/94>, 12.07.2015
- <http://www.hemsinliyiz.biz/index.php/Board/18-Tarihimiz/>, 12.07.2015
- <https://hemshinturk.wordpress.com/2011/10/14/pusi-kulturumuz/>, 12.07.2015
- <http://www.suleymangulas.8m.com/turku.html>, Erişim Tarihi: 12.07.2015
- <http://www.turkuler.com/thm/turkuler2.asp>, Erişim Tarihi: 12.07.2015

TÜRKÇENİN İNGİLİZCE YOLUYLA MELEZLEŞMESİ: SAMSUN'DAKİ İŞ YERİ VE MEKÂN ADLARI ÖRNEĞİ*

İsmail YAMAN**
Emrah EKMEKÇİ***

ÖZET

Mevcut betimsel çalışma, araştırmacıların Samsun il merkezinde tespit ettiği İngilizce kelimelerin veya seslerin kullanıldığı iş yeri ve mekân isimlerinin incelenmesini kapsamaktadır. İngilizcenin bir şekilde etkisinin görüldüğü isimler ilk önce bir havuzda toplanmış ve ayrıntılı bir inceleme sonrasında araştırmacılar tarafından Türkçenin İngilizce yoluyla melezleştirilmesi bağlamında kategorilere ayrılmıştır. Kategoriler oluşturulurken incelenen mağaza ve mekân adları biçimbilimsel ve sözdizimsel açıdan ele alınmıştır. Ortaya çıkan kategoriler Türkçenin İngilizce yoluyla tamamen İngilizce sözcükler ve sesler kullanılarak (The Garden Cafe, Europcar, Kids Castle), söz dizisine İngilizce başlayıp Türkçe devam ederek (Ultraline Dış Cephe Sistemleri, Eurofix Gemicilik, Sunrise Kuaför), söz dizisine Türkçe başlayıp İngilizce devam ederek (Aksa Botanic Center, Vatan Computer, Yataş Bedding), Türkçe sözcüklerin yazım şeklini kısmen veya tamamen İngilizceleştirerek (Marca Cafe, İlhan's Halı, Caploonba), İngilizce sözcüklerin yazım şeklini kısmen veya tamamen Türkçeleştirerek (Campüs Cafe, Kempil, Rengarenk Kosmetik & Accessories) ve Türkçe ve İngilizce unsurları tek bir sözcükte birleştirerek (Samwin Cam Balkon, Efetech, Atamark) melezleştirildiğini göstermektedir. Söz konusu kategoriler Türkçe ve İngilizce arasındaki ilişkinin Samsun il merkezinde bulunan iş yeri ve mekân adları bağlamında nasıl kendini gösterdiğini açıklamaktadır. Sınırlı bir ölçekte ele alınan bu diller arası ilişki, günlük hayatın doğal bir parçası ve her yerde kolayca gözlemlenebilen bir durum olması dolayısıyla Türkçe ve İngilizce arasındaki genel ilişkinin ne yönde olduğuna dair önemli ipuçları vermektedir.

Anahtar Sözcükler: Türkçe, İngilizce, melezleşme, iş yeri ve mekân adları

* Bu çalışma 28-30 Mayıs 2015 tarihlerinde Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi'nce düzenlenen 1. Uluslararası Dil Eğitimi ve Öğretimi Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, ismail.yaman@omu.edu.tr

*** Yrd. Doç.Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, emrah.ekmekci@omu.edu.tr

ABSTRACT

This study is a descriptive one and covers the investigation of shop and place names with English words or sounds gathered as a result of the two-month observation of the researchers in the centrum of Samsun. Names reflecting any effect of English were collected in a pool, and following an in-depth analysis, they were categorized by the researchers under the framework of the hybridization of Turkish through English. The covered shop and place names were considered in terms of morphological and syntactical features while placing them under different categories. The yielded categories indicate that Turkish is hybridized through English by using totally English words and sounds (The Garden Cafe, Europcar, Kids Castle), beginning the syntax in English and then continuing in Turkish (Ultraline Dış Cephe Sistemleri, Eurofix Gemicilik, Sunrise Kuaför), beginning the syntax in Turkish and then continuing in English (Aksa Botanic Center, Vatan Computer, Yataş Bedding), English-izing the spelling of Turkish words partly or completely (Marca Cafe, İlhan's Halı, Caploonba), Turkish-izing spelling of the English words partly or completely (Campüs Cafe, Kempil, Rengarenk Cosmetik & Accessories), and combining Turkish and English components in one word (Samwin Cam Balkon, Efetech, Atamark). These categories yielded by this study clearly explain how the interlanguage relationship between English and Turkish appears in the context of shop and place names located in the centrum of Samsun. As an integral part of daily life and a readily-observable phenomenon, this inter-language relationship handled on a limited scale under this study provides remarkable clues as to the direction the general relationship between Turkish and English moves towards.

Keywords: Turkish, English, hybridization, shop and place names

Diller doğaları gereği sürekli bir değişim süreci içindedir. Bu değişim süreci dillerin gelişmesini, diğer dillerle kelime alışverişi yapmasını, farklı ağız ve lehçelerin oluşmasını, dilbilgisel ve sözcüksel değişikliklerin meydana gelmesini içerebilir. Dünya dilleri arasında tam anlamıyla saf bir dil bulmak olanaksızdır, diğer bir deyişle kültürler ve diller arası etkileşim sonucu yer-yüzünde konuşulan tüm diller birbirlerinden kelime alışverişinde bulunmaktadır (Özkan ve Musa, 2004). Bu diller arası alışveriş bazı dillerin diğer diller üzerinde hâkimiyet kurması olarak da gerçekleşebilir. Bu durum neredeyse tüm dünyada ortak dil olarak kabul gören İngilizcenin Türkçe ile etkileşimi bağlamında da kendini göstermektedir. İngilizcenin giderek artan bir şekilde Türkçenin kullanım alanına girdiği rahatlıkla söylenebilir. Özellikle küreselleşmenin etkisiyle tüm dünya ülkelerinde sosyal, ekonomik ve

kültürel boyutta kendini gösteren İngilizce etkisi, Türkiye'de iş yeri ve mekân isimlerinde de varlığından söz ettirmektedir.

Yabancı marka isimlerinin Türkiye pazarında kullanılmasının yanında birçok iş yeri isminin bir şekilde İngilizcenin etkisiyle tuhaf ve şaşırtıcı bir hâl almaya başladığı gözlenmektedir. Özellikle büyük şehirler bu durumdan çok daha fazla nasibini almıştır. Karadeniz bölgesinin en büyük şehri olan Samsun ilindeki mağaza ve mekân isimlerinin de İngilizce ve Türkçe etkileşiminden kaynaklı yadırgatıcı Türkçenin biçimbilimsel ve sözdizimsel yapısına uymayan özellikler taşıdığı şehrin önemli caddelerinde hemen göze çarpmaktadır. Bu kapsamda genel çalışmaların yanında Trabzon, Van, Ordu, Bursa, Ödemiş ve Sivas gibi farklı il ve ilçelerde benzer çalışmalar yapılmış, genel olarak iş yeri adları incelenmiş ve çeşitli sonuçlara varılmıştır. Samsun ile ilgili alanyazında herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Genelde diller arası, özelde ise Türkçe ve İngilizce arasındaki ilişkinin Samsun ilinde ne ölçüde olduğu, etkileşimin daha çok hangi dilden diğerine yoğunlaştığı ve Samsun'daki mağaza ve mekân isimlerinin hangi doğrultuda olduğu bu çalışmanın temel araştırma sorularını oluşturmaktadır.

Alanyazın Taraması

Türkiye'de iş yeri isimleri üzerine yapılan çalışmaların sayısı oldukça sınırlıdır. Mevcut çalışmaların da üzerinden zaman geçtikçe geçerlilikleri kaybolmaktadır. Çünkü iş yerleri ve mekânlar sürekli bir değişim içindedir. Bu yüzden bu tür çalışmalarda tarihsel güncellik büyük önem arz etmektedir.

Türkiye'de iş yeri isimlerinin niteliği ile ilgili olarak il ve ilçe bazında nicelik olarak az da olsa çeşitli çalışmalara rastlanmaktadır. Örneğin, Arvas (2011) Van ilindeki iş yeri isimlerinin zaman içerisinde değişime uğrayıp uğramadığını araştırdığı çalışmasında, teknolojik ve yapısal değişikliklerin iş yeri isimleri üzerindeki etkilerinden bahsetmektedir. Tümevarım yönteminin kullanıldığı çalışmada, örneklem olarak 100 (yüz) iş yeri ismi üzerinde çalışılmıştır. İşyeri isimleri geleneksel ve geleneksel olmayan şekilde iki kategoride incelenmiştir. Birinci kategoriyi soyadları, şehir, kişi, tarihi ve yerel isimler oluştururken ikinci kategoriyi yabancı, anlamı bilinmeyen veya ilginç isimler oluşturmuştur. Yazar çalışmasında iş yeri isimleri üzerinde etkisi olan iç ve dış dinamiklerin üzerinde de durmaktadır. Özellikle ilçelerden gelip Van merkeze yerleşen insanların iş yerlerine koydukları isimlerle iç dinamikleri, il dışından gelip yerleşenlerin ise dış dinamikleri oluşturdukları vurgulanmıştır. Arvas (2011) çalışmasında sonuç olarak Van'ın merkezinde incelediği iş yeri isimleri üzerinde kişilerin içinde yaşadığı toplum yapısı, psikolojisi, kişiliği, yaşantısı, aile yapısı ve tarihinin etkili olduğunu belirtmektedir. Ana ve ara sokaktaki iş yeri isimlerinde de dikkat çeken farklılıklar olduğu ortaya konmuştur. Çalışmada, yabancı isimlerin etkilerinin sadece ana caddedeki iş yeri isimlerinde değil aynı zamanda ara sokaklardakilerde de olduğu ve bu durumun toplumun değişiminin bir yansıması olarak görülmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

Kartallıoğlu (2001) Trabzon ili Maraş caddesindeki işyeri isimleri üzerinde yaptığı çalışmasında 428 işyeri ismini incelemiştir. Araştırmacı incelediği bu işyeri isimlerini ‘tamamen yabancı kelimelerle kurulanlar, en az bir tane yabancı kelime taşıyanlar’ ve ‘söz dizimindeki bozulmalar’ olarak üç başlık altında incelemiştir. Çalışmada ilk kategori kapsamında 39, ikinci kategori kapsamında 39 ve üçüncü kategori kapsamında 141 işyeri ismi tespit edilmiştir. Yazar elde ettiği bulgular çerçevesinde işyeri isimleriyle ilgili çok ciddi sorunlar olduğu kanısını dile getirmiş ve çeşitli önerilerde bulunmuştur.

Bir diğer çalışmada Demircan (2001), iş yeri adlarını incelemiş; küreselleşmenin önemine dikkat çekmiş ve bu durumun markaların rütbeleşmesine yol açtığını belirtmiştir. Yazar, ürün adlarını marka olmayan adlar taşıyıp yerli olanlar ve çoğunlukla yabancı adı taşıyan ancak yerli mi yabancı mı belli olmayanlar olarak ikiye ayırmıştır. İstanbul’daki dükkân adlarından ve sormaca tekniği kullanarak elde edilen verilerden örnekler veren yazar, iş yeri adlarına seçilen isimlerin nedenlerini de çalışmasında belirtmektedir.

İlçe bazında yapılan bir çalışmada Gaddar (2014), dil kirliliği ile ilgili Ödemiş’teki iş yeri adlarını incelemiştir. Çalışma kapsamında bazı iş yeri sahipleriyle görüşülmüş ve iş yeri adını veriş sebebi sorulmuştur. Geniş bir örneklemin incelendiği çalışmada, Ödemiş’teki iş yeri adları arasında Türkçe kurallara uygun olanların yanı sıra kısaltmaların, eksilteli yapıda ve Türkçe söz dimine aykırı olanların da bulunduğu aynı zamanda yabancı sözcüklerden oluşan iş yeri adlarının da tercih edildiği saptanmıştır. Araştırmanın sonucunda Türkçe ya da Türkçeleşmiş iş yeri adlarının iletişimi kolaylaştırmasına rağmen iş yeri sahipleri tarafından Türkçeye uygunluk durumunun pek de dikkate alınmadığı vurgulanmıştır. Daha çok ilgi çekici adlar tercih edilmiş, bu adları veren iş yeri sahiplerinin eğitim seviyesi incelendiğinde yükseköğretim görmüş kişilerin de varlığına dikkat çekilmiştir. İş yeri adlarına verilen yabancı kökenli ya da Türkçeleştirilmiş kelimelerin Türkçeye büyük zarar verdiği, bu durumun daha çok bilinçsizlikten kaynaklandığı ve bu doğrultuda alınacak kararların Türk kültürüne de büyük hizmet edeceği çalışmada özellikle belirtilmiştir.

Benzer şekilde, Sivas ilinin incelendiği Kaya’nın (2008) çalışmasında, üç yıl süreyle iş yeri sahipleriyle bizzat görüşülerek dükkân isimleriyle ilgili veri toplanmıştır. İş yerlerine verilen isimlerin nedenleri sorgulanmış ve toplam 19 grup ortaya çıkmıştır. Kaya (2008, s. 2) çalışmasında bu grupları “isme, soy isme ve lakaba dayalı adlandırmalar, birtakım düşünceye bağlı ad verme, zevklere bağlı olarak ad verme, farklı bir adla dikkati çekme düşüncesi, il, çevre, çevredeki kurum-kuruluşlardan dolayı ad verme, etik yaklaşımla ad verme, etnik yaklaşımla veya sülaleye bağlı ad verme, inanca bağlı ad verme, TV dizisinden etkilenmeye bağlı ad verme, milli hislenişle ad verme, sıra düşüncesine bağlı ad verme, satılan ürünün markasına bağlı ad verme, yabancı kelimeyle entelektüel görünme düşüncesiyle ad verme, ya-

bancı kelimelere tepki olarak ad verme, kısaltmaya bağlı ad verme, niyet ve dileğe bağlı ad verme, yapılan işe uygunluk göstermeye bağlı ad verme, kardeş ortaklığına bağlı ad verme ve ömrün dönemlerine göre ad verme" şeklinde oluşturmuştur. Çalışma sonucunda inanç, dünya görüşü, durum ve olay gibi faktörlerin iş yeri sahiplerinin dükkânlarına isim verme sürecinde etkili olduğu vurgulanmıştır. İş yeri isimlerinin aynı bir insan ismi gibi belli bir ruhu, kimliği, duruşu ve tavrı sergilediği sonucuna varılmıştır.

Ordu ilinin ele alındığı bir diğer çalışmada, Küçük ve Saraç (2008), 1473 iş yeri adını Batı kaynaklı kelime kullanımı bağlamında incelemiş ve iş yeri adlarında genellikle Fransızca, İngilizce, Yunanca ve İtalyanca kelimelere yer verildiği sonucuna varmıştır. İş yeri adlarının sözdizimi açısından da incelendiği çalışmada iş yeri adlarının en az bir en fazla yedi kelimedenden oluştuğu saptanmış ve genel olarak Türkçe sözdizimine ve tamlama yapısına aykırı durumlar belirlenmiştir. Yabancı kelimelerin Türkçe üzerinde bu denli etkili oluşunun kelime hazinesinin zenginleşmesi bağlamında olumlu bir durum gibi görünse de aslında zararlı olduğu belirtilmiştir. Çalışmada karşıt görüş olarak yabancı sözcüklerin çoğalmasının dillerin ve kültürlerin sürekli etkileşimde olduğu ve bilgi ve teknoloji alışverişi sonucu ortaya çıktığı vurgulanmaktadır. Fakat her ne olursa olsun Türkçe karşılığı olan kelimelerin yabancı kelimeler yerine tercih edilmesi, dolayısıyla dilimizin kısırlaşmasının ve yoksullaşmasının önüne geçilmesi tavsiye edilmektedir. Öte yandan tamamı batı kökenli kelimelerin de iş yeri adı olarak karşımıza daha fazla çıkması, diğer illerde olduğu gibi Ordu ilinde de kültürel yozlaşmanın varlığının ve etkisinin ispatı olarak gösterilmiştir.

Mert ve Türkmen (2014), iş yeri isimlerindeki yabancılaşmayı dil ve pazarlama bağlamında ele almıştır. Bu kapsamda 33 ilde iş yeri isimleri iş yeri sahipleriyle görüşme tekniği kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda özellikle küreselleşmeye vurgu yapılmış, küreselleşme sonucunda toplumsal değerlere bilinçsiz ve duygusal bir şekilde yaklaşımdan çok, büyük resmi görerek hareket etmek ve iş yeri adları verilirken de bunun göz ardı edilmemesi gerektiği vurgulanmıştır.

Bursa ilindeki 22433 iş yeri adını inceledikleri çalışmalarında Üstünoğlu vd. (2010) köken bilgisine göre iş yeri adlarını tamamı Türkçe, tamamı yabancı ve Türkçe ve yabancı kelimelerin birlikte oluşturdukları isimler şeklinde gruplandırmıştır. Tamamı Türkçe olarak 1596 veri, tamamı yabancı olarak 6574 veri, Türkçe ve yabancı sözcük birlikte olarak da toplam 14263 veri elde edilmiştir. Çalışmanın sonucunda, iş yeri adlarının Türkçeye zarar verecek nitelikte olmaması gerektiği, bu adlar seçilirken son derece özenli olmak gerektiği vurgulanmıştır. Araştırmanın sonuçları Bursa ilindeki mevcut durumun son derece üzücü ve incitici olduğunu göstermektedir. Ayrıca çalışmada, iş yeri adlarındaki yabancılaşmanın sadece Türkçeye zarar vermediği, aynı zamanda yabancılaşan bireylerin yetişmesine de neden olduğu belirtilmiştir.

Yukarıda bahsi geçen tüm çalışmalarda varılan ortak sonuç gerek çalışma yapılan illerdeki gerekse de genel olarak ülke çapındaki iş yeri ve mekân adlarında yabancı dillerin yoğun bir etkisinin varlığının yadsınamaz bir hâl almış olmasıdır. Bu bağlamda bu çalışma mevcut alanyazına Samsun iliyle ilgili bir inceleme olarak katkı yapmakta ve Türkçenin diller arası ilişkiler bağlamında İngilizce yoluyla nasıl melezleştiğini ortaya koymaktadır.

Yöntem

Mevcut çalışma betimsel bir araştırma olup araştırmacıların iki ay boyunca Samsun il merkezinde yaptıkları gözlemler sonucu elde edilen İngilizcenin kullanıldığı iş yeri ve mekân isimlerinin incelenmesini kapsamaktadır. İngilizcenin bir şekilde etkisinin görüldüğü isimler ilk önce bir havuzda toplanmış ve sonrasında araştırmacılar tarafından Türkçenin İngilizce yoluyla melezleşmesi bağlamında kategorilere ayrılmıştır. Kategoriler oluşturulurken İngiliz dili ve Türk dili alanlarında faaliyet gösteren çeşitli uzmanlardan fikir alınmıştır. Toplamda 200 iş yeri ve mekân ismi belirlenmiş ve bunlar 6 ana kategoriye ayrılmıştır. Bu 6 kategoride yer alan isimlerden kültürel unsur içerenleri de farklı bir kategoride ayrıyeten ele alınmıştır. Ortaya çıkan kategoriler ve bunlara ilişkin yorumlar bir sonraki başlık altında ayrıntılı bir biçimde ele alınmaktadır.

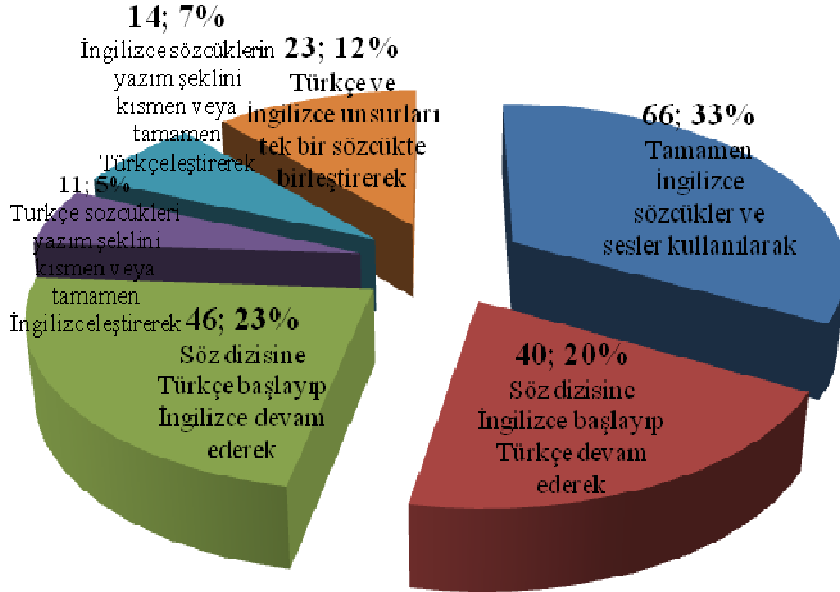
Bulgular ve Yorum

Araştırma kapsamında belirlenen 200 iş yeri ve mekân ismi araştırmacılar tarafından (1) tamamen İngilizce sözcükler ve sesler kullanarak, (2) söz dizisine İngilizce başlayıp Türkçe devam ederek, (3) söz dizisine Türkçe başlayıp İngilizce devam ederek, (4) Türkçe sözcüklerin yazım şeklini kısmen veya tamamen İngilizceleştirerek, (5) İngilizce sözcüklerin yazım şeklini kısmen veya tamamen Türkçeleştirerek ve (6) Türkçe ve İngilizce unsurları tek bir sözcükte birleştirerek oluşturulan isimler olmak üzere altı ana kategoriye ayrılmıştır. Bu kategorilere ilişkin sayısal ve oransal veriler Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1’de görüldüğü üzere Samsun ilinde iş yeri ve mekân isimleri bağlamında Türkçenin en fazla tamamen İngilizce sözcükler ve sesler kullanılarak (%33) melezleştirildiği ortaya çıkmaktadır. Bunu oransal olarak sırasıyla söz dizisine Türkçe başlayıp İngilizce devam ederek oluşturulan isimler (%23), söz dizisine İngilizce başlayıp Türkçe devam ederek oluşturulan isimler (%20), Türkçe ve İngilizce unsurları tek bir sözcükte birleştirerek oluşturulan isimler (%12), İngilizce sözcüklerin yazım şeklini kısmen veya tamamen Türkçeleştirerek oluşturulan isimler (%7) ve Türkçe sözcüklerin yazım şeklini kısmen veya tamamen İngilizceleştirerek oluşturulan isimler (%5) izlemektedir. Mevcut çalışma kapsamında incelenen 200 iş yeri ve mekân isminin %76’sını oluşturan ilk üç kategori sözcüklerin köklerine müdahale etmeden olduğu gibi kullanımlarını kapsamaktadır. Ancak %24’lük son üç kategori kullanılan sözcüklere doğrudan müdahale içermek-

tedir. Özellikle İngilizce sözcüklerin yazım şeklinin kısmen veya tamamen Türkçeleştirildiği ve Türkçe sözcüklerin yazım şeklinin kısmen veya tamamen İngilizceleştirildiği isimler sözcüklerin orijinal köklerine doğrudan müdahale olduğu örneklerden oluşmaktadır. Türkçe ve İngilizce unsurların tek bir sözcükte birleştirildiği isimler ise köklere müdahale etmeden iki dile ait özelliklerin bir araya getirildiği örneklerden oluşmaktadır. Son üç kategorinin oransal olarak bariz bir şekilde düşük olması, bu tür isimlerin oluşturulmasının diğer kategorilere nazaran daha fazla düşünme süreci ve üretkenlik gerektirmesinden kaynaklanmaktadır.

Şekil 1. Elde Edilen Kategorilerin Sayısal ve Oransal Dağılımı

Tamamen İngilizce Sözcükler ve Sesler Kullanılarak Oluşturulan İsimler

Çalışma kapsamında yapılan incelemeler sonucu elde edilen ilk kategori tamamen İngilizce sözcükler ve sesler kullanılarak oluşturulan iş yeri ve mekân isimlerinden oluşmaktadır. Toplamda ele alınan 200 ismin 66'sı (% 33) bu kategoriye girmektedir. Tablo 1'de kategoriye oluşturan iş yeri ve mekân isimleri verilmiştir.

Tablo 1'de de görüldüğü gibi Samsun il merkezindeki sokaklarda ismi tamamen İngilizce kelimelerden oluşan kayda değer sayıda iş yeri ve mekân bulunmaktadır. Bu isimlerden *Cooper Tires* ve *Domino's Pizza* gibi bazıları iş yerinde satılan ürünün markasını temsil ederken *CallUs*, *Baby Home* ve *Hair City* gibi isimler iş yerinin faaliyet gösterdiği alana işaret etmektedir. Kullanılan İngilizce isimlerin yiyecek-içecek, giyim, otomobil kiralama, sağlık ve iletişim gibi çok farklı sektörlerde faaliyet gösteren iş yerlerine ait olduğu

da dikkat çeken diğer bir önemli husustur. Kullanılan sözcüklerin tümünün İngilizce olarak belirlenmesi turist çekme potansiyeli çok da fazla olmayan bir il olan Samsun'da vatandaşların önemli bir kısmına yabancı ve anlamsız gelecektir. Marka isimlerinin kullanılmasının haricindeki İngilizce kelime tercihleri gençlere hitap etmeyi ve dikkat çekmeyi hedefliyor olabilir, ancak bu sözcüklerin doğru sesletimlerinin bile adamaklılı bilinmediği bir ortamda bunların Türkçe cümleler içinde kullanılıyor olması hem Türkçeyi melezleştirmesi anlamında hem de ortaya koyduğu ilginç durum anlamında dikkate değer bir husustur.

Tablo 1. Tamamen İngilizce Sözcükler ve Sesler Kullanılarak Oluşturulan İş Yeri ve Mekân İsimleri Listesi

Auto Life Centre	Eat'n Fit	Medical Park
Autoking	Eurasia Rent a Car	Mirage
Baby Baby	Europcar	Mynet Internet Cafe
Baby Home	Fashion Tobacco	Nesh Waffle
Big Yellow Taxi &	Film & Foil	New Balance
Gasoline Company	Fitline Athletic Club	New Funny House
Bigman Pizza	Forbest Cosmetics	Nil's Furniture Design
Blackboy Cosmetics	Garage Music Station	Outlet Mix
Broadway Night Club	General VIP	Pizza Downtown
Cafe Express	Gg Store	Pizza Tomato
Cafe's Fast Food	Global Car Rental	Red Key
CallUs	Hair City	Relax Mode
Chickenesh	Happy Cars	Shoes&More
Chick-quick	Helium Internet Cafe	Smile Door
Cooper Tires	I Love Dress	Snoopy Playstation
Copy Center	Icon Cafe Restaurant	Stonewrap
Cosmo Life	Impact Medical	Storcity
Cottonbox	Keep Out	The Best
Decathlon	Kids Castle	The Coffee Home
Deny Accessories	Lovelet	The Garden Cafe
Doctor's Outlet Shops	Lucca Exclusive	The Green STR
Domino's Pizza	Marine Shop	Venn Garden
Door X		

Söz Dizisine İngilizce Başlayıp Türkçe Devam Ederek Oluşturulan İsimler

Analiz sonucunda elde edilen ikinci kategori söz dizisine İngilizce başlayıp Türkçe devam ederek oluşturulan isimlerinden oluşmaktadır. Toplamda ele alınan 200 ismin 40'ı (%20) bu kategoriye girmektedir. Tablo 2'de kategoriye oluşturan iş yeri ve mekân isimleri verilmiştir.

Tablo 2'de görüldüğü gibi önemli sayıda iş yeri ve mekân ismi İngilizce sözcük veya sözcüklerle başlayıp sonra Türkçe sözcüklerle devam etmektedir. Örnekler (*Iron Demir Sanayii*, *Design İç Mimarlık*, *Dryport Kuru Temizleme*, *Icon Gayrimenkul*, *Pure Life Temizlik*, *TechArt Mühendislik* vb.) incelendiğinde ilk sözcük olarak kullanılan İngilizce kelimelerin genelde faaliyet gösterilen alanla doğrudan ilintili seçimler olduğu söylenebilir. Bu katego-

ride faaliyet alanını niteleyen sözcük İngilizce seçilmiş ve faaliyet alanı daha sonra Türkçe sözcüklerle ifade edilmiştir. Hatta bazı örneklerde (*Iron Demir Sanayii*) aynı anlama gelen İngilizce ve Türkçe sözcük peş peşe kullanılmış ve ilginç bir görüntü ortaya çıkmıştır. Bazı örneklerde (*By Berber*) ise İngilizce sözcük kullanımıyla kelime oyunu yapılmaya çalışıldığı görülmektedir.

Tablo 2. Söz Dizisine İngilizce Başlayıp Türkçe Devam Ederek Oluşturulan İş Yeri ve Mekân İsimleri Listesi

Angel Face Bayan Kuaför	Gong Çiçekçilik	Pous Oto Kuaför
By Berber	Icon Gayrimenkul	Pure Life Temizlik
By Dekor	Iron Demir Sanayii	Puzzle Ajans
By Kaos	Joy Usluoğlu	Queen's Güzellik Merkezi
Cafe Park Lokantası	Mode Giyim	Rose Büfe
Cafe's Tombik	Moonstar Erkek Kuaförü	Snow Kuaför
Clear Enerji	Mr. Kumpir	Step Yapı
Clinic A Tıp Merkezi	My Çay	Sunrise Kuaför
Cosmo Life Güzellik Salonu	My Oto Kiralama	System Elektronik
Design İç Mimarlık	Nice Mood Bayan Kuaför	TechArt Mühendislik
Dryport Kuru Temizleme	North Reklamcılık ve	Time Otel
Elegance Optik	Endüstriyel Lazer Sistemleri	Ultraline Dış Cephe Sistemleri
Elite El Sanatları	Panty Çanta Cüzdan	
Eurofix Gemicilik		
Gold Gayrimenkul		

Söz Dizisine Türkçe Başlayıp İngilizce Devam Ederek Oluşturulan İsimler

Yapılan incelemeler sonucu ortaya çıkan diğer kategori söz dizisine Türkçe başlayıp İngilizce devam ederek oluşturulan isimlerinden oluşmaktadır. Araştırmada ele alınan 200 ismin 46'sı (%23) bu kategoriye girmektedir. Tablo 3'de kategoriye oluşturan iş yeri ve mekân isimleri verilmiştir.

Tablo 3. Söz Dizisine Türkçe Başlayıp İngilizce Devam Ederek Oluşturulan İş Yeri ve Mekân İsimleri Listesi

Aksa Botanic Center	Gato Hospital	Rota Cafe Restaurant
Aktif Corner	Girin Chicken	Sa Sa Cafe & Restaurant
Artukbey Shop	Gökçe Group	Samsun Hediye Shop
Atakum Copy Center	Irmaklar Concept	Sempati Disco Bar
Atakum fitness.com	Kebab House	Simit Cafe
Ayakkabı Showroom	Kent Kids	Simit Center
Ayder Fırın Cafe	Koza Door	Simit Master
Çakallı Melemen Center	Kumpir X	Süslü Boutique
Çatal Cafe Restaurant	Limon Cafe	Tepe Home
Çeyiz Home	Metin Berber Shop	Teras Cafe
Doğtaş Exclusive	Münevver Cafe	Umut Pharmacy
Emir Rent A Car	Olimpiyat Cafe Bar	Vatan Computer
Emlak House	Orkide Cafe	Vecihi Pub
Enila Tasarım Boutique	Osmanlı Rent A Car	Yataş Bedding
Fişmekan Cafe	Polisan Home Cosmetics	Zeytin Cafe
	Poyraz Shipping	

Bir önceki kategorinin aksine bu kategoride faaliyet alanını niteleyen sözcük Türkçe seçilmiş ve faaliyet alanı daha sonra İngilizce sözcüklerle ifade edilmiştir. Tablo 3'te de görüldüğü gibi bu kategoriye giren örneklere Samsun sokaklarında nicel olarak bir önceki kategoriye oranla kısmen daha fazla rastlanmıştır. Diğer kategorilerde olduğu gibi bunda da çok farklı sektörlerden örneklerin yer aldığı görülmektedir. İsimlerin başlarında kullanılan Türkçe sözcüklerin bir kısmı özel isimken (*Gökçe Group, Irmaklar Concept* vb.) bazıları ise (*Kebab House, Emlak House, Çatal Cafe Restaurant* vb.) faaliyet alanına işaret eden cins isimlerden oluşmaktadır. Bazı örneklerde ise (*Girin Chicken*) iki dilli kullanım ile kelime oyunu hedeflenmiştir.

Türkçe Sözcüklerin Yazım Şeklinin Kısmen Veya Tamamen İngilizceleştirerek Oluşturulan İsimler

Elde edilen dördüncü kategoride tamamen Türkçe sözcükler, İngilizce telaffuzu mümkün kılacak şekilde dönüştürülerek yer almaktadır. Analiz edilen 200 ismin sadece 11'i (%5) bu kategoriye girmektedir. Tablo 4'de kategoriyi oluşturan iş yeri ve mekân isimleri verilmiştir.

Tablo 4. Türkçe sözcüklerin yazım şeklini kısmen veya tamamen İngilizceleştirerek Oluşturulan İş Yeri ve Mekân İsimleri Listesi

By Güwen	Irmaklar Bahçce	Passha Bar
Caploonba	Kadhırğa Hotel Restaurant	Pidde55
Çıtır Chicken	Laila Ev Yemekleri	Salash
HerSHEY	Marca Cafe	

Bu ve sonraki iki kategori nicel olarak ilk kategorilere nazaran daha az örnek içermektedir. Çünkü bu kategorilerde yapılan şey dile ve sözcüklere ciddi manada müdahale gerektirmektedir. İlk üç kategoride diller arası birlikte kullanım söz konusu olsa bile bu sözcükleri orijinal şekilleriyle kullanılarak olmaktadır. Ancak Tablo 4'teki Türkçe sözcüklerin köklerine İngilizce unsurlarla bir müdahale görülüyor. Bu bazen harf değişikliği (*By Güwen, Marca Cafe, Çıtır Chicken, Salash* vb.), bazen bir harf eklenmesi (*Kadhırğa Hotel*), bazen de kapsamlı bir müdahale (*Caploonba*) olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan bu tür değişiklikler sözcükleri daha dikkat çekici bir hale getirme çabasının bir parçası olarak değerlendirilebilir.

İngilizce Sözcüklerin Yazım Şeklini Kısmen Veya Tamamen Türkçeleştirerek Oluşturulan İsimler

Çalışma kapsamında ulaşılan beşinci kategori, İngilizce sözcüklerin yazım şeklini kısmen veya tamamen Türkçeleştirerek oluşturulan isimlerden oluşmaktadır. Toplamda ele alınan 200 ismin yalnızca 14'ü (%7) bu kategoriye girmektedir. Tablo 5'de kategoriyi oluşturan iş yeri ve mekân isimleri verilmiştir.

Bir önceki kategorinin aksine Tablo 5'teki örnekler İngilizce sözcüklerin Türkçeleştirilmesini içermektedir. Örneklerin hemen hepsinde İngilizce

sözcüklerin Türkçe mantığıyla telaffuz edilmiş olarak yazıya aktarıldığını görmekteyiz. Bu bazen tam bir değişiklik (*Kempil, Sempaty, Emoş Bady*) bazen de kısmi bir değişiklik (*Accort Giyim, Campüs Cafe, Midilli Consept*) olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 5. İngilizce Sözcüklerin yazım şeklini kısmen veya tamamen Türkçeleştirerek Oluşturulan İş Yeri ve Mekân İsimleri Listesi

Accort Giyim	Grill Piliç Restoran	Orjin Cafe Restaurant
By Costum	İxir Bayan Kuaförü	Rengarenk Cosmetic &
Campüs Cafe	Kempil	Accessories
Emoş Bady	Majör Müzik	Sempaty Erkek Kuaförü
Foto Jenik's	Midilli Consept	Yavuz Bady

Türkçe ve İngilizce Unsurları Tek Bir Sözcükte Birleştirerek Oluşturulan İsimler

Yapılan analizler sonucu elde edilen bir diğer kategori Türkçe ve İngilizce unsurları tek bir sözcükte birleştirerek oluşturulan isimlerden oluşmaktadır. Toplamda ele alınan 200 ismin 23'ü (%12) bu kategoriye girmektedir. Tablo 6'da kategoriye oluşturan iş yeri ve mekân isimleri verilmiştir.

Tablo 6. Türkçe ve İngilizce Unsurları Tek Bir Sözcükte Birleştirerek Oluşturulan İş Yeri ve Mekân İsimleri Listesi

Atamark	Kafe's Atakum	Oktay's Cafe Pastiere
Bordo's Coffee	Kebapix	Onur Mobicenter
Bürotime	Minik's Car Care & Wax	Peynirland
Cafe'de Keyf	Mobimall	Samaxemlak
Efeteç	Mobline	Samline Rent A Car
Evland	Musti's Motosiklet Bisiklet	Samwin Cam Balkon
Fenerium	Tamir ve Yedek Parça	Saymax
İlhan's Halı	Okadoor	Sporium

Bu kategori önceki iki kategoriyle benzerlik gösterse de iki dile ait unsurların birbirlerine müdahale etmeden tek bir sözcükte kullanıldığı örnekler içermesiyle farklılık arz etmektedir. Bu özellik bazen tek bir ek eklenmesi (*İlhan's Halı, Cafe'de Keyf*), bazen iki bağımsız bütün sözcüğün bir araya gelmesi (*Atamark, Bürotime, Evland, Peynirland, Saymax*), bazen de köklerde ses değişikliği olmadan Türkçe veya İngilizce sözcüklerde kısaltmalarla birlikte kullanımı (*Efeteç, Mobimall, Okadoor, Samwin Cam Balkon*) şeklinde görülmektedir.

Kültürel Unsurların Melezleştirmeye Dâhil Olduğu Örnekler

Çalışma kapsamında yapılan incelemeler sonucu elde edilen son kategori, kültürel unsurların melezleştirmeye dâhil olduğu örnekleri içermektedir. Bu başlık altında yer alan örnekler önceki kategorilerde hâlihazırda var olan iş yeri ve mekân isimlerinden seçilmiştir. Tablo 7'de kategoriye oluşturulan iş yeri ve mekân isimleri verilmiştir.

Tablo 7’deki örnekler içerdikleri kültürel unsurlar nedeniyle tamamen Türkçe kullanıma daha uygunken İngilizce sözcüklerle birlikte kullanılmış ve ortaya tezat bir durum çıkmıştır. Ülkemizde ve dolayısıyla Samsun ilinde fırın, berber, lokanta, çeyiz, kebab, pide, melemen, simit, pabuç, kundura gibi kavramlar insanlarda bir kültüre özgülük izlenimi vermektedir. Ancak yanlarına İngilizce sözcüklerin veya unsurların eklenmesi ilginç bir görüntü ortaya koymaktadır.

Tablo 7. Kültürel Unsurların Melezleştirmeye Dâhil Olduğu İş Yeri ve Mekân İsimleri Listesi

Artukbey Shop	Elite El Sanatları	Pidde55
Ayder Fırın Cafe	Kebab House	Simit Cafe
By Berber	Kebabix	Simit Center
Cafe Park Lokantası	Metin Berber Shop	Simit Master
Çakallı Melemen Center	Mr. Kumpir	The Gourmet Kebab &
Çeyiz Home	My Çay	Steak

Sonuç

Çalışmada elde edilen örnekler ve kategoriler, Samsun ilinde İngilizcenin iş yeri ve mekân isimlerine nasıl yansıyor Türkçeyi kullanım olarak adım adım melezleştirdiğini açıkça göstermektedir. Aslında iş yeri ve mekânlara son zamanlarda verilen isimlerle ilgili bu güncel durum akademik mecrada İngilizce yayınlanan bir makalenin içeriğine bile bakılmaksızın Türkçe yazılan makalelerden daha bilimselmiş gibi algılanması durumuyla büyük paralellik göstermektedir. Özel marka isimleri kullanımları haricinde dikkat çekmek, genç nesle hitap edebilmek, farklı görünmek, süslü görünmek gibi gayelerle insanlar böyle bir yola başvurabilmektedirler. Ancak tercihli olarak anlaşılacak toplum açısından artık bir özellik değildir. Diller tabii ki iletişim içinde olacak ve alışveriş yapacaklar, ancak bu internet kelimesine hızlıca etkili bir karşılık bulamadığınız zaman onun Türkçeye yerleşmesi gibi doğal süreç hâlinde cereyan etmeli, insanların özenti yoluyla müdahaleleriyle değil. Bizim melezleşme olarak adlandırdığımız bu durum, kimi araştırmacılar tarafından Türkçenin imkânlarının gelişmesi hatta bunun bir kirlenme veya yozlaşma olmaktan ziyade bir değişim süreci olarak nitelendirilmektedir (Demir, 2003). Bu değişim sürecini mümkün olduğunca doğal halinde bırakmak ve Türkçemizi yabancı dil ve kültürlerle etkileşim neticesinde farklı amaçlarla yapılan suni müdahalelerden uzak tutmanın en önemli hususlardan biri olduğu kanaatindeyiz.

Ele aldığımız bu konu çok canlı ve de hayati bir hususa temas etmektedir. Toplum ve caddeler sürekli bir değişim ve hareket içinde oldukları için iş yeri ve mekân isimleriyle ilgili Türkiye’nin her ilinde daha kapsamlı güncel çalışmalara ihtiyaç vardır. Çünkü Samsun iliyle sınırlı olan bu çalışma diğer illerde de durumun nasıl olduğuna dair bir fikir vermektedir. Bu bağlamda iş yeri ve mekân sahipleriyle de görüşmeler yapıp onların da bu

konudaki farkındalığı artırılabilir. Özellikle de okullarda genç nesle yönelik farkındalık artırıcı ödevler ve etkinlikler tasarlanabilir.

KAYNAKÇA

- ARVAS Abdulsalam (2011). "İşyeri İsimleri Üzerine Bir Araştırma: Van Örneği", *Akademik Bakış*, (23):1-8.
- DEMİR Nurettin (2003). "Popüler Dil Tartışmalarına Dil İlişkileri Açısından Bakış", *Cumhuriyetimizin 80. Yılında Türkçemiz*. Ankara Ticaret Odası-Anadolu Çağdaş Eğitim Vakfı. 37-44.
- DEMİRCAN Ömer (2001). *İş Yeri Adlarında Yabancılaşma*, XIV. Dilbilim Kullatayı Bildirileri. Adana: Ç.Ü. Basımevi: 4-12.
- GADDAR Zeliha (2014). "Ödemiş'in İş Yeri Adları Üzerine Bir İnceleme", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5(1): 319-332.
- KARTALLIOĞLU Yavuz (2001). *Trabzon Maraş Caddesindeki İş yeri İsimleri Üzerine*, Trabzon ve Çevresi Uluslar Arası Tarih Dil Edebiyat Sempozyumu (Trabzon, 03-05 Mayıs 2001).
- KAYA Doğan (2008). *Sivas'ta İşyeri Adlandırmaları İle İlgili Bazı Tespitler*, Uluslararası Ahilik Kültürü ve Kırşehir Sempozyumunda sunulan sözlü bildiri (Kırşehir, 15-17 Ekim 2008).
- KÜÇÜK Salim - Serdar Saraç (2008). "İş Yeri Adlarındaki Batı Kaynaklı Kelimeler Ve Ordu İli Örneği", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 38: 137-155.
- MERT Kazım - Merve Türkmen (2014). *Türkçe Biz Sana Ne Yaptık Böyle? İş Yeri İsimleri Yabancılaşıyor: Türkiye'nin Kültürel Değişim Yolculuğu*, 12. Uluslararası Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildirileri: 599-607.
- ÖZKAN Fatma - Bağdagül Musa (2004). "Yabancı Dillerin Türkçenin Söz Dizimi Üzerindeki Etkisi", *Bilgi*. 30: 95-139.
- ÜSTÜNOVA Mustafa vd. (2010). "İş Yeri Adlarında Türkçe'nin Kullanımı", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 5/1: 1390-1419.

ŞECERE-İ TERAKİME'DE ÖLÜM ÖRTMECESİ*

Kuban SEÇKİN**

ÖZET

İnsanlar bazen söyleyeceklerinin başkalarını rahatsız edeceğinden çekinir ve bazı kelimeleri gizleyerek daha yumuşak ifadeler tercih ederler. Normal şartlarda kötü olarak algılanan kelimelerin bir şekilde değiştirilip yeni ve farklı bir tarzda söylenmesine "örtmece" denilmektedir. Doğum, ölüm, cinsellik gibi insanlığın temel konuları ile ilgili ifadeler sembolik anlamlarla yüklüdür. Özellikle "ölüm" hayat hakkındaki diğer gerçeklerden çok daha duygusal şekilde değerlendirilir ve daha dikkatle ifade edilir. Ölüm ile ilgili örtmece sözler, bu kavramın yaratacağı etkiyi algıda azaltmak ve sıradanlaştırmak için kullanılır. Şecere-i Terakime'nin Türkmen boyları arasında söylenen rivayetlerin hocaların ve beylerin ellerindeki şecereler, Reşideddin'in Cami-ü't-tevarih'indeki Oğuzname gibi kaynaklardan faydalanılarak yazıldığı göz önüne alındığında eski Türk tarih ve kültürünün önemli bir temsilcisi olduğu aşikârdır. Bu çalışmada Şecere-i Terakime'de yer alan "ölüm" kavramı ile ilgili örtmece ifadeler toplumdaki ölüm algısını ortaya koymak amacıyla tespit edilmiş, anlambilimsel açıdan yorumlanmış ve günümüzdeki ölüm örtmeceleriyle kıyaslanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şecere-i Terakime, Tabu, Ölüm, Örtmece.

ABSTRACT

People, sometimes, fear that their utterances might disturb others and therefore, they prefer to soften some of their expressions hiding some of the words. Words that are normally perceived negatively are replaced and expressed in a new and different manner, which is called "euphemism". Expression related to the fundamental topics of humanity like birth, death or sexuality are full of symbolic meanings. Especially, "death" is seen to be much more emotional than other facts of the life and is expressed more carefully. Euphemisms about death are used to lessen the impact of this word on people's perception and to

* Bu makale, 14-17 Ekim 2015 tarihinde Çanakkale'de düzenlenen VIII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nda sunulan bildirinin düzenlenmiş hâlidir.

** Doktora öğrencisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Trabzon. kubanseckin@hotmail.com

make it more ordinary and acceptable. It is evident that it is a significant representative of old Turkish history and culture taking into consideration that Şecere-i Terakime was written making use of myths in turkmen groups, stemmas of hodjas and masters, Oghuznama in Reşideddin's Camiü't-tevarih. In this study, euphemisms about death in Şecere-i Terakime were identified, interpreted in terms of semantics and compared with the euphemisms used in the modern day.

Keywords: Şecere-i Terakime, Tabu, Death, Euphemism

Dilin temel işlevi, kişinin doğasını ve içsel hallerini diğer insanlara ifade etmesini sağlamaktır. Dil, yaşantımızı kısımlara ayırmada ve ona anlam vermede bizi bir kategori sistemiyle donatır ve bu suretle benliklerimiz dilimizin ürünü haline gelir. Dil, kendimize ve diğerlerine dair yaşantımızı meydana getirir ve inşa eder (Arkonanç 2012: 62). Eğer insanlar toplum halinde yaşamakta olmasalardı, hiç kuşkusuz, dil gereksinimi hissetmeyeceklerdi (Aksan 2003a: 64). Ancak sosyal bir varlık olan insan, dil ile dış dünyayı algılayıp yorumlar, varlıkları adlandırır, diğer insanlarla iletişim kurar.

Her toplumda *tabu*¹ olan konu veya kavramlar vardır. Diğer insanlarla iletişim halinde olan bireyler, toplum tarafından tabulaştırılmış (din, cinsellik gibi) konulardan bahsederken başkalarını rahatsız edeceğinden çekinir ve daha yumuşak ifadeler tercih ederler. Bu da *örtmece* kavramını doğurur. Örtmece, insanların zihinlerinde var olan ancak dile dökülmesi bazen imkânsızlaşan ifadeleri, değişme yoluyla anlatma ve dile getirme olanağı kazandırır. Bu durum da insanlara rahat bir anlatım ve anamlandırma imkânı sağlayarak iletişimin etkin kılınmasına yardımcı olur (Yalçın 2007: 766).

Diğer dillerde Alm. Euphemismus, İng. Euphemism, Fr. Euphémisme, Rus. Evfemizm, Yunanca “iyi, uğurlu söyleme” anlamına gelen Euphêmeō olan örtmece kavramı, birçok araştırmacı tarafından etraflıca ele alınmıştır. Aksan (2003b: 98) bu terimi *güzel adlandırma* olarak ifade etmiş, *kimi varlıklardan, nesnelere söz edildiğinde doğacak korku, ürkme, iğrenme gibi duyguların, kötü izlenim ve çağrışımların önlenmesi amacıyla yönelen ve dünyanın her dilinde rastlanan bir değiştirme olayı* şeklinde açıklamıştır.

Örtmece, Türkçe Sözlük'te (2011: 1860) *söylenmesi kaba, çirkin veya sakıncalı görülen nesnelere, kavramların, başka kelimelerle daha uygun ve edepli bir biçimde anlatılması, edebikelam*² şeklinde tanımlanmış, Vardar (2002: 156) ise Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü'nde *dolaysız biçimde söylenmesi uygun görülmeyen bir olguyu örtterek dolaylı yoldan anlatma* ola-

¹ Freud; tabu için “İnsanlığın yazılmamış en eski yasası olarak yasaklarla ortaya çıkan, bu yasakların ihlali ile aynı ceza sistemlerini doğuran, bu içerikten çıkan yasağın türünü, yasağın çiğnenmesi sonucu ortaya çıkan kutsallığı ya da kirliliği anlatır.” der (Freud 2002: 36).

² Edeb-i Kelam ve örnekleri için bk. (Bilgegil 1989: 304-306).

rak açıkladığı örtmeceye *cinleri belirtmek için iyi saatte olsunlar demek* örneğini kullanmıştır.

Örtmece, insanların duyduğu korku ve kaygılar sebebiyle dil üzerinde bilinçli olarak yapılan bir değişiklik (Türkmen 2009: 132), dilbilimsel tabuyu değiştirmek için kullanılan bir yöntem (Güngör 2006: 89), kötü anlamları iyi ifadelerle karşılayan sözler (Karabulut vd. 2013: 141), sözcüklerin kötü çağrışımlarını engelleyecek başka sözcüklerin kullanılması (Üstüner 2009: 167), muhatapları küstahlık veya incinmeden korumak (Linfoot-Ham 2005: 228), anlamın değişmediği halde algılamayı değiştirmeye yönelik bir anlatım tarzı (Demirci 2008: 22) şeklinde tanımlanmıştır.³

Ayrıca Demirci (2008: 22-30) örtmeceleri *din ile ilgili örtmeceler, cinsellik ile ilgili örtmeceler, boşaltım ile ilgili örtmeceler, diğer örtmeceler* olarak kategorilendirip örneklendirmiştir. Buna ek olarak dilde iyi adlandırmanın zıttı olarak bir de kötü adlandırma (dysphemism) olduğundan bahsetmiştir. Aksan (2003b: 115) da dünyanın birçok ülkesinde çocuklara ad konurken beğenilen, sevilen ad koyma eğilimi varken kimi ülkelerde güzel adların kötü ruhların ilgisini çektiğine inanıldığına vurgu yapmıştır. Bu yüzden bazı kültürlerde çocuklara veya sevilen nesnelere kötü çağrışumlu adlar verilmektedir. Türk kültüründe de küçük çocuklara *nazar* korkusuyla *yaramaz, çirkin şey, pis çocuk* gibi kötü adlandırmalar ile hitap edilmektedir. Bir kavramın, pozitif (güzel adlandırma) veya negatif (kötü adlandırma) bir yönünü vurgulayarak üzerinin örtülmesi, ortada bir *örtmece* olduğu gerçeğini değiştirmez.

İnsanoğlu hayatı kavramaya başladığı andan itibaren ölümün zamansız, bilinmez, korkulan bir son olduğunun farkına varmıştır. Bu kavramla ilgili pek çok tören, inanış, davranış biçimi mevcuttur. Kimileri ölümsüz olmaya çalışmış, kimisi sihir ile ölümü yenmek istemiştir. Her ölüm erken ölümdür ve bir diğerinin başına gelen bu ölümler her defasında insana ölümlü hatırlatmaktadır. Ölümle ilgili örtmeceler⁴ genellikle bu olayın sıradanlığına, güzelliğine, korkulacak bir şeyin olmadığına dair değerlendirmelerle kişinin kendisini ve muhatabını ikna etmek için kullanılır.

Bir toplumun kültürel arka planını ve değerlerini bilmeden o kültür ortamında yer alan kelimeleri doğru bir şekilde anlamak, yorumlamak ve aktarmak doğru değildir (Condon 1998: 47). Şecere-i Terakime’nin eski Türk tarih ve kültürünün önemli bir temsilcisi olduğu aşikârdır. Hz. Âdem’den başlayarak Türklerin şeceresini çıkaran Ebulgazi Bahadır Han, bulunduğu tarihe gelene kadar sırayla herkesi *öldürerek* eserini kurgulamıştır. Ölümleri anlatırken bazı örtmecelere başvurmuştur:

³ Konuyla ilgili bazı çalışmalar da şunlardır: (Çağatay 1974; Özyıldırım 1996; Akpınar 1989; Killi 2006; Aydemir 2013; Bozkaplan 2009; Koç 2010; vd.).

⁴ Türk kültüründe ölüm kavramı birçok araştırmacı tarafından incelenmiştir: (Güner Dilek 2007; Tokyürek 2009; Kaya2006; Yılmaz Killi 2007; Ergönenç Akbaba 2008; Kocasavaş 1998; vd.).

Şecere-i Terakime'de Ölüm Örtmeceleri⁵

Türk kültüründe *ölüm* kavramı başka bir âlemde yaşamak, canın bedenden ayrılması, kader, yok oluş, uyku, ödül veya cezalandırma olarak algılanmaktadır (Sağol Yüksekaya 2010: 3-40) Şecere-i Terakime'de ölüm kavramı genellikle birden fazla kelimeyle ifade edilip örtülmüştür. Bu ifadelerde ölenler yaratıcıya ulaşıp onun rahmetine kavuşabildiği gibi kendinden önkilerin, büyüklerinin yanına da giderler. Bazı ifadelerde bu gidişin nasıl olduğu detaylıca ifade edilirken bazı örtmecelerde ise gidilen yerin bir tasviri söz konusudur. Ancak bu örtmeceler genel çerçevede bize ahiret inancının ve bireysel değil toplumsal bir algılayışın hâkim olduğunu gösterir.

Hız. Âdem'in öleceği zaman oğlunu yanına çağırıp nasihatlar verdikten sonra *bu dünyadan ol dünyâğa kitmesi*, oğlu Hız. Şeys'in dokuz yüz on iki yıl adaletle padişahlık yapıp *bu dünyada turup cennet sarâyığa kitmesi*, Hız. Anuş'un atası gibi dokuz yüz on iki yıl *bu menzilde turup ol menzilge kitmesi* ve Mur Yavı'nın yetmiş beş yıl padişahlık kılıp *ol-dünyağa kitmesi* ahiret inancının kuvvetini, *öteki dünya* anlayışının varlığını göstermektedir. Bu dünyadaki görevini yerine getirdikten sonra öbür dünyaya yolculuk fikri ile bu dünyanın geçiciliğine dikkat çekilmekte, ölen kişinin *cennet sarayına* gitmesi ile de *öteki dünyanın* daha iyi bir yer olduğu vurgulanmaktadır.

Herkesin sırasının geldiğinde gideceği bir yer olan *ol menzil*, cennet sarayına benzetildiği gibi farklı örtmecelerle de tanımlanmaktadır. Mihla'il'in *dem urmas şehriğe kitmesi* bunun bir örneğidir. *Dem* kelimesinin Ar. *kan*, Frs. *zaman* anlamlarına geldiği düşünüldüğünde bu örtmece ile öte dünya, zamanın olmadığı, kanın akmayıp acıların çekilmediği, dolayısıyla herkesin mutlu olduğu bir yer olarak betimlenmektedir.

Hız. Berd'in dokuz yüz altmış yıl padişahlık yapıp oğlunu kendi yerine koyduktan sonra *köçmez ve konmas yurtığa kitmesi* ise ölümün ve öte dünyanın artık son yolculuk menzili, bir daha başka bir yere göçülemeyecek ve konup yerleşilemeyecek bir mekân olduğunun tasviridir. Tütek'in *barsa kelmes tigen şehriğe kitmesi* de yine aynı paraleldedir. "Gitse gelmez denilen şehir" diye örtülen kavram aslında *öteki dünya*, cennet sarayı ve dolayısıyla ölümle varılan menzildir. Türk ve Kök Han *uzak seferğa kiter*. Burada bir daha dönülemeyecek kadar uzakta bir yere gidildiği vurgulanmakta, Moğol Hân'ın *barçanın bara turğan yurtığa kitmesi* ile de ölüm ve *öteki dünya* ile ilgili farklı bir tasvir daha yapılmaktadır. "Herkesin gittiği yer" örtmecesi ile *öteki dünya*, hem uzak bir sefer sonucu ulaşılan hem de sırası geldiğinde herkesin gidip orada duracağı bir yer olarak betimlenmektedir.

Ölüm kimi zaman yaratıcıya yakınlaşmak, ona ulaşip rahmetine kavuşmak için bir araçtır. Kınan'ın, sekiz yüz kırk yıl atasının yürüdüğü yolda yürüyüp, oğlunu kendi yerine oturtuktan sonra *Teñri yakınığa kitmesi*; Oğuz Hân, Kün Hân ve Qayı Hân'ın da *haq rahmetiğa barması* bu minvaldeki örneklerdir.

⁵ Eserde yer alan örtmeceler Ölmez'in (1996) çalışmasından hareketle tespit edilmiştir.

Büyüklerle saygı Türk kültüründe her zaman ön planda tutulan bir davranış biçimidir. İnsan için onu yaratan Tanrı’dan sonra en önemli, büyük ve örnek alınacak kişi atasıdır. Matuşaleh’in atası cennete gittikten sonra *atası bargan yerğe barması*, Leymek’in uzun yıllar adil ve dürüst bir şekilde halkı yönetip yine *atası kitken yolğa tüşüp kitmesi*, Amulca Hân’ın uzun yıllar padişahlık yapıp, aşını yiyip yaşını yaşadktan sonra *atası kiyinindin kitmesi* ve Şiban’ın atalarının yürüdüğü yoldan yürüyüp sonunda *uluğ atalarının köçiniñ yerine tüşüp köçüp kitmesi* ifadeleri gidilen yeri tasvir ederken ölümdaki sürekliliği de işaret etmektedir.

Hız İdris’in diğerlerinden farklı olarak ölüm şeklinin detaylandırılması dikkate değerdir. Esere göre Hz. İdris, seksen iki yıl peygamberlik yapmış, halkını doğru yola çağırmıştır. Tanrının emri ile peygamberlik verildiği gibi yine tanrının emri ile hayatı sonlanmıştır. Onun ölümü ise şu örtmece ile aktarılmıştır: *“Teñriniñ emri birlen ‘Azra’ıl kelip İdris ‘aleyhi’s-selâmni perniñ üstide koyup behiştke alıp bardı. (Tanrının emri ile Azrail gelip İdris aleyhi’s-selamı kanatlarının üstüne koyarak cennete ulaştırdı.)”*

Eserde otuz altı önemli şahsiyetten ve onların hayatlarından kısa kısa bahsedip *öldüren* Ebulgazi Bahadır Han, Hz. Nuh peygamber hakkında daha detaylı bilgiler aktarmıştır. Kaç yıl peygamberlik yaptığı, nasıl halkını doğru yola çağırdığı, Nuh Tufanı’nın sebepleri, oluşu ve kimlerin hangi şartlarda Tufan’dan kurtulduğu, Tufan’dan sonra olanlar ve Nuh’un çocuklarına yurduunu paylaştırmasını anlatmıştır. Ebulgazi, Hz. Nuh’un ölümünü hiç zikretmemiştir. Nuh oğullarına yurdu paylaşmış sonra Yafes adlı oğlu onun yerinde oturmuş ve o da *vefat etmiştir*. Daha sonra Yafes’in sekiz oğlundan bahsetmiş ve adeta Hz. Nuh ile ilgili ölüm haberini geçiştirmiştir. Bu durum ölümü söylememek, atlamak ya da unutturmak olarak nitelendirilebilir ve bu şekilde ölüm bilgisinin geçiştirilmesi de bir örtmece sayılabilir.

Eserde bu örtmecelerden başka ölüm kavramını anlatırken dört kişi için *öl-*, bir kişi için *kit-*, yedi kişi için *vefât tap-* ve iki kişi için *vefât bol-* ifadeleri tercih edilmiştir. Bunların arasından *kit-*, *bar-*, *bol-*, *tap-* fiilleri yer aldıkları kelime grupları ile birlikte *öl-* fiilini örtmek için kullanılmıştır.

Örtmece amacıyla oluşturulan yeni sözcükler, bir müddet sonra yerine kullanıldıkları sözcüğün anlamını taşımaya başlar ve yeni bir örtme işlemine ihtiyaç duyulur (Üstüner 2009: 173)⁶ Ölümle ilgili örtmeceler de zamanla değişime uğramıştır. Bu değişimde nasıl örtmecenin aşıkârlığı dolayısıyla tekrar örtülmesi ihtiyacı sebep olduysa, yaşanan coğrafya ve etkilenilen kültür değişimleri de etkili olmuştur. Bugün hem pozitif hem de negatif yönde kullanılmak üzere ölümle ilgili birçok örtmece vardır.

Çağatay sahasında, Çağatay Türkçesi ile yazılan, kaynakları ve içeriği ile Oğuz Tarihi niteliğinde olan Şecere-i Terakime’deki ölüm örtmecelerini

⁶ Ayrıca Demirci (2008: 33) “Türkçe, *sakat* kelimesi yerine örtmeceli kullanım olan *özürlü* kelimesi zamanla *sakat* kelimesinden daha aşağılayıcı kullanım kazanmıştır. Bunun yerine yeni bir örtmece olan *engelli* kelimesi kullanılmaya başlanmıştır.” der.

günümüz ile kıyaslarken hem Çağatay Türkçesi'nin devamı olan Özbek Türkçesi'nden hem de Oğuz ağız özelliklerinin temelinde gelişmiş olan Türkiye Türkçesi'nden örneklerle göz atılmalıdır. Bu bağlamda:

Terakime'de yer alan ölüm örtmecelerine bakıldığında ölüm algısının şahsî değil toplumsal olduğu dikkat çekmektedir. Herkesin gideceği yer *atası bargan yer, atası kitken yol, uluğ atalarının köçiniñ yeri* olarak betimlenmektedir. Ancak günümüzde ölümler daha bireyseldir. Kişilerin ölüm öncesi, anı ve sonrasındaki durumları betimlenmiştir: *can ver-, canı çık-, dört kolluya bin-, ebedi istirahatgahına uğurlan-, hayata gözlerini yum-, iki eli yanına gel-, namazı kılın-, ruhunu teslim et-, son nefesini ver-* (Türkiye Türkçesi), *hayattan köz cum-, dünyadan ket-, gözü yumul-, emanetini teslim et-, emanetini tapşır-, canı çık-* (Özbek Türkçesi) gibi.

O günlerden bu günlere değişmeyen bir örtmece ise *Hakkın rahmetine kavuşmaktır*. Şecere-i Terakime'de olduğu gibi günümüzde de yaratıcıya yaklaşım *rahmet-i rahmana vasıl olmak* önemlidir. Kaderin bir cilvesi olan ölüm, günümüzde *eceli gel-, vadesi dol-, vakti gel-* ifadeleri ile karşılanırken gidilen yerin iyi olduğu *cennetlik ol-* şeklinde vurgulanmaktadır.

Günümüzde ölümün mukaddesliğinin yanında zamansız oluşu da vurgulanmaktadır. Her ölümün erken ölüm olarak kabul edilişi ve herkesin cennete gitmek isteyip kimsenin ölmek istememesi anlayışının hâkim oluşu ile günümüzde *b*k yoluna git-, eşek cennetini/tahtalı köyü boyla-* örtmeceleri de ölümü anlatırken kullanılır. Sevilmeyen kişilerin ölümü için ise *geber-, defteri dürül-* örtmeceleri ilk akla gelenlerdir.

Sonuç

Örtmece aslında bir algı oyunu, bir anlatım tarzıdır. Ölüm ise kaçınılmaz bir son, yadsınamaz bir gerçektir. Bu gerçeği olduğu gibi ifade etmek hem konuşur/yazar için zordur hem de dinleyici/okuyucu için rahatsız edicidir. Dolayısıyla ölüm ile ilgili olayların anlatımında tarihin her döneminde ve her toplumda örtmeceye başvurulmaktadır. Her toplum da kendi hayatı algılama tarzı ve kültürü çerçevesinde örtmeceler üretmektedir.

Yazarının ifadesi ile Türkler tarafından okunabilsin diye Türkçe yazılan bir tarih kitabı olan Şecere-i Terakime'deki (Türklerin Soykütüğü) ölümle ilgili örtmeceler ile ahiret inancının kuvvetliliğine, öteki dünyanın güzelliğine vurgu yapılmıştır. Herkesin sırası geldiğinde aynı yere gideceği tekrarlanırken gidilen yer farklı detaylarla çeşitlendirilmiştir. Eserdeki ölüm örtmecelerine göre öteki dünya zamanın durduğu, acının yok olduğu, gidenlerin dönmediği, dönmek istemediği bir cennet sarayıdır. Bu cennet sarayını içinde barındıran öteki dünyaya yolculuk, dönüşü olmayan uzun bir seferdir. Tanrının yakınında bir yerlerde olduğu hayal edilen *ol menzil*, aynı zamanda atalarımızın da bulunduğu bir yerdir. Ölen kişilerin ulu nitelikleri ile birlikte gittikleri yerin sürekli tasvir edilişi, toplumun ölüm kavramı üzerinde olumlu bir algı değişimi yaratma çabasıdır. Böylece ölüm, bireysel değil toplumsal bir algı ile ifade edilmiş olur. Günümüze gelindiğinde daha

bireysel olan ölüm, örtmeceleri yanında tasvirleri ile de değişmektedir. Ancak git-, var-, ulaş- vb. fiiller Şecere-i Terakime’de olduğu gibi hala ölümü örterken tercih edilen fiillerdir.⁷

KAYNAKÇA

- AKPINAR Turgut (1989). *Dünyada ve Türklerde Ağza Alınması Yasak (Tabu) Kelimeler Folklor ve Etnografya Araştırmaları*, İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, Erenler Matbaası.
- AKSAN Doğan (2003a). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, I. Cilt*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSAN Doğan (2003b). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, III. Cilt*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARKONANÇ Sibel (2012). *Sosyal İnşacılık*, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- AYDEMİR Adem (2013). “Divanü Lûgati’t-Türk’te Örtmece Sözcükler Üzerine”, *International Journal of Language Academy*, 1/1, s.107-120.
- BİLGEGİL Kaya (1989). *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- BOZKAPLAN Şerif Ali (2009). “Anadolu Ağzlarında Güzel Adlandırma Örnekleri”, *Turkish Studies*, 4/3, s.379-396.
- CONDON C. John (1998). *Kelimelerin Büyülü Dünyası Anlambilim ve İletişim*, (Çev: Murat Çiftkaya), İstanbul: İnsan Yayınları.
- ÇAĞATAY Saadet (1974). “Türk halklarında Tabu ve Örtmece (Euphemism) Sözcükler”, *Türklerde Batıl İnançlar Arasında Tabu*, T.C. Başbakanlık Kültür Muşavirliği, Millî Folklor Enstitüsü, *I. Uluslararası Türk Folklor Sempozyumu*, Ankara, s.365.
- DEMİRCİ Kerim (2008), “Örtmece (Euphemism) Kavramı Üzerine”, *Milli Folklor*, Sayı: 77, s.21-34.
- ERGÖNENÇ AKBABA Dilek (2008). “Nogay Türklerinde Ölüm ile İlgili İnançlar ve Ağıtlar”, *Milli Folklor*, Sayı:20, s.77-84.
- FREUD Sigmund (2002). *Totem ve Tabu* (çev. K. Sahir Sel), İstanbul: Sosyal Yayınları.
- GÜNER DİLEK Figen (2007). “Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözcükler ve Söz Kalıpları”, *Bilig*, Sayı:42, s.177-190.
- GÜNGÖR Ahmet (2006). “Tabu-Örtmece (Euphemism) Sözcükler Üzerine”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:29, s.69-93.
- KARABULUT Ferhat - Gulmira Ospanova (2013). “Örtmece Sözcüklerin Mantığı: Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde Karşılaştırmalı Model Analizi”, *TEKE Dergisi*, 2/2, s.122-146.
- KARGI ÖLMEZ Zuhul (1996). *Ebulgazi Bahadır Han - Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Ankara: Simurg Yayınları.
- KAYA Bayram Ali (2006). “Garib-name’de Ölüm ve Ölümsüzlük”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXVII, s.183-234.

⁷ Şecere-i Terakime’de yer alan ölüm ifadeleri kitaptaki sırasıyla Ek: Tablo 1’de verilmiştir.

- KOCASAVAŞ Yıldız (1998). "Türkçenin Tarihi Dönemlerinde Ölüm Kavramının İfadesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 29, s.77-115.
- KOÇ Aylin (2010). "Hastalık İsimlerinde Örtmece", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı:118, s.77-94.
- LİNFOOT-HAM Kerry (2005). "The Linguistics of Euphemism: A Diachronic Study of Euphemism Formation", *Journal of Language and Linguistics*, 4/2, s.227-263.
- ÖZYILDIRIM Işıl (1996). "Türkçede Örtmece Sözcükler Üzerine", *Dil Dergisi*, s.15-21.
- SAĞOL YÜKSEKKAYA Gülten (2010), "Türklerde Ölümün Algılanışı 'Ölmek' Karşılığı Kullanılan Kelimelerden Hareketle", *Uçmağa Varmak Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy-Naskali, Gülten Sağol-Yüksekkaya), s. 3-40.
- TOKYÜREK Hacer (2009). "Eski Uygur Türkçesinde 'Ölüm' Kavramı İle İlgili İfadeler", *Bilig*, Sayı:50, s.169-198.
- TÜRKÇE SÖZLÜK (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRKMEN Seyfullah (2009). "Türkçedeki Örtmece Sözcükler", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt: 6, Sayı: 23, s.131-140.
- ÜSTÜNER Ahat (2009). "Örtmece Sözcüklerle İlgili Terimler", *Turkish Studies*, 4/8, 166-176.
- VARDAR Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- YALÇIN Süleyman Kaan - Murat Şengül (2007), "Dilin İletişim Süreci İçerisindeki Rolü ve İşlevleri" *Turkish Studies*, 2/2, s.749-769.
- YILMAZ Killi Gülsüm (2006). "Hakas Türkçesinde Tabu Sözcükler ve Örtmece", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3/3, s.50-65.
- YILMAZ Killi Gülsüm (2007). "Hakaslarda Ölüm ile İlgili Gelenekler", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4/4, s.65-87.

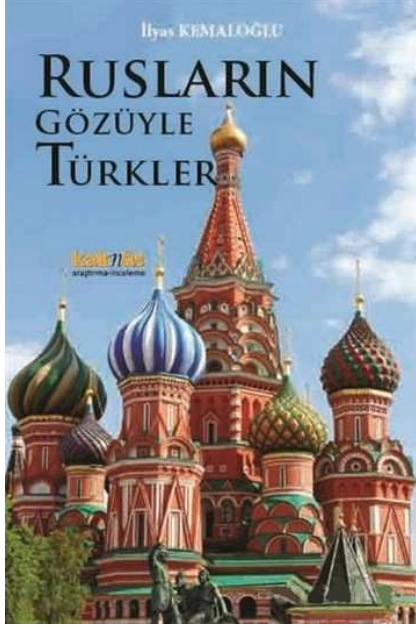
Ek Tablo:1

ÖLEN KİŞİ	METİNDE ÖLÜM İFADESİ	TERCÜMESİ
Adem	bu dünyadın ol dünyâğa kit-	Bu dünyadan öte dünyaya git-
Şeys	bu dünyada turup cennet sarâyığa kit-	Bu dünyada yaşayıp cennet sarayına git-
Anuş	bu menzilde turup ol menzilge kit-	Bu menzilde yaşayıp o menzile gitti
Kınan	Teñri yakınığa kit-	Tanrının yakınına git-
Mihla'il	dem urmas şehriğe kit-	Dem vurmaz şehrine git-
Berd	köçmes ve konmas yurtığa kit-	Göçmez ve konmaz ülkeye git-
Ehnoh (İdris)	Teñriniñ emri birlen Azraîl kelip İdris 'aleyhi's-selâmnı perniñ üstide koyup behiştkel alıp bar-	Tanrı'nın emriyle Azrail gelip İdris aleyhisselamı kanadının üstüne koyarak alıp cennete git-
Matuşaleh Leymek	atası bargan yerge bar-atası kitken yolğa tüşüp kit-	babasının gittiği yere git- babasının gittiği yola düşüp git-
Nuh	*	*
Yafes	vefât bol-	vefat et-
Türk	uzak seferğa kit-	uzak sefere git-
Tütek	barsa kelmes tigen şehriğe kit-	gitse gelmez denilen şehre git-
Amulca Hân	atası kiyinindin kit-	babasının arkasından git-
Bağuy Dip Hân	öl-	öl-
Kök Hân	uzak seferğa kit-	uzak sefere git-
Alınca Hân	vefât bol-	vefat et-
Moğol Hân	barçanıñ bara turğan yurtığa kit-	herkesin gittiği yere git-
Qara Hân	öl-	öl-
Oğuz Hân	haq rahmetiğa bar-	Tanrı'nın rahmetine kavuş-
Kün Hân	haq rahmetiğa bar-	Tanrı'nın rahmetine kavuş-
Qayı	haq rahmetiğa bar-	Tanrı'nın rahmetine kavuş-
Dip Bağuy	öl-	öl-
İnel Yavı Hân	kit-	git-
Duyılı Qayı	vefât tap-	öl-
Kanlı Yavlı	vefât tap-	öl-
Mur Yavı	ol-dünyâğa kit-	öbür dünyaya git-
Qara	vefât tap-	vefat et-
Buğra Hân	öl-	öl-
Qozı Tegin	vefât tap-	vefat et-
Arslan	vefât tap-	vefat et-
Osman	vefât tap-	vefat et-

İsli	atası kıyınindin kit-	babasının arkasından git-
Şıban	uluğ atalarının köçiniñ yerine tüşüp köçüp kit-	büyük babalarının göçtükleri yere git-
Buran	vefât tap-	vefat et-

İlyas Kemalöglü, **Rusların Gözüyle Türkler**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2015, 220 s.

Ayten ÇELEBİ*

Ruslar tarih sahnesine çıkmalarından itibaren Türklerle aynı coğrafyalarda karşı karşıya gelmiş, iki millet asırlarca iç içe, yan yana yaşamış ve bazen bu durum aralarında mücadelelere sebep olmuştur. Bu mücadeleler etrafında şekillenen ilişkiler, iki taraf açısından birtakım olumlu ya da olumsuz algılamaları da beraberinde getirmiştir. İlyas Kemalöglü bu eserinde, iki ülke arasındaki ilişkileri kronolojik bir incelemeyle değerlendirerek en erken dönemden itibaren Rus kaynaklarında yer alan bilgiler ışığında, Rusların Türklere bakışını ve “Türk algısı”nı okuyucusuna aktarmıştır.

Günümüzde Türk-Rus münasebetleri ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında, konunun genellikle Osmanlı Devleti döneminden itibaren 500 yıllık bir zaman dilimi içerisinde ele alındığı gözlenmektedir. Oysa iki millet arasındaki ilişkiler yazarın da belirttiği gibi çok daha eski tarihlere dayanmaktadır. İlyas Kemalöglü bu eserinde, konuyu Rusların ataları olan Slavların Türklerle ilk karşılaşmalarından itibaren ele alarak günümüze kadarki süreçte, Rus kaynaklarında var olan Türk algısını değerlendirmektedir. Eserde Türk-Rus münasebetlerinin önemli evreleri, dönüm noktaları esas alınarak her döneme ait farklı kaynaklardan yararlanılmıştır. Yazarın kaynak yelpazesi çok geniştir: kronikler, siyasî ve askerî görevlerdeki kişilerin hatıraları, elçi ve ajanların raporları, diplomatik yazışmalar, edebî eserler, mektuplar, vs. Kaynaklar değerlendirilirken ait oldukları dönemin siyasî olaylarına da değinilerek Türk-Rus ilişkilerinin kısa bir tarihçesi verilmektedir. Yazar, böylesine uzun bir süreci ve bu süreçte gelişen, değişen Türk algısını 220 sayfalık bir hacme sığdırabilmiştir. Eserin bu özelliğinin yanısıra sade ve açık bir dile yazılmış olması da okuyucu profilini genişletmektedir. Ko-

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Programı.

nuya ilgi duyan herkesin kolaylıkla okuyup çok şey öğrenebileceği bir eser "*Rusların Gözüyle Türkler*".

Eser "Önsöz", "Sonuç", "Kaynakça" ve "Dizin" haricinde kronolojik süreçte göre yapılandırılan yedi bölümden oluşmaktadır. "*Türk-Rus Münasebetlerinin Başlangıcı ve Türklerle İlgili İlk Algının Oluşumu*" adını taşıyan ilk bölümde, adından da anlaşılacağı üzere Ruslarla Türklerin ilk karşılaşmaları ve Türkler hakkında ilk algının oluşumu ele alınmıştır. İkinci bölüm olan "*Rusya Üzerindeki Altın Orda Hâkimiyeti*"nde Altın Orda döneminin Rusya'ya etkilerinin değerlendirilmesinin yanı sıra, Rusların günümüze kadarki süreçte bu döneme nasıl bir algıyla baktıkları yansıtılmış, hatta zaman zaman dönemi adeta yok sayışları da vurgulanmıştır. Ayrıca bu bölümün sonunda Emir Timur ve onun "Moskova Seferi"nin Ruslar tarafından nasıl tasvir edildiğine yer verilmiştir. Üçüncü bölüm "*İdil'in Volga'ya Dönüşmesi*" adını taşımaktadır. Bu bölümde, yazarın ifadesiyle "XVI. Yüzyıl Rus edebiyatının en önemli eseri" olan "*Kazanskaya İstoriya (Kazan Tarihi)*" ele alınarak Kazan'ın Ruslar tarafından ele geçirilişi ve bu zaferle birlikte Türk topraklarında başlayan yayılma sürecindeki algı değerlendirilmiştir. "*Başlangıçtan I. Petro Dönemine Kadar Rus Kaynaklarında Osmanlı*" adını verdiği dördüncü bölümde yazar, döneme ait birçok farklı kaynaktan yararlanarak Rusların Osmanlı'ya ve Türklere bakışını incelemektedir. Beşinci bölümde de "*Büyük Petro ve Katerina Dönemi Rus Kaynaklarında Osmanlı*" başlığı altında, Rusya tarihinin iki çok önemli isminin dönemleri esas alınarak Osmanlı dönemindeki Türk algısı değerlendirilmeye devam edilmiştir. Altıncı ve yedinci bölümlerde ise XIX. ve XX. yüzyılda Rusların Türklere bakışı mercek altına alınmıştır. Yedinci bölümün sonunda XXI. yüzyılın başı, yani Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra Türk-Rus münasebetleri ve algı sorunu ele alınarak tarihsel süreç günümüze kadar değerlendirilmiştir. Ancak Türkiye'nin dinamik konumu ve yaşadığımız çağda gündemin çok hızlı değişmesi Orta Doğu'da yeni olayları, iki ülke arasındaki yeni durumları karşımıza çıkarmıştır. Son gelişmeler Türk-Rus ilişkilerinde XXI. yüzyılda yaşanan olumlu havaya gölge düşürmüştür. 24 Kasım 2015'te yaşanan "uçak krizi"nden hemen önce yayımlanan kitapta doğal olarak son gelişmeler yer almamaktadır. Belki de bu durum eserin yeni baskılarında en son gelişmelerin değerlendirildiği bir bölümün daha esere eklenmesini gerekli kılacaktır.

Eserin ilk bölümünde, Rusya tarihinde ilk kez bir Rus hükümdarının Peçenekler tarafından öldürülmesine vurgu yapılarak böyle bir başlangıcın Türklerle ilgili olumsuz algının oluşmaya başlamasının ana etkeni olduğu belirtilmektedir. Ancak yine de bu dönemde Rus Devleti henüz daha kuruluş aşamasında olduğu için Türklerle ilgili olumsuz betimlemeler kaynaklarda mevcut değildir. Burada yazarın Peçeneklerle ilgili önemli bir tespitini görüyoruz: Peçenekler Dinyester ve Tuna arasında Doğu ve Balkan Slavları için bir set oluşturup Slav boyları arasında farklılıkların artmasını sağlamışlardır. Bu durum Rusya tarihini etkilediği kadar Balkanlar ve Türk tarihini de etkilemiştir. Rusların Peçeneklerle mücadelesi uzun sürmemiş, bu dö-

nemde en fazla karşılaştıkları Türk boyu Kıpçaklar olmuştur. Öyle ki 1061-1210 yılları arasında Kıpçaklar Rus topraklarına elli büyük sefer düzenlemiştir. Rusların ilk büyük destanı olan *İgor Bölüğü Destanı* da Kıpçak saldırıları sonucu ortaya çıkmıştır. Kıpçaklardan sonra Türkler Rus kaynaklarında “Tanrı’nın cezası” olarak anılmıştır. İlk Rus devleti olan Kiev Rusyası’nın yıkılışına Kıpçak seferlerinin önemli oranda tesir etmesi, genel olarak Türklere karşı olumsuz bir algıyı da beraberinde getirmiştir.

İlk dönem Türk-Rus ilişkilerinde ortaya çıkan ve sonraki dönemlere de etki eden önemli faktörlerden biri de yazara göre din faktörüdür. Bu dönemde Kiev Rusyası Hristiyanlığı kabul ederken İdil bölgesinin kontrolünde Ruslarla rekabet hâlinde olan İdil Bulgarlarının İslamiyete girmeleri mücadelenin dinî bir boyut da kazanmasına yol açmıştır.

İkinci bölüm genel olarak Rusya üzerindeki Altın Orda hâkimiyetine ve bu dönemle birlikte oluşan Türk-Tatar etkisine ayrılmıştır. “*Altın Orda-Rus İlişkileri ve Altın Orda’nın Rusya’ya Etkileri*” adlı tez çalışmasıyla doktora derecesi alan İlyas Kemaloğlu’nun uzmanlık alanlarından biri olan Altın Orda tarihi ile ilgili çok sayıda eseri mevcuttur. Ona göre yaklaşık iki buçuk asır Altın Orda hâkimiyetinde kalınması, Rusların benliğinde Hristiyanlığın birleştirici ve belirleyici bir husus olarak kalmasında önemli rol oynamıştır. Çünkü Ruslara göre bu dönemde Altın Orda hâkimiyetinden kurtulmanın tek yolu, halkın tek çatı altında toplanmasıyla yeniden canlanacak olan Hristiyanlık öğretileriydi. Yazar buradan yola çıkarak XIII.-XIV. yüzyıllarda Ortodoksluğun millî ideolojinin temeli haline gelip bütün toplumsal ideallerin oluşmasında belirleyici rol oynadığı sonucuna varmaktadır. Bu dönemde Rusya üzerindeki Türk-Tatar etkisinin genel anlamda Türk algısının oluşumunda önemli rol oynadığını düşünen yazar bu etkilerden bahsederken aşağıdaki dikkat çekici tespiti yapmaktadır: “*Moskova’nın birbirleriyle mücadeleye hâlinde olan diğer Rus knezliklerini kendi etrafında birleştirmesi ve Çarlık Rusyası’nın temellerini atması, Altın Orda hanları sayesinde mümkün oldu*”. Ona göre hanların Moskova knezlerini desteklemesi sayesinde Moskova öne çıkabilmiştir. Ayrıca hanlar tarafından vergi ve diğer yükümlülüklerden muaf tutulan ve tarihinin en rahat dönemini Altın Orda hâkimiyeti altında yaşayan Rus Ortodoks Kilisesi de bu dönemde elde ettiği güçle Moskova’yı destekleyerek Çarlık Rusyası’nın kurulma sürecini hızlandırmış, Hristiyanlığın Rus topraklarında yayılmasına hizmet etmiştir. Bu bölümde dikkat çeken bir diğer husus da Altın Orda kökenli aristokratların Rusya tarihinde oynadıkları roldür. Nitekim bunlardan ikisi çarlık makamına kadar gelen Semön Bekbulatoviç ve Boris Godunov’dur.

Eserden de öğrendiğimiz üzere, Altın Orda kökenli Natalya Narişkina’nın oğlu olan ve Rusya’yı büyük bir güç hâline getiren Büyük Petro döneminden itibaren Ruslar Altın Orda etkisinden kurtulmaya çalışmışlardır. Bu durum giderek öyle bir hâl almıştır ki, Sovyetler Birliği döneminde, okul kitaplarından bu iki buçuk asırlık dönem tamamen çıkarılmıştır. Hatta Komünist Parti, 1944’te Altın Orda tarihinin araştırılmasını yasaklamış, bu

yasak ancak SSCB'nin son döneminde kalmıştır. Yazara göre, günümüzde de Rus tarihçilerinin çoğu Altın Orda'dan genellikle olumsuz ifadelerle bahsetmeye devam etmektedir.

Üçüncü bölümde bahsedilen Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından ele geçirilişi mevzuu iki milletin tarihleri açısından bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü bu olayla birlikte dengeler değişerek Türk topraklarında Rusların yayılma süreci başlamıştır ve Kazan'dan sonra diğer Türk-Tatar hanlıkları teker teker Ruslar tarafından ele geçirilmiştir. Bu süreç Ruslar tarafından hanlıklardaki halklar için adeta bir lütuf olarak değerlendirilmektedir ve bu yorum günümüzde de devam ettirilmektedir. Söz konusu yoruma göre, böylelikle İdil coğrafyası sözde Osmanlı esaretinden kurtarıldığı gibi buradaki halkların medenileşmesi de Rusya sayesinde gerçekleşmiştir. Bu yorum daha da ileriye götürülerek başta Başkurtlar olmak üzere, bazı halkların kendi istekleriyle Rusya'ya katıldıkları dile getirilmektedir. Yazarın bu konuyla ilgili olarak ileriki bölümlerde ifade ettiği gibi, Osmanlı'nın güçlü olduğu dönemlerde İdil-Ural'daki hanlıkların ele geçirilmesine sessiz kalması, uzun vadede Kırım'ı kaybetmesine ve Rus tehdidi ile karşı karşıya kalmasına yol açmıştır.

Dördüncü bölümde, Rus kaynaklarında Osmanlı-Rus münasebetlerinin nasıl değerlendirildiği ve Osmanlı'ya bakış incelenmektedir. Rus yıllıklarında Osmanlı Devleti'nden ilk kez İstanbul'un fethi münasebetiyle bahsedildiğini görüyoruz. Yazara göre Ruslar, bu olaydan uzun vadede kârlı çıksalar bile, İstanbul onlar için bir dinî merkez olduğundan dolayı, fethi aynı zamanda İslamiyet ile Hıristiyanlığın bir mücadelesi olarak da görmekteydiler. Osmanlı-Rus münasebetlerinin ilk devresinde II. Selim döneminde gerçekleştirilen Astrahan Seferi (1569) de önemli olaylardan biridir. Osmanlı Devleti Rusya'ya resmî olarak savaş ilan etmese de yazar bu seferi ilk gayri resmî Osmanlı-Rus savaşı olarak nitelendirmektedir. Bu seferle birlikte II. Selim kendini İslam dünyasının koruyucusu olarak addederken Ruslar da Moskova'yı "III. Roma" ilan edip bütün Ortodoks dünyasının hamiliğine soyunuyor ve böylece mücadelenin ideolojik temelleri de atılmış oluyordu. Bu temele sonraki dönemlerde siyasi ve ekonomik nedenler de eklenecek, taraflar arasında birçok savaş vuku bulacaktır.

Rus kaynaklarında Osmanlı Devleti ve bu dönemde Türkler ile ilgili ilk bilgilere seyyahlar, din adamları ve tüccarların seyahatleri sırasında tuttukları notlardan ulaşılmaktadır. Osmanlı'ya ilk daimi elçiler ancak XVIII. yüzyılın başında gönderilebilmiştir ki ilk Rus daimi elçiliği de Osmanlı Devleti'nde açılmıştır ve bu husus da bize Osmanlı'ya verilen önemi göstermektedir. Bu dönemden itibaren Rus elçilerin raporları (*stateynıy spisok*) sürekli olarak Moskova'ya gönderilecektir. Büyük Petro'dan itibaren Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın en önemli düşmanı hâline gelmesiyle birlikte, Ruslar güney komşusuyla daha fazla ilgilenmeye başlamışlar ve elçi raporları vasıtasıyla önemli bilgiler elde etmişlerdir. Petro zamanında bir başka önemli gelişme de Türkçe öğrenilmesi için yurtdışına öğrenci gönderilmesi ve Türk

coğrafyalarının çok yönlü araştırılmasıdır. Böylece Rusya'da Türkoloji biliminin temelleri atılmıştır.

Eserde her iki ülkede de gerçek olmadığı hâlde yaygın bir şekilde dile getirilen Katerina ve Baltacı Mehmet Paşa "efsane"sine de değinilmektedir. Ruslar bu efsaneyle Türklerin bir kadın uğruna ülkelerine ihanet edebilecekleri sonucuna varırken Türkler de çarîçeler de dahil olmak üzere Rus kadınlarının ahlak anlayışlarına dikkat çekmektedir. Yazara göre Türk erkekleri ve Rus kadınları ile ilgili bu düşünceler değiştirilmesi zor algılardan biridir.

II. Katerina dönemine gelindiğinde, 1774'te taraflar arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması Türk-Rus ilişkilerinin seyrine damgasını vuran bir dönüm noktası olarak karşımıza çıkar. Bu başarısı ile II. Katerina, torunu Konstantin'i başına getireceği İstanbul merkezli bir Bizans İmparatorluğu hayalinin peşine düşmüştür. Bu çerçevede ortaya çıkan "III. Roma" ve Slav birliği düşüncesi ile II. Katerina kendine çeşitli çevrelerden destek bulsa da onun bu projesi hayalden öteye geçememiştir. Ancak bundan sonraki Osmanlı-Rus münasebetlerinin ana gündemini Osmanlı içerisindeki Slavlar teşkil edecektir. Ruslar bu dönemde, Osmanlı Devleti'nde Hıristiyanların baskı altında tutulduğu iddiasıyla kendilerine din kardeşlerini bu baskıdan kurtarma görevini atfetmektedirler. Yazarın tespitine göre bu tarihten itibaren Rus kaynaklarında Osmanlı Devleti, son derece olumsuz algı ve betimlemelerle anılmıştır.

Rusya, Altın Orda'nın mirasçı hanlıklarını ele geçirme sürecini tamamlarken kendine yeni hedef olarak eski Bizans topraklarını belirlemiştir. Bu hedefe ulaşmak için gösterdikleri bahane de sözünü ettiğimiz, "Hristiyanları Osmanlı baskısından kurtarma" misyonuydu. Ruslar Osmanlı'yı artık "hasta adam" olarak tarif ediyorlardı ve XIX. yüzyılın sonlarına yaklaşıldığında, yeni hedeflerinde başarı kazanmış bir ülke konumunda Osmanlı'ya karşı üstün durumdaydılar.

Yazara göre Rusların Türkistan'a askerî müdahalesinden önce buraya ve Osmanlı coğrafyasına bilim adamı, haritacı, Türkologların, vb. gönderilmesi yayılma sürecini hızlandıran önemli hususlardan biridir. Bu dönemde Rus edebiyatçı ve ressamların Osmanlı ve Türklere bakış açılarında farklılıkların olması, eserde önemli isimlerle örneklendirilmektedir. Mesela Rus yazar ve gizli danışman Davidov'un "pis, fakir ve çirkin" olarak bahsettiği İstanbul'dan, meşhur Rus ressam Ayvazovski dünyanın en görkemli şehri olarak söz etmektedir. Eserlerinde daha çok Doğu'ya yer veren ve milliyetçiliği ile öne çıkan Puşkin, Bulgarların Osmanlı hâkimiyetinden kurtarılmasını savunurken, temelinde Türk düşmanlığı yatan Panslavizm etkisindeki Dostoyevski ise Türkleri "barbar", "zalim", "gaddar" gibi son derece olumsuz nitelendirmelerle kaleme alıp İslamiyet'i "vahşet dini" olarak tanımlamaktadır. Ona göre Osmanlı Ortodokslara zulmetmekte, Rusya'daki Türkler ise iyi ve eşit muamele görmektedir. Birçok dile çevrilen romanlarında Dostoyevski'nin Türklere dair yazdıkları, olumsuz Türk imajının çok geniş çevre-

lere ulaşmasına yol açmıştır. Rus edebiyatının bir diğer önemli ismi olan Tolstoy'un eserlerinde ise aynı saldırgan tutum görülmez, o kahramanlarının iç dünyalarını yansıtmayı tercih etmektedir.

93 Harbi ve ardından düzenlenen Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı Devleti zayıflamasına rağmen Rusya karşısında hâlâ önemli bir tehdit olarak durmaya devam ediyordu. Ruslar bu dönemde Osmanlı'ya dair bilgi toplamak amacıyla özel askerî istihbarat ağı kurmuşlardır. Burada dikkati çeken husus, Türkiye'nin doğusunda görev alan Rus ajanlarının istihbarat raporlarında Türkler ve Osmanlı hakkında olumlu görüşlerin hâkim olmasıdır. Yazarın örnekler verdiği bu raporların bazılarında, Rusya sınırında bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasının Rusların çıkarlarına ters düşeceği, Ermenilerin bağımsızlık hareketlerinin başta İngiltere olmak üzere Batılılara da müdahale yolunu açacağına dikkat çekilerek Rusya'nın Osmanlı ile savaşmaması gerektiği telkin edilmektedir. Ancak XX. yüzyılın başlarında, iki ülke arasındaki ilişkilerde yine savaş başrolde olacaktır.

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı ve ardından yaşanan gelişmelerle tarihe karıştı, fakat "hasta adam"ın ölümünü sabırsızlıkla bekleyen Rusya, Bolşevik İhtilâli ile ondan daha önce sona ermişti. İki imparatorluğun çöküşüyle iki yeni devlet kuruldu. Genç devletler I. Dünya Savaşı sonunda izolasyona uğrayınca beklenmedik şekilde Türk-Rus yakınlaşması doğdu. Kurtuluş Savaşı'nda Moskova'nın Türkiye'ye yaptığı maddi yardım da iki ülkenin yakınlaşmasına katkı sağlayan gelişmelerden biri oldu. Türkleri Komünist Blok'a dâhil etmeyi başaramayan Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile ekonomik, kültürel ve ilmî münasebetleri devam ettirmesi, karşılıklı algının olumlu yönde değişmesi sonucunu doğurmuştur. Bu dönemde Sovyet lider Lenin, iki komşu ülke arasında dostça münasebetler tesis edilmesini, Türk halkında önceden beri var olan olumsuz Rus algısının düzeltilmesi gerektiğini belirtmiş ancak söz konusu yakınlaşma Lenin ve Atatürk'ün vefatı ile son bulmuştur. Türkiye'nin İngiltere ve Almanya ile yakınlaşması, II. Dünya Savaşı'nda tarafsız kalmaya çalışması gibi sebeplerle iki ülke arasındaki ilişkiler tekrar gerginleşmeye başlamıştır. Yazara göre bu dönemde Sovyet kaynakları, Türkiye'yi Almanya'nın Doğu cephesinde başarı kazanmasına bel bağlayan, Kafkasya ve Kırım'da gözü olan bir ülke olarak tasvir etmekte, Türkiye'nin tarafsızlık maskesi altında SSCB'ye karşı düşmanca, Almanya'ya karşı ise dostça bir siyaset izlediğini iddia etmektedir. Rusların geleneksel Boğazlar ve İstanbul hayaline Stalin de kapılmış, yazarın ifadesiyle "Ermeni kartını" oynayarak Kars, Artvin ve Van'ı da SSCB'ye dahil etmek istemiştir. Bu tehditlere maruz kalan Türkiye ise çareyi NATO'ya dahil olmakta bulmuş ve bu tarihten itibaren Türkiye ve Sovyetler Birliği "Soğuk Savaş"ın farklı bloklarında yer almıştır. Hruşçov döneminde (1953-1964) iki ülke ilişkilerinde bir yumuşama yaşansa da 1961'deki "füze krizi" bloklar arasındaki gerginliği arttırmış, Türkiye o tarihten itibaren ABD'nin bölgedeki ortağı ve Sovyetler Birliği'nin çıkarlarını tehdit eden NATO üyesi bir ülke olarak görülmüştür. Moskova her şeye rağmen Brejnev döneminde, Türki-

ye'nin ABD ve Batı ile ilişkilerini zayıflatmaya, kendi etkisini arttırmaya yönelik politikalar takip etmekten geri durmamıştır. Yazara göre Kıbrıs Meselesi de bu dönemde iki ülkenin yakınlaşmasını sağlayan hususlardan biri olmuş, Moskova bu sorunun çözümünde Türkiye'nin teklifini destekleyen bir tavır takınmıştır.

SSCB'nin yıkılması, "Soğuk Savaş"ın sona erip Rusya Federasyonu'nun kurulmasından sonra değişen dengeler ve gelişmelerle iki ülke görülmedik şekilde bir yakınlaşma dönemine girmiştir. İlişkiler başlangıçta birtakım sorunlar içerse de zamanla bunların büyük kısmının çözüme kavuşması ve olumlu bakış açılarının yeşertilmesiyle Türk-Rus münasebetleri adeta altın çağını yaşadığı bir dönemde ilerlemekteydi. Bu dönemdeki ilişkileri İlyas Kemaloğlu daha önce yayımladığı kitap ve makalelerde ayrıntılı bir şekilde değerlendirmiştir. Yazara göre Türk yetkililer ikili münasebetleri "stratejik ortaklık" olarak nitelendirse de Rus tarafından buna dair bir atıf olmamıştır. Moskova, genişlemesini kendine tehdit olarak değerlendirdiği NATO'nun bir üyesi olarak Türkiye'yi hâlâ ABD'nin bölgedeki en önemli müttefiki olarak görmektedir. Yazarın tam da bu bölümde belirttiği üzere Suriye sorununda farklı cephelerde yer alınmasının getirdiği yol ayrımı 25 yılda inşa edilen yakın ilişkileri bir anda tersyüz etmiş, ilişkiler bambaşka bir boyuta sürüklenmiştir.

İbrahim Telliöğlu, **XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri**, Serander Yayınevi, Trabzon, 2009, 165 sayfa.

Erhan ATEŞ*

Karadeniz ve Kafkasya tarihi üzerine çalışmalar yapan Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi İbrahim Telliöğlu tarafından kaleme alınan *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri* başlıklı kitap, Serander Yayınevi tarafından 2009 yılında Trabzon'da yayınlanmıştır.

Bu kitap *Kaynaklar ve Araştırmalar* kısmının yanında bir *Giriş*, üç bölüm ve bir *Ekler* kısmından meydana gelmektedir. Her bölüm kendi içerisinde çeşitli ana başlıklara ayrılmıştır. Birinci bölüm *Türk-Gürcü İlişkilerinin Yeniden Başlaması*, ikinci bölüm *Gürcistan'ın Kuruluşu ve Türkler*, üçüncü bölüm *Moğolların Ortadoğu'ya Yöneldiği Dönemde Türk-Gürcü İlişkileri* başlığını taşımaktadır.

Yazar, kitabın başındaki *Kaynaklar ve Araştırmalar* bölümünü (s.XV-XXIX) iki ana başlığa ayırmıştır. Bunlardan ilki olan "Kaynaklar" kısmında kitabın yazımı sırasında kullanılan kaynak eserler incelenmiş ve bunlar hakkında çeşitli değerlendirmelerde bulunularak, çalışma için hangi açılardan önem arz ettikleri ifade edilmiştir. Bu bölümün ikinci ana başlığı olan "Araştırmalar" kısmında ise en fazla kullanılan yerli ve yabancı araştırma eserlerinden bahsedilerek bunların sahip oldukları artı ve eksi yönler hakkında bilgiler verilmiştir.

Telliöğlu, kitabının *Giriş* (s.1-26) kısmında Gürcistan coğrafyası hakkında bilgiler vererek ele almış olduğu bölgenin coğrafi sınırlarını çizmiş ve bu bölgede yaşayan en eski halklar hakkında bazı malumatlar vermiştir. Daha sonra milattan önceki devirlerden itibaren bu bölgeye yerleşen bazı Türk kavimlerinin (Kimmerler, İskitler, Buntürkler, Kıpçaklar, Hazarlar) Gürcüler ile olan münasebetleri hakkında bilgiler veren yazar, bu münasebetlerin çok eski dönemlerden itibaren var olduğunu ve bölgedeki Türk varlığının milattan önceki dönemlere kadar dayandığını ortaya koymuştur.

* Arş. Gör., A.Ü., Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, er-han18@hotmail.com

Türk-Gürcü İlişkilerinin Yeniden Başlaması adını taşıyan birinci bölüm (s.27-66), iki ana başlık altında incelenmiştir. Müellif “Kafkasların Güneyinde Türk Akınları Dönemi” adını taşıyan ilk kısımda, XI. yüzyıl başlarında Gürcülerin içerisinde buldukları durum hakkında genel bilgiler vermekte ve Selçukluların 1016 yılında Çağrı Bey kumandanlığında Anadolu’ya gerçekleştirdikleri akınlarından bahsetmektedir. Bu kısımda ayrıca, Bizans İmparatorluğu’nun Kafkasya ve Doğu Anadolu bölgesine yönelik askerî ve siyasî faaliyetleri ile Selçukluların Tuğrul Bey (1040-1063) döneminde bölge üzerine gerçekleştirdikleri akınlar hakkında bazı malumatlar verilmektedir. Tellioglu, “Gürcülerin Selçuklu Hâkimiyeti Altına Alınışı” adını taşıyan ikinci başlık altında ise Sultan Alp Arslan (1063-1072) ve Melikşah (1073-1092) dönemlerinde Kafkasya’ya gerçekleştirilen seferler hakkında bilgiler vermekte ve Malazgirt Savaşı’ndan sonra başlayan Anadolu’nun Türkleşme sürecini ve Türkmenlerin bölgedeki faaliyetlerini açık ve anlaşılır bir şekilde anlatmaktadır.

Kitabın *Gürcistan’ın Kuruluşu ve Türkler* başlıklı ikinci bölümü (s.67-109), üç ana başlık altında ele alınmıştır. Bunlardan ilkinin adı “IV. David’in Gürcü Birliğini Sağlaması”dır. Tellioglu bu kısımda IV. David’in (1089-1125) Gürcü Krallığı’nın başına geçmesiyle birlikte başlayan Gürcü yükselişini, bu yükselişte ülkesine bizzat getirdiği ve büyük bir ordu kurduğu Kıpçakların oynadıkları rolü, Gürcülerin Selçuklulara karşı yürüttükleri askerî seferleri ve birleşik Gürcistan’ın kuruluş sürecini ayrıntılı bir biçimde anlatmaktadır. Bu bölümün ikinci ana başlığı ise “Kral David’in Ölümü ve Gürcistan’da İç Karışıklıklar”dır. Burada IV. David’in hayatını kaybetmesinin ardından Gürcistan tahtına geçen varisleri döneminde gerçekleştirilen askerî, siyasî faaliyetlere ve ülke içerisinde ortaya çıkan isyanların bastırılmasında Kıpçakların oynadıkları rollere değinilmiştir. Müellif, “Kraliçe Tamara Dönemi (1184-1213)” adını taşıyan üçüncü başlık altında ise devletin önemli kademelerine kadar yükselen Kıpçakların yürüttükleri askerî-siyasî faaliyetlere, Gürcü feodal beyleri ile Kıpçaklar arasında yaşanan güç mücadelelerine ve Kraliçe Tamara’nın Anadolu Selçuklu ordularına karşı Doğu Anadolu ve Azerbaycan’da yürüttüğü askerî faaliyetlere yer vermiştir.

Kitabın üçüncü bölümünün (s.110-132) adı ise *Moğolların Ortadoğu’ya Yöneldiği Dönemde Türk-Gürcü İlişkileri*’dir. Bu bölüm iki ana başlıktan oluşmaktadır. “Türk-Gürcü İlişkilerinde Celaleddin Harzemşah Faktörü” adını taşıyan ilk başlık altında Celaleddin Harzemşah’ın (1220-1231) Kafkasya’ya gelişi süreci, bölgeye geldikten sonra Gürcülere karşı giriştiği askerî faaliyetleri, Kıpçaklar ile olan temasları, Tiflis’in hâkimiyet altına alınışı ve Alâeddin Keykubad (1220-1237) ile olan mücadeleleri ele alınmıştır. Bu bölümün ikinci ana başlığı ise “Moğolların Ortadoğu’da Etkili Olmaya Başlaması”dır. Bu kısımda ilk kez 1220’li yıllarda Kafkasya’ya gelen Moğolların, 1230’lu yıllardan itibaren ikinci kez Kafkasya’ya gelişleri ve Gürcistan ile Doğu Anadolu bölgesinde gerçekleştirdikleri askerî faaliyetleri hakkında

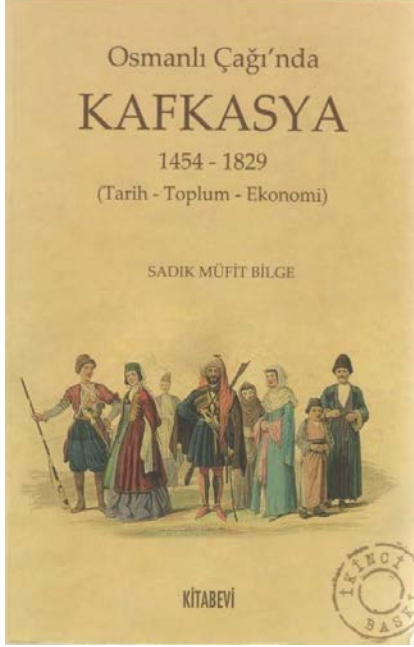
bilgiler verilmiştir. Akabinde Moğolların bölgeyi tamamen hâkimiyet altına alırları, Gürcistan'ın parçalanma süreci, İlhanlılar devrinde yaşanan Türk-Gürcü münasebetleri ve Ortodoks Kıpçakların kurmuş oldukları beyliğin Gürcülerle ve İlhanlılarla ilişkileri kısa bir şekilde ele alınmıştır.

Yazar kitabın *Ekler* (s.137-140) kısmında ise bölgenin farklı yüzyıllardaki siyasî durumunu gösteren dört adet harita kullanmıştır.

Sonuç olarak, hem dönemin şahidi olan Ermeni, Gürcü, Süryani, Bizans ve İslam kaynaklarından hem de çeşitli dillerdeki araştırma eserlerinden faydalanılarak kaleme alınan bu kitap, XI-XIII. yüzyıllar arasındaki Türk-Gürcü ilişkilerini bilimsel bir bakış açısı ile ele alan ve değerlendirmelere tabi tutan önemli bir eserdir. İbrahim Telliöglü, Gürcülerin o dönemde içerisinde buldukları askerî, siyasî vaziyeti, Kıpçakların Gürcü tarihinde oynadıkları rolü, Gürcistan'ın bölgesel bir güç haline gelme sürecini ve Moğol istilası sonrasında hem Gürcistan'ın hem de bölgenin içerisine düştüğü siyasî durumu çok açık ve anlaşılır bir şekilde ortaya koymuştur. Bütün bu özellikleri kitabı önemli hale getirmektedir.

Sadık Müfit BİLGE, **Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)**, Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2015, 738 sayfa

Aybüke GÜZAY*

İlk baskısı 2012 tarihinde yayımlanan "Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih, Toplum, Ekonomi) adlı bu eser, Çerkes/Kabardey kökenli bir Osmanlı ailesinden gelen araştırmacı Sadık Müfit Bilge tarafından kaleme alınmıştır. Kitabın yeni baskısı tekrar gözden geçirilerek düzenlenmiş, üçüncü ve dördüncü bölümlere ilaveler yapılarak daha kapsamlı bir eser meydana getirilmiştir.

Osmanlı Devleti bağlamında Kafkasya tarihi ile ilgili araştırmalarda ülkemizde büyük bir eksiklik söz konusudur. Özellikle Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya yönelik siyasetleri ve faaliyetleri çok az bilinmekte ve bilinenler de hatalı olabilmektedir. Bu noktadan hareketle, hem bu eksikleri gidermek hem de bilinmeyenleri su yüzüne çıkarmak amacıyla yazılmış bu eser, 25 yıllık bir çalışmanın ürünüdür. Eserde, Osmanlı-İran ve Rusya'nın bölgede hâkimiyet sağlamak amaçlı mücadeleleri sunulmuş olduğu gibi, Kafkasya halklarının günlük yaşamlarından geleneklerine, kullanmış oldukları eşyalardan ve giyimlerden evlerinin nasıl döşendiğine dair birçok bilgiyi bulmak mümkündür.

Dört bölüm ve bir son sözden meydana gelen eserde belirli tarihler arasında Kafkasya coğrafyasının durumunu gösterir dört adet harita bulunmaktadır. Eserde konu alınan tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nde tahta geçen padişahlar, İran şahları, Rus Çarları ve İmparatorlarının yanı sıra Kafkasya coğrafyasında hüküm sürmüş prenslik ve krallıkların hükümdarlarının listesi ekler kısmında sunulmuştur. Söz konusu olan kısımda ayrıca Kafkasya'da görev yapan Rus yöneticiler, Kafkasya halklarına mensup padişah analarının ve sadrazamların listesi de yer almaktadır. Yazarın bir de Terimler sözlüğüne yer vermiş olması okuyucuya büyük fayda sağlamaktadır ki; Kafkasya coğrafyasına ve halkın günlük yaşamlarına dair bilinmeyen

* Aybüke Güzay, Milli Eğitim Bakanlığı, İzmir.

birçok kelimenin anlamı bu kısımda açıklanmıştır. Kaynakçası da zengin olan eserde Ortaçağ Bizans, Arap ve Avrupa kaynaklarının yanı sıra; Osmanlı, Gürcü, Dağıstan, Çerkes, Azeri ve az da olsa Rus kaynaklarına yer verilmiştir. Bu hususta yazar, kitabının isminden de anlaşılacağı üzere Osmanlı çağında Kafkasya coğrafyası üzerine bir araştırma yapmış; dolayısıyla Kafkasya tarihini Osmanlı açısından ele aldığını vurgulamıştır. Bundan ötürü “taraf” olduğunu dile getirmekte ve kullanmış olduğu kaynakların ağırlıklı olarak Osmanlı bakış açısını yansıtacak olan eserlerden oluştuğunu belirtmektedir.

“Kafkasya’nın Coğrafi Sınırları, Etnik, Sosyal, Dinî ve Siyasî Durumu” başlıklı ilk bölüm, genel bir girişi içermektedir. Bu bölümde, Kafkasya coğrafyasının sınırları belirlenmiş; coğrafi şartları anlatılmış, bölgedeki önemli dağlara, nehirlere, göllere ve geçitlere yer verilmiştir. Kafkas halklarının konuştuğu diller ile Kafkasya’da yaşayan halkların dinî ve siyasî durumlarına dair bilgiler sunulmuştur.

En kapsamlı olan **“Osmanlı Çağı’nda Kafkasya’nın Siyasî ve Askerî Tarihi (1454-1829)”** başlıklı ikinci bölümde, Kafkasya’nın bu tarihler arasındaki askerî ve siyasî durumuna yer verilmiştir. Kafkasya coğrafyasının cazip olanakları birçok devleti bu bölgeye çekmiş ve uzun yıllar sürecektir. Bu bölümde, Osmanlı-İran-Rus savaşları tarihsel düzene uygun olarak, yapılan barış anlaşmaları da dâhil olmak üzere düzenli bir şekilde sunulmuştur. Osmanlı Devleti’nin Fatih Sultan Mehmet zamanında Kafkasya coğrafyasına Abhazya’yı alarak adım atmış olması, bu coğrafyaya hâkim olmak isteyen diğer devletleri telaşa düşürmüştür. Safevi Devleti ile uzun yıllar sürecektir ve her iki tarafın da büyük kayıplar vermesine neden olacak kanlı mücadeleler başlamış, bu mücadelelerde Gürcistan da yerini almıştır. Ayrıca bu bölümde Safevi Devleti, Gürcistan ve Dağıstan’ın idarî yapıları, toplum düzeni ve ekonomileri ile ilgili bilgiler verilmiş; Kabardey ve Çerkeslerin siyasî ve idarî manada sınıfsal yapıları anlatılmıştır. Kafkasya coğrafyasının mücadele önderlerinden de bahseden yazar, Kafkasya topraklarının ne kadar önemli olduğunu açık bir şekilde gözler önüne sermektedir. Bir bakıma Rusya’nın adım adım Kafkasya’yı işgalinin anlatıldığı bu bölümde, 1829 yılındaki Edirne anlaşması ile Osmanlı Devleti’nin, Kafkasya’daki hâkimiyetini kaybetmesine yer verilmiştir. 400 yıla yakın bir süredir bölgede varlığını hissettiren ve Kafkasya halkları için bir güven kaynağı olan Osmanlı Devleti’nin bölgeden çekilmesi, bölge halkı açısından büyük bir kayıp olduğu gibi hem Osmanlı’da hem de Kafkasya’da derin yaralar açmıştı. Bu durum ise yüzyıllardır süren bu mücadelenin sonu değil, “Büyük Oyun” olarak adlandırılan ve günümüze kadar sürecektir bir devrin başlangıcı olmuştur.

“Kuzey Kafkasya’da Osmanlı Savunma Sistemi, Osmanlı Çağı’nda Toplum ve Ekonomi” başlıklı üçüncü bölüm, şehirlerin korunması ve sınırların güvenliği için gerekli olan savunma sistemlerinin, Osmanlı Devleti’nde işleyişine yer verildiği bölümdür. Bu savunma sistemlerinden en

önemlisi kalelerdir. Bu bölümde kalelerin bakımı ve onarımı, buralarda görev yapan muhafızlar, kalelerdeki ulaşım ve haberleşme anlatılmıştır. Ayrıca Kuzey Kafkasya'daki halkların toplumsal yapıları, günlük yaşamları ve gelenekleri, ekonomik kaynakları, giyecek, yemek-içmek, eğlence ve törenleri ile ilgili bilgiler verilmiştir. Kuzey Kafkasya halklarının günlük yaşamlarında, kullandıkları deyimlerde ve sözlerde bize hiç de yabancı olmayan motiflerle karşılaşmak, coğrafyalar ayrı olsa da kültürlerin benzer olduğu hissini uyandırmaktadır. Günümüzde de var olan bu benzerlikler, Kafkasya'da Osmanlı varlığının gerçekten yerleşmiş ve yapılan ticaret vasıtasıyla sadece malların değil kültürlerin de taşınmış olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu bölümde Kırım ve Kafkasya'nın zenginliğinin asıl kaynağı olan köle ticareti üzerinde durulmaktadır.

“XV.-XIX. Yüzyıllarda Kafkasya'da Osmanlı İdari Taksimatı (Tabi Devletler ve Osmanlı Eyaletleri)” adlı son bölümde Osmanlı tabiyeti altında bulunan krallıklar, prenslikler ve eyaletler; bunların tarihi geçmişleri, toplum yapıları ve ekonomik kaynakları anlatılmıştır. Ayrıca savunma sistemlerinde çok önemli bir yeri olan Osmanlı kaleleri; bu kalelerin hangi prenslik ya da krallık içerisinde bulunduğu, ne gibi faaliyetler yapıldığı ve stratejik önemleri ile ilgili bilgiler de verilmiştir. Bunun dışında ticarî canlılığı, ekonomik zenginliği ve etnik çeşitliliği ile önemini korumuş bazı şehirlere de geniş bir şekilde yer verilmiştir.

Sonsöz olarak yazılmış **“Osmanlı Devleti'nden Sonra Kafkasya ve Kafkasya Halkları”** başlıklı bölüm ise Kafkasya coğrafyasında Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesiyle birlikte bölgenin durumunun nasıl şekil aldığına ayrılmıştır. Özellikle Dağıstan'da 1834 tarihinde önder olarak seçilen İmam Şamil'in hür yaşamak uğruna vermiş olduğu mücadele, bağımsızlık savaşı veren tüm toplumlara her devirde örnek olacak bir niteliğe sahiptir. Bu bölümde ayrıca Çerkes sürgününe yer verilmiş, sürgün sırasında yaşanmış olan acılar anlatılmıştır.

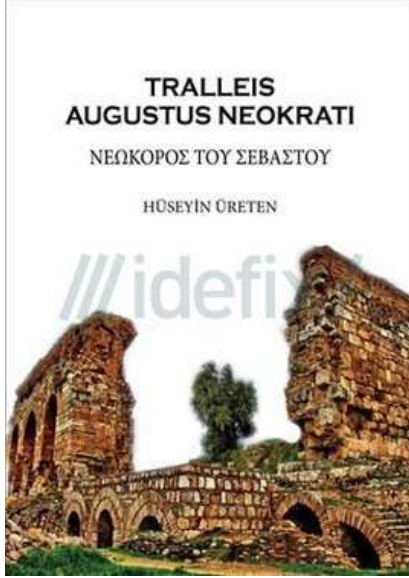
“Sadık Müfit Bilge'nin bu eseri, Kafkasya tarihi üzerine Osmanlı bakış açısı ile yazılmış en kapsamlı eserdir.” denilebilir. İdeolojik yargılardan uzak, ön yargılara esir olmadan, akıcı bir dille ve sade bir üslupla yazılmıştır. Osmanlı arşiv belgelerinin ve kaynaklarının ağırlıklı olarak kullanılmış olduğu eserde Kafkasya coğrafyasının, Avrasya coğrafyası ile bağlarının bulunduğu daha kuvvetli bağlarla ilişkili olduğu da ortaya çıkmaktadır. Yazar, 1454 tarihinden itibaren çok uzun bir dönem ele alarak hem iddiasını ortaya koymakta hem de Osmanlı-Kafkasya arasındaki ilişkileri kapsamlı ve düzenli bir şekilde sunmaktadır. Kafkasya tarihi üzerine birçok araştırma yapılmış ve birçok eser yazılmış olmasına rağmen; siyasî ve askerî tarih dışında, Kafkasya toplumunun kültürel özelliklerini, ekonomik ve sosyal yapılarını ayrıntılı bir şekilde ele alan değerli bir eser olması bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca Kafkasya halklarının yaşadıkları zorlukları ve hayat mücadelelerini gün yüzüne çıkarmakta, bu coğrafyanın 400 yıllık dönemine ışık tutmaktadır. “Taraf” olarak yazılmış olmasının ifade edilmesi hususun-

Kitap Değerlendirme

da ise, yazarın amacının etnik manada “yanlı” bir eser meydana getirip gerçek tarihi değiştirmek veya çarpıtmak amacıyla değil; yerli kaynaklara dayanarak ve Kafkasya Coğrafyasını Osmanlı kaynaklarının dilinden konuşturmak olduğu kanısına varılabilir.

Hüseyin Üreten, **TRALLEIS: AUGUSTUS NEOKRATI ΝΕΩΚΟΡΟΣ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΤΟΥ**, Hel Yayınları, Ankara 2016, 78 sayfa. ISBN: 9786054734511

Ayşen SİNA*

Burada tanıtmaya ve değerlendirmeye çalışacağımız “TRALLEIS: AUGUSTUS NEOKRATI ΝΕΩΚΟΡΟΣ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΤΟΥ” adıyla Mart 2016 tarihinde Hel Yayınları tarafından yayınlanmış olan eser, yazarı Doç. Dr. Hüseyin Üreten’in de ifade ettiği üzere yerel sikke ve yazıtlardan yola çıkılarak Roma İmparatorluk Dönemi Tralleis kentindeki imparatorluk kültü konusunu ele almaktadır.

Bu kitabın tanıtımına ve değerlendirmesine geçmeden önce, *neokoros* terimi, kökeni ve gelişimi konularına kısaca göz atmanın yararlı olacağı düşüncesindeyim.

Bilindiği üzere “*Neokoros*” kelimesi eski Yunancada “tapınak” anlamına gelen “*naos*” kelimesiyle “muhafaza etmek, korumak, bakmak” anlamlarına gelen “*koreuo*” fiilinden gelmektedir. Böylece “*Neokoros*”, “tapınak koruyucusu” anlamına gelip Eskiçağ’da imparator ya da tanrı(ça) tapınaklarının görevlisine ya da Ephesos, Smyrna, Pergamon ve Tralleis gibi sitelere gönderme yapmak için kullanılan önemli bir unvan olarak karşımıza çıkmaktadır.

“*Neokoros*” kelimesinin anlamını ilk kez Büechner (1888: 2)¹, “bir tapınağın günlük rutininden sorumlu kişiler, tapınak koruyucusu” olarak açıklamıştır. Büechner’in bu çalışması daha sonraki çalışmalara ışık tutmuştur. Kelime, Hellen ve Roma uygarlıklarında birbirinden farklı iki anlamda kullanım görmüştür. En eski anlamına göre, *neokoros* kelimesi “tapınakla ilgili çeşitli sorumlulukları yerine getiren, kentin dini organizasyonunda görevli bir devlet memurunu” belirtmiştir. Sonradan ortaya çıkan fakat daha yaygın olarak kullanılan şekliyle ise söz konusu kelime ile “Roma *Senatusu* ya da bizzat Roma imparatorları tarafından Kıta Hellas ya da Küçük Asya’daki

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sıhhiye – ANKARA.

¹ G. Büechner, *De Neocoria*, Kessinger Publishing, 1888.

kent devletlerine bahşedilen bir unvan” ifade edilmiştir. Dolayısıyla Bunson² da imparator kültünü, “imparatoru onurlandırmanın dini, politik ve sistematik uygulaması, imparatorun ilahi varlık olarak görülmesi” olarak tanımlamıştır. Bunson, ayrıca *neokoros* unvanının Roma İmparatorluk sınırları içinde yaşayan halkların sosyal yaşamlarındaki zenginliklerin bizzat imparatorlardan gelen bir lütf olduğuna inanmalarına ve imparator kültünün özellikle Roma eyaletlerinde farklı kimlikteki halk topluluklarının itaatinin ve sadakatının sağlanması açısından önemli olduğunu söylemiştir (2002: 271). Epigrafik belgeler ve sikkeler üzerinde yaptığı önemli çalışmasında ise Burrell,³ *neokoros* kelimesinin ilk hecesinin *naostan* geldiğini, bunun kurban kesilen bir yer değil doğrudan tapınak anlamında olduğunu belirtmiştir. Burrell, aynı zamanda *neokoros* kelimesinin özel olarak dişiliği ya da erilliği ifade etmediğini özellikle tapınak koruyuculuğu ile ilgili yüksek bir onurlandırma olduğunu söyleyerek bazı tartışmalara da açıklık getirmiştir (2004: 3-6). Price⁴ da (2004: 114-115) “*Rituel ve İktidar*” adlı eserinde “*Augustus’un Küçük Asya’daki yaklaşık otuz dört farklı sitede rahibi bulunmasına karşın, diğer imparatorların sadece biri, Augustus’un ilk halefi olan ve on bir sitede rahibi bulunan Tiberius bu sayıya yaklaşabildi... Daha sonraki birçok imparator, sadece iki veya üç rahip aldı ve bu şekilde imparatorların şahsına sunulan tek tük ve dağınık kültler azalarak sona erdi. Üçüncü yüzyılın başında hüküm süren Caracalla, kendisine özel olarak bir tapınak veya rahip ithaf edildiği bilinen son imparatordu*” diyerek dolaylı bir şekilde imparator kültünün Ceasar sonrasında iktidar mücadelesini kazanan Augustus ile hızlı bir yayılım göstermiş olduğuna gönderme yaparak, kültün Principatus Dönemi’nde (İÖ. 27 – İS. 284) oldukça yaygın bir dinsel uygulama haline geldiğini belirtmiştir. Öyle ki, imparator kültünün tek tanrılı dinler hariç diğer tüm dinsel uygulamalardan daha etkin olduğu ve Roma’nın farklı etnik kimlikteki toplulukları bir arada tutmadaki en etkili aracı olduğu da Küçük Asya özelinde epigrafik ve arkeolojik verilerle gösterilmiştir.

Öte yandan *neokoros* üzerine Türkçe de birçok çalışma yapılmış, bu çalışmalarda *neokoros* düşüncesi ile birlikte Hellen Küçük Asyası’nda *neokoros* unvanına sahip kentler ele alınarak tanrılaştırılan imparator(lar) onuruna düzenlenen *agon*lar ve inşa edilen tapınaklar gibi bir takım konular çalışılmıştır⁵. Nitekim burada tanıtacağımız kitap gibi bu kitabın yazarı Hüseyin Üreten’in imzasını taşıyan çalışmalar da bulunmaktadır⁶.

² M. Bunson, *Encyclopedia of Roman Empire*, USA: Fact on File-Inc., 2002.

³ B. Burrell, *Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors*, Boston: Brill, 2002.

⁴ S.R.F. Price, *Rituel ve İktidar*, (Çev. T. Esin), Ankara: İmge Kitabevi, 2004.

⁵ Kuşkusuz hepsine işaret etmenin mümkün olmadığı *neokoros* ile ilgili çalışmalardan bazılarının künyelerini kronolojik düzen içinde ancak şu şekilde listeleyebiliriz. Zeynep Çizmeli Ögün, “Roma Dönemi’nde Anadolu Kentlerinin Unvan Yarışında İç Pontus”, *Patronus: Coşkun Özgünel’e 65. Yaş Armağanı*, Ed. Erhan Öztepe, Musa Kadioğlu, İstanbul: Homer Kitabevi, 133-138, 2007; Ferit Baz, “Aspendos Kentinde İmparator Kültüne İlişkin Gözlemler”, *Adalya*, XVI, 71-83, 2013; Ferit Baz, “Merkezi Pisidia’daki Bazı Roma Kolonilerindeki İmparator Kültünün

İmparatorluk kültürü, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Roma'nın ilk imparatoru Augustus ile beraber tesis edilmeye başlanmış ve İS. 3. yüzyılın sonlarına ya da erken 4. yüzyıla kadar devam etmiştir. Birinci yüzyılın sonundan itibaren ise *neokoros*, imparatorluk tapınağının ve dolayısıyla düzenli bir imparatorluk şenliğinin hangi sitede yapılacağına ilişkin seçim sürecinde bir sitenin başarılı olduğunu gösteren bir unvana ve yaygın bir övünç kaynağına dönüşmüştür. Dahası İS. 3. yüzyılda Severuslar'dan itibaren de çok cömertçe kullanılmaya başlanmıştır.

Bu cümleden olmak üzere, şimdi tanıtımını ve değerlendirmesini yapacağımız kitaba geri dönecek olursak; öncelikli şunu belirtmek isterim ki, Tralleis ile ilgili çalışmalar halen bir elin parmaklarını geçmemektedir. Bu durum çok açık olmasına rağmen, yine de konuyla ilgili çalışmaların ağır aksak da olsa devam ettiğini söylememiz gerekir. Nitekim Hüseyin Üreten imzasını taşıyan ve 2016 yılının Mart ayında yayınlanan "*Tralleis: Augustus Neokratı Νεωκορος του Σεβαστου*" isimli eser bu çalışmaların en yeni örneklerinden biridir.

Kitabın *Önsözünde* Tralleis antik kentinin gezginlerine Tralleislilerin dinsel inançları özellikle de Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki imparatorluk kültürü konusunda bilgi vermek düşüncesiyle eseri kaleme aldığını vurgulayan Üreten'in eseri 78 sayfadan oluşmaktadır. Kitap, "Önsöz", "Giriş", "Sonuç", "Kısaltmalar Ve Kaynakça" ile "Küçük Sözlük" kısımlarının dışında üç ana bölümden meydana gelmektedir.

Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı sayın Doç. Dr. Hüseyin Üreten'in kaleme aldığı bu kitabın ilk bölümü "Tralleis Antik Kenti" başlığını taşımaktadır. "*Kentin Coğrafi Konumu*", "*Kentin Tarihi*" ve "*Kentin Araştırma Tarihçesi*" alt başlıklarının bulunduğu bu bölümlerde, antik kaynaklarda bazen Karia bazen Lydia sınırları içinde değerlendirilen ve antikçağ Küçük Asya'sının adı duyulan kentlerinden biri olan Tralleis'in coğrafi konumu, tarihsel süreçteki gelişimi ve kentte gerçekleştirilen kazı çalışmaları kısa bir şekilde gözler önüne serilmektedir.

"Tralleis'te Dinsel İnançlar" başlıklı ikinci kısım, Tralleis tanrı ve kültürlerine ayrılmıştır. Üreten, kitabının bu kısmında Tralleis'teki imparator kültürü ve *neokoros* unvanının daha iyi anlaşılabilmesi açısından önce Tralleis kent *pantheonunda* yer alan tanrı ve tanrıçalar hakkında bilgi vermektedir.

Varlığına İlişkin Değerlendirme", *PHASELIS: Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi*, 1, 261-275, 2015; Adem Yurtsever, "Neokoros Düşüncesinin Kökeni ve Gelişimi: Tanrı, Kutsal Krallık ve Yönetici İlişkisi", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 2, 1-16, 2015.

⁶ Hüseyin Üreten, "Menderes Magnesia'sı ve Artemis Neokoros Onuru" *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5, 4, 271-291, 2012; Hüseyin Üreten - Ömer Güngörmüş, "Antik Kaynaklarda Amaseia'da Roma İmparatorluk Kültü ve Neokoros Unvanı", *III. Uluslararası Geçmişten Günümüze Merzifon ve Amasya Yöresi Sempozyumu (08-10 Ekim 2015) Bildiri Kitabı*, Ed. Doç. Dr. Asım Çoban, Prof. Dr. Hasan Babacan, Prof. Dr. Mustafa Çolak, Dr. İbrahim Serbestoğlu, Öğr. Gör. Ahmet Sağlam, Merzifon: Edge Yayınları, 11-27, 2015.

Bu bağlamda Tralleis'e atfedilen ve kentin yayılma alanında ele geçen edebi kaynaklarda, yazıtlarda ve sikkelerde belgelenen şu tanrı ve tanrıçaların kent halkının gereksinimlerine paralel olarak çeşitlilik gösterdiği anlatılmaktadır. Kısacası kentte yaşayanların dinsel hayatında *Zeus* ve *Apollon* başta olmak üzere, *Dionysos*, *Aphrodite*, *Athena*, *Helios*, *Herakles*, *Demeter*, *Hermes*, *Artemis*, *Tykhe* ve *Nike* önem kazanmaktadır.

Üçüncü kısmın başlığı "Tralleis'te İmparatorluk Kültü ve Neokoros Ünvanı"dır. Bu kısımda sikkelerin ve yazıtların ışığında Tralleislilerin sahip olmaktan gurur duydukları onursal *neokoros* ünvanı ele alınmıştır. Ancak bu konuda zengin kanıtlara sahip Asia Eyaleti'ndeki diğer kentler ile karşılaştırıldığında, yazarın da ifade ettiği üzere, Tralleis'te imparatorluk kültürü ile ilgili kaynaklar ne yazık ki az, dağınık hatta açıklığa kavuşturulması zor belgeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla yazar bu kısımda daha çok yerel sikkelerin izinden giderek kentin kendi adı altında taşıdığı "*neokoros*" onur ünvanını İmparator Caracalla (İS. 198-217) zamanında almış olduğunu kanıtlamaktadır. Yani "*neokoros*" onursal ünvanını Tralleis kentine bahşeden ilk imparator Caracalla'dır. Söz konusu kısımda ayrıca "*Tralleis'te Kutlanan Agonlar*" alt başlığı altında da "Tanrılar Onuruna Düzenlenen Agonlar" ile "İmparatorluk Onuruna Düzenlenen Agonlar" konularında bilgi verilmektedir. *Zeus* onuruna düzenlenen *Olympia* ve *Apollon* onuruna düzenlenen *Pythia* oyunlarının yanında Tralleis'te imparatorluk kültürü ile bağlantılı olan "Augusteia" adlı *agon* da vurgulanmaktadır. "Tralleis'te İmparatorluk Tapınağı" alt başlığında ise tanrılaştırılan imparatorun kentle ilişkilendirilmesinde önemli bir unsur olan imparatorluk tapınağı değerlendirilmiştir. Üreten'in de belirttiği gibi, Tralleis kenti çağdaşı pek çok kentte görebildiğimiz üst yapı elemanlarından yoksundur. Antik kentten çok sayıda değerli mimari eser ya günümüz yapılarına taşınmış ya da yaşanan her deprem sonrasında taş/kireç ocağı olarak kullanılmıştır. İşte bu nedenlerden ötürü kentte tanrılaştırılmış bir imparator adına tahsis edilen tapınak ya da sunak yeri araştırmacılar tarafından henüz tespit edilememiştir. Fakat Caracalla döneminde darp edilen ve üzerinde imparator kültürü için tasarlanan bir yapının resmedildiği sikke bizi söz konusu tapınağın Messogis yamaçlarında olabileceği düşüncesine sevk etmektedir. Şüphesiz Tralleis'te devam etmekte olan kazılar kent hakkında ileride daha çok bilgi elde etmemize yardımcı olacaktır.

Kısa bir özetle tanıtmaya ve değerlendirmeye çalıştığımız "Tralleis: Augustus Neokrati Νεωκοροσ του Σεβαστου" başlıklı kitapta, öte yandan biçimsel anlamda, dip not verme tekniğinin de gösterdiği üzere her ne kadar antik yazarlar konu hakkında sessiz kalmış olsalar da can alıcı iki kaynak -yerel sikke ve yazıtlar- kullanılarak eserde akademik titizlik bir kenara bırakılmamıştır.

Tralleis tarihi ile ilgilenen herkese yararlı olması dileğiyle...